

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

3

1987

56 -йил чиқиши

Бош редактор

Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудири)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

Тўлапберган ҚАЙПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Шеъринг

ХУРШИД ДАВРОН

СЎНГИ ДУСТИМ БЎЛДИ МЎНГЛИ ОЙ

Шеърлар

Бу ҳаётнинг ярмини ўтдик,
Энди оғир... буюғи оғир...
Сўнаётган бир ховуч ўтдек
Кўксимизда хотира оғрир.

Маҳорат мактаби

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

ИККИНЧИ ЧЎҚҚИ

«Сароб» романи ҳақида

Езувчи салбий образни фақат қора буюқлар ёрдамида чизса, оламдаги жамики ёмон сифатларни унга тўнкаса, ҳар қадамда фақат нафратга сазовар эканини таъкидласа, бу ҳолда ҳам кишини ишонтирмайдиган нусха майдонга келади. Ижобий қахрамон ҳам, салбий қахрамон ҳам муштарак бадиат қонунлари асосида яратилмоғи керак.

Ҳикоялар ҳазиниши

ВАСИЛИЙ ШУКШИН

**КЎЕВИМ БИР МАШИНА УТИН
ЎГИРЛАДИ**

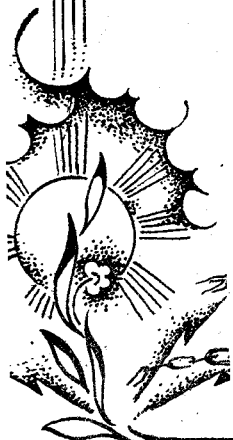
Кишини сархуш қилувчи мастона, анвойи ҳидлар таратиб ётган хуморга тўлиқ, осуда, ойдин кечаларда тотли, ёруғ хаёллардан дил энтикади. Йўқ, бу ҳатто хаёл ҳам эмас, бу зориқтириб-соғинтирган, кўнгилга интизорлик солувчи алланечук бўлак нарса... Томорқа этагидами, отқулоқлар орасидами, ўт-ўланларга кўмилиб ётсангиз, юрагингиз сирли, пинҳона шодумонлик билан тўлиб кетади. Афсуски, бундай соҳир тунлар ҳаётда кам бўлган.

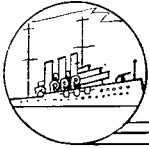
Мутриба

Буюк инқилоб

Мустабидлар даври ўтди, энди даврон бизники,
Битди ҳасрат, кетди кулфат, шоду хандон бизники.
Эски турмуш зулматидин энди бўлдиқ биз халос,
Кўзларингизни очинг, хушиди тобон бизники.
Кўп замонлар камбағалларни эзиб сармоядор,
Барчаси барбод бўлди, боғу бўстон бизники.
Фосиқу золим, текинхўр ҳам амалдор ўрнида,
Ишчи-ю доно ҳунарманду билимдон бизники.
Бошимизда нур сочиб турганда ул заррин қуёш,
Абру зулмат йўқ бўлиб, моҳи дурахшон бизники.
Ишчи деҳқон туну кун бойлар қўлида қул эди,
Хуррият даври на хушдур, даври даврон бизники.
Ўтма ғафлат уйқусида, жумла эл, кўзингни оч,
Мажлисоройи жаҳон, шамъи шабистон бизники.
Мутриба, кўнглунгни шод тут, бахтли кунлар келдилар,
Булбули тинмас, ажаб сўлмас гулистон бизники.

1917 йил.

«Хужум» ҳаракатининг 60 йиллигига

Музайяна Алавия

ШАРОФАТИМ

Ана-мана дегунча ўша кунларга ҳам олтимиш йил бўлибди.

1926 йил сентябрда Урта Осиё хотин-қизлар кенгашида Хужум эълон қилиниб, уни 1927 йилнинг 8 мартида бошлашга келишилди. Хужумга катта тайёргарлик билан киришилди. Айниқса, ВКП(б) Урта Осиё бюроси ва Урта Осиё республикалари Компартиялари Марказий Комитетларининг 1927 йилнинг январида чиқарган мурожаати катта аҳамиятга эга бўлди. 1927 йилда 8 мартда ўлканинг ҳамма жойида оммавий митинглар бошланди. Юз мингга яқин хотин-қиз паранжисини ташлаб, гулханга ёндирди.

Пскентда ҳам хотин-қизлар клуби очилиб, вакила хотинлар тайинланди. Фазилат Бобоева, Тожи попопчи, комсомоллардан Зайнаббегим кабилар фаоллик кўрсатдилар. Маҳаллама-маҳалла кезиб, қизғин ташвиқот юритдилар.

Коммунист, комсомол, шунингдек, ер-сув ислоҳотида ер ва от-уловга эга бўлган камбағал деҳқонлар намуна кўрсатиб, хотинлари ва сингилларини мажлисларга, клубларга олиб бордилар, улар биринчилардан бўлиб паранжини ташлаб, куйдирдилар.

Озодлик душманлари — бойлар, руҳонийлар ва хурофотчи-бидъатчилар, очилган, жамоат ишларига қатнашган фаол аёлларни ўлдиришдан ҳам қайтмас эдилар.

Ибодат деган аёлнинг: «Ғижим рўмол олиб беринг» дегани учун жоҳил эри Олим: «Паранжисиз юрнинг келдимизи?», деб ўлдириб, қонига белаган эди. Уша кезларда паранжи ташлаган аёллар ғижим рўмол ўраб, жамоат ишларига қатнашган, фабрика-артелларда ишлаган, очилган ёшлар бошига қизил дурра танғиб оларди.

Комсомол мажлисидан келиб, эндигина уйига кирган Ойпошшанинг эри уни азоблаб ўлдирган. (Бу воқеа ҳақида ёзувчи Парда Турсун қисса ёзаётган эди. Афсуски, марҳум адибнинг бу қиссаси битмай қолди).

Янги, озод ҳаёт йўлида душманлар томонидан қурбон бўлганлар ҳақида қўшиқлар айтилди.

Ойпошшо кирди боққа,
Рўмолин илди шоққа.
Боғда яйрай деганди,
Пичоқ тегди томоққа...

Халқ оммасининг онгидаги ўзгаришу ўсишлар, юз берган воқеа ва ҳодисалар ҳозиржавоб халқ қўшиқларида ўз аксини топди:

Қотилларнинг қорнига
Қора қозиқ қоқилсин.
Озодлик душманлари
Тўпга қўйиб отилсин.

Тўю маъракаларда қўшиқлар баралла айтилди, куйланди. Менинг жонажон ўртоғим, тошкентлик Чевар холанинг қизи — Шарофатнинг акаси Ҳошим ҳам комсомол аъзоси эди. Доҳий В. И. Лениннинг ҳайкали очилган куни Пскентда зўр тантана бўлган, шу маҳалда кўплар қатори ўн саккиз ёшли Шарофат ҳам бошидан паранжисини улоқтирган-да, ғижим рўмоли билан юзини ўраб олган. Хотин-қизларнинг жасорати ошган сайин озодлик мавзуидаги қўшиқларни тўқиш ҳам тобора авжига чиқиб борарди.

Чиммати йўқ чиройлик,
Юр, клубга борайлик.
Паранжиларни ташлаб
Оловда ёндирайлик.

Паранжини куйдириб,
Ғижим рўмол оламан.
Комсомолга ёзилиб,
Мажлисларга бораман.

Шарофат бир неча кун отамдан ҳайиқиб, бизникига келмай қўйди. Лекин бу ҳол узоққа чўзилмади, бир куни у яна кириб келди. Отам унинг очилганига эътибор бермади. Қора қошли, киприклари мавж урган Шарофат хушовоз бўлиб, дутор ҳам чертар эди. Унинг акаси Ҳошим эса машшоқ эди. Дутор чертишни Шарофат акасидан ўрганганини айтарди. Яна унинг бир фазилати — чеварлик эди. Ҳар нарсага шошса ҳам, тикишга сира шошмасди. Шарофатни хотинлар: «Учар қушдан улги оладиган», деб мақташарди. Унинг ёқимли, хуш ҳаракати устига бир гапириб, ўн кулдирадиган қизиқчилиги ҳам бор эди.

Бир куни нима бўлдию, Фотима деган жуда содда қиздан Сарвинисо деган қиз сўраб қолди:

— Сичқоннинг жони борми-йўқми?

— Жони йўқ! — деди Фотима. Ҳамма кулди.

— Жони йўқ бўлса, юради-ку! — дейишди қизлар.

— Бир урса ўлади-ку! — деб жавоб қайтарди Сарвинисо. Яна кулги кўтарилди.

Ёшликда ҳадеб беғубор кулги келаверар экан. Шарофат ҳам жим туролмади.

— Тирик учун ўлган-да!

Фотимахон бирор ҳодисанинг аслини дарров фаҳмлаб етмас эди. Биттаси шошиб: «Итдан том қаради», деб қолди. Қизлар кулди. Фотима кулмади. Унинг кулмай ҳайрон бўлиб туришига тағин хандон отишди.

— Ҳадеб кулаверасизларми? Нимага куляспизлар ўзи?

— Гапига қараю, ахир, томдан ит қараяпти демай, итдан том қараяпти, деди-ку, анави шошқалоқ.

— Шунгаям кулгими, деса депти-да.

Мана шундай ҳазил-мутойибалар, баҳс-тортишувлар Шарофат билан бирга юрарди.

Шарофатдан кўпинча янги-янги хабарлар эшитиб турардик. Бир галги келганида, у бир тақводор кишининг: «Юзи очиқ аёлларга кўзим тушиб гуноҳкор бўлмайин!» деб тўн ёпиниб юрганини айтиб ҳаммамизни кулдирди. «Тақводор масжидга тўн ёпиниб кетаётганда, Ҳанифа опага мўралаб қараганини Йўлдош ака кўрган экан,» деди тикиш тикиб ўтирган бир дугонам. Кулгига кулги уланиб кетди.

Мен ҳам 1927 йили ўн саккиз ёшимда уйдан қочиб кетиб, паранжимни ташлаб Самарқандга келсам, Шарофат Шайхантавурдаги Дўкчи маҳалласига келин бўлиб тушибди. Қариндошларимни-кига боришга ботинмай, Самарқанддаги ишчи хотин-қизлар курсининг мудираси бўлган, у ерда мени яхши кутиб олган Фазилат Жўраеванинг Дўкчидаги уйига келиб тушган эдим. Унинг умр йўлдоши Карим Жўраев ҳам фаол коммунист, маданиятли киши бўлиб, аёлларга ҳурмат билан қарарди. Ҳар иккаласи ҳам хотин-қизларни озодликка олиб чиқиш ва ишлаб чиқаришга тортишда матонат кўрсатганлардан эди.

Шарофатни зориқиб соғинган эдим, отилиб бориб уйига кирсам, у онг-тонг бўлиб бир зум қотиб қолди-да, сўнгра аста қадам ташлаб, бирдан кучоқ очиб югурди: «Сени кўрар куним ҳам бор экан-ку!» Йиғлаб-йиғлаб кўришдик. У Бешёғочнинг янги Калон маҳалласида яшайдиган холасиникига боришга шайланиб турган экан, бирга пиёда кетдик. Йўлда қайнонасининг бидъатга берилган хотин эканини, паранжи ташлаб, юзини очиб юрганларни жуда ёмон кўришини, радио қўйса, ҳаммаёқни ажина босиб кетди, деб бақиршини айтиб берди. Кейин мендан узор сўраб: «Сизни ҳам дақиниб хафа қилиб қўйишдан кўрқиб, меҳмон ҳам қилмай, холамникига бирга олиб кетяпман. Хайрият, қайнонам йўғида келдингиз!» деди. У дам хафа бўлиб, дам кулиб гапирарди.

Биз Арпапога кўчаси орқали кириб борганимизда ҳовлида бир хотин билан бир ўғил бола бор эди, холос. Ҳовли кўзимга аллақандай фэйсиз кўринди. Чой ичиб ўтирганимизда, бўш турган бир уй, бир айвонга кўзим тушиб: «Уй эгалари боққа кўчиб кетишганми?» деб сўрадим. Шарофат билан холаси бир-бирига сирли қараб қўйишди, ниҳоят Шарофат жавоб қилди:

— Сиз чўчиб кетасиз деб айтмовдим. Бу уйда фожиа юз берган: катта холамнинг янги уйланган ўғли ёш келинни ўлдириб қўйган, — деди. Мен ҳайратга тушиб, кўрқиб кетдим, тилим айланмай қолди.

— Оти Зулфия эди, — деб давом этди Шарофат. — Бир кўрган яна бир кўрсам, дерди. Калласини олиб, айвондаги қозиққа сочидан илиб қўйган. Ўзи қамалиб кетди. Ота-онаси элга аралашолмай қолди.

Мен қайғуга чўкиб ўтирган Шарофатга қараб, овозим чиқар-чиқмас аста дедим:

— Ойпошшаларга ўхшабми?

— Ҳм! — деди у.

Даҳшатга тушгандан айвон томонга қараёлмас эди. Самарқанддаги «Ҳужум» ипакчилик фабрикаси ишчиси Рафодтойни эри билан бирга тириклай ерга кўмиб ўлдиргани, бир ойдан кейин жасад топилиб, «Тошкент» кўчасидаги клубда қотил суд қилингани эсимга тушди.

ДЎСТ УЙИДА

Андижонга бу сафар ёлғиз боргандим. Танишим Қандолатхоннинг қайнотаси яқин ўтмишга доир кўп нарса биларди. Аввалги сафар Йўлдош Охунбобоев, Юсуф қизиқ Шакаржонов ва марғилонлик шоир Ҳожи Ҳақида ундан билганларини ёзиб олганимда экспедиция мuddати ҳам тугаб қолганди. Ушанда мен яна келаман, деб жўнаб кетган эдим. Поезддан тушиб, уйларига борсам, у одам беш ойдан бери тилсиз, қўл-оёқсиз, оғир аҳволда ётган экан. Мени кўриб, бемор инграниб кўзғалмоқчи бўлди. Хотини кўзидаги жиққа ёшни оқ рўмолчаси билан артим олди. Қаттиқ хафа бўлдим, хотиница совға-саломимни бериб, меҳмонхонага кетдим. Овқат ҳам егим келмади. «Сутинг тўкилгандан кейин бақирдинг нима, бақирмадинг нима». Меҳмонхона бекаси ҳам мендан ҳол-аҳвол сўраб чиқиб кетди.

Журнал варақлаб, ўқиш ҳам кўнглимга сиғмай ўтиргандим, пединститут ўқитувчиси, Мақсуд Шайхзоданинг аспиранти Олима қизимиз эри билан бирга йўқлаб келиб:

— Бизнинг уйга тўғри келмай меҳмонхонага тушибсиз-да, — деб қўярда-қўймай мени уйига олиб кетди. «Оз қайғуни ош босар, кўп қайғуни дўст босар», деганларидай анча руҳим кўтарилди. Мен бўлган воқеани айтганимда:

— Одамнинг йўли ҳар вақт бўстондан тушавермаскан-да... — деди Набижон бир оз ўйлаиб. — Сиз учрашадиган бир муаллима бор, Қорасувда туради. Кўпни кўрган, кўп нарса билади. Анжон сойининг ёқасида туради.

— У кишини ҳамма танийди, — деди Олима эрига кўшимча қилиб, — Сожида опа ҳам биринчи муаллималардан, жуда ҳам яхши аёл. Яқинда газетада «Педагоглар оиласи» деган опа ҳақидаги мақолани ўқидим.

Яхшилар билан ҳамсухбат, донолар билан ҳамнишин бўлмоқликнинг ўзи саодат. Бу — кўнгила ором, руҳга озиқ беради. Нималар хаёлимга келмади, дейсиз... Ҳа, ҳар соҳадаги ўқимишли, маданиятли, доно, меҳнатда илғор кишиларнинг барчаси мактабда ўқиб, муаллимлардан таълим-тарбия олган. Айниқса, ҳозирги ёшлар — баркамол ёшлардир. Мана шу илмига омил, ҳунарига моҳир кишиларни етказиб бераётган маскан муқаддас саналади. Ахир, маърифатга нима етсин. Меҳмондорликда алламаҳалгача уйқум келмади.

Мен эрталаб Андижонсойнинг шундоққина ёқасидаги эшик олдида тўхтадим. Бир келин мўсафид томга қараб отаётган беда боғларини илиб олаётган эди.

— Ҳа, аввал кўргандай тўғри топиб келибсиз, кираверинг, уйдлар, — деди ота хушфеъллик билан менга боқиб. Томда турган келин ҳам, садаф тишларини кўрсатиб табассум қиларкан, дарров рўмолларини тузатиб олди. Бу ота-боланинг чеҳралари шундай ёқимли эдики, эсласам кўнглим яйраб кетади.

Одатда ота-она суҳбатининг энг тотлиси болалар ҳақида бўлади.

— Бизнинг беш боламиз ҳам ота-она сабини сууб муаллим бўлди, ҳатто набирамиз Мамлакатхон ҳам педагог, — деди Сожидахон, кўзларида чуқур мамнуният чақнаб.

— Муаллимликка нима етсин, — деди Орипов хотинининг гапини давом эттириб. — Ҳозирги илмли ёшларни кўриб яйраб кетасан. Уларнинг одобини, олижаноблигини, андишасини, меҳнатсеварлигини айтмайсизми.

— Бу фазилатларга эга қиладиган энг аввало оила ва мактабдир. Мамлакатимизда бундай бахтга эга бўлиш учун имконият катта, — деди Сожидахон табассум билан. — Айниқса, ёшларнинг рус тилини она тилидаи яхши билишини айтмайсизми, туриб-туриб уларга ҳавасим келади.

Фаол, тиниб-тинчимас, ўзгалар қайғуси билан яшайдиган, бир умр китоб мутолаасини тарки одат қилмаган бу оилада ўзаро ҳурмат ва тотувлик ҳукмрон эди. Бундай турмуш — тирикчиликни энгиллаштиради. Бировнинг кўнглига бирови озор бермайди, энг муҳими — бундай оилада фарзандлар тарбияси яхши бўлади.

— Андижон районидаги Жалабек қишлоқ Советига қарашли саккиз йиллик мактаб директори Қумрихон Тошматова ज्याнимиз бўлади, ўзимизнинг тарбияни кўрган. Мен у ҳақда «Ўқитувчилар газетаси»да ўқидим: унинг мактаби намунали, ўқув ишлари яхши йўлга қўйилбди ҳам ўзи фаол жамоатчи экан, — дедим.

— Сиз кўп нарсадан огоҳсиз, бу — илм шарофати. Айтганча, сиз ҳам паранжи ёпинганмисиз? — деб сўради келиб Сожидахон.

— Ўн саккиз ёшимгача паранжи ёпинганман, кейин 1927 йили, «Хужум» даврида ўқишга қочиб кетиб, паранжи ташлаганман. Отам мутаассиб бўлгани учун янгича ўқишга рухсат бермас эди.

— Жасур экансиз, синглим, — деди Орипов.

— Агар партия ва ҳукуматимиз бўлмаса, бизларда жасорат қайда бўларди, дейсиз. Ҳақ-ҳуқуқимизнинг ҳимоя қилиниши истиқболга, ишончимиз бизни жасоратга, эркинликка чорлаган. Қадамимиз мардонорв эди. Кураш билан бахт топдик. Озодлик душманлари қанчадан-қанча хотинларнинг қонини тўқди, — деди Сожидахон.

— Эҳ-ҳе, мен ҳам қанча ўлимлардан қолганман. Йигирманчи йиллар. Сожидамга янги уйланганман, десангиз. Босмачиларга қарши курашга ойнаб кетиб қоламиз. Уйда қолганлардан эса хабар олиш қийин. Сожида ота-онасининг ҳузурда. Босмачи босиб, одамларнинг доду фарёди эшитилган ҳамоно ҳамма қизу келинини яширади. Мени ахтариб келган босмачилар: «Кўёвингни қаердалигини айтасан, қизингни қаерга яширдинг?» деб, қайнотамга ҳам, қайнонамга ҳам кўп азоб берган.

Кундузи ҳар кимнинг ўз уйида болаларини ўқитиб, кечаси темирйўлни қўриқлашга чиқиб кетамиз. Бир куни босмачилар Марҳаматпошша, Лутфиниса деган икки ёш аёлни уйдан тўс-тўполон қилиб олиб чиқишган-да, ваҳшиёна ўлдириб, бозор расасидаги қассобларнинг канарасига оёғидан олиб кетишган. Бу аёллар ҳарбий отрядларга ёрдам бериб юришган экан-да. Босмачи тўдаси Қўрғонтепа районининг Қаламбек қишлоғига тўсатдан бостириб келиб бир татар муаллима-сини устунга боғлаб, устига керосин қуйиб ёндириб кетишган. Мана шундай оғир кунларда Сожидамга газетаю, ўқув китоблари топиб келаман. Сабоқ бераман, каррани ёд олдираман. Зехни ўткир экан, 1926 йилдан паранжида бориб, саводсиз хотинларни ўқита бошлади. Уша йили партиянинг «Хужум» ҳақида мурожаатнома»си эълон қилинган эди. Шунда Сожидам хотин-қизлардан бир гуруҳини мадраса майдонига олиб чиқиб, озодлик ҳақида нутқ сўзлади. Хотин-қизлар бирин-кейин бошларидаги паранжиларини ўтга ташладилар. Бу очилган хотинлар кўчама-кўча, маҳаллама-маҳалла тарқалиб, ташвиқот ишлари олиб бордилар.

Орипов ёдидан чиқариб қолдирган воқеаларни Сожидахон эслатарди.

— Озодлик қўмитасининг раиси Еқуб ота фаолларни йиғиб, зиёфат қилиб берарди. Ҳар зиёфатда эскиликка қарши гапирардим, — деди ўзидан мамнун бўлиб Сожидахон.

— Ҳарқалай онаси ҳам ўзим қатори юксак мукофотларга эга бўлди. 1940 йили Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи унвонини олди. 1949 йили «Хурмат белгиси» ордени, 1952 йили «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланди. Бир неча марта маҳаллий Советларга сайландик. Шахсий пенсия оламиз... Йил сайин бир-биримизга меҳримиз ошиб бораёпти, — дейди жилмайиб Орипов.

Бундай олижаноб фазилатга эга бўлган оила аъзолари бир-бирининг бахти ва муваффақиятидан олам-олам шодланади. Ана шундай маънавий боғланиш оилавий ҳаётни мустаҳкамлайди. Шунинг учун биз оналар — оналик, хотинлик шарафини бир дақиқа ҳам унуттишимиз мумкин эмас.

Хуллас, дўст уйида фароғат бўлиб, бу суҳбатлар яна давом этар, деган умидда юраклар узилиб ҳайрлашдик.

Хуршид Даврон

СЎНГГИ ДЎСТИМ БЎЛДИ МУНГЛИ ОЙ!

* * *

Беланчакда ётган гўдакдан:
тунлар бодом иси анқийди,
сочларида юлдузлар ўйнар,
кўзларида — қувонч сийрати.

Шамол елар,
гўдак улғаяр,
энди ундан келмас гул иси,
қадок қилар қалбини ғамлар,
кафтларини — кетмон дастаси.

Бир кун келар —
йигит кўксини
иситади райхондек сочлар,
муҳаббатнинг гулдастасини
осмон ойнинг устидан сочар.

Кейин яна тонгнинг кўксида
беланчакда гўдак очар кўз,
гуллар яшар шўх нафасида,
сочларида ўйнайди юлдуз...

Ватан

Тўлепберган Қаипбергановга

(Триптих)

1. ДАРЁ

Хув, тоғлардан шарқираб,
Саҳролар тинчин бузиб,
Гиёҳларга сув тутиб
Оқиб келарди
Дарё.

Балиқлари бор эди:
Тойчоқлардек ўйнаган,
Бақалари бор эди:
Булбуллардек куйлаган,
Кемаларни ютгувчи

Гирдоблари бор эди,
Шаҳарларни юувчи
Тўлқинлари бор эди.

Шу дарёнинг номини
Олиб қасам ичардик,
Қийналсак — қирғоғида
Хўнгир-хўнгир йиғлардик.
Саҳролар ўртасида
Менинг дарём бор эди.

Энди ўша дарё йўқ.

Энди унинг сувини
Чанқасам ичолмайман,
Хатто унинг қаърига
Чўколмайман ҳеч қачон...

2. ДЕНГИЗ

Бу денгиз бор эди, деб,
Энди биз болаларни,
Қандай ишонтирамыз?!
Чағалайлар — армоним,
Ҳамон учиб юрарлар.
Балиқлари — қувончим
Кетиб қолди қайларга?!
Қирғоғи тўлиб кетди
Дардларимни айтгувчи
Узун-узун найларга...

Баъзан келиб йиғлайман
Кўзларимни юмганча:
Ушанда кўзёшимдан
Тўлиб кетади денгиз.

Қирғоғидан тулпордек
Ошиб кетади денгиз.

3. ЕР

Энди тупроқ кўзини
Ким очар, ким даволар?
Қулоғи кар — ҳеч қачон
Уйғотолмас наволар.
Бу ерни кўмиб бўлмас...
Юрагимга сиғса-да
Сиғмайди тобутга у.
Биз уни заҳарладик,
Энди оғу тутар у.

Боболар шу ерни деб
Тўккан эди қонини,
Шу тупроққа тенгларди
Боболар имонини.
Куйдиради қўлимни
Пахтанинг оқ толаси,
Гўё улар еримнинг
Энг сўнги дил ноласи.

Ойбек ва ой

Сўнги дўстим бўлди мунгли ой,
Ҳар тун келиб кўриниб юрсин.
Ҳамма кетсин, фақат ул чирой
Кўзларимга нур қуйиб турсин.

Нетай, уни севаман... Ёху,
Мана, ҳозир узилар жоним
Ва меники бўлмас энди у,
Бошқаники бўлар осмоним.

Яқин келманг... Овутманг мени
«Сиз яшайсиз ҳали... тагин...», деб.
Сиз куласиз, титроқ қўлингиз
Ошкор қилар: «Улим яқин», деб.

О, кўзимни босмоқда туман,
Туман, туман, қайда ул чирой?!
Ҳамма кетсин, мен ҳам кетаман...
Фақат кўкда мангу қолар ой.

* * *

Мени қўйиб беринг ўзимга,
Бошим узра турманг бўлиб хам.
Қоғоздаги ҳар бир сўзимга
Шубҳа билан тикилманг бу дам.

Менга қўйиб беринг,
шеъримни
Яратайин токи мен ўзим.
Ҳар ҳарфига жойлай сирымни,
Ҳар сатрига сингисин кўзим.

Кўзёшимдан ҳўл бўлса қоғоз,
Уялмайман — меники кўзёш.
Ҳеч ким уни қуритолмайди,
Қуритолмас хаттоки, қуёш.

Мен-ку сиздан қўрқмайман асло,
Мен қўрқаман (Қўлла, она ер!)

Юрагимнинг ларзаларини
Бероларми қоғоздаги шеър?!
Мен қўрқаман —
Бу сўзларим дор
Остида тик турган инсонни
Ишонтира олурми, бекор
Кетмаслигин ҳар томчи қони?

Мен қўрқаман... Қўрқаман... (Бунга
Ҳар одамдек бор, ахир, ҳаққим.)
Бу сўзларга ишонадимми,
Кўп сўзлардан алданган халқим?!
Англаб, топа олармикан у
Ҳақиқатни шу кўп сўзлардан? —
Фақат шундан қўрқаман...
Лекин
Мен қўрқмайман асло сизлардан.

Антонио Мачадо

Муҳаббатим, ёдингдами
Илк сўзларим?... Ҳар сония...
Унутмагин фарёдимни,
Муҳаббатим, Испания.

О, қайдасиз, о, қайдасиз,
Онамнинг шўх аллалари?
Улар билан сиз қайтасиз
Кастилия далалари.

Совуқ... совуқ... Бошга уриб
Бўғзимдан ким қисаётир?
Бу ит нега ўлмаи туриб

Келиб мени искаётир?

Қоч, ҳей, шайтон, кўздан йўқол,
Йўқ, тўхтагин... кўксимдаги
Ханжарларни суғуриб ол,
Пардани ол — кўзимдаги...

Нега кулдинг?... Ахир, сен деб
Йўлга чиқдим — қоним томар.
Бок, занжирлар тушди синиб,
О, Леонор, о, Гиомар.

Қайда қолди сўнгги шеърим —
Қоним билан ёзганларим?!..

Ривоят

Тик қояга олиб борувчи
Сўқмоқ йўлда кўриб ҳар куни
Мазах қилди тошиб қувончи,
Эрмакқа ўч кимсалар уни.

Судраганча қанотларини,
У соф кўкка боқиб паришон,
Ҳар кун тонгда йўл олар эди
Булулларнинг карвони томон.

Шомда эса беланиб қонга,
Қанотлари синиб, сарсари
Қайтар эди боқмай осмонга,
Қоп-қоронғи кулбаси сари.

Яраланган орзусини у
Совуқ дилга кўмарди такрор

Ва саҳарда, тарқалиб ғубор,
Уйғонарди кўксида орзу.

Ҳамма уни айларди мазах,
Болалар тош отарди унга.
У эса жим бораверарди
Юксакдаги қоя томонга.

Аммо бир кун...
Аммо бир куни
У қайтмади ортга... Шом пайти
Бутун шаҳар қоя томонга
Чиқиб келиб тополмай қайтди.

Шундан буён одамлар ҳар тонг
Қоя томон эмас, осмонга
Узоқ-узоқ боқишар ҳайрон —
У кетганди ўша томонга...

* * *

Бу ҳаётнинг ярмини ўтдик,
Энди оғир... буёғи оғир...
Сўнаётган бир ҳовуч ўтдик
Кўксимизда хотира оғир.

Кеча дилдан суйган одамни
Кутмай кўйдик — келмаса келмас.
Биз унутдик, ҳатто, аламни,
Оғриётган дилмикин? Дилмас!

Ҳақиқат деб курашган эдик,
Энди ундан кўрқамиз биз ҳам.

Жуда эрта «қаридик» дедик,
Кўзёшларни унутди кўз ҳам.

Чунки кўзлар ўзини олиб
Қочавериб чарчади, толди.
Энди улар юраклар қолиб,
Бир нуқтага тикилиб қолди.

Умидгамас, армонга тўлдик,
Орзуларнинг овози тинди.
Катталарни биз алдаб бўлдик,
Болаларни алдаймиз энди...

* * *

Чиғатойнинг мармар қабрлари аро
Сенинг қабртошинг йўқ, Усмон Носир.

Қайдадир ётибсан ғамгин, бесадо,
Музлаган тупроқда бамисоли сир?!

Йўқдир, ҳатто, номинг ёзилган тахта,
Бор бўлган бўлсаям, чириб йўқолган!
Бу дунёда фақат муқаррам бахтдай
Сенинг ойдек маъюс шеърларинг қолган.

Сенинг ўлимингдан сўнг туғилганман,
Келганман ўлимдан кейин дунёга.
Аммо мен ҳамиша сенинг олдингда
Ўзимни айбдор сезаман... Нега?!

Гўё мен айбдорман...
Балки айбдорман
(Бу айб ухлатмайди тунлари, ишон.)
Чиғатойнинг мармар қабрлари аро
Мозоринг йўқлиги учун, эй инсон.

Бу айб ухлатмайди...
Қоғози оппоқ
Дафтар катаклари ғам зинасидай...
Қайдадир ётибсан, устингда тупроқ —
Улуғбекнинг пинҳон хазинасидай.

У хазинани-ку кўп бор излашган,
Сени излашмас...

* * *

Пахмоқ сочларингни силар эканман,
Қўлимни ўпганинг ҳамон эсимда.
Неча бор: «Севаман сени!» дегансан,
Шунча гул ўсади менинг кўксимда.

Лабларинг тотини болаликнинг пок
Онларига қанча сиғинсам дилдан —
Шундайин қўмсайман, кўксимда титроқ,
Кезинган беомон аламлар билан.

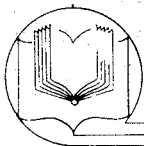
Бугун сени кўрдим...
Қизчанг қўлини
Ушлаб нондўкондан чиқиб келардинг.
Нимадир шивирлаб қизчангга, гулни
Кўксингга босганча маъюс кулардинг.

Сен мени кўрмасдан ўтиб кетдинг жим,
Мен эса тош қотдим, уйғониб дардим
Пахмоқ сочларингни яна силардим,
Лабларингдан ўпиб: «Севаман!» дердим...

★ ★ ★

Кел, елкамни тутай, ухлагин,
Тонг отмоқда, жарларда туман.
Бужур тошга ёнбошлаб ухлар
Мойчечак — сен... Бужур тош — менман.

Жарлар аро туман. Тонг отди.
Уйғонмагин. Нега уйғондинг?
Шамол билан ўйнар мойчечак,
Тош кўксида ялтирар шудринг.

Шукур Холмирзаев

ЙЎЛЛОВЧИ

Роман

XI

Жовли Пардаев Денов аканинг дала шийпонига келиш, Бекдавлат билан гаплашиш учун кўп баҳона излаб, оқибат: «Э, янги одам-ку у! Паспортини текшираман!» деди ва миясига келган бу фикрдан шод бўлиб кетиб ташқарига чиққанди, милиционерларнинг чет элдаги аҳвол ҳақида гапираётганларини эшитди. Бирдан диққати оғиб, уларга қулоқ тутди.

Йигирма минутдан кейин у ҳаллослаб-ҳансираб, канал кўпригидан шийпон томонга бурилмоқда эди.

Момогул термос-флягада келтирган шўрвани ичиб бўлишиб, энди қўлбола стол теваарагида чойхўрлик қилишаётганди, машиналар кириб чиқадиган «йўлка»да қўлтиғига папка қисган, пакана, миқти, бурни танқайган киши пайдо бўлиб, бу тарафга тумшугини шоирона кўтарганча қаради-да, биров ўзига пешвоз чиқишини кутгандек бир зум туриб қолди.

— Ким бўлсаям қайнонаси суймас экан, — деди Тўхтамиш чол. — Шўрпа соб бўлди.

Денов ака шабкўрдай қиприкларини пирпиратиб тикилди-да:

— Э, э, ўртоқ Пардаев-ку? — дея скамейкадан бурилиб тушди.

— А, паспорт стол! — деди Туркман ҳам.

Аҳмад кумғонни кўтариб-чайқатиб кўрди ва ўчоқ томон кетди. Бекдавлат Денов аканинг «Пардаев-ку?» деганиданоқ қулоғи динг бўлиб «йўлка»даги кишига қараб қолган эди. Денов ака у томонга, у бу томонга жиларкан, Бекдавлат ҳам аста пастга тушиб, унга тикилди-ю, бирдан тумшая бошлади.

Бу — Жовли Пардаев. Холлини уриб, бир умрлик майиб қилган... «Муаллимликка нолойиқ» киши! Энг ёмони — муттаҳам: Холлини ургани етмагандай, уни яна ёлғончи ҳам қилган кимса. Ушандан буён уни кўрмадимми?... Эслолмайди... Йўқ, кўрмаган. «Бор экан-а! Нима иш қилаётган экан? Қўлтиғида папка. Ажаб, худди ўшандагидай: жиддий, миқти, қарашлари жонсарак».

Бекдавлатга шундай туюлдики, у билан бир умрга юз кўрмас бўлган; демак, индамай жойида ўтиравергани маъқул... Бироқ скамейка томон қадам босмоқчи бўларкан, Жовли Пардаев билан боғлиқ хотиралар — мактаб, кинозал, кўча-кўй, Томчибулоқ, конференция зали ва яна маъноси муҳкам алланарсалар ёдига аралаш-қуралаш бўлиб туша кетди-ю, бирданига: «Ун йил. Йўқ, саккиз-тўққиз йил!» деб хитоб қилди. Гўё бу муддат орасида қиёматга қадар душманмиз деб кетганлар ҳам ярашадигандек! Кейин хаёлига бир

¹ Охири. Аввали ўтган сонларда.

олижаноб фикр келди: «Ахир, у адабини еган эди. Кейин қилмишига пушаймон ҳам бўлгандир, ахир? Демак, кечирим сўрашиям мумкин...»

— Бу одам нима иш қилади? — Бекдавлат Туркманга қараб шундай деди-ю, боягина унинг «паспорт столи»ми деганини эслади. — Ким? Ким?

— Паспорт стол начайлиги, — деди Туркман-Даврон. — Менинг милисалигимда бу курсант эди. Кейин юрфакни заочни битирди.

— Юрфакни? О, шунча йил... — шивирлади Бекдавлат ва орадаги ўша гап-сўзлар батамом кўтарилиб кетганига ўзини ишонтира бошлар экан, аллақандай бир ҳис — сирли бир туйғу бу одамга ғайирлик билан қарамасликни, «адабини еган» бу домлани мумкин қадар эҳтиром ила қабул қилишни маслаҳат кўра бошлади.

Кейин бу ҳис ўзига ёқиб кетиб: «Энди нима? Менга барибир-ку?» деди ва улар — икковлоннинг бурилиб келишаётганини — Жовли Пардаевнинг тепаси сийрак, жингалак сочлари оқариб қолгани, йўлда тез юрганми, манглайи терлаганини кўрди ва ўз ихтиёридан ташқари бирдан олға босди.

— Ассалом алайкум, домла!

Жовли Пардаев «домла» сўзини эшитиб, бир онга эриди-кетди. Бироқ икки қадам босмасдан, наздида, Бекдавлат кесатаётгандек туюлди-ю, бўғинлари бўшашиб, миққийдай чақчайиб олди.

— Салом, салом, ў! — деди.

Бекдавлат унинг қўлини қаттиқ қисди.

— Дамлигина юрибсизми, домла?

— Раҳмат, раҳмат... Лекин мен энди «домла» эмасман-ку? — деди Пардаев шикаста табассум билан ва Бекдавлатни қўлга туширгандек томоқ қириб қўйди. — А? Домла эмасмиз... — Кейин Денов акага шодиёна кўз отди. — Э, дарвоқе, мана, ўртоқ Ниёзов ҳам домлаликдан чиққанлар. Ҳа-ҳа-ҳа...

Денов акаям кулиб қўйди.

— Дунё ўзгаришда, ривожланишда экан-да! — дея айвондан тушди Туркман. — Бизни ким айтарди милисаликни ташлаб, сувчи бўлади деб! — У ҳам Жовли Пардаев билан кўришди. — Келинг, ўртоқ начайлик!

— Келдик-келдик. Раҳмат сизларга! — деди Жовли Пардаев ва ён-атрофга қараб олди. — Жуда-а яхши! Аммо-лекин шийпониям боппапсиз, ўртоқ Ниёзов!

— Э, ўзимизга яраша...

— Барибир, барибир. Бу жойларнинг ўтмишини биламиз-да! А, ўзгариш катта! Хўп. — У бирдан жимиб, Бекдавлатга боқди. Худди боядан бери у ва бошқалар билан ўзини қизиқтирган масалада гаплашаётган эди-ю, энди мақсадга кўчгандек. — Икки оғиз гаплашиб олайлик! — деди.

— Хўп бўлади. Э, жонимиз билан, — деди Бекдавлат. — Марҳамат, столга ўтинг!

— Раҳма-ат. Ўртоқлар, сизларни ишдан қолдирмайин. Икки минутда битади бизнинг ишимиз.

— Бемалол, марҳамат, — Денов ака қўлларини ишқаб пастда қолганди, айвонга чиққан Жовли Пардаев:

— Агар қизиқсаларинг, марҳамат, — деди. Сўнг тўр томонга ўтиб, скамейкага ястанди-да, папкасини столга қўйиб, очди. Ундан кўзлари гиррак ойнагини олиб тақди. Папкадаги қоғозларга бир муддат ўйчан тикилиб қолди-ю, истаган нарсаси бу ерда эмасдек, бирдан бошини кўтарди. — Ўтиринг, ўртоқ Бекназаров!

Нари четда турган Туркман ҳам скамейка четига илиниб ўтирди. Денов ака унинг қаршисига чўкиб, «Чойни тезлат!» дегандай Аҳмадга қараб қўйди. Тўхтамиш чол қўлини кўксига қўйганича ўрик тагига чўнқайди: чолнинг энсаси қотган — Пардаев у билан кўришмаган эди. Шунинг учун «Бу, калласи йўқ одам нима қиларкан?» дегандек унга билинар-билинмас жилмайиш билан боқди.

— Хўш, — Пардаев кафтини очиб, қўлини узатди Бекдавлатга. Унинг рўпарасидан жой олған Бекдавлат нима қиларини билмай, Пардаевнинг кичкина қўли, бармоқлари ва чизиқлари ариқча бўлиб кетган кафтига тикилди-да, аста қўлини қўйди. Пардаев баданига илон теккандек сесканиб кетди. Бекдавлатга бирдан хўмрайиб: — Мендан кулаяпсизми? — деди.

- Йўқ. Нима қилай?
- Паспорт. Паспорт сўрадим-ку?
- Э, қачон сўрадингиз?

Пардаев йилт этказиб илжайди-да:

- Бўпти. Паспортни опчиқинг, — деди.
- Хўп. Бу — бошқа гап! — Бекдавлат ўрнидан ирғиб турди-ю, иккиланиб, сўнг тўрсайиб унга боқди. — Нимага?

— Нимага? Опчиқ дегандан кейин опчиқиш керак-да! — Паспорт стол бошлиғи стол атрофидагиларни дафъатан ҳайрон қолдириб бақириб юборди. Сўнг Денов акага «кўрмайсизми, бу одамни!» дегандай қараб қўйиб, бирдан тумшуғини бурди. Муштумини иягига тираб, пайкалга кўз тикди. Кўзи аста-секин дув-дув учиб юрган қора қушларни ила бошлади. — Улар нима қиляпти?

Пардаевнинг дўқидан Бекдавлатнинг кўзлари олайиб кетган, унга бир он ёвузона қадалиб қолган, сўнгра беихтиёр бу одамнинг кўнглидан ўша ишлар чиқмагани, боядан бери қилган илиқ муомаласи — шунчаки урф-одат жўнидан эканига ақли етган, шу боис бирдан хўмрайиб олиб уйчага кириб кетган эди. Чарм жилднинг ички қопчиқларини кавларкан, қўллари титраётганини сезди. Бунга сари ғазабни кўзиб, Жовли Пардаевни бир-икки гап билан ерга парчинлайдиган ҳолатда ҳужжатни олиб чиқди. Ўзини базўр тийиб жойига ўтирди-да, паспортни узатди. Пардаев юлқиб олиб, тирсаги билан папкасини нари сурди. Кейин кўзига яқин келтириб, биринчи бетини очди. Бекдавлатнинг суратига тикилиб қолди ва унга кўз отди. Бекдавлат пинак бузмади.

Жовли Пардаев унинг нигоҳига эътибор қилмади, илло, у бошқа муҳим иш билан банд. Қандайдир ҳузурланиб навбатдаги саҳифани очди.

— Чопартепа райони... Чопартепада, демак. Э! — Бирдан унга боқиб, кўзойнагини олди. — Сиз Чопартепада туғилмаган-ку? Сиз! Тоғда...

— Ҳа-ҳа, Бекжон тоғда туғилган, — деб гап қўшди Денов ака.

Бекдавлат карахт тортди-ю, илжайди. Бошқа вазият бўлганда, бу саволдан ўқинарди албатта: унга қолса, туғилган жойи — Ўзбекистон, СССР!

— Нима фарқи бор? Кўксув ҳам Чопартепага қарайди, — деди.

— Йўқ, йў-ўқ, азизим... — кулиб, бошини эгди Пардаев. — Бу ерда аниқ кўрсатилиши керак. Тартиб шу. — Кейин бирдан жиддийлашиб стол четига бармоғини салмоқ билан урди. — Тартибга бўйсунимиз керак, ўртоқлар! Бизлар — Совет граждандаримиз. Ҳар қанақа анархияни кўтармайди бизнинг жамиятимиз! — Кейин гапи адо бўлдими, яна жиддийлик билан варақча тикилди-да, чамаси, ундаги ёзувларни аниқ кўрмади, шартта кўзойнагини олиб тақди ва энди баттарроқ хуруж қилиб ўқитди Бекдавлатга: — Буни тузатиш керак... Аттанг, янги паспорт олган экансиз.

Бекдавлатнинг энсаси қотиб, хўрсинди.

— Паспортни шу ердан беришганди-да. Ушанда фалон қишлоқда туғилдим дейиш кимнинг эсига кепти... Бўпти! — Энди у кафти қирраси билан столга урди. — Тузатаман! Яна нима айбим бор экан, кўринг. Биз ишга чиқишимиз керак!

— Шошилманг, шошилманг, — таҳдиднамо қилиб деди Пардаев. Кейин Денов акага мурожаат қилди: — Бу кишини уч-тўрт минут тутишга мажбурман! — Кейин бирдан жағи очилиб, идораси олдида пишитгани баҳоналар тилига қўйилиб келди. — Ҳалиям, ҳалиям... — энди у ўз баҳонасига бус-бутун инонган эди, — мен бу ерга келдим! Сизларни ишдан қолдирмайин деб! Хусусан, сизни ўртоқ Бекназаров! Дунёда нима гаплар бўлаяпти? Хабарингиз борми? Йўқ...

Денов ака анқайиб қолган эди.

— Нима гап? Жиддий гап борми? — деди.

— Бор! Эшитасизлар!

— Хўп.

Денов ака азалдан расмий одамлар олдида бир гапдан қолар, Жовли Пардаевни эса яхши билар, бунинг оғзидан ҳар қандай сўз чиқиб кетиши

мумкин: одамни булғалаб ташлашим ҳеч гапмас. «Демагогда, демагог!» деган эди ўшанда... ўқитувчилар кенгашида бир ўқитувчи.

Пардаев тагин саҳифа очди. У ёзувларга тикиларкан, Бекдавлатнинг шундай жаҳли, қистади-қистади... қаники қўлидан паспортни тортиб ололса!

— Э, пропискангиз қани?

— Ўзим кеча келдим-ку?

— Мен Тош-кент-даги пропискангизни сўраяпман, Бекназаров! — деди Пардаев. — Мана, мана, Тошкентдан бултур чиққан экансиз. Чордарадан январда чиққан экансиз... Хўш, ундан бери неча ой ўтди? Январь, февраль, март... Тўрт ой-ку! — бирдан нидо қилди. — Тўрт ой-а, ўртоқлар! Ҳой, биласизми, бунинг учун нима бўлади?

— Штраф бўлади, — деди Бекдавлат.

— Уят! Шундай одам давлат қонунини бузиб юрса!.. Сиз бир вақтлар... йўқ, умуман, эшитганмиз-да, а, ўртоқ Ниёзов? Жуда катта қурилишларда ишлаб юрипти деб!

— Албатта, — деди Денов ака.

— Ана шундай... замонавий қаҳрамонлик қилиб юрган кишининг иши бу бўлса, мен... йўқ ишонмайман. Ишонмайман сизга, ўртоқ Бекназаров! Бу — қонунбузарлик! Вассалом! Штрап дейдилар... Қаранглар, жарима тўлаш кераклигини билатуриб юрганлар! Демак, атай қилганлар бу ишни!

— Э, бўлди-е! — деди Бекдавлат. — Қўлингиздан келса, қаматиб юбор-майсизми?

— Шошилманг, шошилманг, ука. — Жовли Пардаев тагин саҳифаларни варақлашга тушди. Охирига етди-ю, яна бошдан варақлай бошлади. Ниҳоят паспортни ёпиб, бир сония қотиб қолди. Кейин ҳужжатни астагина папкасига солди. Папкани ёпиб, устига қафтларини босди. — Бизга жавоб! Сиз билан бошқа ерда гаплашамиз! — деди Бекдавлатга. — Хайр, ўртоқ Ниёзов!

Пардаев ўрнидан тураркан, Бекдавлат ирғиб кетди.

— Паспортни беринг.

— А?

— Паспортни. — Кейин уни сузадигандек бўлиб бошини эгди. — Мен бу ерга пропискага ўтишим керак. — Бош кўтармай давом этди: — Мен Тошкентдан кетишимни билардим. Қаергадир... Шунинг учун яна прописка бўлмай юрган эдим...

— Ҳай, ҳай! Бу — безорилик-ку? — деди Жовли Пардаев биров этагидан зўр бериб пастга тортаяпти-ю, бўғилиб бўйнини чўзаётгандек тиккариб.

— Балки сиз безорилик қилаётгандирсиз, — деди Бекдавлат. — Чўзинг деяпман.

— Ҳой, менга қара, Бекдавлат, — Жовли Пардаев ниҳоят унинг номини тилга олиб, юзига тикилди-ю, шу он биқинига бир нима санчилгандек бўлиб, юзини азоб ифодаси қоплади. — Мен... мен сенинг манфаатингни ўйлаяпман-ку? Ҳой, билмаяпсанми? — Сўнг костюми пастрларини тортиб-тортиб қўйиб: — ўртоқлар, — деди тантанавор овозда. — Бу йигит шунча йил хотини билан яшаб... ҳа-ҳа, хотини бор, боласи бор... ана шундай: хотини билан яшаб, ЗАГСдан ўтмаган экан. Эшитяпсизларми, одамлар? ЗАГСдан ўтмаган! Демак, нима қилган? — У Денов акага ҳам, Туркману чолга ҳам бир-бир қараб чиқди-да, кўнглида бу гапи кам эканини англаб қолди: ахир, у сиртдан бўлса-да, юрфакни битириб, икки йилдан буён паспорт столига бошлиқ бўлиб келаяптики, паспортни ўзгартириш, унга керакли ёзувларни биттирмаслик борасида қанчадан-қанча қалбакиликларни кўрди. О, ҳайрон бўлиб, гангис қолган пайтлари! Наҳот энди Бекдавлат ҳам шундай бир иш қилмаган бўлса?

Ҳозир айтган гапининг тагида бошқа гап ётгани ва уни ўзича тусмоллаш баробарида худди ундан олажак қасди учун фурсат ниҳоят етганини туйди. Шунда иттифоқо Самандар Қаландаров ёдига тушиб кетиб пулни ҳам ҳалоллаши, устига устак, у кишининг қандайдир истагини юз фоиз қилиб адо этиш имконияти туғилганига амин бўлди. Демак, унинг айбини ҳозироқ бўйнига қўйиш керак. Кўпчилик ўртасида! «А-а, қандоқ яхши бўлди-я! Ҳе, Бекдавлат, Бекдавлат... вақти-замонида Жовли Пардаевни «махинация»да айблаган эдинг!.. Гапингда, ҳар қалай жон бор эди-ю, унинг юзи қора бўлишига замин тайёрлаган эдинг. Ана, энг катта «махинациячи» ўзинг экансан-ку?»

Пардаев «сирни» ошкор этиши билан Бекдавлат беҳол тортиб кетган, йиғламоқдан бери ҳолатда эди: энг ёмони — ўзи билан Ҳабибанинг ўзларича ҳақ эканликларини исботлаши қийин. Нега Кўксувда эмас, Чопартепада туғилдим деб ёздинг, дея зулм қилиб турган кишига бу борада гап уқтириб бўладими? «Э, Ҳабиба, Ҳабиба!.. Сиз олий маълумотли юрист эдингиз-ку? Бунинг устига, ЗАГС мудираси!..» Шунда Бекдавлатга аёлнинг заррача айби йўқлиги, ундай олижаноб инсон ва меҳрибон хотинни яна кўриши гумонлиги аён бўлди.

— Ҳа! — деб юборди бирдан. — ЗАГСдан ўтмаганмиз... Лекин саккиз йил бирга яшадик. Хўш, кимга зиёнимиз тегипти, начайлик? Уйлаб кўринг.

— Нимани, нима? — пичирлади Пардаев ва бирдан аланга олди. — Ҳой, қўрққан олдин мушт кўтарардан бўлаяпти-ку? А, ўртоқлар!.. Кўриб турбисизлар, бу ЗАГСдан ўтмаган. Қонунсиз равишда бир аёл билан яшаган...

— Хўш, нима бўпти?

— Нима бўпти дейди? — чийиллаб юборди Пардаев. — Ўртоқ Ниёзов, шундай бўлиши мумкинми? Хўп, қонунни қўйинг... ахлоққа тўғри келадими?

Денов ака Бекдавлатга чуқур ҳайрат ичида тикилиб турарди. «Уша бегона хотинни тўйимга бошлаб келган экан-а? Ҳе, ёлғончи. Алдамчи,» деган ўй дилидан ўтди-ю:

— Мумкин эмас. Сира мумкин эмас! — деди. Ва ўйи-кечинмаси давом этди: «Эссиз йигит. Шунини мақтаб юрган эканмиз-а? Ана, органнинг одами қандай бўлади! Бирпасда авра-астарини очиб ташлади. Тавба шундаям безбет...»

— Ана, ана! — деди Пардаев жилмайиб ва миясида тайёр турган «фактлар» бирдан тилидан бодрай кетди: — Ўртоқлар, азизлар! Мен энди масаланинг бошқа томонига ўтишга мажбурман!.. Ҳозир сизларни сал алдадим. Кечирасизлар, билмасдан... Мана энди ростини айтаман. Хўш, ЗАГСдан ўтмаслик мумкин эмаслигини бу йигит билмайдими? Билади, а, ўртоқ Ниёзов?

— Билиши керак!

— Билади! Бундан каттароқ нарсаларниям билади... Аъло даражада билади, дейишга асосим бор. Қулоқ солинглар! Бу одам хотини билан ЗАГСдан ўтган. Ҳа. Ўтган! Аммо нима қилган кейин? Яқинда... эҳтимол бултур паспортини ўзгартирган... Эшитяпсизларми? Мана, қаранглар, яп-янги паспорт!

— Бас! — бақириб юборди Бекдавлат.

Жовли Пардаевни энди ҳеч қандай бақирӣқ-чақирӣқ тўхтатолмас эди.

— Сен ўзинг бас қил! — деб дағдаға қилди у. — Тилинг йўқ гапиришга! Ҳа, ундай ўдағайлама... Биламиз сендақаларни! Ҳе, бола бечора!.. Энди, ўртоқлар, мен гапимда давом этай: бу одам атай паспортига ЗАГС муҳрини қўйдирмаган. А-а, ҳозир бизни алдаб турипти... Мен ишонман: бу одам биздан бошқаларниям алдаган... Ўртоқлар, қизишмайлик, қулоқ солинглар. Бундай ҳоллар учраб туради... Масалан, алимент тўлашдан қочиб юрган кишиларни эшитганмисизлар? Улар изидан юборилган запрос қоғозларини милиция идораси олдидаям кўриш мумкин. Расмлари билан чиқариб қўйилган... Ана ундай одамлар нима қилади? Паспортни ўзгартиради. Кейин улар бошқа бир бечоранинг бошини айлантириб уйланиб олишям мумкин.

Денов ака Бекдавлатга хўмрайиб тикилди.

— Бекжон, фарзанд борми?

— Бор. Бор! Ун саккизга кирди! — деди Бекдавлат. — Яқинда армияга чақирилади.

— Ҳазилдир-ов, — деди Туркман. — Ўзингиз нечага кирдингиз?

— Ўттизга! — Шунда Бекдавлат Жовли Пардаев билан тортишишдан фойда йўқлиги, у энди шу фикрда қолиши, буни аниқлаш учун эҳтимол Тошкентдан суриштиришига амин бўлди-да, бирдан жойига ўтирди. — Бўпти, билганингизни қилинг.

— Қиламиз, қиламиз, — деди Пардаев унга тепадан тикилиб. — Ҳаммасини аниқлаймиз!

— Аниқланг.

Бекдавлат қўлларини мушт қилиб ирғиб турди-ю, азбаройи бир корҳол содир бўлмаслиги учун уйга кириб кетди. Каравотга таппа ўтириб, юзини бекитди. Унинг йиғлагиси келар, лекин йиғлолмай ҳиқиллар эди. «Нега бундай?

Умуман, ЗАГСдан бугун ўтиб, эртага оиласи бузилаётганлар озми?!» Ҳабиба гоҳо узун тунлар ўз иши асноси бу борада кўп гапирар, ўкинар, бунинг сабабларини аниқлашга кучи етмас, «одамлар ҳар хил бўлар экан-да», деб кўя қолар ва кейин қандайдир ички ифтихор билан ўз бувиси қисматини ҳикоя қиларди. Кампир чоли билан эллик йил бирга иноқ яшаган, кейин чол қазо қилган-да, унинг никоҳи кампирнинг паспортидан ўчирилиши лозим бўлган. Қарашна, никоҳ қайд этилмаган.

Бекдавлат кўйлаги ёқасидан қўлини олиб, кўксини силаётганини, қаёққадир... қаёққадир жўнаб қолишни истаётганини англади. Кўксувгами? Ундан кейин-чи?.. У ўзини босиб олиб, жилла мулоҳаза қилишдаёқ англадики, Жовли Пардаев... ўзича ҳақ. Шунда ташқарига чиқмоқчи экани, бироқ бригада аъзоларига қараш, улар билан гаплашиш... унга шунчалик оғир туюлдики, ҳозир шу ердаёқ ғойиб бўлиб кўя қолгиси келди. Чайқалиб ўтираркан, Жовли Пардаевнинг узоқлашаётганини, Денов аканинг у билан хайрлашаётганини эшитди. Сўнг Туркманнинг овози Метиннинг овозига ўхшаб кетди-ю, унинг бугун айтган гапи — «Ин ҳам мегузарад» ёдига тушди. «Э, албатта-да! — деди чолнинг пўстинига беҳол боқиб. — Утади...»

Демак, Пардаевнинг суриштириши ҳам «ўтиши».

Анавилар олдида юзи ёруғ бўлишига ишонч билан ирғиб ўрнидан турди. Пироварди ўзи англамаган, эсламаган ҳолда, бир нарса унга бу борада қувват эди: кичкина тўйчиқларидан кейин Тошкентга борган Ашур уларни ресторанга таклиф этганда, Ҳабибанинг ўзи ЗАГС хусусида гап очиб, шундай деган эди: «Жамиятга зиёнимиз тегмаса бўлди-да, Ашуржон?» Ашур салмоқ билан бош ирғаб кўйган эди. Бекдавлатга, албатта, «жамиятга зиён етказмаслик» учун бир нарса қилиш ҳам — паст иш бўлиб туюлар ва бунга у қаттиқ ишонарди. Бироқ бу хусусда... севги аралашган масалада ўша гапнинг ўзи катта таянч-тасалли эдики, унга қолса, бу йўриғда, умуман, гап очмас — гап очиш... ўзларининг, айниқса, ўзининг қандайдир сирли-муқаддас тўйғуларини таҳқирлаш, унинг қадрини тушириш, шу асно ўзини ҳам ерга уриш билан баробар эди.

Бекдавлат тагин тик ҳолда, жиллолмай тураркан: «Нима бўлди ўзи? — деб ўйлади хаёли Тошкентга оғиб. — Яшадик. Шунча йил... Мен яхши яшадим. Ҳабиба яхши яшади. «Энди яшаётгандекман» дер эди бечора. Эҳ, Ҳабиба...» Кейин ажралишди. Суюб-суюлиб ажралишди. «Э, Жовли Пардаевнинг гаплариям гап бўлди-ми! Денов акалар қошида уялиш... йўқ-йўқ, ўтмишингдан уялиш бўлиб қолиши мумкин. Қаддингни кўтар! Ҳеч нарса бўлгани йўқ.»

Бекдавлат шахдам қадам ташлаб ташқарига чиқди. Урик тагидан ўзига тикилиб турган Аҳмадга кўз қисди. Гараж томон кетаётган чолга бир нима демоқчи бўлди-ю:

— О, сен юрист бўласан-а? — деди Аҳмадга. — Эсингда тутгин: ҳақиқий қонун инсон бахтини ҳимоя қилиши керак!.. Биринчи қонун Ҳаммурапи даврида яратилганми? Шундай. Бешинчи синф дарслигида бор-ку? Лекин мен сенга Жан-Жак Руссо деган файласуфнинг китобини топиб бераман. «Общественный договор» дейилади. Маркс бобомиз ҳам ундан консепт олган экан. Энг ибтидоий, энг табиий жамият ҳақида фикр юритади...

Бекдавлат бу китоб ҳақида Чордарада Сойимжон қозоқнинг муаллимидан эшитгани ва уни топиб ўқий бошлаганида бош кўтармай қолгани, ҳар қандай жамият-тузумнинг ҳам улгуси оиладан олинганини ўқиганда ғоят ҳайрон қолиб: «Бу жуда оддий-ку?!» дея донг қотганини эслар экан, Жовли Пардаевни кузатиб, изига қайтиб келаётган Денов ака билан Туркманга хаёли оғиб, уларга тик қараб турди.

— Ничего! Бунинг вазифаси-да текшириш, — деди Туркман-Даврон. — Ҳалол бўлсанг, ошингни кўчада ич!

— О, яшанг! — деди Бекдавлат. — Домла? Денов ака, э, сиз мени ўйламанг-е, ака!

— Э, нега... Коллегани кузатдим, холос.

— Бўлмасам ишга!

Жовли Пардаев хурсанд эди. У яна терлаб, хийла толиқиб, бироқ кайфияти кўтаринки ҳолда милиция иморатига яқинлашар экан, бирдан Абди Назаровга учрашиш, паспортни кўрсатиб олишни ўйлади-ю, шу онда фикридан қайтди: Абди Назаров Мурод Тангриқуловни «ўлгудек» ҳурмат қилади, уларнинг

ўтириб туришини ҳам эшитган: мабодо Бекдавлатнинг секратерга жуда яқин шогирд эканини билса, наздида, унинг тарафини оладигандек бўлди-да, катта темир дарвозага етмасдан бурилиб, ўз идорасига кирди.

Шкаф ойнасига қараб жингалак сочларини тузатаётган Асила:

— Қаёғларда юрибсиз, домла? — деди.

— Э! — Пардаев папкасига ишора қилиб кулди. — Қизиқ бир нарсани қўлга туширдим... Да! — Тўрга ўтаркан, бирдан бурилиб сўради: — Ҳалиги паспортни обориб бердингизми?

Асила муқом билан жилмайди.

— Домлажон, қўя қолинг шуни. Яқинда уйланган экан. Кузги отправакадаям кетса бўлади.

— Сиз, сиз... — Пардаев папкани столга тап этказиб ташлади. — Мендан куласиз, шекилли? Йўқ деманг. Биламан... Э, одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши! Беринг бу ёққа!

— Хўп-хўп. — Асила сумқасидан муқоваси яп-янги паспорт чиқариб узатди.

Пардаев уни олибоқ очиб қаради-да, телефонни ёнига тортиб, ҳарбий комиссариатнинг номерини терди.

— Ало! Паспорт столдан безовта қиялпмиз. Пардаевман!.. Уртоқ Сирожовнинг ўзлари керак! Ҳим, майли. Тушунаман... Э, битта йигитга паспорт берган эдик. Кўрсак, ёши ўн саккиздан ошиб кетган... Армиядан қолиш учун атай паспорт олмайд юрган-да! Чўпон... Ҳа. Илтимос, бирон кишини юборинглар, олиб кетсин. А, сизларга керак-да, синглим!

У трубкани аста-ўрнига қўйиб, папкасини очди. Бекдавлатнинг паспортини олиб, очди. Тағин синчиклаб кўздан кечирар экан, унинг Тошкентда яшаган адреси қайд этилган муҳрга тикилди: бундай муҳрдан еттита бор, еттовидаям бир хил уй қайд қилинган эди. Ҳайрон бўлиб, паспортнинг биринчи бетини очди. Паспорт олинганига саккиз йил бўлибди. Муқоваси яп-янги! Яхшиям Бекдавлатга «паспорт яқинда олинган» деганида, у қачон олинганини айтмади. Хотини билан, демак, умуман, ЗАГСдан ўтмаган?

Жовли Пардаев ўйланиб ўтирар экан, эшикдан биров мўралади.

— Асила, «Бальзам»нинг борми?

Пардаев Абди Назаровнинг овозини эшитиб, туриб кетди.

— Қанақа «Бальзам?» — деди. — Бизда ичишмайди-ку, ўртоқ Абди Назаров?

— Сен ичмайсан, холос. — Назаров яна Асилага қаради. — Йўқми?

Асила ҳам ўрнидан турган эди.

— Йўғ-а, Абди ака, — деди. — Уша куни берганимам ўзимникимас эди.

— Э, ўлиб кетсин бу бурун! Шамол тегипти, кўзимданам ёш оқаяпти. Назаров эшикни ёпди. Пардаев Асилага сўмрайди.

— Нима у?

— Мундай вазелинга ўхшаган дори бор-ку, — деди Асила. — Вьетнамники.

— А! — Пардаев маза қилиб кулиб юборди. Жойига ўтирди-да, паспортни Абди Назаровга бир кўрсатиб олмаса бўлмаслигига ишонч ҳосил қилди: Бекдавлат гап шундай-шундай деб Тангриқуловга айтса, у Назаровга телефон қилса...

Бу қўпол одамдан ҳар нарсани кутиш мумкин. У сапчиб туриб, ташқарига чикди. Назаров йўлакда йўқ эди. Кўчага чиққанди, уни кўрди: «ГАИ»нинг сарик «Жигули»сига ўтираётган экан. Ҳалпиллаб ёнига борди.

— Уртоқ Назаров, бир минутга...

— Гапир, гапир. Далага кетаяпман, — деди милиция бошлиғи. — Ғаллага мол кираяпти дейишади. Улиб кетгурлар! Шунинг учун ҳам биз чопишимиз керак!

Пардаев унга Бекдавлатнинг паспортини узатди.

— Муни бир кўринг... — Кейин қизишиб, ўзини тутолмай қолди. — Бу бола асли шу ерда ўқиган. Ўзимам дарс берганман. Кейин дайдиб кетган... Қурилишларга деб кетган-у, ким билади, нима иш қилиб юрган... Мана, хотини билан ЗАГСдан ҳам ўтмаган. Хотини бор. Районгаям олиб келганди. Ҳозир шу ерда ўзи... Денов Ниёзовнинг бригадасида...

Абди Назаров жаҳлдорлиги, Қаландаровнинг қошида унинг безори ўглини «энағар» деб сўккани билан... кўполлигиям, сўкишлариям беғараз, ўзи мард-танти одам эди. Бундан ташқари, ичида кир сақламаса-да, районда ишлаётганига учинчи йил бўлаяптики, камида саксон фойиз одамнинг келиб чиқишидан тортиб, нима иш билан машғул бўлишигача билиб олган, бирига кулимсираб қараса, бирига олаяр, айни чоғда кечиримли, бироқ мижғов одамларни жинидан ёмон кўрар эди.

— Узи кимлардан? — паспортни кўраркан, сўради у.

— Улкантоғдан... Ашур Яшаровнинг жияни! — Пардаев шундай деб унинг оғзига тикилди.

Назаров паспортни ёпди.

— Менда турсин.

— Ахир... — Пардаев бирдан йиғламсиради, — Менгаям керак. Ҳали пропискадан ўтмаган.

— Ука, мен бу болани яхши билмайман, — деди у ўйланиб. — Лекин баъзи гаплар эшитганман, чоғи.

— Мурод Тангриқуловдан...

— Ер тубида йилон юрса, биласан-а?.. Ҳа, у кишидан ҳам. Бундан ташқари, Жовлибой, Кимё Тўхтамишеваям анчагина зийрак жувон. Унинг парткомиям зукко бола... Уларки, буни ишга олипти, демак, суриштирган бўлса керак.

Назаров унга савол бермаган эди. Пардаев савол берилгандек, бирдан бош қимирлатди-ю, бу гаплар нечук боя хаёлига келмаганидан зил тортиб кетди.

— Улар бу томонларига эътибор қилишмаган бўлса-чи?

— Бўлмаса, нима қилмоқчисан?

— Шу Тошкентга... шу ердаги адрес бўйича запрос юборсам ёки адресдаги район милициясига сўровхат юборсам дегандим... Нима дейсиз, ўртоқ Назаров?

— Бу — бизнинг ишимиз, — деди Назаров хўмрайиб. — Сен шошилмай тур, хўпми? Ма... Мен қайтиб келай, суриштирамиз. — У бирдан хўрсиниб, эшикни ёпди.

Мурод Тангриқуловдан бир эмас, уч-тўрт марта шу йигит ҳақида ғуссали гапларни эшитгани ёдида: «Одамни ўзгартириш, ҳар мақомга солиш мумкин экан, Абдибой. Тўғри, боланинг ўзидаям нималардир бўлуви керак-ку, аммо... ўқитувчига кўп нарса боғлиқ. Билмайман, ўзимам тушунмайман: ўша болани эсласам, ўзимнинг болагим, кўкрак кериб юрган чоғларим, тозалик... покизалик онларим эсимга тушаверади. Хафа бўлиб кетаман».

Жовли Пардаев нима қилишини билмай туриб қолди. Машина жилди. У гангиб, изига қайтди. Хонасига кирди-да, паспортни беихтиёр Асилага узатди. Узатди-ю, яна тортиб олгандек бўлиб, тўрга ўтди. Стулга ўтирар-ўтирмас «Санъат техникуми»нинг номерини терди. Ашур Яшаров кабинетида экан.

— Лаббай?.. О, қумга тушган танга? — деди у. — Қани, кун қаёқдан чиқди?

Жовли Пардаев талтайиб кетиб:

— Ўзларининг овозларини бир эшитайлик дедик-да, — деди.

— О, раҳмат-раҳмат... Хўш, хизмат?

— Жиянингиз Бекдавлатни кўрдингизми?

— Йўғ-а?

— Тинчлик-тинчлик... Кўрмадингизми ҳали? Ахир, у киши Денов Ниёзовнинг бригадасида тракторчи бўлиб ишлаб ётиптилар!

— Тавба. — У бир зум жимида. — Қачон кепти?

— Кеча.

— Да... Хотининиям опкептими? Ўзингиз кўрдингизми?

— Кўрдим-да!.. Дарвоқе, шу хотинлари ҳақида... Улар ЗАГСдан ўтганми?

Ашур бироздан кейин жавоб берди:

— Йўқ. Хотини ўзидан саккиз ёш катта эди. — Овозидан кулимсираётгани сезилди. — Гражданский брак дейверинг... Нима гап?

— Шу паспорти қўлимга тушиб қолган эди.

— Ҳим... Пропискага ўтмоқчи эканми?

— Шундай ҳаракатиям йўқ эмас.

— Хўш, биздан нима хизмат лозим энди?

— Ҳеч қандай... — Пардаев бирдан лабини тишлади: у кўп нарсани

сўрамоқчи эди. — Умуман, у йигит ҳақида гаплашиш мумкин, — давом этди. — Нима қилай?

— Нимани «нима қиласиз?»

— Паспортини...

— Э, аломат одамсиз, Жовли ака. Агар бирон айби бўлса...

— Айби шу: ЗАГСдан ўтмаган.

— Менга қолса, у нарса — айб эмас, ўртоқ Пардаев. Тагин ўзларинг биласизлар... Ҳим, хотинининг ўзи ўша ёқда битта район ЗАГСининг мудираси. Олий маълумотли юрист. Менимча, бундай одамлар қонунни ҳурмат қилишадди. Иккинчидан, уларнинг муносабати қандай бўлишидан қатъий назар, агар жамиятга, ахлоққа зиён етказмаса... шу ёғи муҳим бўлса керак. Ёки сизларнинг қонунларингда бунга тескари гап борми?

Пардаев шошиб қолди.

— Йўқ-йўқ.

— Ўртоқ Пардаев, қолгани ўзингизга ҳавола. Мен сизга бир нарсани очиқ-ошкор айтишим мумкин. Бекдават... сизнинг собиқ ўқувчингиз, хўш, камчиликларидан қатъий назар... менимча, жуда тўғри йигит.

— Да-да... Ҳа, албатта.

— Биламан, вақтида сизни сал ранжитган.

— О, йўқ, у нарса... эсимдан чиқиб кетган. Мен ҳам биламан, у анча тўғрисўз йигит. Ушанда эҳ... камчилик кимдан ўтмайди, ўртоқ Яшаров.

— Ундай бўлса, олам гулистон... — Ашур ўйланиб, давом этди: — Мен эшитганман-да, Жовли ака, баъзи бир одамлар бирон киши етказган аламни сира унутолмас эканлар... Вақти келганда ўшандан ўч олиш учун ҳар қандай шароитдан фойдаланиб қолиш пайида бўлар эканлар. Кечирасиз, мен бу ерда, масалан, сизни ҳечам назарда тутаётганим йўқ. Асло!.. Сиз жуда принципаал раҳбарсиз! Сиздай кишиларни мен жуда ҳурмат қиламан. Дейлик, камчилик ҳақида сўз кетадиган бўлса, у нарса бизда ҳам топилади...

— Тўғри. Раҳма-ат. — Жовли Пардаев, ниҳоят бўшашиб қолди. — Ҳа, бола-чақа омонми?

— Раҳмат, ака.

— Бўпти бўлмаса, мен... шунчаки қизиққан эдим-да, Ашурвой. Сиз тушунтирдингиз.

— Қаерга пропискага ўтмоқчи экан?

— Билмайман.

— Ҳим.

— Хўп, хайр бўлмаса.

— Хайр.

Пардаев тезгина трубкани жойига қўйиб, Асилага тикилиб қолди. Кейин паспортни аста узатди-да, тагин бермасдан очди. Тошкентдаги адресни ёзиб олди. Ниҳоят:

— Буни обориб эгасига беринг, — деди. — Йўл бўйида. Денов ака-нинг... — Бирдан тиришиб кетди. — Ҳамма гапни эшитиб олдинг-ку? Олиб бор! Тезроқ ҳисобга киришингиз керак экан де... Ол!

— Бошқа гап йўқми?

— Йўқ. Э, нега куласан?

— Вой, қачон кулибман, Жовли ака?

— Бўпти. Айтилган ишни қил!

— Қайтишда сомса опкелайми?

— Нега?

— Тушлик қилдингизми?

— А-а, — Пардаев ҳиринглаб кулди. — Улгудай қитмирсан-а? Сени эрга бериб қутилмасак, қутилмаймиз.

— Шунақа қилинг, жон ака.

— Бўпти. Бор!

Бу қиз шўх-шаддод, эри билан бир ҳафта яшаб ажрашган, лекин ўзи покиза, ҳалол... аммо кўпларнинг назарида, оёғи енгил жувон эди.

Асила чиқиб кетгач, Жовли Пардаев пешонасини ишқаб, ўз-ўзидан қизиб кетаётганини сезди: у ўзига ҳисоб бермас, тўғрироғи, ҳисоб беришдан қочиб турарди. Ҳисоб берадиган нарсаси — сири... Бекдаватдан қасд олиш сири

Ашурнинг олдида фош бўлган, бошқача бўлиши мумкин эмасди. Хайрият, бу гапни очиқ айтмади: одобли-да... Демак, энди минбаъд Бекдавлатга ола қарамаслиги керак. Ҳатто кези келганда уни қанча мақтаса, шунча яхши. У сўзсиз, мулоҳазасиз шу хулосага келди. Бироқ тағин ўйга толиб ўтираркан, наздида, бу йўл билан унга — Бекдавлатга хушомад қиладигандек туюлди ва ич-ичидан эзилиб кетиб, шундай бир азоб бергиси келдики... уни ҳеч ким сезмаса, ҳеч зот Пардаевдан гумон қилмаса.

XII

Бу вақтда шийпонга қайтиб келган Ҳикмат Башанов чигит экаётганларни чалғитмаслик учун, улар келишини кутиш баҳонасида ҳовуз бўйидаги пақирни тўнкариб ўтириб, Бекдавлат билан орани сал бўлса-да илитишга йўл излар эди. Бекдавлатнинг эрталаб кўришишга «арзимаиди» дегани жуда-жуда ўйиб кетди-да! Башанов бу аҳволда қандай юра олади, бош кўтариб? Нафсамбири, унга сира ёмонлиги йўғ-а. Ушанда Бекдавлатнинг гапига чидаб турган эди, Метиннинг бурнига чертиши жуда-а ошиб тушди-да! Шунинг учун унга қўл чўздиям...

Кейин кажавали мотоциклини елдириб йўлга чиққач, бўлимнинг идораси қайдасан, деб елиб кетаркан, бир-икки марта кўнглини бўшатиб олишнияма истади. Бироқ улов тўхтамас, у тезликни оширгандан оширар эди. «Э, дунё! Метин ҳам билатуриб шундай қилди-я? Билади-ку ҳамма нарсани... Йўқ, уям ўзгара бошлапти. Умуман... Мурод акада-ку ўзгариш катта! Эҳ-е! Пудратгаям тоза зўр бераяпти: бу йўриғдаям бир балони бошлайди...»

У Кимёни эслаб қолди: «Унгаям қийин бўлади... Э, шўрликкина, сенга раҳбарлик бўлса, кресло бўлса — бас. Ош-нонинг ҳам шу!» Шундай деб миясига бир шум фикр келди: бултур 8 Март совғаси деб япон магнитофони берган эди. Эни бир ярим, бўйи икки метрли гиламча ҳам. Яна бирон нарса узатсами? «Ҳадемай май ойи, байрамлар яқинлашади... Йўқ, тўхта, у ўша нарсаларнинг қайси пулга келганини нега сўрамади? Эки билиб билмасликка олдими? Худди хуштори тортиқ қилгандай эркалик билан олди-қўйди... Тўхта, унинг тилини қисик қилиб, вақти келганда айбинга шерик этмоқчимисан?»

Башанов бу тўғрида ўйлаганига пушаймон қилиб кетди: ундай нарсаларнинг қанчаси келиб кетмади? Отангни эсла: Башан жаллоб отини кўпкарида чопган чавандозга ҳавас била қараб: «Шу от сенга ярашди, иним, ол-э!» деб юборган-а! Шундай танти одамнинг ўғлисан-а, хумпар!

Башанов шу алфозда борар экан, Учқизилдаги синглисидан келган хабарни — куёви сув омборида чўмиламан, деб тиришиб қолгани, зўрға қўтқариб чиққанларини эслаб қолди-ю, бирдан тезликни оширди. Ҳа, жиянларини ҳам кўриб келади. Шу хаёлда ўз болалари эсига тушиб кетиб: «Ярамадан, сизларни ўйлайман. Сизларни деб юрибман-да», деди. Ҳолбуки уларни деярли ўйламас эди. Кейин бирдан хўрсинди: шунча юриб, қитмирликлар қилиб нима топди? Ажаб!.. Лекин нега тағин шунга интилади. Шошма, шу тариқа яшаш ва пул топиш — унинг учун бир кайф-хуморга ўхшаб қолган бўлса-чи? Аммо лекин топган пулини совуришга уста.

Қизилнинг адоғидан қиялаб ўтган оқиш-сўқмоқсимон йўлга кўзи тушди. Чўтбой Тошевнинг бўлимига боради у. Қандайдир эҳтиёт қисмлари ва қурилиш хомашёси шу йўлдан олиб ўтилгани Башановнинг қулоғига чалинган эди. «Қисталоқ жуда омадли экан-е, — деди ичида бирдан алами келиб, — Узи ёш, жўн нарса... Обласда катта қариндошлариям йўқ. — Шунда Қаландаровга, масалан, олдин ҳавасланиб, кейин ундан жиркангандай, Тошевга нисбатан ҳам ёвузона бир нафратни тўйди. — Би-ир чирқиллатсанг! «Ака» дедирсанг. Туркманнинг кетишиниям мёндан кўрди-я, нокас.»

Ҳикмат Башанов шу тариқа Учқизилга етиб борди, куёвини кўрди; синглиси йиғлади, жиянлари хурсанд бўлди... Сўнг виждоний бурчини адо этгандек қайтиб келаётиб, Катта Ўзбек трактида — йўлнинг сув босган ерида тўпланиб турган афғон чолларидан шундай бир янгиликни эшитдики, иттифоқо Бекдавлат сиймоси кўз олдида жонланиб кетди.

Катта Наманган каналида — ёғоч айвонда бир оқшом у ўзининг чет элда ҳарбий хизматни ўтагани, Чехословакияга меҳмон бўлиб борганда қандайдир

мозорни томоша қилгани, мамлакат пойтахти Прага шаҳрини уруш охирида ер билан яксон қилишни Гитлер чекинаётган қўшинларига буюрган бўлса, совет қўмондонлиги шаҳарга битта ҳам бомба туширмаслик, граната портлатмаслик ҳақида бизнинг қўшинларга буйруқ бергани, шу боис кўча жангларида биз тарафдан кўп миқдорда аскар нобуд бўлгани тўғрисида ҳикоя қилганини эслаб, агар афғон чоллардан эшитгани воқеани унга айтиб берса, Бекдавлатнинг қаттиқ ҳаяжонланиб кетиши, шу баҳонада орада гап қовушиб, узилган алоқа иплари сал-пал уланишини тусмоллаб, бу ерга етиб келган, энди... ҳозир эса, эрталабки гап-сўзлар янги куч билан кўнглида маддаланиб, «Афғон воқеаси»ни ҳам ёдидан кўтариб юборган эди.

Тутлар орқасида қизил кўйлакли биров кўринди. Шу ёққа келарди. Башанов уни кўзлари билан таъқиб этиб турди. У машиналар кириб-чиқадиган жойга етганда тўхтади-ю... Башанов эрмак топилгандек хурсанд бўлиб бақирди:

— Асал-о-ой!

Асиланинг Башановга хотин томондан яқинлиги бор, бундан ташқари, ҳар йили мавсум охирида Башановнинг бўлими пахта-планини тўлдириши муносабати билан «ташқил этиладиган» зиёфатга Абдуқаюмнинг ҳаваскорлари сафида келар ва чиройли рақслар тушиб, тагин, «Дўстлар, учайлик сайёраларга!» қўшиғини айтиб берар, Башанов билан эркин, ҳазиллашиб гаплашарди.

— У, ўртоқ Башанов! Салом.

— Ке, ке. Мундай ясан-тусан қип чиқибсан. Тинчликми?

— Биронта номард қарарми деб шу кўйлакни кийиб эдим. Шуниям кўролманг, — деди Асила. — Бекдавлат Бекназаров деган одам шу ердами?

— Э! Дарвишали?

— Керак эди.

— Нима гап, Асалхон?

— Мана, — у кичкина сумкасида паспортни чиқарди. — Унтер бериб юборди.

Башанов уни юлқиб олиб, муқовани очиб қаради. Бекдавлатнинг суратига тикилди.

— Ҳе, хумпар! Келишган йигит-а! Ҳозир чақирамиз-да, уни! А, қаёғдан қўлингга тушиб қолди бу?

— Жовли ака бериб юборди, деяпман-ку!

— А-а... Нимага олган экан?

— Мен қайдан билай.

— Ҳозир, ҳозир... — Ҳикмат Башанов ўрик остига борди. Кейин шошиб хирмонжойга чиқди. Унинг адоғига етиб, пастдан келадиган машиналарга қанор юкланадиган қия супачага кўтарилди.

Дала этагида бурилган тракторлар гўё кетма-кет бўлиб келишар, уларнинг тутунию чангини шамол кунчиқар томонга ҳайдар эди. Башанов кўзлари кичрайиб қараб тураркан, тракторчиларни бир-икки имлаган бўлди. Олдингиси Денов ака эди. У киши дала бошига етиши билан Башанов супадан сакраб тушди. Денов ака тракторини буриб қўйгач, моторни ўчирмай, бу ёққа келди.

— Ҳа, бизга аччиқ қилгандай кетиб қолдингиз, ўртоқ Башанов?

— Узр, узр. Гап бор эди, домлажон!

— У қиз ким?

Шунда Бекдавлат ҳам тракторини бура бошлади.

— Бекжо-он, Бекдавлат! — дея Башанов унга қараб йўрғалай қолди. Қараса, трактор тўхтамайдиган. — Э, тўхтасанг-чи! — бақириб юборди ва шоша-пиша паспортни кўтариб силкитди.

Ниҳоят, Бекдавлат ҳам пастга тушди. Кейин дарҳол моторни ўчирди.

— Мана, мана. Муни кўринг! — Башанов паспортни узатиб, Асилага қаради. У аста келар эди. — Кемайсанми энди мунча... солланмай?

— Боряпман-ку.

У ёқда сеялқаларда ўтирган Тўхтамиш чол билан Аҳмад ҳам бирин-кетин ерга тушишди. Бекдавлат паспортни унинг қўлидан тортиб олди-да, ичидаги ёзувлари ўз ўрнида дегандай очиб кўра бошлади. Башанов Асилани келишга қистар ва:

— Ана шу қиз опкелди... Синглим опкелди... Паспортиска, — дерди.

Бекдавлат, ниҳоят, Асилага қаради. Шунда Денов ака ҳам ҳужжатни олиб кўра бошлади.

— Ассалом алайкум, — Асила келди. — Яхшимисиз, домла? Ота, сиз дамлими?

Бекдавлат бирдан шошиб:

— Меники бу, — деди.

— Жовли ака бериб юбордилар. Тезроқ пропискага кирар экансиз. — Шундай деб жилмайди: эски жинси шим-кўйлак баданини сиқиб турган, келишган йигит ёқиб кетди.

— Раҳмат, раҳмат, — деди Бекдавлат. — Бошқа гап... — Бирдан ғаш келди. — Бошқа нима қилоларди!

— Тавба, — деди Денов ака паспортни эгасига қайтариб. — Жовли Пардаев ҳам қизиқ одам-да!

— О, у киши — битта! — деди Асила.

Башанов ясама шодлик билан кулиб юборди.

— Сен ҳам бало!

— Бе, у киши отнинг қашқаси-ку, язна! — деди Асила ва бошини эгиб кулди. — Мактабда биров «Унтер Пришибеев» деб лақаб қўйган экан у кишига. Бир куни «Шу гап ростми, Жовли ака?» десам, ўлгур: «Мени эмас, Мурод Тангрикуловни шундай дейишганини эшитганман», дейди.

Бўлди кулги. Бекдавлат ҳам очилиб-яйраб куларкан, Асилани ўзига ҳамфикрдек туйиб:

— А-а, тўғри! — деди ва шу кайфиятда Башановга ҳам нимадир айтмоқчи бўлди-ю, бирдан қовоғини уйди. — Синглим, бошқа нарса демадимиз бошли-фингиз?

— Йўқ.

— Ҳим, домла, бўлмаса ҳалиги аризани ёзиб берай, — деди Бекдавлат Башановга қарамай.

— Директор номигами? Ёзиш керак! — деди Башанов ва кители киссаларини кавлай кетди. — Даптар бор. Матасеклда қопти... Аҳмад! Чоп, ука!

— Йўқ, кечкурун ёзаман, — деди Бекдавлат ва паспортни шимининг орқа чўнтагига солиб қўйди. — Сизга раҳмат, синглим.

— Э, бизнинг ҳамishaги ишимиз-да, — деди Асила. — Домла, бригадангизда хотин-қизлар кўринмайди?

— Йўқ, — деди Денов ака ишшайиб. — Энди чопиққа, теримга чиқишмасан...

— Хотин-қизлар бизга раҳбарлик қиладилар! — деди Башанов ярим кулги, ярим ифтихор билан. — Айтмоқчи, Асал, сен милиса иморатида ишлайсан. Афғонистонда инқилоб бўлгани ростми?

— Кўчада бир-иккитаси айтаётиб эди, — деди Асила ва кулди. — Нима, ёрдамга борасизми?

Башанов қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Борсак бораберамиз!.. Нима дедингиз, ота? Бегона мамлакат эмас.

— Ҳақиниям яхши тўлар эмиш.

Яна кулги бўлди. Фақат Бекдавлат кўзларини катта очганча бақрайиб қолган, бу гапнинг маъносига етмаётгандек эди. Асиладан кўз узмай сўради:

— Рост биланми?

— Рост-рост! — деди Башанов. — Ўзим Учқизилда эшитдим. Афғон чоллар айтишди. Бечоралар бир йиғлайди-е!

— Нега?

— Хурсанд-да! Халқи... — Ҳикмат Башанов томоқ қириб, жиддий тортди. — Халқи озодликка чиқипти! Пошшоси тушипти. Шу вақт тошбўрон қип юборишган бўлса керак. — Сўнг ҳамон гарангсиз турган Бекдавлатдан сўради: — Бекжон, бу ишнинг катта аҳамияти бор-а?

Бекдавлат қулоқлари тагида қовоқари гўнғиллаётгандек бошини силкитиб қўйди. Яна Асилага тикилди: «Қизиқ, кулиб гапирди-я? Шундай катта воқеа юз берипти-ю... Ахир, бу дунёвий воқеаку!»

— Менга қаранглар, аниқми шу гап?

— Э, Бекжон, мен сизни алдайманми? — деди Башанов ва ич-ичидан суюниб кетди. Бояги баланд руҳда давом этишни ўйлаб: — Синглимни кўргани

борган эдим, — дея гап бошлади. — Учқизилга! У ерда ўтроқ афғонларам яшайди-да. Биласизлар... Ана, Туркман яхши билади. Туркманларам кўп у ерда. Шу денг, ука, учта афғон чол нон дўкони олдида хўнг-хўнг йиғлаб туришган экан. Башаралари қоп-қора, тер оқади денг. Раҳмим келди. Бу бечораларни биров хапа қиптими, деб матасиклини тўхтатдим. — Башанов жуда хурсанд эди. Бекдавлат тинглапти. Бошқалар ҳам. Энди гапни янада чўзиши, янада қизиқроқ қилиб айтиши керак. — Ке, Туркман жўра... Кейин, суриштирсам, шу гап-да! Мен ҳам жуда тўлқинланиб кетдим... — Энди буткул ёлғонга ўтди. — Дўконга кирсам, нон сотувчи болаям газетани кўрсатиб, уларнинг гапини айтди. Лекин қандай газеталиги эсимда йўқ...

— Тушундим, — деди Бекдавлат бирдан. — У ерда барибир революция бўлиши керак эди.

— Яш-шанг! Уша афғонларам шундай деди-я! Кейин магазинга бир ветеран чол кириб қолди. У кишиям сизнинг гапингизни айтди, Бекжон. Энди жафокаш афғон халқиям ўзимиздай озод бўлди, деди... Қаранг!

Бекдавлат тагин қулоғи атрофида ари гўнғиллаётгандек бошини қимирлатиб нари кетди-бери келди ва бирдан иршайиб атрофга қаради. Кўзи шийпон биқинида оппоқина бўлиб турган ўрикка тушди-ю, наздида бутун олам, яқин-йироқлар ҳам шундай оқариб, гулга бурканиб олгандек туюлди. Сўнг бир нима тортгандек бурилиб қоратол ёққа қаради: «Ҳа, Афғонистон ўша ёқда!.. Ҳе-е, анча йироқда. Кун иссиғида сароб жимирлаб ётадиган тепаликдан — Қоратепа устидан қарасанг... Тўғри, Пайғамбар ороли, тагин бошқа оролчалар кўринади. Ушалардан нарида — нариги бетда-да! Эски Термиз яқинидан қарасанг симобдек килкиллаб, сира оқмаётгандек бўлиб ётган Амунинг у қирғоғида — қизил қумлар бағрида чўққинамо иморатлар кўзга чалинади. Кўза кўтарган аёллар...»

Башанов билан Асилагина эмас, Денов ака, Аҳмад ва Туркман ҳам Бекдавлатга ҳайрат билан боқиб туришар эди.

— Яхши-е! — деди Бекдавлат ва овози чиқиши ҳамона хаёлини тутган манзаралардан айрилгани учун энди бутун атроф нурсиз, бўм-бўш кўринди. Жозибали нарсалар хаёлга тан-а?! Кейин ғамзали кулимсиради-да: — Умуман, ҳаёт зўр нарса! — деди негадир Асилага мурожаат қилиб. — Шундай катта-катта воқеалар бўлиб туради. Бўлмаса...

Энди унинг гапи тушунарли, ҳатто ёқимли эди. Денов ака бирдан шошилиб:

— Нима, табриклаймизми энди? — дея Башановга қўл чўзди.

Башанов ҳовлиқиб:

— Дарвоқе, сизниям! — деб унинг қўлини қисди-да, дарҳол Бекдавлатга узатди.

Бекдавлат беихтиёр унинг қўлини олди, ҳатто панжаларини сиқиб қўйворди.

Башанов кўтариб келган янгилигининг баҳосига энди етган эди. Ҳансираб:

— О! — деди.— Яшанг, Бекжон! Раҳмат... Аммо-лекин сиз жуда бағри кенг йигитсиз!

— Э...— деди Бекдавлат бирдан ўзгариб.— Умуман, биласизларми, инсоннинг озодликка интилиши бу — қафасдаги қушнинг эркинликка ташналиғи билан тенг. Буни минг йил бурун Бакаччо деган ёзувчи айтиб кетган. «Декамерон» деган китобида. Бу — мангу туйғу! — Бир он ўйга толди.— Балки кейин уларнинг аҳволи бошқача бўлар, кутилганчалик бўлмас... Аммо шу интилишнинг ўзи — буюк иш! Инсоннинг буюклигидан нишона! — Унинг миясида ола-қуроқ мулоҳазалар қоришиб кетди: Афғонистон инқилобидан кейин ҳам халқ — барибир халқ, яъни, турли-туман феъл-атворли одамлар уюшмасидан иборат бўлиб қолиши, бинобарин, уларнинг ҳар бирида табиий ожизликлар бўлиши... Бу орада инқилоб ютуқларини муҳофаза этиш, мустаҳкамлаш учун кураш бориши, эски тузум тарафдорлари эса табиий равишда қилич қайрашлари...

Бу жараённинг боши — Октябрь инқилобида экани... Йўқ-йўқ, ундан олдин ҳам шу нав ҳаракатлар бўлгани... Масалан, Урта Осиёда сарбадорлар ҳаракати... Ундан беш юз йиллар бурун — X асрда Абу Наср Форобийнинг «Озод одамлар жамияти» ҳақидаги орзулари... XVI аср француз утопистлари, хусусан,

Жан-Жак Руссо трактатлари... Инсон эрки, якка ҳокимликка қарши бош кўтариш эҳтиёжи-ғояси — умуман, мангу ғоя.

— Бекжон.

— Ҳа.

— Ярашдикми, ука? — Башанов ялинар эди.— Мендан ўтган. Ҳа, ўртоқлар, мендан ўтган! Илгариги гап бу... Яширмайман... Бекжон, ўшандаям бари айбларимни бўйнимга олган эдим-а?

— Рост.

— Вақти келиб, бундаги... бу ердаги айбларимниям бўйнимга оламан... Бекдавлат шодланиб кетди-ю, шу сонияда аллақайда ўқигани бир гап ёдига тушди.

— Атомни биласизми? — деди.— Ҳозир олимлар атом бомбасини йўқотмоқчи. Тўғрими? Йўқолсин, яхши! Лекин, ўйлаб-кўринг: уни йўқотганлари билан технологияси қолади-ку?

— Ҳе, қизиқ гап?

— У ахир олимларнинг миясида қолади-ку?.. Айтишларича, одамзод шундай тузилган, прогресснинг йўли шу тахлит эканки, ҳеч ким индамаса, Африканинг энг қолоқ ўлкасидан етишажак олимлар ҳам вақти-соати билан атом бомбасини яратишар экан.

— Ҳ-ҳ!

— Демокриманки, бу ердаги камчиликларимни йўқотаман деганингиз билан, борингиз, йўқотганингиздан кейин ҳам у нарса... уни пайдо қилган сабаблари сизда...

— Лекин мен бошқа такрорламайман-да!

— Ҳа, ана шу нарса... тасалли бериши мумкин! — Бекдавлат иттифоқо маҳмаданагарчилик қилаётгандек туйди ўзини.

Туркман-Даврон ғўдайиб турарди.

— Ука, ўзбекнинг қайси уруғидансан? — деб сўради.

Бекдавлат бир замонлар — археологлар орасида юрганда, Галина Анатольевнанинг шогирди — лабида мўйи бор жувон шу мавзуда гап очиб, бу жануб ўлкасида, айниқса, уруғ сўрамоқ одати сақланиб қолгани унинг ғашини ва аламини келтираётганини, бу ҳол, пироварди «миллат бўлиб шаклланмаганимиздан» нишонадай туюлиши ҳақида айтган гапларидан кейин Бекдавлат ўйга толиб, энди бирон-бир жойда ҳам нафақат уруғ мавзуси, балки кимнинг қайси юртдан экани хусусида гап бошлангадаям дарҳол қайтариб ташлаш ёхуд «Бачкана бўлмайлик» дея туриб кетишни қасд қилган ва бунга ҳол-бақудрат амал қилиб келарди. Ҳол-бақудрат... Чунки, не қилсин, айрим уруғ вакилларига ўта қизиқиш билан, уларнинг ўзгалардан фарқини топгудек бўлиб тикилганини гоҳо ўзиям сезмай қоларди. Ахир, яқингинада Туркманнинг туркман эканига қанча қизиқди?

— Уруғим йўқ! — деди бирдан.— Бўлдими, Туркман ака? — Кейин қизишиб кетди.— Нимани англатади бу — уруғ? Одамларни бир-биридан ажратамиз, холос... У ёғини сўрасангиз, уруғ деганиям — нисбий бир тушунча. Керак бўлса, мен сизнинг қачон туркман бўлганингизу олдин нима деб аталганингизниям айтиб бероламан! «Древние тюрки» деган китобни кўрганмисиз? Мен чўқиб-чўқиб ўқиганман ҳам... Ана ўшанда машҳур «турк» сўзи ном сифатида ҳоким табақага нисбатан ишлатилгани ёзилган. Кейин халқ номига ўтган... «Ўзбек» номи-чи? Мозийга қаранг, қачон пайдо бўлипти? Унга ёпишиб олсак, қадимий халқларнинг олдида кеча туғилганга ўхшаб қоламиз. Биз шу тупроқнинг одамларимиз. Вассалом!.. Номлар ўзгараверади — гап унда эмас. Ҳа, майли, бугун биримиз — ўзбек, иккинчимиз — туркман...

— Лекин шу гапларингизга менам қўшиламан,— деди Денов ака.— Аммо менга қолса, бу темада, умуман, гаплашмаслик керак.

Бекдавлат кулимсиради.

— Нозик мавзуми?

— Фойдаси йўқ.

— Лекин мен, ука, «туркман» бўлганим билан жуда фахрланаман,— деди Даврон.

— Биз ҳам «ўзбек» эканимиз билан фахрланамиз,— деди Денов ака.— Аммо...

— Уёғи тушунарли, оға.

Бекдавлат илиққина кулди.

— Битта обрўталаб миллатини ўзгартирган экан. Эшитганмисиз, домла?

— Э, уми...

— Ундай одамларни тилга олиб ўтирманглар-э! — деди Тўхтамиш ота.

— Ҳақ гап.— Бекдавлат анқайиб турган Асилага қараб, хиёл гангиди.— А, раҳмат сизга!

Асила ундан кўз узмай:

— Сизгаям,— деди.

Башанов бирдан қўл узатиб, Бекдавлатнинг билагидан тутди.

— Демак, ярашдик?

— Бу ёғида кўрамиз!

— Биз кетдик! Асила, кетасанми? Ишинг битди-ку? — Башанов энди қайинсинглисининг қўлидан ушлаб олди.— Ўзим обориб ташлайман сени... Айтмоқчи, Бекжон, бизга нима хизмат бор?

— Икки кило гўшт! — Бекдавлатнинг оғзидан чиқиб кетди-ю, шу дақиқада киссаларини кавлади.

— Шошманг, шошманг! — деди Башанов.— Э, олдин олиб келайин! Кейин лозим бўлса, икки карра тўлатиб оламан. Нима деяпсиз мени? Уша Башановман-ку? Ҳазил, ҳазил... Биладан, ука, сен пулни пул демайсан.

Асила ҳовуз бўйига етгунча Бекдавлатга бир неча марта қаради. У қарамас эди.

— Ким у йигит?

— Э, уни сўрама! Э, Асалои, Асалои! Менинг феълим қурсин, Бек тўғри айтди: одам бўлмайман... Лекин у — тилло! — Кейин хўрсинди.— Тавба, ҳе ақлим етмайди. Турмушда шу хилда яшаб нима топар экан? Сен барибир тушунмайсан... Ё романтика дегани шуми? Сен кўрганмисан ундай одамни?

— Кўп ўқиган экан-а?

— Ҳе, балони билади! Билади-ю, яшашга қолганда, жуда жўн. Ўлгудай содда.

— Яхши-да содда бўлса!

— Ҳе, пучуқ! Жигарингдан урдими?.. Хотини бор-а!

— Йўқ.

— Эй, менга қара...

Бекдавлат тракторда. Унинг кайфи чоғ. Рост, Башановдан гўшт олиб келишни сўрагач, сал хижил тортди. Лекин ҳечқиси йўқ: олиб келса, пулини тўлайди. У адоқларга тикилиб, энди тракторга ўтиргандек бўлиб, тобора енгил тортиб ва енгил-енгил нафас олиб ҳайдаркан, бугун дилини хижил қилган «паспорт воқеаси» ҳал бўлгани, тағин, Башанов билан ярашганидан ички бир қаноатда, яна адоқларга тикиларкан: «Ҳе, Афғонистон! Маладес афғонлар! Мундай халқни ҳурмат қилсанг, арзийди!» дерди.

XIII

Ашур Жовли Пардев билан гаплашганидан кейин Бекдавлатнинг келиб учрашмаганидан ранжиди-ю, Пардаевни ичида сўкди: «Аблаҳ. Нодон... Шу йўл билан ундан ўч олишни ўйлабсан-да? Сен ушлаган товўқнинг думпарини узганмиз». Кейин иши билан машғул бўлди: Тошевнинг даласига студент жўнатди, Қаландаров телефон қилиб, жиянининг келганини, жуда башанг кийинганини айтганди, у кулиб: «Бизнинг дарвиш-да у. Кечирасиз... кўполлик қилган бўлса. Агар ёқиб қолган бўлса, битта ука орттирдим дейверинг» деди. Сўнгра Бойсунда ишлаётган рассом Рўзи Чориев билан телефонда гаплашди: беш-ўн соат живописдан дарс берасизми, мухлисларингизни жуда хурсанд қилган бўлардингиз, қабилида гап қилди. Кейин Тошкентга — Маданият министрлигига қўнғироқ қилиб, балетмейстер йўқлигидан нолиди.

Ашур Яшаровга ўхшаш кишилар ҳар бир район, айниқса, шаҳарларда кўп топилади. Бу тур кишиларнинг фазилатлари шу қадар мўлки, кишилар ялписига уни: «Яхши одам. Зиёли одам. Замонавий одам. Усадиган кадр», деб аташади ва бу баҳоларнинг бирига ҳам шак келтириб бўлмайди: зеро бундайлар табиий равишда «ўсиб», амалдан амалга кўтарилаверади. Бундайлар... келинг,

биттасини, дейлик, тус Ашурга ўхшашини олиб гаплашайлик: у одам — ўттиз-ўттиз беш ёшлар орасидаги йигит, бировнинг очиқ-ошкор ноҳақ азоб тортганини кўрса қаттиқ куйиниши, унинг дардини энгиллатгани бемалол энг шимариб ишга киришиши ҳам, уни оқлаб чиқиши ҳам ва шуниси ажойибки, шу хизмати эвазига ортиқча ташаккурларниям қабул қилмасдан: «Э, ҳар бир одам қилиши лозим бўлган иш-да, бу, оға!» деб жавоб беришиям мумкин. У жуда яхши кийинади, уст-бошига гард юқтирмайди деса бўлади. Бироқ эътибор қилинса, шундай кийингани сезиладики, ўзидан катта, ҳа-ҳа, анчагина катта ва бевосита раҳбарлик қилиб турган фалон ё пистон кишига таҳасиб... Агар унинг ўша шахс билан суҳбатига гувоҳ бўлинса, ғоят нозиклик ва камтарликка тенглашиб кетадиган хушомад билан: «Жуда дидингиз яхши-да... Бу — менингина гапим эмас», дегани ва ўзининг кийим-бошига ҳам зимдан ишора қилганини сезиб олиш мумкин.

Бу одам ҳамма вақт ёши улугларга — ҳурматда, ёшларга — меҳрибон. Ҳлик-тирик деган гаплар қайда бўлса, албатта бориб, кўнгил сўрайди ёки шўхлик қилиб бир фурсат ўтиради... Биз нега истехзо аралаш гапиряпмиз? Шунинг учунки, у ҳар бир ишни ўйлаб-чўйлаб, онгли равишда қилади: беихтиёрлик унга ёт деса бўлади. Бироқ шундай ҳаракат қилишга тўғри келса, у ўзини фош қилиб қўйиши мумкинки, шунинг учун бу ҳолдан қочади. «Масалалар»ни ходимлари билан қамти ўтириб ҳал қилади: гўё уларнинг айтгани бўлиб чиқади-ю, синчиклаб қаралса — ўзиники ўтибди.

О, бундай усталик жуда камдан-кам кишига насиб этади. Масалан, Ашурнинг ўзи... У қандай қилиб «Санъат техникуми» директорлигига кўтарилди? Турган гап, техникумда бу лавозим учун ундан муносиб одам йўқ эди. Аммо директор — кекса коммунист, тартиб-интизомни ўрнига қўядиган, санъат деганидан ҳам ўзига яраша хабари бор киши эди. Уша — Қўлдош Ҳамдам, Абдуқайюмга: «Санъатни орқага тортаяпсизлар!» деб дўқ қилган, оқибат, Мурод аканинг қошидаям шу гапларини такрорлаб ишдан бўшатишган киши.

Унинг битта нозик томони бор эди: ҳа-ҳа, ўша... мақом куйларини яхши кўрарди. Бироқ область ҳаваскорлари кўригига тайёргарлик кўрилар экан, репертуарга замонавий эстрада куй ва кўшиқларидан ҳам киритиш шарт эдики, буни у ҳам билар, Ашур ҳам биларди. Бояқиш бир куни: «Қани, ёш кадр, бир кўрайлик», деб ҳаваскорлар машқига бошлаб кирди Ашурни. Кўрдилар. Ашур репертуардаги камчиликни дарҳол англади ва... бошини ирғаб: «О, о, ўзимизданам мақомчилар етилар экан-ку?» деб ўтираверди. Қўлдош Ҳамдам бир-икки марта унга қараб, ниҳоят, маслаҳат сўраган эди, Ашур: «Устоз, сизнинг дидингизга қойилман. Мен сиздан ошириб бир нарса дея олмайман... Аммо мақомчиларга тан бердим», деди. «О, ўзимсиз, ичимсиз!» деб хитоб қилди Қўлдош Ҳамдам...

Репертуар ўзгаришсиз қолди: оқибат, техникум ҳаваскорлари охириги ўринни эгаллашди. Қўлдош Ҳамдамнинг пўстаги қоқилди... Ниҳоят, область маданият бўлимига бир неча номзодлар қатори Ашурни ҳам чақириб суҳбатлашганларида, у: «Менинг кузатишимча, техникумда консерватизм устун, — деди. — Ҳқитувчиларнинг фикрлашида устун... Бунинг ёрқин мисолини директоримизнинг нутқларидан ўзларинг ҳам билиб олдингизлар».

Ашур Яшаров директор этиб тайинланди. Дарҳақиқат, у «фикрлашда» ўзгариш ясай бошлади: биринчидан, санъат даргоҳидагиларнинг шундай кийинишини талаб қилдики, «санъат одамларининг диди қандай бўлишини» кўрсатиб турсин. У қилди-бу қилди — кўпларнинг хатти-ҳаракатларини ҳам ўзиникига ўхшатиб олди. Кейин санъатчилар, ёзувчи-шоирлар билан учрашишни ташкил этишга зўр берди: шу асно уларнинг ҳар бири билан қарийб дўст тутинди.

Унинг техникумдаги ишлари ҳақида ёзиш мақсадимиз бўлмагани учун ўзига қайтамиз. Битта савол туғилади: Ашур-ку Бекдавлат билан деярли бирга тарбия топди: бир муҳитда ўсдилар, бир ҳаводан нафас олдилар, бир мактабда ўқидилар-у, нечук Ашур бу тариқа бўлиб етишди?

Тахмин қиламизки, бу хил табиатнинг заминларидан бири — унинг онасида эди. Ҳадичахон районда уруш йиллари бошида ташкил этилган маҳаллий театрнинг артисти бўлиб, ўша замон «қудуми»га кўра театр директори уни

аллақайси район театридан алдаб олиб келган эди. От, эшак миниб, концерт кўрсатгани Улкантоғ қишлоқларига чиқишганда эса, Кўксувдан Яшар полвон Ҳадичага ошиқи беқарор бўлиб эргашиб тушган, шу асно ўзиям театрга «рабочи» бўлиб жойлашган, кейин Ашур туғилган йили армияга чақирилган ва юқорида айтилганидек, «Бедарак йўқолган» эди.

Артистлик — ўзгалар қиёфасига кира олиш, томошабинларнинг юрак уришларини сеза олиш... бу нарсалар, шубҳасиз, Ҳадичахонда бор эдики уни Ашурга ҳам ўтмаслиги мумкин эмас. Ашурнинг ўзига бино қўйиб, сипо бўлиб юриши ва киши билмас товлана олиши ўшанинг натижаси бўлса керак ва балки санъатчиликнинг бошқа сеҳрли томонлари ҳам унга ўтгандики, у беихтиёр Тошкентдаги театр ва рассомчилик факультетига ўқишга кирган эди. Тўғри, ундан актёр эмас, санъатшунос чиқди. Бироқ табиатидаги актёрлик жиҳатлари қанчалик экани юқоридаги мисоллардан аён. Иккинчидан, болаликда унда ёрқин намоён бўлган манмансираш ва такаббурликнинг, чунончи, Бекдавлатга — ўз жиянига тоғдан келганидаям тепадан қараши ва бўлар-бўлмасга отасининг фронтда «қон тўккани»ни айтиб юриши сабаблари ҳам унинг ўша — алоҳидалик хусусияти натижаси эди, дейиш мумкин. Бироқ... кейинчалик бу хусусиятлар ўзгаришга учради, учради-ю, унинг минг бир биқиқ-пинҳон туйғуларини уйғотиб юборди.

Урушдан кейин «пленга тушганлар» қисмати, «хоинлар қисмати» ҳақида кўп гап бўлар, жумладан, «Бедарак йўқолганлар» ҳақида ҳам шубҳали мишмишлар юрардики, Ашурнинг дафъатан отаси ҳақида гап гапирмай қўйиши сабаби худди шундан эди. Бунинг яна бошқа нозик томони бор: ўзини қайсидир бир жиҳатдан «айбдор» санайдиган кишилар, айниқса, шу масалаларда гап кетганида ўта ҳушёр бўлишади. Бу ҳам кам: кўпинча сезгир ва шубҳа билан яшади.

Ашурда ҳам шу жиҳат пайдо бўлди. Тўғри, унда анча яширин ва артистона бир шакулда юзага чиқди-ю, бу ҳол турмушдаги бошқа, ўзга масалаларга муносабатида ҳам беихтиёр намоён бўла бошлади ва оқибат асл хусусиятларидан бирига айланиб қолди: ана шу сергаклик, ана шу шубҳа унинг ақлини, сезгиларини ҳам жуда чархлади.

Бундай одам, шубҳасиз, бошқаларга яхши кўринишни истади. Амалга интилиш, одамлардан юқорироқ кўтарилиб, улар устидан жилла бўлса-да ҳукм юритиш истаги — аслида инстинктга ўхшаган бир туйғу ва талабдир; уни енгиш камдан-кам одамга насиб этади. Ашур... «Санъат техникуми» директорлиги билан қаноатланди, дейиш мумкинми? Асло. Бироқ у буни сездирмайди. Аксинча, ўрни келганда, директорликни топшириб, оддий-ҳалол ўқитувчи бўлиб юриш «орзуси» эканини баралла айтади. Қўлдош Ҳамдамни кўриб қолсами, «О, устоз!» деб эҳтиром билан кўришади-да, ишнинг «қийинчилиги»дан нолиб, ундан маслаҳат сўрайди. Сўнгра шундай одамни... ишдан бўшатганларидан ўқиб: «Ҳа, устоз, мен ишонаман, сиздай инсонларнинг юзага чиқадиган вақт келади», дейди. Ана шу билан ўзини унга яхши кўрсатиши устига, райондаги айрим раҳбарларга ўзининг «ғайир»лигини киши билмас тарзда англатади.

Дарвоқе, у «айрим» раҳбарларнинг бошида ким турибди? Мурод Тангриқулов. У одамга Ашурнинг муносабати тўғрисида яхшиси, ўрни келганда гапирлар. Аммо у кишининг раҳбарлик усули Ашурга кўпинча «кулгили» бўлиб кўринади ва унинг эрта бўлмаса бурускун ишдан олиб ташланишига мутлақо ишонади. Чунки, у одам келгунча районда кечган аҳволнигина эмас, мазкур дамда ўзга район ва шаҳарларда кечиб турган ва қандайдир бир табиий тарзга — нормага айланган иш усулларию йўлларини... оддий бир одамчалик билади, дейиш камлик қилади — у ўзига хос хулосалар чиқариб олганки, самараларини бир қарашдаёқ кўриш мумкин: данғиллама участка солишнинг ўзи бўладими? Самандар Қаландаровдек қирриқ одам: «Ашур билан Илонқочдига бораман», деди ва боягина унга телефон қоқиб, Бекдавлатнинг пунктга келганини айтди: уларни нима туташтирди?

Энди Ашурнинг шахсан Бекдавлатга муносабати ҳақида. У Бекдавлатни жигари-жияни сифатида қадирлайди, унга фақат яхшилик тилайди... Айни чоғда, унинг довдирлигидан ўкинади, бу борада уни силтаб-силтаб ҳам ташлайди ва лекин юраги тагида унга қандайдир ҳавас қилиши бор. «Ҳавас

билан» қараши замирида Бекдавлатнинг ҳам унга қилган жуда катта яхшиликлари ётадики, Ашур гоҳо бунга тўғрида ўйласа, дунё икки айланганда ҳам ўзи у қилган ишлардан бир ҳиссасини ҳам қилолмаслигига иқрор бўлади. Иқрор бўлиш ҳам кам: шунчаки... унинг оқибатлари ғирт нодонлик бўлиб кўринади.

Бекдавлатнинг унга қилган энг катта яхшилиги... Биринчидан, мактабни ташлагани... Ҳа-ҳа, «Ашур ўқисин. Унинг ҳаққи бор: тоғам Ватан урушида йўқолган. Ушандай одамнинг ўғли у...» деб мактабни ташлаган-да.

Ашур ўнинчида, Бекдавлат саккизинчида ўқир экан, Мاستон бўви тоғда орттирган бод касали туфайли ётиб қолган, рўзгор қозони сувга ташланиш олдида эди. Яшар полвон учун давлат берадиган йигирма сўм нима бўлади? Буёқда, умуман, танқисчилик... Бояқишнинг кўзида ёш билан: «Ашуржон болам, қийналиб қолдиларинг. Бекжонга айтмоқчиман: бирон-икки йил мактабни қўйиб турсами... Кейин етказиб олади. Яхши ўқир эмиш. Мен бу аҳволда...» дейиши билан Бекдавлат ириб туриб: «Ҳа, моможон, мен кейин ҳам ўқиб кетаман. Тоғам ўнни битириши шарт!» дея мактабга жўнаб қолган, икки соатдан кейин бўғинлари бўшашиб, алланечук титраб кириб келган, кейин беш эчкини боқиб юрганида Қизилнинг жаридан топиб олгани думи калта эшакка қўм уриб ва бир қопни ташлаб миниб, даштга чиқиб кетган эди.

Шу бўйи қўшниларга қий-чалма, шuvoқ-янтоқ ўриб келтириб бериб, чойчақа топа бошлаган; гоҳо пулнинг ўрнига ғалла олар, уни Қизилдарадаги тегирмонда тортириб келарди. Қарабсизки, Ашур ўнни битириб Тошкентга кетди-ю, ўқишга жойлашди. Бир йил ўтиб, кампир қазо қилди...

Ашур жиянининг ўша чоғларини яхши эслайди: бола пақир буюк олижаноб иш қилгандай шу қадар мағрур юрардики, уни мактабдан ўлгудек безор бўлган экан-у, хайрият, қутулибди-да, деб ўйлаши мумкин эди. Ҳа, Бекдавлат шундоқ юрарди. Тўғри, гоҳо кутубхонага яширинча кириб китоб олар, мактабни тунлари айланиб келар, Қизил бошидаги Чўқмор қоя панасида ўтирган чоғларида ғоят мунгли, паришон кўринарди. Бироқ Ашур учун «мактабни қурбон» қилгани — унинг эътиқодларига мос, демак, қалбига шубҳасиз тасаллигина эмас, қандайдир қувонч ҳам бағишлар эдики, бу қувончларнинг каттаси... этакда, уфқлар тагида ва улардан ҳам нарида... қандайдир шовқинли гўшаларда, одамлар аллақандай қайнаган масканларда бўлиб туюларди. Туюларди? Йўқ: шунга ишонарди ҳам...

...Бекдавлат душхонада ювинаётган эди, қандайдир машина келганини билди. Салафан қоғоз-парда четини қайириб қараб, «Латвия» машинасини кўрди. Ҳаваскорлар Мирзачўлда шунақанги автобусда келишарди. Апил-тапил ювиниб, кийим-бошини кийди-да, душнинг бу тарафидан чиқиб, айвонга ўтди. Соқол қирғичининг ойнасига қараш — сочини тараш учун уйга бурилаётган эди, толлар тагида Денов ака билан гаплашиб турган хушбичим, новча, қора костюм-шимдаги йигитни орқасида кўрди-ю:

— Ашур, — деб шивирлади. Сўнг супадан таппа тушиб: — Ашур! — деб бақирди.

Улар бурилиб қарашди. Ҳа, у — Ашур эди. Майин жилмайди. Бекдавлат ҳовлиқиб у томонга йўртди, кейин тезлашди. Кейин чопиб етиб борди. Ашур жиянининг ҳўл сочлари баданига тегмасин учун авайлаб қучиб:

— Қани, бир афтингизини кўрайлик! — деди. — Ҳа, тузук... Қорайибсиз. Баҳор офтоби-да. — Кейин ортиқча изоҳсиз Денов акага деди: — Домла, ўша гап: жияниям сўраятиб эди.

— Бемалол, бемалол! — деди Денов ака. — Асли кеча боришлари керак эди.

Бекдавлат уялиб кулимсиради-да, бирдан қайрилиб кетди. Уйчага етганда, нечук келганини ўйлаб, кийимини алмаштириши ва энг муҳими... жилддан суратларни олиши кераклигини англади. Сўнг шошиб кириб, ҳаш-паш дегунча, Ҳабиба ўраб берган бир сидра кийими, яъни, оқ кўйлак, костюм-шимини кийди. Туфлини алмаштирди. Кейин шимининг ғижим бўлган жойларини кафтида текислаган бўлиб, ойнага қаради. Усиқ сочларини олдин бармоғида, кейин тароқда тараб, бир йўла қора галстугини ҳам тақди. Янги туфлини тақ-туқ босиб чиқаркан, гараж олдини чопаётган Тўхтамиш чолга:

— Отабой, мен тез қайтаман! — деди.

Чол нимадир дегунича Бекдавлат ҳовуз бўйига борди. Денов акага мамнун

кулумсираб, негадир Жовли Пардаевни эслади; Денов аканинг ўшанда тумшайгани, кескин саволлари эсига тушиб:

— Бизга жавобми, домла? — деди.

— Э, Бекжон, шуниям сўрайсизми... Аммо ўртоқ Яшаровни овора қилибсиз, — деди.

— Ҳечқиси йўқ, кечираман, — деди Ашур.

— Э! — Бекдавлат яна орқага чопиб кетди. Суратларни қўйин киссасига солиб қайтаркан, яйраб кулди. — Шу ерга келгандан бери албатта бир нарсани эсдан чиқариб юраман.

— Бунияма кечирамиз, — деди Ашур. — Қани, рулга ўтирасизми? — Кейин бирдан бош қимирлатди. — Йўқ. Йўллар ўзгариб кетган. — Унинг шофёрлик праваси йўқ, бироқ ГАИчилар индашмасди. Шаҳарнинг ўртасидан жияни ҳайдаб бораётган техникум машинасида ўтиришни истамасди.

«Латвия» ҳадемай кўприкдан ўтаркан, Бекдавлат Ашурнинг биқинидаги ўриндиққа сурилди-да, Чопартепага қараб:

— Эҳ, барибир бу ҳовли менга азиз! — деди. — Шу ердан уй қилишнинг иложи йўқмиди?

Ашур жавоб бермай бошини лиқиллатиб қўйди. Айтса, бир олам гапириши керак: бу ер — районнинг чети, бунинг устига, каналдан сув чиқмайди. У ёқда водопровод бор. Энг яхши томони — тап-тайёр боғзор. Бундан ҳам муҳими: эскини янги қилгунингча эсинг кетади... Қолаверса, бу жой тор, бора-бора «Бахт уйи»га қўшилиб кетиши мумкин.

— Ҳа, тоға, қалай энди? Э, мени кечиринг!.. Гапнинг қисқаси, олдин ишга жойлашиб олсам дедим.

— Умуман, тўғри қипсаң, — деди Ашур.

У буюққа жўнаши олдида даладан ғаллани кўриб келишаётган Абди Назаров, Кимё ва Фаттоҳ Зокировни кўрган, улар машинани тўхтатиб сўрашишган; шунда Бекдавлатнинг шийпонда қолиш ҳақидаги қарорини Кимёдан эшитган, Назаров эса Жовли Пардаевнинг «искович»лигини гапириб кулган, улар кетишгач, Ашурнинг кўнглидан кўп гап ўтган эди. Ўзининг ҳовлисидаям жой бор — бемалолчилик. Бироқ Бекдавлат шийпонда яшайман, деб тўғри фикр қилибди: унга ҳам томорқалик жой керак, мунда яшаса, уни олиш осон бўлади. Иккинчидан, Ашур техникумда «ёрдамчи хўжалик» ташкил этган, унда ишловчилар орасида ишончли бир кишиси бўлувни истар, шу боис кўнглидан: «Бек ишласа бўларди», деган ўй ўтган, кейин эса, дарров бу фикридан кечган эди: ўзининг жиянини ишга олибди, деган гап чиқади. (Бошқа жойларда-ку бу ҳол расм бўлиб кетган, бироқ Мурод Тангриқуловнинг талай лавозимларга ўзининг шогирдларини қўйгани гап бўлаяпти: у гаплардан йироқроқ туриши керак.)

— Шийпонда яшайдиган бўлдингми?

— Ҳа.

— Умуман, бу қароринг ҳам маъқул.

— А? Маъқул? Эҳ, айланиб кетай!.. Эй, сиз зўрсиз-да, тоға! О, раҳма-ат! Баъзан менинг гапларимни рад этар эдингиз. Бу гал... Раҳмат. Ҳа, жияним яхшими? — Шунда унга бир нарса олиш, бунинг учун машинани бирон магазин олдида тўхтатишни ўйлади.

— Жиянинг яхши. Чимкентда, — деди Ашур. — Мадинанинг энаси опкетди. Ёзда опкелади... Кўрсин у томонларниям. Она юрти. Ҳим, уларнинг Чимкентда яхши боғлари бор... Хўп, ўзингдан гапир. Кўпга келганга ўхшайсан?

Бекдавлат тумшайди.

— Йўқ.

— Баъзан сен тўғрингда ўйлаб қоламан-да: нега, нега бундай саёқ чиқади, деб? — у бирдан хўмрайиб, Бекдавлатга қараб олди. — Романтиклигинингни айтаман... Унияма таги-замини бўлиши керак аслида. — Сўнг хотиржам бўлиб олдинга боқди. — Кўксувликлар ўзи қўним билмаган халқ-а? Отам ҳам тушиб келган эди, биласан... Умуман, у ерликлар қишлоқда ҳам яшаркан-а?

— Ҳа, энди. ёзда... — Бекдавлат кулди. — Қишлоқ сўзи «қишлов»дан олинган.

— Ҳозир у ерда одам йўқ эмиш. Бари кўчиб кетган... Ҳа-е, хотинингни опкеласанми?

— Йўқ.

— Мабодо ажралиш ниятинг йўқми?

— Йўқ! — Бекдавлат бу мавзуда гап очилгани, унинг давом этмаслиги учун шундай деди.

— Жағингни боғлаб олган экан-да. Хафа бўлма, кўрмаганнинг кўргани курсин, дейдилар. Сен бечора битта қиз билан ҳам юрмадинг. Бирдан унинг қўлига тушиб...

— Мен қўлига тушганим йўқ! — тутаб кетди Бекдавлат. — Мен уни қўймасдан...

— Барибир эмасми?

— Эмас!

— Бақирма!

— Узингизда...

— Энди, жиян, бу ерда яшайдиган бўлсанг, қанча вақт яшасанг ҳам оғир бўл... Оғир бўлиш керак. Баъзан бировнинг гапини эшитиб эшитмаганга олишга тўғри келади. Баъзан ёмон одамлар билан ҳам бир дастурхон бошида ўтиришга тўғри келади... Мурса-мадора деган гаплар бор. Бежиз айтилмаган. Эшитдингми?

— Ҳа...

— Ҳали уйда бу тўғрида бафуржа гаплашамиз. Лекин эсингда бўлсин, тор жойда одамлар ҳам тор бўлади. Зиғирча гап филдек бўлиб кетади...

— Э, тоға, мен билан кимнинг иши бор?

— Пахта пунктига бордингми?

— Бордим, — Бекдавлат ўриндиқда олдинроқ сурилиб, узоқ-узоқларга қаради. — Қаландаровни танирсиз?

— Яхши одам.

— Яхши одам? — чинқириб юбораёзди Бекдавлат. — Аблах экан у! Иблис! Бизнесмен... Уғри! Чигитниям порага бераркан. Пахта терим маҳали... Э, қўйинг-е, тоға! Яхши одам эмиш... Садқаи «яхши» сўзи кетсин!.. Ҳайронман: наҳотки шу ерда яшаб у одамнинг кимлигини билмайсиз?

Ашур хўрсинди.

— Ҳе, менинг нима ишим бор улар билан, — деди. — Бир соҳада ишламасақ... Кўрганда сўрашиб турамиз. Бир тарафи — қўшничилик. Уям чўлдан келгандан кейин отасидан қолган, катта хотини яшаб турган ҳовлини тузатиб олди... — Сўнг Бекдавлатга жаҳл билан қаради. — Эсингда бўлсин: менинг жияним экансан, ўша «бизнес» деган одамгаям салом бериб ўтасан.

— Йўқ.

— Нодон.

— Тоға, балки мен шу ерда тушарман! — Бекдавлат титраб кетди. — Сиз яна насиҳатларингизни бошладингиз!

— Нодон! Мен сени ўйлаяпман, сени! — қичқириб юборди Ашур. — Э... Тавба! Майли... — Тағин бир он жимиб, дона-дона қилиб деди: — Узингни ўйламасаңг ҳам, мени ўйла... Тушундингми? Ҳа-ҳа, мени!.. Мен бу ерда қанча вақт ишлайман — билмайман. Бировлар билан ёмон бўлишни хоҳламайман.

— Э, иззатталаб!

— Ҳа. Мен шундай... Кечирасан, сендай беобрў эмасман.

— Нима? — Бекдавлат кулиб юборди. — Биз — беобрў? Тушундим, ўшаларни иззат қилсам... Э, бечора тоға. Менинг кўнглимни... Ҳа, майли. Улар билан ишим бўлмайди. Аммо бирон қинғирлигини...

— Вей! Вей, сени нима ишинг бор, а? Тавба! — Унга истехзоли кулди. — Уларни... ҳаётни тузатаман дейсанми? А? Йўқ, жиян, — унинг гапида давом этишини истамади. — Бу қийин. Жуда-жуда қийин. Умуман, бу — ҳаёт! Ҳаётда ҳамма нарса бўлади... Тўғримасми? Инсонлар ҳеч вақт рисоладагидек бўлмайди. Ё бўладими? Гапирма! Сенингча, бўлиши керак-а?

— Бўпти!

Машина бузилган боғлар, нималардир қурилажак майдонлардан ўтиб, ҳаммомнинг ёнидан чиқди. Кеча Уроқ «Водовоз»ини ҳайдаган йўл билан райком-ижроком идоралари жойлашган бинони ўнг тарафидан четлаб ўтишаркан, Ашур иморатга ишора қилди.

— Мурод акани кўрддингми?

— Кўраман.

Ашур илжайди-ю, Бекдавлат кеча шу ердан ўтаётганда иморатнинг юқори қаватдаги деразаларига қарагани ва Мурод акани ўйлаганини эслаб:

— Кўраман! — деди яна. — У кишини кўрмасам бўладими, — шундай деб Ашурга кўз остидан тикилди. Бекдавлат мактабни ташлаш ниятини ўшанда партком хонасига кириб, Мурод акага айтганида, у киши бирдан хўмрайиб: «Нега энди бу ишни сен қилишинг керак? Ашур-чи?» деган эди. Бекдавлат Ашурни оқлаб-ёқлаб, унинг ўқиши шарт эканини ўзича ҳаяжон билан исботлагач, Мурод ака: «Бўпти. Кетавер. Ўзи билан гаплашаман», деб қолган... Кейин улар ўзаро қандай гаплашишган — Бекдавлатга қоронғи. Бироқ орадан тўрт кун ўтгач, Ашур оқшом мактабдан қовоғи солиқ келиб: «Шу Мурод ака фашистга ўхшайди...» деган эди.

Ўшандан бери, мана шунча йиллар ўтибдики, Ашур Мурод Тангрикулов ҳақида бирон марта ҳурмат ё меҳр билан гапиргани йўқ. Бекдавлатга-да. Бошқалар олдида-чи? О, ўзи раҳбарлик қилаётган техникумдаги барча яхши-янги ишлар фақат ўша одам раҳнамолигида бажарилаяпти қабилида сўзлайди.

— Кўр, кўр, — деди Ашур.

— Тоға, шу одамни ёқтирмайсиз-а?

— Бу гапни қаёқдан топдинг? — Ашур қолганини ичида тўнғиллаб, машинани иморат орқасидан айлантираркан, кинояли кулимсиради. — Мабодо шу келишингда... бирон сир йўқми?

Бекдавлат чақчайди.

— Қанақа сир?

— Энди...

— Йўқ. Сир-пир йўқ. — Бекдавлат беихтиёр деразадан тоққа қараб, чуқур нафас олди. Кейин энишдан бораётганларини пайқаб, бедазорга тикилди. — Анави ўрикни қаранг!

— Ҳа. Яхши гуллаган... Ҳаво шу кетишда ўзгармаса, яхши ҳосил қилади... Сен хомток қилишни биласанми?

— Оз-моз.

Ашур у ёғини айтмади: уйдаги тоқлар бачкилаб қолган эди. Кейин «Фаросати бўлса, тушунди», деб қўйди-да, машинани кескин буриб, дарвозаси олдида тўхтатди. Бекдавлат эшикни очганда, қўли қуруқ эканини кўриб, юракдан бир эзилди-ю: «Э, жиян Чимкенда-ку?» деди. Кейин Ашурнинг Денов акага «Бекдавлатни жияни сўраятиб эди», деганини хотирлади.

Ҳовлининг ичи ҳам сиртига муносиб, режали, тошкентликларнинг ҳовлисини эслатарди: дарвозахонаси бор, кенгина, машина турса ҳар икки томонидан ҳам ўтиб-қайтиш мумкин. Шифти тўқ сариққа бўялган. Ашур чироқни ёққанида Бекдавлатнинг кўзи қамашиб кетди.

— Жуда бўяворипти-я!

— Ҳа. Халқимизнинг дидини биласан-ку, очиқ рангларни яхши кўради. Бўёқчи шундай қип кетипти. Кейин ўзгартираман... — Ашур олдинда борарди. — Қара тоқларга, шўралаб қолди... Ертोक, ертोक. Кейинроқ бир-иккитасини томга чиқараман... Э, қуриб кетсин одамларнинг гапи!

— Гап қилишдимиз?

— Қилади-да... Мана, айвон! — Чап қўлда узун тушган, олди панжарали, шифти баланд айвон ҳам сап-сариқ эди. Ашур зинадан кўтарилар экан, чироқни ёқди. Сўнг айвонга чиқиб, ҳовлининг бурчагига — лампочка ёниб турган жойга ишора қилди. — Ҳей ёғочларни кўряпсанми?

— Ҳа.

— Эски уйнинг харилари... Ўтин қилиш учун олиб келган эдим. Булар ҳам ёниб битса, эски ҳовлидан хотираям қолмайди.

Бекдавлатнинг юраги зиғирёғ сепгандек бўлиб кетди.

— Эй, қўйинг шуларни. Тегманг.

— Нимага?

— Билмасам...

— Эски-ку, чириб кетган.

— Айтмоқчи, — Бекдавлат чўнтагидан иккита сурат олиб узатди. — Кўринг! — деди-да, бирдан тотли-ширин жилмайди. Аммо шу сониянинг ўзида

унинг отаси тўғрисида гап очмаслигини эслаб, яна ҳайрон қолди: «Қани, нима қиларкан?»

Ашур суратларни шифтда осилган лампочка нурига тутиб кўраркан, Мадина чиқди.

— Вой, сизмисиз, Бек ака?

Бекдавлат шошилиб унга юз бурди.

— Яхшимисиз, янга?

— Сиздиям кўрар кун бор экан-да! Яшанг-э! Неча йил бўлди, отаси?

Ашур беихтиёр бош ирғаганча, суратларнинг орқасини ағдариб кўра-бошлади.

— Залга жой қил... — деди-ю, ёзувга тикилиб қолди: «1978 йил. Поляна. Белоруссия. Тоғамнинг қabri. Мен ва район комиссари Петро Липатов». Иккинчи суратни ағдарди. «Йўлда. Трактор юролмаи қолди. Ҳасанбой».

Ашур Бекдавлатга кўзлари ёниб ялт этиб қаради-да, тагин суратларни ўнглаб боқди. Биринчисида: қиш манзараси. Оқ қайинлар. Баланд қора устун. Устуннинг бир ёнида пальто кийган, пахмоқ телпакни бостирган Бекдавлат турибди, иккинчи ёнида — калта пўстинли, боши очиқ руснамо киши. Иккинчи суратда белигача қорга ботиб турган Бекдавлат билан новчагина, оғзини ҳам шарф билан ўраб олган йигитча.

— Нима бу? Нима? — Ашур бирдан дағдаға қилгандек деди. — Нималарни ёзгансан?

Бекдавлат:

— Ўқиган бўлсангиз шу-да! — деди табассум билан. Бироқ шу дақиқанинг ўзида ғалати ҳолга тушди: тоғасининг қabri топилганидан киши хурсанд бўлиши керакми? Еки... қабр... Қабр деган сўзнинг ўзиёқ одамни нари-бери қилади. Мунгланиш керакми? Бекдавлат буни билмас, бу тўғрида ўша ёқдаям ўйламаган эди.

...Лекин қабрга етганда бирдан тиз чўккан, бошини, юзини таксупага уриб қорга ботириб олган. Юраги ҳаприқиб, кўз ёшларини тиёлмай устундаги ёзувларга боққан, кейин эмаклаб туриб, битикларни ўқиган; талай фамилиялардан кейин «УРУНБАЕВ ЯШАР. 1922—1944» ёзувига кўзи тушиб додлаб юборган ва уни кафти билан силаб ўша урушни бошлаганларини, фашист солдатларини сўккан, тўлғанган, яна йиғлаган... кейин чекиниб Петрони кучоқлаган, ўпган, ниҳоят қўлидаги гулга тикилиб қолиб, бирдан синиқ илжайганча уни таксупа лабига қўйган...

У Яшар тоғасини кўрмаган, албатта. Тоға Кўксувдан қачон кетганини ҳам билмас, момосининг «Бедарак йўқолди» дейилган телеграммани ишқутисида асраб юришини эсларди, холос. Аммо нима учун бундай жиннини аҳволга тушди? Билмас, ўзига ҳисоб бермас, аммо... бир нарсани чуқур ҳис этар, ҳатто тасавурида кўриниб-кўриниб кетарди: бу қабрда ўттизта партизан ётибди экан. Улар чала ўлик ҳолда кўмиб юборилган экан. Метин устун тагидаги тупроқда уларнинг айқаш-уйқаш суяклари...

— Нимага иршаясан? Буни тушунтир! — Ашур суратларни силкитиб, унга кўрсатди.

Айвон этагидаги хонага кирган Мадина қайтиб чиқди.

— Ҳой, тинчликми? Нимага ҳайқиряпсиз, отаси?

— Ишинг бўлмасин! — Ашур бирдан Бекдавлатнинг билегидан қисиб ушлаб айвоннинг бош томонига тортди. Эшикни ланг очиб, унинг тайсаллашига қарамай ичкарига олди. Тўрт лампочкали қандил ловуллаб ёритиб турган қора стол қошига етиб, ўриндиқлари юмшоқ стуллардан бирига таппа чўкди. — Утир!

— Мен туфлимни...

— Э, туфлини гапирди бу!

— Хўп. Кечирасиз, мен...

— Нима?

— Узр, узр. Мен энди...

Ашур суратларни олдига ёзиб қўйди. Уларга тагин бир қур кўз югуртирди-да, қарс этказиб, столга муштлади. Сўнг энтикиб ва йиғламсираб:

— Гапир, гапир, жиян, — деди.

Бекдавлат бор гапни айтиб берди. Ҳатто Сирожовнинг Ашурга айтганини гумон қилганини ҳам...

— Сюрприз эмиш! Мени инфаркт қилишинга оз қолди-ку, нодон! — Ашур шундай деб бирдан унинг бўйнидан қучди. Бетлари, кўзларидан ўпди. Кейин нари итариб, боз суратларга боқди. Кейин устунли суратни лабига босди-да, ирғиб туриб кетди. — Э, фалак! Э, фалак! — У тўрдаги буфет ёнига бориб келди. Шифтга — қандилга қараб кулди ва... эшикдан чинни товоқда қовурма кўтариб кирган хотини олдига йўрғалаб бориб, товоқни олди-да, унинг ҳам юзидан бўса олди.

— Ниманг бор ичгали? — деди. — Опке! Барини опке... — Кейин сал бўшаши. — Шампан борми? Бу дарвиш ўшани яхши кўрарди... — Ёки кучлироғидан ичасанми, Бек?

— Майли... Шампан бўлса, — деди Бекдавлат.

— Вой, вой! Нималар бўлаяпти ўзи? — деди Мадина тўрға ўтаркан. — Менгаям айтинглар, мусулмонлар.

— Эшитасан! Эҳ! — Ашур стулга тап этиб ўтирди-да, ниҳоят, туфлисига қаради. — Ничево... — Сўнг яна Бекдавлатга боқди. — Сен қандай одамсан-а, Бек! — деди титроқли-сўлғин овозда. — Э, яна, жиян. Сен — биттасан...

Шунда мияси ишлай бошлади: «Умуман, нима қипти топган бўлса, борган бўлса? Айтмоқчи, анча харажатга тушган. Ҳали пулини сўрасайди... Йўғ-а, сўрамайди. Биламан-ку...» деди энди ўзини босиб олиб. Кейин бошқа нарсани эслаб қолди: демак, ўзи ҳам «запрос» юборганида... йўқ, шундоқ ёнгинасидаги Садриддин Сирожовга телефон орқали айтганда ҳам, отасининг дарагини топар экан-да? Аблахлик!.. Йўқ кўрқоқлик бу. Мабодо... асирга тушиб кетганими ё бошқа бир хунук хабарми етиб-ёйилиб кетса, шарманда бўламан, деган кўрқувнинг оқибати бу. Хўш, энди нима қилиши керак? Буни... тенг-тўшига, йўқ, бутун районга, йўқ, областга ёйиши керак ахир. Мухбирлардан танишлари қанча!.. Бундай нодир материални кўзларига суртиб ёзишади-бостиришади! Ана ундан кейин... Ашурнинг обрўси кўтарилиб кетади!

О, қандай яхшики, ёшлигида «Отам халқ учун, Ватан учун қон тўккан!» деб юраркан. Демак, шунча йил давомида ўша гапни қайта такрорламагани ва отаси қабрини... бир дарвиш жияни топиб келибди экан, бу гапларни шундай ўйлаб-чўйлаб айтиши-ёйиши керакки, биринчидан, отасини ўзи даракламагани асло билинмасин. Ҳа, камида Бекдавлатга инониб юрган бўлсин! Ҳа-да, у жаҳонгашта-ку? Э, дарвоқе, отасининг қабри-дараги чиққанига неча ой ўтаяпти. Тўрт ойча... Демак, бу янгиликни бировга шу маҳалгача билдирмаган экан, вақти келганда, уни шу тариқа айтиши керакки... энг бегона одамлар ҳам: «Юрагинга балли! Кенг экан-е!» дейишсин. Бунинг учун аввало, Бекдавлатнинг оғзини юмиш керак. Бу борада фақат ўзи тайинлаган гапларни айтиши керак у. Демак, Бекка яхши гапириши, ардоқлаши керак уни. Хотинига... У шарт ўгирилди:

— Мадина, беш минутга чиқиб тур. Кейин кирсан. Фаройиб бир янгилик бор!

Мадина Бекдавлатга кулимсираб, буфетдан олгани шампанни ўртага қўйди. Сўнг бир жуфт фужер келтирди. Кейин эрининг нигоҳи остида тислана-тислана чиқди.

— Хўп энди... Ўлма-е, жиян! Сенга қандай раҳмат айтишни... — Бекдавлат қисиниб ғулдирар экан, Ашур унинг елкасига қоқиб туриб кетди. Буфетга ёндош шкафни очиб, пастидан банорас тўн олди. Опкелиб, Бекдавлатнинг кифтига ёпди. — Жим, жим!.. ўзбекларнинг одати шу! Буни суюнчи десангам майли, бошқасига... Жим ўтир энди!

— Хўп, — деди Бекдавлат.

— Энди, жиян, бир нарсани келишиб олишимиз керак. — Унинг кўзига тикилиб, Бекдавлат эътиборини нигоҳида жамлаган эса-да, унда тиниқ болаларча покизаликни кўрди. — Жигарим, — дея давом этди. — Боринга шукур. Сен бўлмасанг... — Шунда ёдига Жовли Пардаевнинг кўнғироғи тушиб кетди-ю, шоён мамнунлик ва жаҳл билан унинг нияти бузуқлиги, Бекдавлатнинг оиласи ҳақида сўрагани ва ўзининг илмоқли гапидан кейин нафаси ичига тушиб кетганини айтиб ташлади. — Нима бўлиб эди?

— Паспортни олган эди. Обориб беришди... — деди Бекдавлат. — Ҳали сизнинг гапингиз туфайлими?

— Э, жиян! Э, жонингдан сени! — Сўнг бирдан жимиди: яхшилигини миннат қилмаслиги керак. Зеро, Бекдавлат тушунди. — Да, — деди. — Нима дейишим мумкин эди у аблаҳга?

— Раҳмат-у...

— Бўлди! Биз бир-биримизга суюлиб-яланиб ўтирсак, ярашмайди. — Ашур ўзини батамом қўлга олди. Овози ишонч ва қайсарлик касб этди. — Энди, Бекбой, гап мундай.

— Хўш?

— Бу нарса... — суратларни олди, — элга овоза бўлади. Биласанми, қанча гап бўлади бу? Билмайсан... Хуллас, буни ёйишда битта андишали жойи бор! У шундан иборатки, айрим одамлар, турган гап, «Э, Ашур — отабеқадр экан!» дейди...

— Нега?

— Қулоқ сол. Негаки, отасини ўзи изламапти-ю, жияни излапти, дейди.

— Э, шуям гап бўлди-ю!

— Ҳа. Сен учун наплевать бу!

— Ҳа-да.

— Мен учун, ўғил учун, жиян...

— Лекин барибир эмасми?

— Эмас-да! Районда мени душманам йўқми, кўролмайдиганлар... Жуда бор-да.

— Мурод аканинг ҳам...

— О, тўлиб ётибти!.. Аттанг, Мурод ака мени ўзига яқин олмайди. Бўлмаса кўп нарсаларни айтиб берардим. Жим! Гапирма! Уртага тушма... Муносабатларимиз қандай бўлишини ҳаёт кўрсатади... Умуман бу гапни эсингдан чиқар. Мен йўлига айтдим-қўйдим-да. Керак бўлса, ўзим...

— Хўп.

Шунда Ашурнинг кўнглига ажойиб бир ўй келди: юрганники эмас; буюрганники дейдилар. Йўқ, олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ... Демак, шундоқ ёнгинасида район ҳарбий комиссариати ва Сирожовдек киши туриб, бошқа юртларга мурожаат этиб юрган бўлса-чи? Ахир, «Бедарак йўқолди» дейилган хат ўзга юртдан келган-ку? Демак, у ўз фикрини... ўшандаёқ айтган. Бекдавлат — жиян эса «дарвишлик қилиб» иттифоқо Чопартепа ҳарбий комиссариатига мурожаат...

— Олдин айтгин-чи, бу ерга «запрос» юбориш фикри қаёқдан хаёлингга келди?

— Ҳе, фавқулодда! — деди Бекдавлат. — Бир куни Жалойир Жабборни кўриб қолдим. Ёзувчилар боғига бораётган экан... Зўр боғи бор экан уларнинг! Мениям таклиф қилди... Ҳе, сизга айтганман, шекилли? Ҳабибани учратганимни? Уша шоир хотини билан ЗАГСдан ўтаётганида...

— Эсимда шеърларини ўқиганмиз. У билан Чирчиқ бўйида...

— А-а! Худди шундай... Кейин ўша боғда Мажид Самадов деган кишини учратиб қолдим. Э, кўп «бедарак йўқолганлар»ни топган киши экан. Уша айтиб берди: «Қаердан жўнатилган бўлса, ўша ердан суриштиринг», деб. Уша вақтларда хато извешениелар юборишам бўлган экан-да...

— Кейин?

— Шу.

— Э, жиян-а, жиян. Мен нодонлик қилган эканман-да! Қара-я, шу ерга мурожаат қилмаган эканман, холос.

— Сиз бошқа бир гапни сўрамоқчи эдингиз?

— Йўқ, бўлди. Лекин тўрт ой давомида буни менга билдирмай...

— Мени...

— Тушундим! Шампанга хужум! — Ашур шишани очиб, фужерларни тўлдирди. Сўнг бирдан бурилиб, хотинини чақирди. Мадина илжайиб кириб келгач: — Ўзинггайм идиш ол, — деди-да, қандай «нутқ» ирод қилишни ўйлай бошлади.

Бошини эгиши ҳамано миясида бир ғоя туғилди: у бу «нутқи»ни каттагина даврада айтиши керак. Шунда хаёлида стол кенгайиб кетди, теварақда

меҳмонлар чеҳраси кўринди. Тўрда Кимё ўтирибди. Михчадеккина бўлиб. Ўзига сирлигина кулимсираб қараяпти... Кўнглини сезади, аммо сир бой бермайди. Ашур ҳам сирини очмайди: арқонни узун ташлаган. Қаёққа борарди у? Яъни, ким олади уни? Э, эридан ажраган, болали жувонни... Нозимдай йигитдан воз кечган аёл тракторчига тегмайди: ўзи истагани эса чиқмайди. Пироварди, Ашур у билан «бўлай» деб ўлиб бораётгани ҳам йўқ. Гапнинг мағзи айтилса, унга илиқ-хўрсиниқли қарашлари, қилган қандайдир хушомадларидан бошқа яна нима? Майли, хурсанд бўлиб юраверсин. Агар бир кун эгилса... Ашур қандай муомала қилишини яхши билади. Хуллас, тўрда Кимё ўтирибди. Унинг ёнида... иттифоқо Садриддин Сирожов кўринди. Ҳа-а, унга тап нимадалигини олдинроқ айтиб қўйиши керак, токи жуда ҳайрон қолиб, гапни чувалтириб юрмасин... У албатта хотини билан келади. Ҳа-ҳа, унинг хотини билан Кимё бир тарафдан дугона... Хўш, яна? Ҳа, Қаландаров... Ашур хаёл ичра Бекдавлатга қаради-да, унга боя ўша одам ҳақида айтган гаплари етарлидек туюлди. Ўша куни яна уқтириб қўйиши керак... Э, хоҳласа, даврага киритмаслиги... Йўқ-йўқ, Сирожовлар айб қилади: мумкин эмас! Жовли Пардаев!.. У нодоннинг Ашурга, пироварди, нима ёрдами тегиши мумкин? Майли, келаверсин... Бекдавлатнинг паспортини олволгани хусусида кулгили гаплар бўлади. Назаров!.. У роса кулги қилади. Яхши...

Ашурнинг тилига «Мурод Тангриқулов» келди-ю, Бекдавлатга ялт этиб қаради. У ўзидан кўз узмай турарди. Мадина эса жилмайганча фужерни узатяпти. Ашур бирдан шишани кўтариб, унинг идишини ҳам тўлдирди-да:

— Олдик! — деди. — Ҳим, Мадина, сен бир нарса демайсанми?

— Сиз уй эгаси...

— О! Майли... Хўп, жиян, биринчидан, сенга раҳмат! — Ашур олдидаги суратларга ишора қилиб, Мадинага: — Ол буларни. Кўр. Орқасидаги ёзувлар-ниям ўқи! — деди. — Тўхта. Кейин... Хўш, — яна ўйланиб қолди: Бекдавлатнинг шаънига нима дейиши керак? — Бек! — деди бирдан. — Сен ҳаётда... ўз ҳаётингда нимани ўйлаган бўлсанг, шунга етиш, жиян. — Кулиб юборди. — Менинг гапларим, ниятларим бари ҳавода қолди: сен ўзгармас экансан... Бироқ бир нарсага мулақо амин бўл: мен сени чин кўнглимдан яхши кўраман. — Раҳмат, — деди Бекдавлат гангиб: унинг ҳаётида... ўйлаган-ўйлаётган нарсаси нима?

— Кетдик! — Ашур бирдан винони сипқора бошлади. Бекдавлат ҳам, Мадина ҳам ичган бўлишди. Ашур фужерни столга қўйди-да, наздида, ҳозир ишга борадигандек, демак, оғзидан ҳид келиши мумкиндек туюлди. Аммо шу ондаёқ иши тугагани, эртага кўз филтилламаслигини ҳисобга олган ҳолда, бемалол ичавериши мумкинлигини уқди. Бироқ, қуруқ гап қулоққа ёқмас. Фойдали гаплардан гапирилиши керак. — Ҳа, бу Мурод Тангриқулов билан учрашинг керак, — деди дафъатан. Сўнг унга синчковлик билан тикилди. — Ўзи, алоқаларинг узилиб кетмаганми?

— Йўқ! — деди Бекдавлат. — Ушандан бери у кишини кўрмадим-у...

— Хўш?

— Шу одам кўпинча хаёлимда бўлади-да. — Бекдавлат сигарета чиқарди. — Янга, чексам... Раҳмат. Тоға, айтинг-чи, шу одамнинг иш тутуми...

— Яхши! Мен қўллаб-қувватлайман, — деди Ашур. — Жуда принципли раҳбар! — Сўнг уни мақтай кетди: — Унинг бари иши тўғри, тўғри, жиян... Қаттиққўллиги менга ёқади. Одамлар бузилиб кетган. Уларга мана шундай қаттиққўл раҳбар керак экан! Ишқилиб, душманларининг кўзи кўр бўлсин-у, аммо район секретарга ёлчиди!.. — Шу пайт бу гапларини Бекдавлат Тангриқуловга етказадигандек гумон қилиб, ўз-ўзидан мамнун тортди. Аммо... у кишининг бир замонлар... Бекдавлат ўқишни ташлаган кезларда ўзини идорага чиқариб айтган бир-икки оғиз гапию ўшандаги қиёфаси кўз олдида жамол кўрсатди: «Ундай талантили болани ўн болага алмашмайман, ҳа! Сен шуни тушунмаганингга ҳайронман, Ашур! Керак бўлса, оилаларингга мен қарашиб туришга тайёрман, мен! Бу танқисчилик бир умр давом этмайди-ку?» Ашур довдираб: «Раҳмат, муаллим, раҳмат», дея беш-олти ойдан кейин ўзининг мактабни битириши, демак, кейин ишлаши... демак, Бекдавлат яна ўқишни давом эттиришини мижғовланиб айтган, наздида, жуда мантиқли-

асосли гап айтган, шунинг учунми Мурод Тангриқулов хўмрайганча бош ирғаган, Ашур аста чиқиб кетган эди.

Ўрни битиргандан кейин қолиб ишлаш... эса, Ашурнинг «хаёлидаям йўқ» эди.

— Гапиринг, тоға, — деди Бекдавлат.

— Эҳ, фалак! Бўпти, шу-да. Омон бўлайлик... Гўштга қаранглар! Ол, ол. — Кўнглидан эса бошқа ўй ўтди: «Ўтиришга қўй керак. Қаландаровдан сўрайман. Бекорга кичкина ўғлини ўқитяпманми? Унданам одам чиқмайди-ю, киритиб қўйдим-ку? Хайрият, ўзим имтиҳон олдим... — Шу асно Мурод Тангриқуловнинг «буйруғи» билан қабул қилгани — «кекса студент» Абдуқаюм Абдунабиев ёдига тушиб кетди: — Униям чақираман, — деб ўйлади. — Битта ашулачиси билан келса... А-а, яхши бўлади!» — Айтмоқчи, Бек, Абдуқаюмни кўрдингми?

— Кўрдим! — кулди Бекдавлат ва тоғаси уни кўришдан олдин мени кўришинг лозим эди, дейишини ўзича гумон қилди. — Ўроқниям кўрдим.

— У тентакни гапирма.

— Тоға...

— Айтмоқчи, совхозда яхши одамлар кўп. Мисол учун, Метин Абдурахмонов. — «Униям чақираман», — кўнглидан ўтказди. — Даврани яхши оборади. Ҳе, шум бола!» — Башанов ҳам ёмон эмас... Шу одам тандир кабобни яхши пиширади-да!

— Ошниям.

— Мундоқ қиламиз, — шу гап оғзидан чиқиши замон базмни нақ 9 Майда — Ғалаба оқшомида ўтказиш фикри миясига келди-ю, ўрнидан туриб кетай деди.

Суратларни олиб, орқа-ўнгини кўраётган Мадина:

— Во-ой, — деб юборди. — Ну, сизлар! Бекжон, қўлингизни беринг! Раҳмат сизга... Отаси, шундай катта гапни мендан яшириб ўтирибсизми?

— Шунақа юраги кенг одамлармиз. — Шунда: «Анави военкомниям чақирсамми?» деб қолди ичида ва Бекдавлатнинг биллагидан ушлади. — Анави военком билан яқин бўлиб олдингми?

— Жуда!

— Менда бир фикр туғилди-да. Хотин, қўй шуни! Ҳали кўрамиз... Э, Бекжон, устунга отамнинг исм-фамилияси ёзилган-а?

— Э, ана-ку!

— Суратда... Мадина устундаги ёзувлар билинмайди-я? Менга берчи?

— Билинмайди.

— Каттартирса-чи? — Бирдан дилида бошқа орзу туғилиб қолди: бу суратни катта қилдиради. Кейин, деворга осиб қўяди. О, жуда соз!

— Яхши бўлади.

— А-ҳа, ўрнингда ўзим бўлмадим-да! Майли... Майли, суюкли жияним девордан қараб турсин! Рост-рост, Мадина, мен бунинг бу ерда узоқ қолишига ишонмайман...

Бекдавлат жим қолди.

— Демак, хотин, бу нарсани нишонлаймиз! — давом этди Ашур. — Би-ир чиройли қилиб нишонлайлик! Бекжон, ўзинг хизматда бўласан! — Шундай деб, Бекдавлат хизмат қиладиган жой — ҳовли бурчаги экани кўз ўнгига келди-ю, миясида шундай бир нурли, ёқимли ва ҳаяжонли манзара намоён бўлдики, уни дарҳол тилига чиқарди: — Шошманглар! Бек, сен анави ёғочларга... эски ўйнинг хариларига бежиз ачинмаган экансан, — деди. — Ўзимам билгандай опкелган эканман! Эй, хотин, кулоқ сол! Бир идея туғилди... Ана ўша ёғочлардан шийпон кўтарамиз! Тушундингми? О, азизларим, у ёғочларга, ахир, Бек, Бекжон, менинг отамни... сенинг тоғангни қўллари теккан-ку?

Бекдавлат алланечўк энтикиб, оғзини очди. Кейин турасолиб Ашурни кучди.

— Яхши! Юрагингиз қандай яхши! Қойил... Ҳа, янга... Қаранг, қандай яхши бўлади! Ўзим келиб ишлайман! — Шундай дея фикри равшан тортиб кетди: ахир, бу одам — унинг тоғаси. Жигари... «У участка қурибди. Бир ўзи... Қўли тегмади бир ишга. Уят, уят-а? Қанча қийналган. У билдирмайди. Одати шу...» — Умуман, тоға, мени кечиринг-у, жойингизнинг кам-кўстига энди келиб

қарашаман. Ҳа, янга. Бу — мендан лозим. Бу — бурч... — Кейин бояги гапни эслаб қолди. — Тоғам уйлангандан кейин ўша иморатни қурганлар-а?

— Ҳа, — деди Бекдавлатдан кўнгли тўлган Ашур бирдан мунг тортиб. — Раҳматли энам айтгич эди: отанг мен учун ашула айтишниям ўрганди деб...

Ашурнинг энди чиндан ҳам кўнгли бузилиб, ўрнидан турди. Бекдавлат билан Мадина бош эгиб қолишди. Кейин Бекдавлат ирғиб туриб:

— Э, урушнинг оти ўчсин! — деб юборди-да, қаердадир эшитиб дилгир бўлгани русча бир кўшиқни эслаб қолди. Пулат Ақуджава деган ашулачи айтганди, чамаси. Шеъриниям ўзи ёзган. «Иблис уруш, нималар қилиб қўйдинг? — Шунақа эди. — Йиғлатдинг-да, одамни, ҳароми уруш!..»

Ашур келиб Бекдавлатни қучоқлади. Мадина баралла йиғлаб юборди.

Бирпасдан кейин Ашур стулда тўлғаниб ўтириб, дўторда «Дилхирож»ни чертар эди. (У соз чалишнигина эмас, ашула айтишниям билади; синиқ, ўйчан овози бор).

XIV

Бекдавлат, ниҳоят, Кимёнинг номига ўзини совхозга қабул қилишларини сўраб ариза битди. Денов акадан жўнатди: у киши ҳамон пудратга ўтмаган бригадирлар қатори оқшомлари директор идорасига бир кириб ўтарди. Лекин Бекдавлат аризани ёзаркан, қанча муддат туришини ҳам маълум қилиши шартми-шартмасмилиги ҳақида қанча ўйлаган ва юраги сиқилган бўлса, бир замонлар... қизил дарвозаси ёнидан кузовли машинада хизматга жўнатилгани маҳкамга — район ҳарбий комиссариатига бориб (Сирожов йўқ экан), ҳисобга кириш учун формани тўлдираётганда ҳам, ўша дамларни эслаб, ниҳоят, яна келиб ҳисобга кираётгани ва бу ерда қанча муддат туражагини билолмай юраги сиқилганди.

Пропискага ўтиши ҳам осон кўчди. Бир кун иш тугаш олдида Уроқ «Водовоз»ни вариллатиб келди-да, унинг паспортини олди, кейин ўзини зўрлаб кабинага ўтқазди-да, ҳайдаб кетди. Милиция идораси олдида тўхтатиб:

— Туш! Ана, паспортний стол! Чап эшикдан кирилади, — деди. — Мана паспортинг, бу домовой. Мен ҳозир келаман.

Бекдавлат сиренлардан тўкилган, эзилган тухум пўчоғига ўхшаш гулларни босиб, беихтиёр Абди Назаровни, кейин Жовли Пардаевни эслаб ва ғашланиб, Уроқ кўрсатган эшикка рўпара бўлди. «Паспортний стол» битигини ўқиб, йўлакка кирди. Сўнг рўпарадаги эшикни таваккал очиб мўралаганди, тўрдаги деразадан нари томонга қараётган аёлни кўрди.

— Салом алайкум.

Аёл бурилди. У — паспортини олиб бориб берган ва Пардаевни «Унтер Пришибеев» деб атагани учун ўзига ҳамфикрдек туйгани жувон эди.

— Э, келинг-келинг, ака, — дея қизарганча ён томонга ўтди. — Марҳамат.

— Мен... — Бекдавлат кўлидаги уйдафтарни кўрсатиб, айбдордек жилмайди.

— Киринг-киринг.

— Раҳмат, — Бекдавлат остона ҳатлаб, стол ёнига борди. Уйдафтарни қизга узатган кўйи чўнтагидан паспортини чиқарди. — Уроқнинг... Уроқ Болтаевнинг уйига прописка бўламан. Вақтинчага.

— Вақтинчага?

— Ҳа... Йўқ, умуман, айтдим-да. — Бекдавлат шоша бошлади. — Жовли Пардаев кўринмайди?

— У киши йўқ. Утиринг. — Асила унинг ўтиришини кутди. Кейин синиқ илжайди-да, Жовли Пардаевнинг: «Бекназаров келса, йўғимда прописка қилманг!» деганини айтмоқчи эканини пайқади. Бироқ у ортида тургандек елкасини учириб, уйдафтарни очди. Уй планини кўздан кечираркан, Бекдавлатни нима биландир овутишни роса ўйлади: тилига тузук бир гап келмади. Сўнг сейфдан иккита форма олиб, Бекдавлатнинг олдига қўйди. — Тўлдиринг.

Шунда гурсиллаб Уроқ кириб келди.

— Машинани стаянкага қўйдим... Қалай? Асал, шуни ўзинг тўлдирсанг, бир нарсга бўласанми?

— Қоида шу. Ўз қўллари билан тўлдиришлари керак, — деди Асила. — Ҳалиям мен буйруқни буздим.

— Ух, қандай буйруқни? Сенга буйруқ қиладиган одам ҳам бор экан-да? Асила кулиб юборди.

— Э, топилманг сиз. — Сўнг тезгина — йўлига айтиб ташлади: — Жовли ака: «Агар ўша Бекназаров деган киши келса, менсиз учётга ўтказма» деган эдилар. — Ўзига ялт этиб қараган Бекдаватга: — Парво қилманг, ака, — деди.

— Йўқ, унчалик бўлса, сизга гап тегмасин.

— Э, нима гап тегарди... Кўп бўлса, бир-икки шақиллайди. Шу-да.

Ўроқ унга тикилиб турди-да:

— Сен аслида ўғил бола бўлиб туғилишинг керак эди, — деди.

— Унда сизга кун йўқ эди.

— Ҳа-ҳа-ҳа...

Бекдават таажжуб ва фахр билан уларнинг сўзини эшитар, Асилага кўзларини катта очиб тикилар экан: «Эй, шундай қизларимиз ҳам бор-а! — деб ўйлади қандайдир ҳавас билан ва тасавурида таниш бир аёл сиймоси кўриниб кетди-ю, дарҳол ўзини «йиғиштириб» олди: — Бўлади-да.» Кейин ўз ўйларидан ўзининг ғаши келиб, формани тўлдирмакка тутинди.

Ўроқ Асила билан ака-сингилдек бемалол гаплашар эди.

— Момагулга гап отибсиз... Акалари ёмон.

— Э, барибир бировга бермади-ку, сингил! Ўзи сал-пал эгилай деяпти. Эй, бир ёрдам қилсанг-чи?

— Энди, шу қолиб эди!

— Ҳа, энди, бир сингиллик қил. Жон Асал... Май келаяпти. Битта нарса обераман!

Асила Бекдаватга қараб қўйди. Куни кеча маданият уйи ҳаваскорлари Май программасини машқ қилишар экан, Абдуқаюм Кимёга телефон қилиб, Бекдават ҳақида сўраган, кейин Асила уни... кўргани ва паспортини обориб берганини айтган, Абдуқаюм Бекдаватни бирдан мақтай кетиб, ўзининг «қалин дўсти» эканини айтган эди.

— Совғангиз ўша кишига буюрсин, — деди Асила. — Майли, кутубхонага келса, бир гапга соламан... Лекин у ўқимоқчи! Тайёргарлик кўриб юрипти.

— Менга тексин, ўзим ўқитиб қўяман.

— Ҳа-ҳа-ҳа...

— Куласан-да.

Бекдават жувонга кўз остидан қараб қўйди-да, охирги графани ҳам тўлдириб, имзо чекди.

— Мана.

Асила олиб қараб, сейфни очди. Тўртбурчак муҳр олиб, уйдафтарнинг тегишли жойига босди.

— Мана, битди. Кеп туринг, — деди Бекдаватга.

— Раҳмат. Сиз... — иттифоқо «Ҳисобдан чиқаётганимдаям сизга учрайман», деган гап тилига келди. Бундан ҳайрон бўлиб ва ичида алланечук уялиб, яна: — Раҳмат, — деди.

— Кеп туринг деяпти сенга, э, дарвиш! — деб кулди Ўроқ. — Хаёли жойида эмас бунинг, Асила!.. Тағин сен айбдор бўлма! Ҳе, пучуқ! Йўқ, синглим, ҳазил... Раҳмат сенга! Эшак хархаша қилса, менга айт, шу кунларда қўлим қичиб юрипти. Мухбир бўлсаям энасини кўрсатаман! Уйланай демайдимми?

— Қайда!

— Хайр.

Машинада қайтиб кетишаркан, Ўроқ хўрсиниб, Асиланинг бошидан кечган «воқеа»ни айтиб берди. Шу асно уларнинг кимни «эшак» деяётганлариям Бекдаватга аён бўлди ва Асилага энди... бирданига ҳам ачинди, ҳам қойил қолди.

Жамолиддин деган йигит — район газетаси «Чопартепа ҳақиқати»нинг муҳбири Асиланинг орқасидан юра-юра у Шўрчига — қариндошининг уйига-тўйга бораётганида машинасига миндириб олади. Тўйхонага унияма таклиф қилишади. Ичкилик кўп бўлади. Жамолиддин уст-устига унга қуйиб узатаверади. У кулиб: «Мени маст қилмоқчимисиз, йигит?» дея қўлини қайтармайди. Аммо давра охирида кимдир биров унинг ичганига ишора қилиб, жаҳлини

чиқаради-ю, у «Кетаман»га тушади. Жамолиддин уни яна машинасига ўтқазиб қайтади.

Қорадарада Асила ўхлаб қолади. Бир вақт кўзини очса, ўша... китобларда минг бир марта тасвирланадиган воқеа содир бўлиб турибди. У туриб ўтиради. Жамолиддин эса, ялиняпти. Охири Асила уни бир шапалоқ тортиб юборади-да: «К... экансан-ку, эш-шак!» дейди ва машинадан тушиб кетади. Уч километр пиёда юргач, тагин машинага чиқади-да: «Майли, совчи қўй», дейди. Совчи қўйилади. Тўй ўтади. Бешинчи куни Асила унинг уйини тарк этади.

— Ё тавба! — деди Бекдавлат. — Уни уриб ўлдириш керак!

— Ана шунақа қиз бу.

— Э, худойим!.. Кўрдингми, киши ночор қолганда, «худо»ни тилга олади.

— Худога ишонмайсанми?

— Ҳе, гапирма! Жоҳиллик... жоҳиллик худони туғдиради, дўстим. Яъни, масалан, табиат кучлари олдида ожиз қолишлик дастлаб илоҳиётдан мадад сўрашни пайдо қилган. Психология жиҳатдан бу тўғри... Биз ҳозир, кўриб турибсан, табиат сирларини анча яхши билиб олдик. Шунинг учун худо йўқолди: у йўқ... — У ўйланиб қолди. — Бироқ, мана, мана, қара-да, — ҳаяжонланиб давом этди: — Анави ҳол... Қизнинг ўша ҳаракати ақлга сиғадими? Йигитники-ям. Демак, биз бу масалада жоҳил бўлиб қоламиз...

— Ана шунинг учун «худо» деймиз?

— Ҳа.

...Шу тариқа Бекдавлат район ҳисобига кирди.

Чигит экиш эса давом этиб, тўққизинчи куни битди. Тракторлар пайкалдан чиқди. Эртадан кечгача далани бошига кўтариб тариллайдиган шовқин тиниб, гўё Қуралай дашти ҳам бу шовқиндан безор бўлган эди-ю энди бағрига ҳаёт руғи тушган келинчакдек ором ола бошлади. Лекин турфа қушлар ҳамон унинг устида гиргиттон. Баъзилари унда-бунда — қора кесаклар устида хўмрайиб туради. Қалдирғочлар эса ер бағирлаб учгани учган.

Бекдавлат экиш тамом бўлган кеч қош қорайгунча пайкал бошида гоҳ қўлларини орқасига қилиб, гоҳ йирик-йирик қадамлар ташлаб, худди улуғ бир иш бошига тушган-у, унинг ҳал этиш йўлини топган ва истиқболини роҳатланиб ўйлаётган олифта арбобдек нари-берига кўп юрди. Тўхтаб-тўхтаб, олисларга қаради. Кейин бир неча марта билинар-билинмас эгатга шартта кириб ва таппа чўнкайиб, тупроқни кавлаган бўлди. Кейин кафтларини қоқиб, шу бўйи заминнинг ҳидини «сипқориб» ўтирди. Ниҳоят, «Э! — дея чапак чалиб турди-да: — Иш деган мундоқ бўпти-да!» дея шийпонга йўл олди. Бораркан, орқасида катта бир иш қилингани, ундан, жумла-жаҳон манфаатдор эканини сезиб борар эди.

Эртаси барвақт уйғониб, тагин коржомани кияётганида, энди беш-тўрт кун бўш эканлари, тракторларнинг ками-кўсти бўлса — уни кўриш, культивацияга тайёрлаш, айни чоғда Туркман-Давронга ариқ, шохариқ ва шохобчалар олишда кўмаклашиш (пудратда — кемага тушганнинг жони бир), ўғит жамғариш каби ишлар турганини эслаб қолди-ю, наздида, бу ишлар бари жуда осон битадигандек, асосийси қўлдан чиққанига афсуслангандек бўлди. Сўнг кеча кўргани «Ленин байроғи» газеталарини тагин стол тагига тахлаб қўйди-да, оқшом Башановнинг келгани, Афғонистон Савр инқилобининг раҳбари Муҳаммад Тарақининг суратини газетадан кўрсатиб: «Э, қудратингдан, тоза менга ўхшайди-я, Бекжон. Йўқ-йўқ, сиз бунинг кўзларига қаранг: дум-думалоқ... Меникиям шундай. Бўйи ҳам мендан баланд бўлмаса керак. Шошманг, Афғонистон бизга яқин-ку? Қарияларнинг айтишича, вақтида чегара очиқ экан, ҳатто биздан полвонлар у томонга ўтиб, кураш тушиб келишаркан... Айримларнинг қариндошлариям бор...» дея ўзини у томонликлар билан боғламоқчи бўлганидан кулимсираб: «Э, Хуросон мамлакати-да у!..» деб ташқарига чиқди.

Кун чарақлаб кўтарилар, атроф турфа қушларнинг чуғурига тўла, қаршидаги ёлғиз ўрикнинг сўнгги гуллари ҳам сарғайиб ерга тўкилган, устига қандайдир яшил кукун пуркалгандек эди. Бекдавлат беихтиёр тоғ томонга қаради-ю, ҳовуз бўйидаги толларнинг ям-яшил бўлиб қолган баргларини уларнинг чиройини энди кўргандек бўлди. «Гўзал, гўзал... Иш билан бўлиб...» дея айвондан тушаркан, гаражнинг олдида жўя тортаётган Тўхтамиш чолга:

— Хорманг, ота! — деди-да, жавоб кутмай ҳовуз томон йўрта кетди. Унинг сув олинадиган зинасига тушиб, ҳовучида сув ола-ола қирғоққа бурилиб, қўл-бетини ювди. Ниҳоят, душхонадан сочиқ олиб, артина-артина чолнинг қошига борди, — Салом бердик!

— Алик олдик, — деди чол қоматини тиклаб. — Бетти жувдингизми?

— Жувдик, ота! Лекин бизни гуноҳга қўшилмаган деб ҳисоблайверинг. Ҳа... — У ёғига гап тополмай қолди ва уялмаслик учун тан олди: — Ота, бу Метинлар гапга чечан-а? Башанов ҳам ўлгудай гапдон!

Чол унга ачингандай бош ирғаб қўйди.

— Ҳа, бизди ишоримиз қалай? Шу жерга тўрт-беш жўяк бодринг, памидор эксам нима дейсиз?

— Ҳа-а, яшанг, ота! Қани, кетмонни беринг.

— Сиз татил қилинг, улим. Менга ўрганиш бўп қолган. Азонлаб сал ишламасам, эт-баданим увушиб кетаберади... — Сўнг бирдан хира-намчил кўзлари нурланиб, далага қаради ва қоратол томонга тикилди-да: — Шу яққа бир бориб кенг, — деди.

— Уёқда... нима бор?

— Ҳа, бир бориб келинг.

Бекдават буриласолиб йўғалай кетди. Кейин йирик-йирик қадам ташлаб, тутлар тагидан кетаркан, Туркман яқинда йиғиштириб ўт қўйгани ҳазонлар ўрнидан ҳамон куюк ҳиди анқиётганини сезар, наздида, бу ҳид марказ тарафдан келаётгандек туюлар, кўзини энг четки эгатлардан узмас эди.

Етиб борди. Ерга тикилиб, четдаги жўякда кирза этик изларини кўрди. Ва изкувар ҳиндудек энгашиб юриб, изни босди. Чўнқайди ва эгат бўйлаб адоққа қаради-ю, юраги қинидан чиққудек бўлиб кетди: эгат пушталарида худди ялпиздек бир нарсалар чиқиб тургани, улар ғоят сийрак эканини кўрди. «Чиқипти, эй, чиқипти!» дея ўрнидан сапчиб турди. Олға босмоқчи бўлди-ю, уларни кўзгатиб юборадигандек ёки билмасдан босиб қўядигандек бўлди: ҳа, ҳали нозик. Сал силжиса, илдизи кўриниб қолади... Кейин аста чўнқайди-да, кўзи тушган кесакни авайлаб кўтарди. Сарикқина ниш... қийшайиб, қуриқшиган пўчоғини кўтариб турибди.

«Вой, айланай! — Бекдават унга бармоғини теккизишдан зўрға тийиб қолди ўзини ва авайлаб устига тупроқ сурди. — Ҳа, демак, чиқмоқдалар! Ура! Шон-шараф!.. Кимга? Бизга-да! Йўқ, чигитга. Йўқ, тупроққа!.. — У бошини сарак-сарак қилиб, яна атрофга паришонҳол боқди. — Бу қандай сир-а? — деди. — Шу тупроқда... қаранг энди, чигит илдиз отиб кўкариб чиқди. Ҳа, ҳозир сарик: Қуёш нури теккач, кўкаради. Хлорофил ҳосил қилади... Ҳе, Денов ака-е, шуларни сўрайвериб, бошни қотирардингиз-а? Тавба, ўшанда... сираям қизиғи йўқдек туюларди: шундай бўлиши керак, деб ўйлардик, шекилли. Ҳайрон бўлмасдик...»

Ҳурматли ўқувчи, Бекдават деҳқон эмас-а? Албатта. Лекин ишонинг, одатда бировнинг хизматини биров яхшироқ қадрлайди. Ёзувчилар ҳам ёзган асарларининг қандоқлигини билмасликлари мумкин: шунинг учун танқидчи зоти бор. Мана, ярим зиёли, ярим механизатор, чала қурувчи, чала саводхон, чала тарихчи-археолог, ҳаваскор шоир ва романтикнинг хаёли!

...Далварзинтепа. Улар қазув ишлари олиб боришар экан, тепанинг жануб томонидаги илгари очилган ўлик шаҳар кўчаларидан бирида эдилар. Ён девор бирдан қулаб тушди-ю, кичкина ҳандақ очилди. Унда ёнма-ён қилиб учта сопол идиш қўйилган эди... Йўқ, турарди. Улар — тошбутлар, аниқроғи, аста-донлар... Грек-Бақтрия подшоликлари даврида «оссуарий» деб юритилган ва ҳамон у тилда шу номда аталар экан. Ерлик халқнинг ўша замондаги урфига кўра мурдаларни, айниқса, обрўли ва шуҳратли ўтган кишилар жасадини мана шундай сопол тобутларга солиб, улар ёнига иш қуроллари, агар аёл киши бўлса, тақинчоқлари қўйиларкан. Бу одат, умуман, Ер қуррасидаги аксар халқларда мавжуд бўлиб, Сибир халқлари оддий ертўла-қўрғонларига марҳумни дафн этсалар, масалан, Мисрларда баҳайбат пирамидалар ичига қўйилар экан. Хўш, ўша учта тобутда ётган кимсалар... кимлар экан? Бири қандайдир жангчи-саркарда эканки, суяклари ёнида сопи кумушдан ишланиб, дурлар билан безатилган қилич, ҳар хил қимматбаҳо тошлар ўрнатилган юган бор эди.

Иккинчи скилетни Галина Анатольевна «артист, масхарабоз», деб атади: ёнида теридан ясалган, эчкининг башарасини эслатувчи ниқоб ётарди...

Учинчи тобутдаги марҳум... Ана шу нарса Бекдавлатагина эмас, жаъми археологларни ҳам лол қолдирди. Скилет ёнида сопол идишча турарди. Ҳандалакдек. Қопқоғи бор. Олимлар орасида турли касб эгалари — синиқ идишларни чегаловчиём, рассом ҳам, ўзига хос заргар ҳам бор. Улар думалоқ идишнинг минг бир эҳтиёткорлик билан қопқоғини олиб, ичидаги бир ҳовуч кулранг кулни текширишгач, бир оғиздан: «Чигит», деб эълон қилишди.

Чигит... Демак, бу тобутга деҳқон... ҳа-ҳа, пахтакор-деҳқон қўйилган! Бундан чиқди, ўша... эрамиздан олдинги биринчи-иккинчи асрларда ҳам бу тупроқда чигит экилган. Во ажаб!.. Бу ахир, илмнинг қандайдир соҳаларида ҳам ўзига хос тўнтариш ясамайдими! Майли, нима бўлса — бўлар, бироқ, пахтакор-деҳқон ўша замонда ҳам ардоқланар, уни, демак, анави қиличи кумушдан ясалиб, дуру гавҳарлар билан безатилган саркардадан кам кўришмас экан.

(Актёрнинг ҳам улардан кам кўрилмаслиги... — бир масала!)

«Ана, ана! — деб хитоб қилганди, лабида мўйи бор олима жувон. — Боёқиш халқимиз ана шундай бўлган... Э, Бекжон! Анавинга боқинг! — дея Далварзинтепаннинг уч тарафида уфқларга қадар ястанган яшил пахтазорга ишора қилган эди. — Энди ана бунга қаранг! Бу лаҳмларга! Наҳот қувонма-сангиз?»

Қувониш?.. Бекдавлат шу онгача ҳайратда, бу топилдиқнинг маъноси-моҳиятини англай олмаётгандек турар эди. Сухбат яна давом этди: юқоридаги гаплар айтилди ва Бекдавлат... чамаси, илк марта ўз халқи ҳақида ўйлаб, у билан юрак ёрилар даражада фахрланиб, кўзлари ёшланиб нари кетган... яшил майсаларни бир-бир босиб юриб; чор атрофга мағрур-мағрур қараб, антика-антика ўзини босиб олган эди. Кейинчалик ҳам ўша воқеа — идиш ва ундаги чигит ёдига тушса, ғалати бўлиб кетар, хатто уни тасаввур этиш ёки бировларга ҳикоя қилиб беришдан ҳам авайлар эди.

У ҳозир қоратол яқинида, дала бошида чўнқайиб ниш отган чигит қошида ўтириб, кенгликларга боқаркан, мана ўша воқеа-манзара кўз ўнгида намоён бўлди ва тагин... оҳиста бостириб қўйгани тупроққа қаради-да, уни астагина силаётганини пайқаб, кулиб юборди.

Сўнг ўрнидан сакраб туриб: «Ҳамма иш яхши! Жойида!» деди ва шийпон томонга қаради-ю, Туркман келгани — чолнинг ёнида қандайдир оқ қоғоз ўрамани (салафан ўрами) очаётганини кўриб, уларга талпиниб кетди.

Салафан қоғозни минг бир эгатга оқадиган сув қулоқни ювиб-ўйиб кетмаслиги учун парча-парча қилиб кесиб, уларни жойлаштириб, чет-четига кесак бостириб чиқиш ҳам каттагина иш экан.

Шу иш битган куни Метин янги гап топиб келди:

— Ўғитлашни культивация билан баровар бошлаш керак. Башанов ўғитдан кўнгилини тўқ қилинглар, деди. У қилади, — дея, ўзидан бурунроқ келиб ўтирган Эшим Қўшоқовга мурожаат қилди: — Қани, мен айтадиган ҳозирги таклифниям чўтга сол, фойда-зиёнини аниқлаб бер-чи.

Қўшоқов бугун дилгир эди. Бунинг сабаби йиққан ва йиғилаётган материалларини кеча саралаб ўтириб, терим якуни ҳақида ўйлаб қолган, сўнги толаларни ноябрь ойларида йиғиб олишга тўғри келиши, аниқроғи, кўсак ҳисобига, ҳатто кўрак чувиб тўртинчи нав пахта топшириш лозимлигини ўйлаб ҳамда ундан Денов аканинг ҳам бригадасига келадиган улгуржи зиёни чамалаб, капалаги учиб кетган эди: «Ана ўша нарса пудратни барбод қилади!»

Тўғри, Чўтбой Тошев, мана икки йилдирки, ўша тўртинчи нав пахтаиям топширяпти ва гўё зиён кўрмагандай юрибди: унга шуҳрат керак...

Аммо Эшбойга аниқ факт, ҳисоб-китоб, пудратнинг имкониятлари ва уни энг тўғри йўлга қўйгандаги шарофати керак!

— Гапиринг ака, — деди. — Кейин меним бир гапим бор. — Сўнг бирдан чаккасига мушт урди. — Нимага биз фойда-зиёнимизни билмаймиз-а? Нимага?..

— Тинчликми?

— Қулоғим сизда!

— Жарқўрғонлик бир курсдошим билан учрашиб қолдим. Қаршига ўтиб

кетаётган экан. Бироз гурунглашдик... Денов ака, тракторлар культивацияга шайми?

— Шай. Тайёр. Бу ерда йўқлигига ҳайрон қолманг, — табассум қилди у. — Атай обориб берганимча опкеганим йўқ. Бир соат турсаям... пул-да.

— Балли! Кечирасизлар, мен қурт, барг билан бўлиб, хабар ололмадим. Аммо чигитларинг бир текис униб чиқпти. Эрта-индин пайкалнинг бу томонлариям кўкариб қолади... Кўрдингизми, Бек ака, ҳар чуқурдан иккита-учтадан униб чиққан... Ҳе, Денов ака-е! Сал бўлмаса, ишни расво қилардингиз-а? Бункернинг тагини тешиб қўйганингизни айтаман.

— Э, энди...

— Жарқўрғонда бригадалар культивацияни бошлашипти. Ишонасизларми, культиваторларга қўшимча пичоқ ўрнатишипти. Қўшимча пичоқ! Ён томонга кетадиган. Ғўзанинг танасига ётиб-етмай қоладиган. Нима учун?

— Мен тушундим, — деди Эшим. — Қизик, шуни заводда ҳисобга олишмас эканми?

— Кўп нарсаларни ҳисобга олишмайди, укам... Хуллас, Денов ака, бегона ўтгаям одам чиқармайдиганга ўхшаб қолаяпсиз. Уқдингизми? Уша пичоқлар бу ишни қилади.

Денов ака анграйиб турарди.

— А, уларни ким ўрнатиб беради?

— Инженер, механик... Борамиз! Гаплашамиз!

— Бу, Чўтбой Тошев ҳам...

— Уни қўйинг! У нима қилишини ўзи билади!

— Хўп.

— Эшим?

— Эшитдим, ака.

Бекдавлат хўрсиниб, тол танасига суяниб ўтирар, ўзи учун кеча номаълум бўлган бу нарсаларнинг нафақат қизиқлиги, балки фойдалилигини, бунинг учун кимлардир бош қотиргани, кимлардир уни топилдиқдек кўтариб келганлигини ўйлаб мамнун бўлар, наздида, шу кетишда қолган ишлар ҳам анча силлиқ ва равон битадигандек эди.

Дарвоқе, бултур «битмаган-ку?» Демак, мана шу. Метинга ўхшаган мутахассис, Башановдек бўлим бошқарувчиси, Эшимдек бухгалтеру; ҳатто, совхоз директори ҳам ҳайбаракалло, деб турмаган. Э, э, буни ўзлариям ўшанда... тан олишди-ку?

Шундан кейин Май байрамини шийпонда нишонлашга келишдилар: зиёфат одам бошига ўн сўмданга тушадиган бўлди. Унга мутасадди этиб Денов ака билан Аҳмад тайинланди. Бекдавлат туйқус Қаюмнинг маданият уйи ҳаваскорлари Биринчи майга тайёргарлик кўраётгани, шу-чун бу ердан хабар олмаётгани учун узр сўрагани тўғрисида ўтган куни Фаттоҳ Зокировнинг айтган гапларини эслади ва... «Шунча йилдан буён Май байрамини фақат Тошкентда кутган эканман-а?» деб ҳайрон қолди.

— Демак, параддан кейин келамиз! — деди Метин. — Бек ака, келишдикми?

— Жуда соз! — деди Бекдавлат. — Лекин қанақа парад?

— Парадда, — деди Метин ва кулиб юборди. — Э, бизда Май паради зўр ўтади, ака! Э, уни кўрмапсиз, Чопартепага келмапсиз! Ростмана намойиш-да!

— Минбар ҳам...

— Бўлади.

— Раҳбарлар...

— Бўлади.

— Қаерда?

— Кўчада.

Бекдавлат зақланиб, уни тасаввур этмоқчи бўлди-ю, миясида Тошкент намойиши, турфа пуфакларни ипидан ушлаб ҳавода силкитган она-болалар, ўйин тушиб кетаётган (кун совуқ бўлганда ҳам) атлас кўйлакли қизлар, байроқлар, портретлар... кўриниб кётди.

Сўнг кулимсираб, ниҳоят, бу ердаги Мўй намойишини ҳам кўриш ўзига насиб этгани... ажаб, шу — сўнги келишида насиб этганини ўйлади ва умуман, ўтган саккиз-тўққиз йил давомида Чопартепада кечган деярли барча ўзга-

ришларни, кўрмаган жойларини кўришга аҳд қилди. Айтмоқчи, «Тарих музейи»га кириш — унинг кўнглида бор. Қурисойгаям бир эниши керак. А, Етим чўққини томоша қилмаяпти! Мамат билан бирон кун Қизилга тушади. Кўксувга эса...

Кейин бир замонлар Томчибулоққа — пахтага боришаётганда ҳар гал ўтадиган жойлари — Қорадарага ҳам бир бориши керак: катта-катта, ичи чуқур камарлари бор эди. Бир гал Шўрсув бўйида тўхтаганларида, олтингугурт суви чиқаётган булоқ бошида ўтирган чўпон эчкилари орасига уч-тўртта кийик ҳам қўшилиб қолишини айтиб берган эди.

...Намоиш!

Номаълум солдат ҳайкали — ҳамон сурпга ўроғлиқ турган ҳайкалдан берида — асфальт йўл ёқасида қанотлари осилтириб қўйилган каттакон юк машинаси турибди. Унинг устида — алвон сирилган стол. Столда икки даста энди очила бошлаган атиргул ётқизиб қўйилган. Стол ортида — район партия ва ижроия комитетининг раҳбарлари тик туришибди.

Мурод ака оқ костюм кийиб олган. Шунинг учун қора-мағиз юзи ажралиб кўзга ташланади: бировнинг башарасидай. Сочлари ҳамон диккайган, аммо анча оқариб қолган.

Бекдавлат қачон у кишини кўрган эди? Тўрт йилдан ошди... Шунча ўзгариш? Йўқ, соч бўлгандан кейин оқаради-да... Бақбақалари ҳам солқиланиб қолибди. Семизликдан эмас, йўқ, ҳамон у киши хипча — ана, ҳаммадан баланд. Кулимсирайди. Гоҳо ён-веридагиларнинг бирига бир нима дейди. Кейин бошини адил кўтариб, атрофга — халққа қарайди. Йўлнинг у бошию бу боши, хусусан, қаршидаги (Бекдавлатлар томонидаги) хиёбону ариқ бўйлари ғиж-ғиж одам. Айниқса, қиз-жувонлар кўп. Мунча атласлар!..

Бекдавлат беихтиёр у кишининг кўзи билан у томонларга қаради-да: «Қувонаётган бўлса керак, — деб ўйлади. — Албатта! Шунча халққа... ўзи бош! Энг катта раҳбар — у киши! У кишининг қилиб турган янгиликлари халққа аён! — У: «Одамлар ҳам секретари билан фахрланадими?» дегандай ён-атрофга зеҳн солди. Ҳа, улар қарашаяпти. Лекин кўпчилиги кулади. Бир-бирига ҳазиллашади. Қизларга гап отади ва йўлнинг марказ тарафига қараб қўйишади... Бекдавлат тагин у кишига кўз тикди-ю, (азбаройи жуда яхши кўради-да!) отасини кўриб тургандай ҳаяжонланиши баробарида у одамнинг... душманлари, уни кўролмайдиганлар, ортидан ғийбат ёзгувчилар борлиги, эҳтимолки, уларнинг айримлари шу ерда эканидан юраги сиқилиб кетди.

Шунда хиёбондан бир суришди, йўл бўйидаги яшил-буталар устига энгашиб қолди ва ортида турган Метин кимларнидир суриб, дўқ қилиб уни тикка қилгунча, «ура!» садолардан қулоғи битгудек бўлди. Раҳбарлардан четда — кузов лабида турган сарғишгина, Фаттоҳ Зокировга ўхшаб кетадиган йигит микрофонни оғзига тақаб бақирарди.

— Майдонга Қизил Байроқ ордени кавалери, «Шунқор» совхозининг машъал бўлим бошқарувчиси Чўтбой Тошев ўз пешқадамлари билан кириб келмоқда! Бу йилги кўзлаган марралари жуда юксак! Гектар бошига ҳосилни қирқ сентирга кўтармоқчи! Бригада пудратини районимизда биринчи бўлиб йўлга қўйган...

Бекдавлат шошиб ва ўта қизиқиш билан минбар пастига яқинлашиб қолаётган тўпга тикилди. Ҳар қаторда тўрттадан бўлиб жилаётган тўпнинг олдида спортчилардек қомати тик, ўттиз беш ёшлар чамасидаги йигит қўнғироқ сочларининг устига марғилонча дўппини бостириб қўйиб, кўкрагини сал олдинга чиқариб, ҳеч қаёққа қарамай келар, «мен сизларни эмас, сизлар мени томоша қилинглар» деётганга ўхшар, эгнида костюм, галстук яхши ўрнашган, чамаси янги кийимда ўзини ноқулайроқ сезиш «даража»сидан ҳам ўтиб кетган эди.

— Чўтбой ака, бўш келмайсиз! — деб бақириб қолди репортёр. — Битта табассум қилинг!

Атрофдан дув кулги кўтарилди. Чўтбой Тошев эса репортёрга қараб: «Сен тушунадиган боласан, сени ҳурмат қиламан», дегандай дўстона жилмайиб қўйди. Бекдавлат ҳам одамлар қатори жилмайган эди, бироқ тагин Чўтбой Тошевга кўз солиб: «Жуда мағрур», деб ўйлади.

— Ёмон заҳар бола-да бу Жондор, — деб шивирлади Метин Бекдавлат-

нинг қулоғига. — Репортёрни айтаяпман. Бизга жиян бўлади. Сизга таништириб кўяман.

— Раҳмат, — деди Бекдавлат. — Узини жуда эркин тутар экан.

— Ҳеч кимдан тили қисқ эмас-да. Узи район радиосида редактор. Утган куни Мурод ака идорага чакириб: «Парадни оборасан», деган экан. «Ҳазил-хузил қип қўйсам, уришмайсизми?» депти. «Сени уришмайман», дептилар.

— А-а. Яхши!

— Районнинг ички сирини билади-да бу бола.

— Майдонга шахримизнинг нуроний қариялари, уруш ва меҳнат ветеранлари кириб келмоқда! Ана, Самад бобо! Урушда салкам қаҳрамон бўлганлар!.. У кишининг ёнларида маданият ва санъат соҳасида кўп йиллар заҳмат чеккан ветеранимиз, бугунги кунда қарилик гаштини сураётган Қўлдош ота Ҳамдамов!

Миқтигина, ҳассасини қадам босишига мослаб дўқиллатиб келаётган банорас тўнли қария, демак, — Самад бобо: Маматнинг бобоси. Пакана, елкалари кенг, чорпахил, бўйнига тирноқча тугунли галстук таққан, қора костюми эгнида шилдираб турган, тақир бошини ялтиратиб келаётган киши — демак, Қўлдош Ҳамдам.

Қўлдош Ҳамдамнинг гўшлари осилган юзи тўртбурчак эса-да, ғиж-ғиж ажин, кўзлари ялт-юлт қилиб нари-берига қарар, серҳаяжонлиги кўриниб турар, жилак қаттиқ гап айтган кишига шундоқ ташланадиганга ўхшарди.

— Қарилик гаштини қандай қилиб сураётган экан, Уроқ? — сўради Метин.

— Улимини кутиб-да! — Бекдавлатнинг бу ёнида турган Уроқ ваҳҳа-ҳалаб кулиб юборди. — Даллолнинг ўғли салом бермай ўтган экан, уйига борипти! Бекдавлатнинг у одамга раҳми келди.

— Жуда шафқатсизсан, — деди.

— Нима-а? — деди Уроқ. — У-хў! Бу киши ачинаптилар. Қўй. Билмайсан!

— Анави келаётган шоввозлар — Маданият уйининг санъаткорлари! — бақирди Жондор репортёр. — Уртоқлар! Буларнинг бошлиғи Абдунабиев Абдуқажом акага бир қаранглар! Маданият уйига директор бўлгандан бери чўпонларниям маданиятли қилиб юборди! Офарин! — Кулги, ғалағовурни босиб давом этди. — Халқимизнинг минг-минг йиллик оғзаки ижодиниям шу киши орқали кўраяпмиз! Ансамблимиз — фольклор ансамблига...

Олдинда атлас кўйлакли тўрт қиз рақс тушиб келар, уларга — рубобчи рубобини, дойирачи дойирасини, сурнайчи сурнайини чалиб эргашган, Абдуқажомнинг ўзи энг орқада ёлғиз келарди.

— Дод! Камтарлигингизга қурбон бўлай, Қажом ака! — деди репортёр. — Сизга шон-шараф!

«Эй, ҳақиқатан ҳам мунча эркин! Қандай яхши! — ўйлади Бекдавлат ва тагин Мурод акага қаради: у кишиям кулапти. — Яхши-е!» Бекдавлат яна Абдуқажомга юз бурди, бошига дол қўйилган дўпписига диққати оғиб, унинг уйдаги — деразалар орасидаги фотомонтажни эслади. Сўнг бирдан сергакланди: ундаги... унинг ёнидаги кўй-кўзлари тик боқувчи жувон хаёлида:

— Директоримиз кўринмайдилар? — сўради Метиндан.

Метин иягини олдинга чиқарди.

— Ана-ку!

Мурод аканинг қаторида қандайдир аёл билан турган Кимё экан. Бекдавлат беихтиёр унинг қандай кийинганига қизиқиб, эгнида оқ жун кофта борлигини кўриши ҳамон... бўғинлари бўшашиб, ҳатто қандайдир уялиб кетди. У худди шу ёққа кўз қадаган ҳолда, ёнидаги аёл билан гаплашар эди. Бекдавлат шоша-пиша (худди Метин — шум Метин бир нима дейдигандек) репортёр айтмиш «майдон»га кўз тикди. Кузовининг қанотлари туширилган машинада тез плитани ёқиб қўйиб, столда сабзи тўғраётган, оқ халатли қизга қадалди.

Жондор эса райондаги газлаштириш идорасиними, матлубот жамиятиними мақтар эди.

— Бек ака, тўққизинчи майда... тоғангизнинг уйларида гап бос экан. — деб қолди Метин.

Бекдавлат тушунмади.

— А-а... Ҳа-ҳа! — деди, кейин ўша базм ўзи учун ҳам сир эди... Метин фош қилгандай бўлиб. — Узи айтдимиз? — деб сўради.

— Ҳа. Анави маҳмадананиям опкенг деди. Бу ўзи зўр мухбир. Область газетасидаям мақолалари чиқиб туради... Ёзиладиган гап бор, деди тоғангиз.

— Бўлса керак... — «Нега энди? — ўйлади Бекдавлат. — Ёзиладиган гап... Ахир, ўзимиз хурсанд бўлсак, бўлди-да...» — Сиз билмайсизми нима гаплигини?

— Йўқ. Тамада бўлар эканман.

— Демак, сизга олдинроқ айтади.

Шунда Бекдавлат кўпчиликнинг жимиб, йўлга қараб турганини пайқади. Йўлга қараб... ажабтовур манзарани кўрди: оппоқ сочидек оқ костюм кийган, баланд бўйли, зиёли бир одам ўнг қўлини олдинга чўзиб келарди. Кафтига сочиқ ташланган, сочиқ устида қандайдир ҳайкалнинг боши. Уям оқ, ҳатто ялтирайди. Унга ёндош келаётган ёшгина йигитчанинг ҳам қўллари олдинга чўзилган, унинг-да сочиқ ташланган кафтида бошқа бир қорамтир ҳайкалнинг боши. Анави одамнинг қўлидаги ҳайкал — қирра бурун... сочи жингалак-жингалак... «Грек! Антик ҳайкал, — шивирлади Бекдавлат. — Бу ерда ясалган бўлса, унинг қиёфасида ўрта осиеликларга хос белгилар ҳам бўлиши керак. Йўқ... грек бу! Уша ёқдан опкелинган. Шубҳасиз, грек зодагонларидан бирининг, балки шоҳларидан бирининг уйини безаб турган... Ҳа-а! Грек-Бақтрия давлати даврида ҳоқимлар асосан греклардан эди-ку? Ана, «Чағониён» китобида ўшалар яшаган қасрларнинг ҳам суратлари бор... Нималар деяпман? — Бекдавлат ўзига ўзи пичирлаб, нималарнидир исботлаётганини сезиб қолди-ю, анави боланинг қўлидаги ҳайкалга боқиб, унда тус шу тупроқлик одамнинг қиёфасини кўрди.

Бекдавлат тагин оқ сочли зиёлига қаради ва... бақириб юбораёзди:

— Бу киши домла-ку? А, Метин... Эҳ, Метинжон, дадангиз! Тўғримми? Метин бош ирғади.

— Ҳар балони ўйлаб топади-да.

— Йўқ-йўқ. Бу жуда яхши! Э, бу — санъат!.. Ҳар ким ўз ишини намойиш қилиши керак-ку бу ерда?

Яна Тўғон Абдурахмоновга боқди ва қўлидаги ҳайкални ҳам, гапирётган гапларини ҳам унутди. У кишининг директорлик чоғлари, тарихдан дарс беришлари, «Биз аввало шу тупроқ фарзандларимиз. Буни иззатламай ўзгалар ерини иззатлаб бўпсиз!..» дея олис-олис мамлакатларга қилган саёҳатларини гапиргандек мозийдан тушари... Сарбадорлар, Форобийлар ҳақидаям Бекдавлат илк марта шу кишидан эшитган...

Умуман, у кишининг иш тутуми ғалати... йўқ, энг одил жўяли эди: мактаб ўқитувчисини каттакон конференцияда танқид қилган боланинг «иш услуби»ни маъқуллаган, «Домланинг айтганини қил — қилганини қилма», деган гапдан бемаънироқ гап йўқ!» деган одам... мактаб директори ҳақида яна нима дейиш мумкин?

Бекдавлат хаёл ичра Жондор репортёрнинг овозини эшита бошлади:

— Тўғон Абдурахмоновни танимайдиган одам борми, ўртоқлар? Йўқ! Бу кишининг қандай машҳур педагог бўлганлари ҳамон тилларда дoston, ўртоқлар! Мана, музейда ишляптиларки, униям обод қилиб юбордилар. Бу музейнинг юртдошимиз Рўзи Чориевнинг маслаҳати билан қайтабошдан реконструкция қилдилар... Мана, район партия комитети ва ижроия комитети музейга янги бино ажратиб беришди! Бу ишлар билан фахрланишимиз керак!.. Раҳмат, Тўғон ака! Ҳозир музейга кирсангиз, ўлкамизнинг бугунги қиёфасидан тортиб, минг-минг йил бурунги шакл-шамойилиниям кўрасиз... Меҳнаткаш, заҳматкаш халқимизнинг авлодлари — авлодларимиз қанчалик санъатпараст ва маданий ўтганларини...

Кейин у жўн-оддийгина гурунгда гапирётгандек, ўзининг Май репортажини олиб бориши маълум бўлгач, музейга киргани, уларнинг нималар билан парадга чиқишини суриштиргани, Тўғон аканинг кафтидаги бош ҳайкали — эрамизнинг биринчи асрида ясалгани ва Тўғон ака уни Бандихон чўлидаги бир ғордан топиб келтиргани... иккинчиси эса шерободлик ёш ҳайкалтарош Азамат Алимовнинг қўли билан ясалгани (механизатор экани) ва музейга тортиқ қилинганини сўзлаб:

— Ура! — деб юборди. — Ура денглар-э! Яшанг, Тўғон ака! Бўшашманг! Бекдавлат яна Мурод акага қаради. У киши энакайиб, Тўғон акадан кўз

узмай чапак чаларди. Тўғон ака ҳам у кишига боқди-да, бош ирғаб қўйди. Бекдават хурсанд эди. «Эй, қандай бахтлиман, — деди ичида. — Чинданам буни кўрмаслик гуноҳ. Қандай омадли одамман... Худди атай шу маҳалда... фаслда келганман-а? Ана, халқ намоиши! Ана, чопартепаликлар!.. Одамлар! Санъатсеварлар! Турли соҳа ишчилари! Эҳ, булар ичида... — Бекдаватнинг боши айланиб кетгудек бўлди: — Булар орасидаги бадбинлар, ҳаромхўрлар, амалпарастлар, ўғрилар йўқ бўлса! Эҳ, ҳамманинг мақсадида қандайдир улуғ бир бирлик бўлса... Шундай бўлиши керак!»

У бировга ачиқ қилгандай қайсарлик билан ичида шундай деди-да, яна йўлга кўз тикди. Энди от миниб, кўзи кўтарган чорвадорлар келарди. Шунда Бекдават сезиб қолдики, ҳар бир тўп кириши олдида хиёл танаффус бўлганда, Жондор репортёр турли шиорларни ўртага ташлар экан. Чорвачилар ўтгач, у:

— Яшасин Афғонистон Савр инқилоби! — деди.

Бекдават лол қолди. Сўнг лаблари иршайиб: «Ҳа-а, — деди аста. — Ана... бу бошқа гап!»

— Эй, Ментинжон, ҳаётимизга янги бир шиор кирди-я! — деди кўзлари чақчайиб.

— А?

— Афғонистонни айтаман!.. Эй, баъзи манархлар ҳукмронлик қиладиган мамлакатларда Биринчи Майни нишонлаш ҳам таъқиқланар эмиш! Эшит-яписизми? Ахир, бу — дунё меҳнаткашларининг бирдамлик куни, дейилади-ку?

Метин унга тикилиб турди-да, кифтидан кучди.

— Ҳозир парад тугайди.

— Мен Мурод ака билан бир... Мен учун у киши...

— Майли-майли.

Йўлнинг бу ёғига ўтган намоишчилар энди орқага қайтишаётганда хиёбон шу қадар тиқилинч бўлиб кетдики... Метинлар ўз-ўзидан сурила-сурила минбар қаршисидан узоқлашдилар. Энди Метиннинг дўқлари ҳам одамларга қор қилмасди. Кейин намоиш бирдан тугаб, одам одамни танимай қолди: ҳар ким тезроқ холи жойга чиқишни истар эди. Метин тор кўчада қолдирган «Москвич»и томон юрди. Шунда Башанов ҳам келиб қолди. Ўроқни ҳам қўймай ўтқазиб, шийпонга жўнадилар.

Шу куни андак хит бўлиш ҳам Бекдаватнинг насибасида бор экан. Башанов қозонда гўшти кавлаб, ўзининг Наманган каналида ош пиширганлари, бироқ тандир кабобга ҳеч қандай таом етолмаслиги, раҳматли қайнотаси бир тўйда «тандир қилиши» керак бўлган чоғда оғир ётиб қолгани, — бу иш Башановнинг бўйнига тушган экан, у саҳарлаб тўйхонага борган, «тандирни илган», «узган», хўллас, тўй эгаларининг дуосини олиб қайтиб келган; келса, қайнонаси шундай деган: «Чоли тушмагур ҳозир мизғиди. Сиз кетгандан кейин нима дейди денг? Агар кўзим юмилиб қолса, Ҳикматбойга соат ўнгача хабар берманглар. Шошилиб, тандирни бузиб қўяди», — ана шуларни ҳикоя қилар экан, Денов ака битта-битта чўпчак синдириб, ўчоққа ташлар ва Башановнинг гапини бўлиб ниманидир сўрар, нимадир дер, шунда бўлим бошқарувчиси гапдан тўхтаб қолар, бу ёқда — қўлбола столда гуруч тозалаётган Ўроқ: «Ҳа, нимага унингиз ўчди? Ҳаммага лақаб тақиб юрасиз, деб эшитаман. Сизгаям бир лақаб тилимнинг учига келиб турибди», дея-дея Бекдаватга шивирлади: «Бек, домламинг жуда минқи-я¹. Хотинини сил қилиб ўлдирса керак?»

Метин «Москвич»ини қайтариб пивога кетган, Тўхтамиш чол ҳовуз бўйларини супурар, Аҳмад вақтдан фойдаланиб, бодринг жўяклари четига иссиқхонасидан келтирилган чиннигул ниҳолларини ўтқазарди.

Бекдават илкис туриб, тозаланган гуручни карсонни билан кўтарди. Қозон бошига бораркан, Башановга инжиқланиб гапираётган Денов ака жимиб қолди.

— Э, мана Бекжондан сўранг, сўранг! — деди бирдан Башанов. — Бу фарқига боради у нарсаларни!

Бекдават карсонни қўйиб бурилаётган эди, Денов ака:

— Хўп. Хўп, Бекжон, ўзингиз айтинг, — деди. — Ўртоқ Абдурахмоновнинг параддаги қилиқлари тўғрими?

— Қанақа қилиқ?

¹ Минғирлаб гапирувчи.

— А, шу, одам калласини кўтариб ўтишлари... — Денов ака бош эгиб, қийналиб давом этди: — Бир мен эмас, бошқа ўртоқлар ҳам хижолат тортишди.

— Хижолат?

— Ҳа-да. Шу иш тўғрима-да? Одамда сал этика... деган нарсаям бўлиши керак-да.

— Ҳали у кишида этика йўқми? «Этика» дегани нима ўзи? Одоб-ахлоқми? — Бекдавлат қизариб-шишиниб кета бошлади-ю, Денов аканинг синиқиб тургани таъсир қилиб, гапни калта қилди: — Қўйинг, домла... Бу гап-гап эмас! Этика... Менга қолса, Тўғон ака энг одобли, энг маданиятли кишининг ишини қилдилар! — Ҳа, фикрини исботламаса бўлмайди: — Сиз, илтимос, қулоқ солинг. Гапларим хато бўлса, қамти тузатамиз. — У қаддини ростлаб, қўлларини белига тиради. — Қадим Юнонистонда шундай байрамлар бўлганки, жумла одамлар яланғоч ҳолда чиқишган! — Уларни тасаввур этибоқ ичдан уялиб кетди. Бироқ, фикрининг давоми унга қувват эди. — Нима учун? Чунки инсондан гўзалроқ нарса йўқ оламда, деб ҳисоблаганяар! Ҳа-ҳа, домлажон! Инсон аъзоларидан гўзал нарса йўқ, деб ҳисоблашган... Ахир, ўзимизнинг шоирлар ҳам гўзалларни мақташади-ку? Сочи ундоқ, лаби бундоқ, бели андоқ, оёғи... Э-ҳе, бизда энди сал пардалироғ-у, барибир-да... Ҳа, нима учун улар ўшандай қилиб чиқишган? Чунки бу нарсанинг бошқа практик-тарбиявий аҳамияти ҳам бўлган. Хунук одамлар, қийшиқ-туйшуқ одамлар кўчага чиқишга уялишган. Демак, чиройли бўлиш... керак экан-да? Улар бу масалада ошириб ҳам юборишган! Бу факт. Мен сизга айтсам, баъзилар қийшиқ-мийшиқ, чала туғилган болаларини қандайдир тоққа чиқариб, ерга ташлаганлар... Бу жуда шафқатсизлик... Аммо бунда рационал мағиз бор, Денов ака! Сиз, кечирасиз, тасвирий санъат музейларига кирганмисиз? Узр, яланғоч аёллар...

— Ўзингиз томоша қилаверинг. Раҳмат. — Денов ака ўрнидан туриб кетди. Сўнг баттар қийналиб, афти буришиб деди: — Ҳар қандай нарсаниям... оқлаш мумкин.

— Бу оқлаш эмас!

— Раҳмат. Бўлмасам биз ҳаётдан орқада қолган эканмиз. — Шунда бирдан юраги хуруж қилди: «Сиздек кишилар ҳали никоҳниям эскилик сарқити, деб чиқиши мумкин... Тавба, ҳеч уялмайди бу бола!» Бу гапларни ичида айтгани учун, ҳарқалай, дадилланиб, Бекдавлатга қаради. Шу он Аҳмад билан Ўроқнинг ҳам ўзларига тикилиб турганини ва ҳовуз ортида вағиллаб бурилган «Москвич»ниям кўрди. — Раҳмат. Бу тўғрида бошқа вақт гаплашамиз.

— Гаплашамиз. — Бекдавлат бурилди-ю, шундай кунда дилхиралик бўлмаслигини истади: илло, бу гапнинг таъсири ҳали анчагача билиниб туради. — Домла, Шу мунозарани эсдан чиқарсак.

— Эсдан... эсдан-ку чиқмайди, ўртоқ Бекназаров. Аммо сиз жуда бебош одамсиз.

— Балки.

— Киши дегани ўйлаши керак.

— Нимани? Бўлди! Э! — Бекдавлат қўл силтайман деб, ғўлага қўйган карсонни ағдариб юбораёзди.

Денов ака гаражнинг орқасига ўтиб кетди.

XV

Культиваторларга ёрдамчи пичоқлар ўрнатиб келтирилди. Тошевнинг гаранг инженери, ҳарқалай, Метинни ичдан ҳурмат қилар экан: бўлим паркидаги инженерларга қўшилиб, хўп ёрдам қилибди-да, кейин: «Тошевнинг далалари ҳадемай культивациядан чиқади. Кейингисида унинг культиваторларигаёям шундай пичоқлар ўрнатамиз», дептики, Метиннинг бу гапдан хурсанд бўлганини англаш қийин эди.

Башанов аллақайси фермадан ўн бир тележка гўнг келтириб тўктирди. Чамаси, бу ишни азбаройи Кимё тайинлагани, яъни, пудратга ёрдам бериш учун эмас... Бекдавлат учун қилганга ўхшарди: ҳар гал унга мурожаат қилади, унга ҳисоб берарди. Унинг тагин бир зўр иши бу эди: Маматнинг ҳам даласида культивация бошлангани учун «Белорус»ини олиб кетди. Башанов экиш-

ни биринчи бошлаган Қўзибой деган суюкли бригадарининг тракторини ўзи миниб келтирди ва эвазига Метиндан мақтов эшитди.

Совхоз партком секретари Фаттоҳ Зокиров бу орада келиб кетди: пудратнинг муваффақиятли чиқишини у ҳам истайди.

Туркман-Даврон бошқаларнинг кўмағида барча шохариқ ва шохобчаларни олиб бўлди. У чигитнинг ер намида кўкариб чиққанидан хурсанд: акс ҳолда ерга чигит суви беришга тўғри келарди, унда экиш янаям кечикиб кетади, бунинг устига — ортиқча меҳнат. Энди кун ҳар қанча қизиса, марҳамат.

Тўхтамиш ота ҳам мамнун. Мамнунлигига боис — ўзини бригадада тенг ҳуқуқли аъзо сезади. Метин эса, ҳар келишида ундан турли маслаҳатлар сўрайди.

Ана шундай — эрта-индин культивацияга тушамиз, деб турганларида навбатдаги байрам — 9 Май етиб келди.

Ундан бир кун олдин Бекдавлат эртадан кечгача Ашурнинг ҳовлисида бўлди. Ҳабибаникидаги бир туп қари токни кестиришда бошида бўла-бўла саводи чиқиб қолган эди: Ашурнинг саккиз жўя ертоқини хомтоқ қилди, тагини чопди. Иморатнинг қаршисидаги йўлкага қоришма ётқизиб сувади.

Шийпонни... Ашур юборган мўйловли бир уста билан тўрт соатда кўтарди. Кўп ёғочлар ҳақиқатан ҳам чириб, ичи аллақандай қуртларга тўлиб кетган экан. Шийпоннинг сўриси битди-ю, томи ёпиқсиз қолди... Аммо Ашур хурсанд.

Бекдавлат бу ерда ишларкан, тоғасини кавлаштиришни сира ўйламаган эди. Бироқ шийпонни тиклаш асноси устадан қурилиш қилишнинг қийинлиги, хомашёнинг кундан-кунга қимматлашиб бораётганини бот-бот эшитиб, ҳайрон қолди: «Бундай иморатни тикка қилиш учун, э-ҳе...»

Устанинг қуйидаги ҳикояси эса, уни ҳам кулдирди, ҳам чуқур ўйларга толдирдики, оқибат, Мурад аканинг энг муҳим фазилатини кашф этди.

«Э, улим, бизгаям осон тутманг. Рўзғор катта. Чиқариладиган қизлар, уйлантирадиган уллар бор. Бари ўша... исқоти пул билан битади. Масалан, улим, бировнинг қурилишида бир кун ишласам, тўғрисида, эллик-қирқ топаман. Бунинг устига раҳматам эшитаман... Совхозда-чи? Бир кунда — беш сўм! Наридан борса, олти сўм... Бунинг устига ўртоқ Тангриқулов шундай заказлар берадики, ойлаб уйимда ишласам ҳам маромига етказолмайман... Мисол дейлик, анави рестораннинг эшигини ўймакор қилиш керак экан. Самарқанддаги эшиклардан бўлсин, дедилар. Бунинг учун яхши ёғоч керак. Бунинг учун юришим керак... Ойлаб вақт! Қўлга тегадигани — ҳалиги пул! Ишдан бўш вақтимда бировга ясаб берсам, камида беш-олти юз топаман. Тўғрими? Мана шу томонлари бор-да... Ҳе, энди у бечораям нима қилсин, улим? Ўзи учун буюрмайди, биләман... Ана, давлатти бир уйида яшаб келаяпти. Илгариги райком секретари турадиган уй. Обшижит-да... Оталаридан қолган ўйлар балнисага тушиб кетган. Бир ҳисобда у киши ҳақ. Тўғриси-да... Шундай қилмаса бўлмайди. Мени уришгани, кейин ўзининг хапа бўлганини айтаман-да... Тавба, «Улинглар. Улинглар сизлардай усталар!» деди. «Номларинг қолади, тарихда қолади» деди... Э, у киши бошқа заказларниям қилиб қўйганлар. Ана, Чопартепанинг устига «Бахт уйи» тушади. Шунинг бутун ёғоч ишига сиз бош бўласиз, деганлар. Бунинг маънисини мен яхши тушунаман. Ишқилиб, ўлмасин, яхши одам. Халқни ўйлайди...»

«Халқни ўйлайди, — жим қолди Бекдавлат. — Э, энг ҳикматли гап шу-ку! Раҳбарга берилган энг юксак баҳо!.. — Кейин унинг ҳаёли улоқиб кетди. — Амир Темур ҳам халқни, яна Самарқанд обод бўлишини ўйлаган эмиш... Бироқ бунинг учун ўзга халқлар хароб, юрти вайрон, талон-тарож бўлиши керак эди... — Унинг бирдан кулгиси келди. — Тавба, ундаям уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик планлар бўлган-а! Бўлган. «Самарқанд осмони юлдузлари» даям анча ёзилган... Ажаб!

Шошма, Гитлер-чи? У нимани ўйлаган? Немис миллати ҳоким бўлиши керак — ўгина яхши, Фаровон яшашга, Германия тупроғигина обод бўлишга ҳақли, деб билган... Фотиҳлар бир-бирларига қанчалар ўхшайдилар-а! Мўғул хонлари-чи? Рубрик нима деб ёзган? Италиялик бу саёҳатчи-миссионерни йўлда мўғул жангчилари ушлаб олганда... Ҳа, Мункахоннинг жангчилари ушлаб олганда: «Бунча хунук бу одамлар!» деб ҳайрон қолишган...

Александр Македонский!

Бақтрия билан Суғдиёнани, умуман, Урта Осиёни босиб олгач: «Бундай гўзал ерда яшашга бу ернинг одамлари ҳақсизлар. Бу ерга Македониядан одам кўчириб келиш керак. Иложи бўлса, ерликлар билан аралаштириб, янги ирқ пайдо қилиш керак!» деб васият қилган. Ундан олдинроқ ўзининг аскар-бошиларини ерлик қизларга уйлантира бошлаган. Узи ҳам ибрат кўрсатиб, Оксиартнинг қизи Рахшонага...

Нақадар маккорлик!

Узни улуғлаш, ўзгаларни ерга уриш... ана, йигирманчи асрдаям давом этапти: Американинг ман-ман деган раҳнаمولари: «Ҳамма нарса Америка учун! Биринчи навбатда америкаликлар учун!» демаяптими? Ҳа, гап унинг халқига муносабатида эмас, аммо шу... ғоя ҳукмрон-ку ундаям... — Бекдавлатнинг тарқоқ хаёли айланиб-ўгирилиб Афғонистонга келди. — Унинг шоҳи... Энди кимлиги билиняпти-я, баччағарнинг! Ахир, кечаги газетадаям ёзипти: Осиёда энг қашшоқ халқ — афғонлар экан... Э, қойил қилдинг, афғонлар! Энди юртни кўтариб ол!»

Уста билан суҳбат, унинг Мурод ака ҳақида «Халқни ўйлайди», деган бир калима гапи туфайли Бекдавлат шунча ўйларга толиб, ўзича ажабланиб турганида, Ашур кириб келди...

...Кўй сўйилиб, териси бурчакдаги олча шохига ёйилган, унга ҳовучлаб туз ҳам сепилган, бироқ нимжон пашшаларнинг ундан нари кетгиси йўқ. Шу тери ичидаги гўштнинг учдан икки қисми Башанов ўн минутда синиқ фишлардан тиклаган ертандирга илинган ва устидан қопланган декчанинг атрофлари суваб ҳам бўлинган: шу пайт зираланган, тузи ростланган бутун-бутун сонлардан бозиллаган қий чўғи устига чак-чаклаб сели томаётган бўлса керак.

Бу ёқда Бекдавлат Ашур билан салгина ўтиргани залнинг ўртасидаги стол кенгайтирилиб, усти турли-туман ҳўл ва қуруқ меваларга, газак-емагу турфа ёрлиқли шишаларга тўлдирилган. Чамаси, ўн икки одамга мўлжалланган стол теварагида олтита бир хил, олтита турли стуллар қўйилган. Ҳар стул қаршисида — стол четида тахсимча, санчки, пичоқ. Тагин алоҳида фужер, рюмка. Тўрт лампочкали қандил ёниб турибди. Диванга духоба кўрпача тўшалган. Иккита кресло чап бурчакда бир-бирига ёнма-ён қилиб жойлаштирилган: иккита бир-бирига интиқ одам у ерда ўтириб, пинҳона суҳбатлашиши мумкин. Унг томондаги қўш деразалар очик, уларнинг оқ-ҳарир пардаларини китобларда тасвирланган «ҳамиша ҳозир» шабада аста силкитади.

Ашур дамба-дам кириб, столнию жиҳозларни кўздан кечиради: бирон нарсанинг туришидан биронта нуқсон топади ва уни авайлаб «тузатади». Кўринишдан ҳамон оғир, салобатли ва сергак. Бироқ ич-ичига ҳаяжон ин қуриб олгани, иложи бўлса, учиб кириб-учиб чиқишга тайёрлиги билиниб туради. У ҳовлини ҳам, ошхонадаги хотини билан бир кайвони аёлнинг ишлари — жибизларини ҳам кўздан қочирмайди. Гоҳо йўл устида тўхтаб, шийпонга ҳам боқади-да, унга аллақачон тўшаб қўйилган палос ва кўрпачалар, болишлар ва... ўртадаги кичкина хонтахтани кўздан ўтказиб, мамнун жилмаяди. Кейин тандир бошида бирон бир иш билан машғул бўлган Бекдавлатга ёки Ҳикмат Башановга қисқагина миннатдорчилик билдиради. Баъзан жиғинига билинар-билинмас кўз қисади.

Қўйни жинси шим ва кўйлак кийган бир бола етаклаб келди. Башанов уни алқаб-суюб, «отахон»нинг тезроқ қадам ранжида қилишларига маҳтал эканини айтиб жўнатди ва ҳўмрайиб қайтди.

— О! — деди Бекдавлат. — Бечора сўйилади-я... Ким эди бу бола?

— Бизнэсменнинг ули, — деди Башанов. — Қизилда моллари бор-да. Илонқочтида. Опкелгунча овора бўлипти... Майли. Овора бўлсам опкепти-ку.

Бекдавлат кўзларини катта очиб:

— Қизиқ! — деди-ю, Ашурнинг у одамга жилла қаттиқ гапирмаслик, кўрган ерида «салом» беришни тайинлагани ва ўзининг «йўқ» дегани ёдига тушиб кетди. — Эй, Ҳикмат ака! Бўпти, орадаги ғуборни кўтарилиб кетди, деб ҳисобланг... Уёғдаги ғуборни-да. Бу ердаги ишларниям «ҳал» қиламан деяпсиз-ку? — Кейин бирдан ўртаниб кетди: — Эй, ака, ҳалол яшаш яхши-ку? — деди йиғламсираб. Ва мушталари тугилди. — Бўлди!.. Хўш, сиз ҳамма балони

биласиз! Шу тоғам билан Қаландаровнинг орасида... шу яқинликнинг сабаби нима ўзи? Ахир, унинг ифлослигини Ашур билади! Яхши билади... Ҳаққат кўшничилик туфайли улар шундай яқинми? Барибир-ку! Ёмоннинг сояси тегсаям... Мен тушунтиролмаймаман, — деб баттар қийналди. — Балки бу алоқаларда қандайдир ўзбекча урф-одатнинг таъсири бордир-у, мен билмасман? Узоқ жойларда юрдим. Эсимни таниганда чиқиб кетган эдим... Йўқ! — деди ўзини қўлга олиб. — Ҳамма ердаям ўғри — ўғри! Тўғри — тўғри! Урф-одатнинг бунга алоқаси йўқ! Хўш, ака, бу ерда...

Башанов қўйнинг қуймучлари, ўмганларини чангаллаб-чангаллаб кўраркан:

— Шу болани тоғангиз ўқитади, — деди. — Шунинг хўрматига бу қўй келди, десам бўлдимми?

— А-а!

— Ҳа.

— Тушунарли. Балки ўқишга киритиб қўйгандир? Катта ўғли безори экан...

— Уёғини ўзингиз фантазия билан тўлдириб олаверинг. Бўлмасам, мен: «Ё, қайнотамнинг пири!» деб муни...

— Қилаверинг.

Бекдавлат тандирнинг ён-верини беихтиёр кўздан кечирди-да, шийпон сўрисига ўтди. «Э, Ашур! — деди. Ну Ашур... Бало-бало. Маккор. Шунинг учун уни «ака» дер экан-да! Таъмагирлик! Тавба, жуда саводли одам-ку, а? Бу нарса — ўзини хор қилиш эмасми? Ахир, шу қўйнинг ўрнига қўзи олиши мумкин эди-ку? Менам берардим-ку? Қачон аябман?»

Бекдавлат чиндан ҳам пул деганини Ашурдан аямаган, ҳатто бўйнидаги тузукроқ шарфи, бошидаги иссиқроқ телпагига унга берган эди... Айниқса, ҳарбий хизматдан Тошкентга қайтиб келганида, топганини унга тутган...

Ушанда Ашур мана шу Мадинага уйланаман, деб юрган кезлари экан. Бекдавлат қандай хурсанд бўлган эди. Кечаси — иккинчи сменада ишловчилар орасидан ҳам кетмас, ишқилиб, унинг тўйига бирон нарса бўлсин, дерди.

Ҳатто археологлар орасида «рабочи» бўлиб топган уч-тўрт сўмини ҳам унга жўнатганди. Бироқ Бекдавлат бу одамгарчиликни ўйламасдан қиларди.

«Эҳ, Ашур, шундай улуғ айём кунда... кунда... тансиқ меҳмонлари (улар кимлар бўлмасин!) олдига қўядиган таомнинг гўштини ҳам бировдан (яна кимдан?) ундирди? Нечук қийналмайди?»

Бекдавлат тоғасининг мазорини кўриб келишда ҳам саккиз юз сўм жамғармаси кетгани, уни аяш жилла ҳаёлига келмаганини шу тобда эсламоқчи, ушбу мулоҳазаларига қўшмоқчи бўлаётганини пайқаб қолди-ю, дарҳол теласида айланган хира пашшаларни ҳайдаётган қаби қўлларини силкитиб, сўридан тушди.

«Во ажаб! Ну Ашур... — дея вазмин тортиб, мулоҳаза юрита бошлади. — Бу ўзгариб бўлган... Бошқа ишлариям кўп, албатта. Э, мана шу иморат ўз-ўзидан бино бўлганми? Битта устанинг хизмат ҳақи... уни эгиб қўйиши мумкин-ку?»

У бемажол, серрайиб тураркан, иттифоқо Ашур ўзи учун қиммати ва хўрматини йўқота бошлаганини қандайдир ҳис қилиб: «Шундай... Бундай одамлар озми?» деди. Ашур ёшлигида ҳам... Йўқ-йўқ, Бекдавлат унинг ёшлигида қандай бўлганини фақат айрим сўзларю хатти-ҳаракатлари бўйича билади, холос. Уларнинг орасида Бекдавлатлар тоғдан келган куниеқ Ашур қўйган девор бор эди: бу уй — Ашурники... Ҳатто унинг қандай дарс тайёрлашини ҳам Бекдавлат билмасди ҳисоб: Ашур момоси билан катта уйда ётар, уй раҳматли онаси давридан қолган ва қишлоқ артистининг дидини акс эттирадиган висотлари бор, шинам ва иссиққина эди. Бекдавлат омборда яшарди.

«Лекин Ашур... — Бекдавлатнинг нафаси қайтиб кетди. Наздида, тоғасига виждон ҳақида гапирса, ғурур ва кадр-қимматдан мисоллар келтирса, пироварди, одамнинг... ҳамма асрларда айтилиб келинган ҳақиқий инсоннинг фазилатлари ҳақида сўзласа, у ўзгариб... — Ўзгариб? У кулади-ку мендан. Мени дарвиш дейди-ку?! Ҳа. Ҳаммаси тушунарли!»

У қўйни кулликлаётган Башановнинг олдига борди. «Ҳаммаси тушунарли!» — чиндан ҳам Бекдавлатнинг шу ўйлари, мулоҳазаларидан кейин келган бу хулосаси тўғри эди.

У Ашурнинг бошқа «иш»ларини ҳам эшитсамиди!.. Самандар Қаландаров

билан яқинлигига фақат унинг ўғлини техникумга киритгани сабабмас, бундан катта сабаблар ҳам бор эдики, Ҳикмат Башанов ҳам уларни яхши биларди. Чунончи, техникум талабалари пахта теримига чиқадими? Чиқади. Икки йилдирки, чиқишяпти. (Илгари қўшни районларга, хусусан, Томчибулоққа боришарди). Улар кўп пахта теришса, яхшими? Албатта. Дейлик, бир кунда жами студентлар минг тонна пахта теришди. Бунинг эвазига одам бошига бир сўмдан ҳақ олишади. Агар икки минг тонна пахта теришса-чи? Ашур пункт товароведи билан тиллашиб, ана шу минг тоннани икки минг тоннага айлантириши, яъни, бошқа ведомошб тузиб, кейинги минг тонна учун ҳақ олиши ва уни Қаландаров билан тенг баҳам кўришини Башановдан бошқа яна ким биларди?.. «Йўқ» пахтани бор қилиш Қаландаров учун ҳеч нарса эмас: битта накладной, унга фалон-пистон бригаданинг номи ва пистон номерли тракторда келтирилгани қайд қилинса, бас, расмийлашади-қўяди. Ана шундай!

Башанов Бекдавлатга Ашурнинг бу ишларидан ҳам гап очмади. Очмайди ҳам.

Қўйни терилаш пайтида Метин ҳансираб келиб қолди. Уйни, ҳовлини, ошхонани кўздан кечирди. Мадинага: «Янга, тўй муборак!» деди ва:

— У, отангга балли, Яшароп! — деб бақирди. Сўнгра қўйнинг сийроғидан тортиб турган Бекдавлат ёнига келиб чўнқайди-да, унинг белидан қучиб: — Яшанг, — деди паст, ҳасратли овозда. Кейин Башановга дўқ қилди: — Сизга ёрдам бераётгани учун эмас... Бек ака, ўтинг буёққа! Туринг! Узи эплайди... У-ў, бу одам туянеям бир ўзи эплайди! — Метин шундай деб, у билан шийпонда кечган воқеани бирдан эслади-да; — Иржайманг! — деб баттар пўписа қилди. — Бир энди... хурсанд қилай деб гап қўшдим-да. Уғит опкеганингиз учун! А? Ана шундай... — Кейин қаддини ростлаб олиб, тагин ён-атрофга назар солди. — Кўпдан бери келмаган эдим. Икки марта ҳашарга келганим... Тузук, яхши! Э, яшасин-э, шу Ашур акаям! — деб юборди бирдан. — Илгариги ўйларида мол турмас эди... Э, Бек ака, биласиз-ку? Майли-да, а, Башанов? Шундай қиптими — ҳалоли бўлсин! Ишқилиб, кўпнинг ҳақиға панд бермаган бўлса — бўлди. Қишлоқ хўжалигида ишламаса... Ҳа, энди махинация ҳамма ерда бор.

— Метинжон, сизни баъзан тушунмай қоламан, — деди Бекдавлат. — Дам адолатчи, ҳақиқатчи бўлиб кетасиз. Дам «ин ҳам мегузарад». Дам келишасиз...

— А, нима қилай? — Метин унга яқинлашди. — Дод деб жар солайми? Яшаров студентларни роса ишлатди, дейинми? Ишонаверинг, шундай гапам чиқди. А, Башанов?.. Лекин Назаров бир-икки студентдан гап сўраган экан: «Ишингиз бўлмасин, биз бўш вақтимизда домламизга ёрдам бердик!» депти...

«Ҳа, мард болалар экан, — деб ўйлади Бекдавлат бироз бўшашиб, — Лекин гап кўп экан-да бу районда! Тор жойда... — Ашурнинг фикрини давом эттирди: — Демак, униям қўролмайдиганлар бор... Ажабо! Гадонинг душмани давом гадо эмиш... Ёки одил одамлар гап қилганми? Шошма, Ашурнинг феъли маълум: қичийдиган ерини олдинроқ қашиб қўяди. Бўлди, у студентларига илгариеқ шундай деб тайинлаган, унинг гапларини такрорлаган улар...»

Бекдавлат, ниҳоят, ўзини ҳаётнинг икир-чикирлари тагига энди ақли етгандек тўйиб:

— Ҳа, нимадан хурсандсиз? — деди.

— Мен анави гапингизга жавоб берай, — деди Метин синиқлик билан. — Бу ғаройиб ҳаётда бизнеслар билан ҳам салом-алик қилишга мажбур бўлар экансан. Йўғасам мен ўша одамни... Фақат туф дейишим керак башарасига! — Кейин бирдан тажангланди. — Мен илгари ўйлардим-да, — деди. — Анави ўғридан бунисининг иши камроқ-ку, деб...

— Кейин бунисини кечирардингиз?

— Келинг, майдалашмайлик... — Метин бир зум жим қолди-да, бирдан ер тепинди. — Шу, шу... уф! Э, ўлинг-э! — деди сўнгра Башановга.

— Э, бир нима бўлдими сизга? — кулди Башанов. — Ундан кўра муни кўтаришинглар.

— Сизни... осиш керак! Милисанинг апчаркалари еб кетсин сизни! — Метинга қўшилиб, Бекдавлат ҳам қўйнинг тагидан кўтарди. Башанов унинг орқа сийроқларини олча шохидаги ҳалқага солиб бураб-айлантириб қўйди. Бутун эти

осилган қўйнинг кесик бўйнидан пастдаги чуқурчага қон оқа бошлади. — Семиз экан, Башанов?

— Ҳалиям бир-икки ой боқилиши керак эди. Лекин даштти моли, гўшти ширин бўлади.

Метин бирдан Бекдавлатнинг билагидан ушлади-да, қўли қон эканини кўриб, водопровод олдига борди. Мурватни бураб, шовуллаб тушаётган сувга қўлини чаяркан:

— Бек ака, буюк ўзгаришлар олдинда! — деди. — Ўзгариш бўлиши керак! Вассалом! — Кейин қаҳ-қаҳлаб кулди. — Лекин Башановга қийин бўлади.

Башанов унга тикилиб қолди-да:

— Э, Метинбой-э! — деди. — Яна бурнимга черттингиз-да-я! Майли, ука, мен тушунаман... — У бирдан буларга юзланиб олди. — Лекин мен қўрқмайман!

— Қўрқасиз, — деди Метин.

— Қўрқ-май-ман! — такрорлади Башанов. — Мени қамаш учун... олдин, биласизми, Тошевни қамаш керак бўлади. У! Бу дунё шундай! Биздаям тил бор, иним.

— Емон экансиз.

— Тўққизта боламга келсак, улар бир кунини кўради. — Кейин ерга тикилиб, пиқ-пиқ кула бошлади. — Тирмизаклар, жуда шум, қув... Бекжон, буям бир ҳазил гап-у, майли эшитинг-да... Бултур десангиз, кеч кузда бир нимани излаб ертўлага тушдим. Подвалга. Эшикдан киришим билан денг, димоғимга бир яхши ҳид урилди! Чироқни ёқсам, анавица ер хирмон бўлиб ётипти. Олма!.. Ҳа. Болалар совхознинг боғидан кечаси ўғирлаб келишар экан... Метин! — бирдан қовоғини солди. — Буни кулги қилиб юрма, ука.

— Йўқ-йўқ, нега энди? — деди Метин. — Мен ҳайрон бўлмайман бу ишга, Ҳикмат ака!

— Ана, қитмирлигини қаранг!

Шундай дарвозахонадан Ашурнинг овози эшитилди. Кейин ўзи чиқиб, девор тагидан ўтган йўлка билан ошхонага йўналди-ю, бу ёққа кўзи тушиб, жуда чиройли жилмайиш «остида» ҳар иккала қўлини кўтариб қўйди.

— Ҳе, олипта, — шивирлади Метин ва Бекдавлатга илкис қараб, унинг кифтига қўл солганча четга юрди. Кўзига тикилиб: — Эшитдим, ака. — деди. — Тоғангиз ҳақида... Белорусияга борганингизиям, бошқасиниям... — Яна шўхангина кулди. — Ростини айтинг, нега... менга Май куни айтмадингиз?

— Энди...

— Мақтаниш бўларди?

— Йўқ, энди...

— Ҳайронман! Просто ҳайронман! — деди Метин. Кейин яна илиққина, кинояси чўкиб кетган табассум билан қаради. — Тоғангиз редакторниям айтдилар... Жондор-ку келади. Район газетасининг редакторини. Битта «Эш-шак» лақабли мухбири бор, ўшаям эргашиб келади.

— Эй, нега мунча... Уларам бир-бирига яқинми?

— Бу томонлари менга қоронғи. Ашур ака сирларини айтмайдиган одам. — Сўнг кўрсаткич бармоғини кўтарган кўйи бу тарафга йўналган Ашурга пешвоз чиқди. — Ашур ака, Бойсунда Омонов деган бир аграномни биласизми?

Ашур чимирилди.

— Йўқ. Қайдан билай, дўстим? — Сўнг кулимсиради. — Аграном бўлса, сиз билишингиз керак?

— Мен эшитдим, холос! — Сўнг тоқзор томон ўтиб, Башанов билан Бекдавлатни ҳам назари-ла қўршаб, ҳикоя қила кетди: — Ана шу кишининг отасиям Украинада дафн этилган экан. Уруш даврини айтаяпман, Башанов! Сизнинг отангиз-ку дизиртир бўлган-ов! Берлиндан хати бор десангизам ишонмайман... Ҳа, кулманглар. Буёғи қизиқ. Уша аграном бултур отасининг дарагини топипти. Излаб-излаб, бечора, Украинага борипти. Район комиссари билан қабрни зиёрат қилиб, расмларга тушипти... Э, Ашур ака, нега қовоғингизни соласиз? Ёлғон гапираётган бўлсам тил тортмай ўлай. Қани, бир кўришиб қўяйлик... Башанов банд. У одам билан кейин кўришсангизам бўлаверади... — Кейин Бекдавлатга жиддий қараб олди. — Шундай қилиб, Бойсунга қайтипти. Кейин денг, худди мана шундай 9 Майда ўтириш қипти.

Жўралари билан ичбди. Кейин марказдаги Номаълум солдатга ўрнатилган хотира-монумент олдига борипти. Эртаси қоровул уйғотган экан...

Бекдават ҳамма нарсани унутиб, шодон жилмайди.

— А-а, яхши!

— Яхши-да! Менгаям ёқди! — деди Метин. — Одамлар билан нишонлагани бир бошқа-ю...

Ашур Метиннинг феълени билганидан рост гапиряптими, пичинг қилаяптими — билмай турарди. Ниҳоят унинг ҳикоясига ишонди ва ўша манзарани кўз олдига келтириб, ўзи ҳам завқланиб кетди. Кейин ўзини чет-четдан кузатаётганлар хаёлида ясов тортиб:

— Овоза бўп кетипти-да? — деди.

— Ҳа-да! Буни Сирожовларам эшитган экан! Ҳалигина учратиб қолгандим. У кишиям келар экан. Хотиним интернатдан қайтишини кутаман, деди.

— Раҳма-ат. Хўш, бизнинг жиянни... главный геройнинг кайфияти қалай? Қовоқ уюлганроқ... Ё менга шундай туюлаяптими?

— Бундай кунда қовоқ уйган одамни кечирмаймиз! — деди Метин. — Фақат бир киши истисно! Уни уриб-сўкибам хапа қилиб бўлмайди, тавба! — Башанов томонга қошини учириб қўйди. — Айниқса, бирон жойдан тутун чиққанини кўриб келаётганда ёки бўлмасам ўша хонадонда бирон иш қилаётганда...

— Мен қандай яхши одамман-а! — деди Башанов. — Борлигимга шукур қиламан. Мен бўлмасам, бу аграрном болалар нима қиларди, а, ўртоқ Яшаров?

Ашур кулди.

— Омон бўлинглар. — Сўнг Бекдаватнинг тирсагидан олиб, буёқ бурчак томон жилди. Ердан бош кўтармай: — Боролмайман деди домланг, — тўнғиллади у. — Термизга кетар экан.

— Мурод аками?

— Секин.

— Балки ҳақиқатанам кетаётгандир?

— Секретариям шундай деди... Лекин ўтган куни сен борганинга, эҳтимол қолармиди.

— Тоға! Қўйинг, — аччиқ шивирлади Бекдават. — Нима, ўзингизни кўрсатмоқчимисиз?

— Нодон.

— Хўп, биз нодон... Нодонлигимиз учун бормадик.

— Ҳе, жиян-е.

XVI

Ҳамма нарса тахт бўлди: тандир ёпилган-сувалган, шийпон устунига ўтказилган каттакон лампочка порлар, айвон ҳам сап-сарик — ёруғ, ошхонадан хушбўй ҳидлар анқир, залнинг очиқ эшигидан Шерали Жўраевнинг магнитофонга ёзилган паст-дилкаш кўшиғи таралар, Бекдават Абдуқаюм билан сўрида гангур-гунгир гаплашиб ўтирар, Башанов дарвозахонада — Ашурнинг ёнида, у ерда техникумнинг бир-иккита ўқитувчисиям бор эди.

Ашурнинг бу тахлит меҳмон кутишида ҳам Тошкентда — тўйхоналарда кўргани урфдан нималардир тадбиқ этилгани аниқ кўриниб турар, бироқ Ашурнинг ўзи минг йил шу йўсин меҳмон кутиб кузатган мезбондан фарқ қилмасди.

— Жўражон, кечирдингми?

— Э, тушунаман-ку! — деди Бекдават. — Мен ҳам сени излаб борсам бўларди-ку! — Шунда Абдуқаюмнинг ансамбли чиқишиниям бир бор кўришга бирдан аҳд қилди.

— Раҳмат. Лекин бир бечораниям опкесам бўларди-ю, Кимёдан кўрқдим.

— Нима-нима? Кимни?

— Э, Асилани-да!

— Ҳа-а. А, нега Кимёдан кўрқасан?

— Э, у жуда аломат! Ҳей, уйимдаги сурат эсингдами? Орқамизда қур тутиб турган қизлар орасида Асилаям бор эди... У бечора қизлардан катта. Биз билан

ўтириб тушиши керак эди. Шу Кимё... қўймади. Ғаши келадими, билмайман... — Кейин сочини чангаллаб, бошини қашиб қўйди.

— Лекин Асила дангал қиз экан.

— Сўрама. Улгир бир гапдан қайтмайди. Кимёни бўлса одати маълум.

— Бу гапингда мантиқ бор.

— Хўш, «мантиқ»жон, тузук қиз-а?

Бекдавлат уялиб кетди.

— Гапирма. Менга ... барибир! Улай агар барибир, Қаюм! Тошкентда...

— Янга бор, — кулди Абдуқаюм. — Лекин сенда нафс ҳам бор-ку?

Бекдавлатга «нафс» сўзи «наҳс» бўлиб эшитилди. Уялишга улгурмай:

— Бўлди! — деди. Кейин хўрсиниб, худди тепадан тушаётган олмага тутгандек қилиб қўлини силкитди. — Биттангиз ҳам билмайсизлар мени... У тарафдан, э, кўнглинг тўқ бўлсин, жўра!

— Сен ҳақингда кўп сўради-да.

— Сўраса сўрар... — Яна ғамгин кулди. — Мен бунга ҳайрон қолмайман. Менинг, ана, жигарим-тоғам ҳам менга... Ай! — Кейин бошини эгиб қолди.

— Тур-тур, меҳмонлар келишяпти! — деди Абдуқаюм. Бекдавлат ҳушёр тортди.

— Э, Сирожов келди-ку! — Абдуқаюм шошиб қолди. — Военком... Жонон киши-да, Бекжон. Асли ўзимизнинг шу ерлик тошкентлилардан. Ҳе, Қори ака деганларни биласанми?

Ҳарбий формадаги ғўлабир, миқти киши Мадина билан кўришди-да, қўлини ўпгудек энкайиб, қаддини кўтарди. Кейин дарвозага қараб нимадир деди ва шундоқ ёнида пайдо бўлган Метинга мурожаат қилганди, у «Ана, ана!» деб бу ёқни кўрсатди. Сирожов тагин хиёл энгашиб қўйиб, Мадинага тагин бир нималар деди ва ошхона олдидан ўтиб, бу томонга дадил одим отди.

— Шу ёққа келаяптилар! — Абдуқаюм жилди. — Нимага анграйиб қолдинг?

Бекдавлат паришон эди.

— Йўқ. Жуда яхши! — дея дўстига эргашди ва Сирожовдан кўз узмай: «Шу одам сенга хат жўнатган. Эринмасдан... — деди. — Тагин сенга келаяпти-ку?»

— О, отарчиларнинг каттасиям шу ерда экан-ку! — деди Сирожов.

— Э, э! Қутлуғ бўлсин! Сизгаям юқипти-да, Жондорбойдан?

— Улфат бўлгандан кейин юқади-да! Нима, отарчи бўлганингиз ёлғонми?

— Бизники дагавор билан бўлади, ака.

— Дагаворсизи-чи?

— Ҳе-хе-хе... Уяғи энди тўйчининг ҳимматига боғлиқ... — Абдуқаюм у киши билан қуюқ кўришди.

— Бекдавлат Бекназаров сиз-а? — сўради Сирожов.

— Мен, мен. — Бекдавлат ёш боладек пилдираб бориб унинг қўлини олди. — Яхшимисиз, ака? — Кейин погонига қараб кулимсиради. — Сиздан жуда-жуда миннатдоримиз. Яқинда военкоматга борганимда...

— Йўқ эдим, — деди Сирожов. — Қани, Қаюмбой, бошланг! Шу каравотда ўтирсаям бўладими?

— Э, жуда бўлади-да! Бу ғирт табаррук жой, ака! О, таърифини ҳали Метин лаққи айтади.

— Уни лаққи деманг.

— Уҳ-ўҳ-ўҳ!.. Ҳой, Метин! Қаёққа гумдон бўлди? Янганиям опкелдингизми?

— Ҳозир келади. Кимёхон телефон қип қолувдилар. Бирга келишади. — Сирожов сўри лабига ўтириб: — Ҳа, ҳаммаларингни байрам билан табриклайман! — деди. — Да, Бек-дав-лат, демак, сиз?

— Мен, мен, ўртоқ полковник.

— Раз полковник дедингиз, ўзингизам младший лейтенантсиз. Саволларга дона-дона қилиб жавоб беринг!

— Есть!

— Қаюмжон, бир чой ташкил қилинг.

— Хўп бўлади. Эҳ, калла! Шу ерга бир чойнак чой билан икки пиёла келтириб қўйишса-ку...

— Боринг-боринг, Бекжон, бу киши нукул тўйхоналарда тўрда ўтириб, тайёрига айёр бўп кетган.

— Ёмон бўлсиз. Сиз бузилибсиз, ўртоқ полковник. Жондордан ажратмасак, бўлмай қопти.

Сирожов энгашиб кулди. Қаюм ҳам кула-кула ошхонага кетди. Бекдавлат хўрсиниб, кайфи-чеҳраси тагин очилаётгани, тагин шўх-шўх гаплар қулоғига кираётгани учун фикри-онги ҳам тиниқлашиб ишлай бошлади.

— Чарчамай юрибсизми, ака? — деди. Ва беихтиёр Афғонистон ҳақида сўрашга шайланди.

— Дуруст! — деди Сирожов. — Энди, — айвон томонга қараб олди, — бир нарсани сизга очиқ айтишим керак, ука. Чунки сиз ҳайрон қолишингиз мумкин. Балки ҳайрон қолгандирсиз ҳам... Лекин тоғангиз бу томонларини айтмади. Умуман, тоғангизнинг гаплари маъносини тушунаман. У киши хижолатда... Хўп дейверинг. Отасини ўзи эмас-у, сиз толганингиздан хижолатда, албатта... Э, буни тушуниш учун катта тажриба керак эмас. — Бекдавлат миқ этмади. — Энди, ўша воқеани нечун тоғангизга билдирмадим?

— Ҳа, ҳа, — деди Бекдавлат беихтиёр.

— Ана бу — бошқа гап... Ана энди, ука, жавобим тайёр. Лекин айтишга тил ўлгур келмайди.

Бекдавлат ҳайрон.

— Нимага?

— Биринчидан, бу нарса у кишидан эп эди-да, дўстим. Тўғрими, гапим? Мен шу ердаман. У киши билан юз кўришиб турамиз. Орамизда битта англашилмовчилик ўтган. Ўтди-кетди.

— Мендан сўрамади дейсиз-да?

— Ҳа. У менга ҳар хил баҳоналарни айтди кеча... Шунданам тушундимки, тоғангиз отасини ҳеч қачон суриштирмаган... Хуллас, мен сизга жавоб ёзгандан кейин Ашурвойга айтишни бир-икки марта ўйладим. Аммо ҳалиги гап миямга келаверди. Кейин, бояги айтганимдек, бир...

— Нима бўлганди?

Сирожов йирик гавдасини ихчам буриб, дарвозахона тарафга қаради.

— Йўқ. Барибир у келади!

— Ким?

— Жондорнинг тили билан айтганда, қурт! Мана мундай кемирадиган... Келинг, унинг кимлигини айтмайин. Кўрганда, хит бўлманг... Хуллас, ўшанинг бир безори ўғли армияга кетиши керак эди, ўшани қолдиринг, деб кирганди-да, Ашур.

— Наҳот?!

— Ҳа.

— Ахир...

— Гап тамом!

— Хўп.

— Аммо сиз билан танишганимдан хурсандман, ука... Яқингинада Тўғон ака билан призывникларнинг учрашувини ўтказдик. У киши Одергача борганлар. Ўзингизни ўқитган эканлар... Ҳа, балли. Учрашув яхши ўтди. Кейин, ҳангомалашиб қолдик. Жуда тўғри одам. Гапдан гап чиқиб, сизни эслатиб қолиб эдим, тоза мақтаб кетдилар. Сиз ўша кунлари бизнинг учётга кирган эдингиз. Мен жуда хурсанд бўлдим. Мактабда анча-мунча талатўпчи бўлган экансиз. Яхши маънода, албатта. Ўшаларни гапирдилар.

Бекдавлат:

— Раҳмат, раҳмат, — деди шикаста табассум билан.

— Э, бизнинг малика келдилар! Хўп, ҳали гурунглашамиз! — Сирожов сўридан тушиб, чойнак кўтарган Абдуқаюмга тўқнашди. — Ўзингиз ичинг!

— Вей, Садрака?

— Тиш! Чойдан муҳимроқ иш чиқиб қолди. Кўрмаяпсизми, маликаи дилозор келдилар!

— У-ў!

Сирожов иморат томондаги йўлқадан йўрғалай кетди. Бекдавлат ўрнидан туриб, фаромуш ҳолда унинг ортидан қараб қолди. Кейин айвон пастида шўх

кулишган аёлларга диққати оғиб, Биринчи Майда кийгани оқ кофта ва шундай юбкада Кимёни кўрди.

Унинг кўзи бу ёқда-ку, яна!

Бекдавлат баттар бўшашиб, аини чоғда юраги гурс-гурс уриб, тандирга юзланди ва унинг сувалган оташхонаси қаршисига чўнқайди.

Абдуқаюм нимадир деди: Уёқда пайдо бўлган бир кишининг номини тутиб бақирди:

— Дутор ичкарида! — Кейин Бекдавлатга: — Ҳозир, — дея илдамлаб кетди.

Киши ночор қолганда, атроф-муҳит уни қай бир даражада тўйдирганда, ўзга жойларга бош олиб кетади, одатда. Ҳар ким ҳам эмас: ҳар ким ҳам энг баланд доvon ҳисобланмиш остонани ҳадеганда ҳатлаб чиқолмайди.

Аммо аини шу ноиложликда унинг хаёлга берилиши табиий: Бекдавлат ҳам ҳозир шундай ҳолатда эдики, у беихтиёр тандир оташхонасига боқиб...

...Момоси тандирдан нонни узгач, Бекдавлат шундай оташхона қаршисида чўнқайиб ўтирар, исинар ва кечаси ўғри мушуклар келиб бу кулхонада тунашини тасаввур қиларкан, уларни бир пойлаб кўришга қасдланарди. Бу орада чўққа кўмилган макка сўтасими бодраб, ундан тирс-тирс товушлар чиқа бошлар, магар картошка кўмилган бўлса, бўғиқ-ёқимли ҳиди анқийверар эди.

Бекдавлат ортида нималар бўлаётгани ва кимлар келаётганига бефарқ ўтирар экан, бу ердан сира тургиси келмасди.

Сўнг бирдан: «Эй, кетсам-чи! — деди ўз хаёлидан ҳайрон қолиб. — У ерда ота бор. Йўқ. — У яна ҳорғин тортди. — Самад бобо уйига чақирган. — Шунда миясига тагин бир фикр келди: — Ахир, мундай вақтда чолларни чақириб меҳмон қилиш керакмасмиди? Ана бу ўзбекча иш бўларди!»

Тиқ-тиқ товушлар эшитилди. Бекдавлат қарамади. Аксинча қайсарлиги тутиб, оташхона оғзидаги кесакка қаттиқ тикилди. Наздида, келаётган киши — Ашурдан бошқамас эди: бошқалар ундай салмоқ билан юрмайди.

— Бек?

— Нима? — деди Бекдавлат. — Утирибман... Узингиз буюргансиз. Ҳар кимнинг қиладиган иши бор.

— Нима бўлди?

— Нима бўлди? — Бекдавлат унга чақчайиб қаради ва илкис ўрнидан туриб, қўлини пахса қилди-ю, бу ҳаракати айвондагиларга кўринишини англаб, бирдан туширди.

Ашур Қаландаровнинг ҳозиргина келиб, залга кирганини эслади-ю: «Шундан феъли айниди бунинг, — деди ичида. — Нодон, ўзини тутолмайди. Тавба, шу характер билан қандай яшаб юради?»

— Тур. Улар йиғилишиб бўлди ҳисоб. Редакторни кутяпмиз. Келиши билан бошлаймиз.

— Бошланг, — шивирлади Бекдавлат. — Ейишни, ичишни, чекишни. Илжайиш, мақтаниш! Бир-бирига ёлғон сўз айтиш, хушомад... — Ўрнидан туриб кетди-ю, тагин хўрсиниб чўнқайди. — Мен қолай тоға. Илтимос!

«Шу алпозда ўтиришни бузишданам қайтмайди», дилидан ўтказди Ашур ва:

— Ундай бўлса, нияям дердим, — деди маҳзунлик билан. — Бироқ сени барибир опкиришади.

...Бекдавлат кетишга энди шайланиб турганда, уни «опкиришди». Бу орада жамулжам бўлган давра анча қизиб ҳам қолган, ғалаба байрами муносабати ила кўпдан-кўп парвозли ва қайғули сўзлар айтилган, Ашур ҳам Бекдавлатнинг «иши» тўғрисида қисқа ахборот бериб бўлган... ниҳоят, Бекдавлатни «опкириш» таклифини Сирожов билан Кимё қаттиқ туриб қўллашгандан кейин Метин билан Абдуқаюм Ашурнинг райига қараган ҳолда, аммо ҳар бири ҳам уни ичида ўзича сўкиб, ўтиришнинг бош сабабкорига чиқишган эди.

Тўғри, Ашур Бекдавлатнинг — шу хонадон одами экани, ҳали кеча узоқлиги, тандиркабоб эса — нозиклиги ҳақида тушунтириш берган, бироқ унинг бу ерда ўтиришини хушламаётгани шундоқ билиниб турар, буни айниқса Кимё сезиб, ўзини қўйгани жой тополмас, аини чоғда, мағрур ва жиддий эдики, бу тур ўтириши бора-бора қандайдир портлаб кетиши муқаррар бўлган ботиний бир кучни эслатарди.

Бекдавлат залга кириши билан бошқалар ҳам унга интиқ бўлиб ўтиргандек гап қота бошлашди:

— Тандирни ўзимизам эплардик... Белорусиядан эштайлик!.. Асли Башанов Бек акани қолдириб келган. Бу ерга тезроқ келмаса, куруқ қолади-да...

Бекдавлат Ашур кўрсатган курсига чўкди-ю, иттифоқо ўзини ғалати, совуқ ва буларга етти ёт бегона, сездики, уларнинг ҳар бири ҳам йигит қаршисида нимасинидир йўқотди. Ҳа-ҳа, Кимё ҳам — директор эмас: «Йўқ, оддий меҳмон жувон. Бошқалар ҳам... Қаландаров эса... Йўқ, гап мундай: шу одамни даврага қўшиб ўтиришибди экан, бу одамларга иримига яраша муомала қилса, етади: ортиқча назокат, табассум — йўқ!

Эҳ, аттанг! Буларнинг орасида яхши одамлар бор-ку? Мана, Абди Назаровми анави киши? Уша-ёв. Уям яхши одам... Сирожов. Унинг хотини. Метин. Абдуқаюм...»

Иложи бўлсаки, Бекдавлат чиройли бир нутқ сўзласа! Шундай сўзласаки, давранинг авра-астарини очиб ташласа: «Уруш ва Тинчлик» киноси келани кўрдингларми? — деса. — Унда Пьер Безухов охири Москвага қайтиб келаётганда, фойтундан теваракка қараб: «Нечун ёмонлар тезда тил топишади-ю, яхшилар сингари бир-бири билан иноқ бўлсалар, олам қандай гўзал бўлар эди: ҳатто урушлар ҳам бўлмас эди!», — деса. Кейин...

Наҳотки?..

— Уртоқлар! — дея ўрнидан туриб гап бошлади Метин. — Бек ака билан танишиш ҳали давом этади. Кеча узоқ. Лекин, Бекдавлат ака, сизнинг йўфингизда бу ерда анча ғийбатингиз ҳам бўлди. Яхши ғийбат... Энди, ҳурматли меҳмонлар даврамиз тугал бўлди. Шу тугалликда яна Ғалаба шаънига бир қадах кўтарсак! Байрам ҳозир... районимизда ўнлаб, юзлаб жойларда нишонлашмоқда! Демак, бизда айтилмаган оташин гаплар у давраларда айтилмоқда! Хурсандчилик давом этмоқда... Магар шу заҳри қотил кайфиятимизнинг янада кўтарилишига заррача трамплин бўлар экан, келинлар, шундан ҳеч бўлмаса бир қултумдан олайлик!

— О, шоир, шоир! — деди Метиндан берироқда ўтирган сарғиш йигит — Жондор.

— Мен қўшимча қиламан, — дея аста қўзғалди Ашур. — Бекжон, жиянбой, бу ерда ўтирган одамларнинг аксари районимизнинг обрўли кишилари, раҳбарлари. Сен энди... тақдирнинг тақозоси билан шу ерда — туғилган тупроғингда яшар экансан, демак, шулар даврасида бўлишинг керак...

Бекдавлат тек қолди...

— Сенинг юрагинг соф, беғубор. Сенда... биз унутган ёки турмуш уринишлари туфайли ёдимиздан чиққан кўп азиз нарсалар борки, шунинг учун баъзан сенга ўзимниям ҳавасим келади.

Бекадавлат унга ялт этиб қаради.

— Сени ўзгар демайман, — унинг кифтига қўл қўйди Ашур. — Фақат ҳаётнинг теран қонунларини айтмоқчиман.

Бекдавлат иттифоқо деновлик ошпазнинг китобларга тўла ҳужрасида айтгани — «Ҳаёт...ни санъат ва адабиёт тартибга солади», деганини эслади ва биринчи марта бу ғалати фалсафа унга ғоят ғариб, ночор бўлиб туюлди. «Адабиётни — ҳаёт дейдилар. Демак, у ўз материалини эмас, улгусиниям ҳаётдан олмайдами? Бўлмасам қаердан олади? Баъзан ҳаётда содир бўлган оддий бир воқеа адабиётда юз-минг жило бериб тасвирланган воқеадан ҳам мукамал бўлиб чиқади-ку?!»

— Кемага тушганининг жони бир, нони бир дейдилар, — давом этарди Ашур. — Ҳаёт ҳам ана шундай кеманинг худди ўзидир!

«Шу одам... бизнес билан бир кемада сузсами, — ўйлади Бекдавлат. — Йўқ, тепиб тушириб юборардим. Бу... — У ўтирган жойида ҳаяжонланиб кетди. — Бу ахир, инсонларнинг танасига тушган қурт эмасми?» У бошини илқис кўтарди-ю, ўзига тикилиб турган Кимёга кўзи тушди.

— Раҳмат, раҳмат, — деди Ашурга.

— Саломат бўл, жиян!

Бекдавлат тоғасининг сўнги гапини эшитмаганидан сал пушаймон бўлиб,

кўп қатори ўрнидан турди. Тургач, Абдуқаюм «Тошкент суви» куйиб узатган рюмкани олди.

— Сиз учун, — деди Кимё ва идишидан ҳўплади: — Энди... ўйинга навбат!

Абдуқаюм:

— О, ўзларими? — дея ирғиб турди.

У ўтирган томондагилар ҳам беихтиёр туришиб, стулларини чет-четга олишди. Жой бўшади. Шу асно Бекдавлат ҳам ўнг томонга сурилиб, Қаландаровга анча яқин бориб қолди-да, бирдан унга орқасини ўгирди.

Қаландаров Бекдавлатнинг шу тариқа ўтиришини сезди, ammo парво қилмади. Уни Кимёнинг дафъатан айтган гапи бирдан ўзига жалб этган, шоён завқини қўзғатиб, бошқа районларда шундай, аниқроғи, бундан ҳам катта ва фаровон базмларда казо-казо аёллардан ҳам ўйнаганда, билса — ҳазил, билмаса. — чин қабилда катта-катта пуллар қистиргани ва у аёлларнинг ҳам гўё Қаландаровни ҳурмат қилиб бошларини эгиб тутгани, аслида берган — худога ёқибди дегандай, кичикроқ пуллардан ёпиштираям рад қилмасликларини хотирлаб яйраб кетган эди.

У Кимёнинг чарслиги, баъзи масалаларда ғоят эҳтиёткорлик ва минг бир хижолат ичра мурожаат қилиши, демак, табиатан хийла мағрур эканини яхши билади. Тағин, унинг боши очиклигиниям биладики, бу тур раҳбар жувонлар ҳақида ва уларнинг амалдан амалга кўтирилиши ҳақида ўзининг инонган ақидалари бор...

Биз бу одамнинг чегаралангани, пулни худо деб билиши ва ҳамма нарсани ўша искоти ҳал қилишига буткул ва тамомила ишониши, зеро, ўзининг ўсиш-улғайиш жараёни ҳам, иззат-обрўси ҳам (Бу даврагаям бежиз, фақат қўшничилик юзасидан чақирилмаган, албатта...), қолаверса, келажакдан унчалик хавфсирамаслиги бу нарсанинг чуқур ақидага айланиб қолганини яхши билганимиз учун ҳалигидай лавозимли аёллар ҳақидаги, инсон тили билан айтсак, «бемаъни» фикрларини қаламга муносиб кўрмаймиз.

Абдуқаюм Бекдавлатга содиқ эди: дуторда «Жигарпора» куйини чалиб қолди-ку! Бирдан бошини эгди-ю, Кўксувни эслаши ҳамоно унинг шарқироқ овозини дутор нолаларидан тинглай кетди. Кейин дарёчанинг нари соҳилида қизгиш кийиклар кўринди. Кейин хаёлан тепага боқиб, Куношар чўққисига тикилди: у ерда — тошларга тегай-тегай деб бир сор лочин айланар, у синиқ-шикаста «қийқ-қийқ» этарди... Товуши дуторнинг қорнидан — Абдуқаюмнинг чертишидан таралаётганини англаб бирдан кўзини очди ва тепадан ловуллаган қандил нурида минг бир жилоланиб рақс тушаётган Кимёнинг кўзларига тўқнашди.

Кимё... марҳум раққосанинг қизи эди. Рақс унинг қонида бор, бироқ камдан-кам дақиқаларда у сиртқи ифодасини топар, Кимё баайни бу ҳисларини бўғиб-яшириб яшарди. Ammo кези келганда, хусусан, Сирожовнинг хотини Зухраҳон билан ўтирганида, бирдан ўйинга тушиб кетар, шунда нималар акс этмасди рақсида!..

Кимё оппоққина туфлиси товонларини полга тегизиб-тегизмай айланади, чирпирак бўлиб кетади. Бироқ шундай шижоати ва қатъийлиги борки, сониянинг ўндан бирида ўзини тўхтатиб қолади ва тегишли кишиларга бемалол жиддий қарай олади. Лекин яна қулочларини кенг ёзиб, куйнинг кенг, бепоён оқимида суза кетади.

Аста-секин жувоннинг ҳаракатлари майинлаша бошлади. Унда энди ғайритабиий тажанглик ва илтижо маънолари англашилар, худди бошини ҳам қилиб, ўзига жазо берилишини кутаётган маҳбусга ўхшармиди-е... Куй тугар экан, тағин унда фавқулудда қатъийлик пайдо бўла борди ва бу ҳис бошқаларгаям юқди: эркаклар тилидан дангал олқишлар, илмоқсиз қочириклар чиқа бошлади.

— Олажон, тўхтатманг! Қаюм ака, бор бўлинг! Яна чалинг! «Дилхирож»гами, гўргами... — Кулги остида ёнидан бир сўмлик чиқарди Жондор. — Шугина пулим бор! Епиштираман! Ўзимдан кечдим! — Қичқириқ кўтарилди. — А, бошқа бўлмаса, ўзимни ўлдирайми? — деди Жондор. — Пулнинг барини йиғиб олишган...

Бекдавлат беихтиёр Қаландаровга кўз ташлайман деб Сирожовнинг нигоҳига тўқнашди. Қандайдир мулоим жилмайганча Қаландаровнинг кисса

кавлаётганини пайқади-ю, карахт тортиб кетди. Тек қотиб, ўртага кўз тикди.

Абдуқажом ўйноқи куй бошлаган, Кимё Жондорнинг бир сўмлигини бармоқлари учига тепага кўтариб турарди. Бекдавлат беихтиёр кулимсиради ва радио редактори ҳақида Сирожовнинг мақтовини эслади. Ажабо, унинг бир сўм... чиқаришию Кимёнинг пулни тепага кўтариб туриши бир ажойиб эди!

Қаландаров қимирлади. Биқинида ўтирган Жовли Пардаев нимадир деганди, хиринглаб қўйди. Шунда қаторда ўтирган Абди Назаров:

— Вў, юз сўмлик чиқди-ку? — деди.

— Жўғ-э, — деб кулди Қаландаров. — Ундай каттаси сизлардай катталарда бўлади-да, начайлик бобо. Қани, муни... — У пулни узатаётиб, Бекдавлатнинг елкасидан тутди. — Ука, шуни қистириб жубаринг!

Бекдавлат баданига ток ургандек туриб қолди. Сўнг унинг кўлини пастдан кўтарган ҳолда:

— Ол кўлингни! — деди.

Ашур унинг биллагини қисиб шивирлади:

— Жим.

— Э! — Бекдавлат силтаниб, унинг чангалидан чиқди-да, эшик томон ўтди.

Самандар Қаландаров унга ҳайрат билан қараб турарди. Бекдавлат майингина кулимсиради-да, дафъатан Кимёга боқди. Кимёнинг кўзлари аланг-жаланг. Шунда у Қаландаровнинг ҳамон буқилмаган кўлида йигирма бешталикни кўрди-ю:

— Соб кўйинг жойига, — деди. Кейин аччиққина жилмайди. — Онамиз раққоса ўтгани билан биз у касбни қилмаганмиз, Самандар ака. Мана, Қажом ака бор...

— Э, у кишига кўп жопиштирганмиз!

— Киссага соп кўйинг, дегандан кейин соп кўйингда-е! — деди Жондор. — Нима бу ерда... Кимё опа, Самандар акамиз отарчи билан директорнинг фарқига бормайдилар-а?

Бекдавлат:

— Яхши, яхши, — деди ва шу билан ўзининг бу ерда ортиқча туриши шарт эмаслигини англади. Секин бурилиб, эшикка чиқаркан, биқинига кимдир туртганини пайқаб чирт бурилганди, Ашур билан юзма-юз тўқнашди.

— Чиқ-чиқ.

Бекдавлат тисланиб-бурилиб, айвонга чиқди. Ашур эшикни зичлаб:

— Ҳе, қуриб кет! — деди:

Бекдавлат кулимсиради.

— Сизнинг бирон жойингиз оғридими?

— Ҳе, маданият...

— Айт давомини!

— Сен... — Ашур унга қараб қолди. — Мени сенляяпанми?

— Сенлашгаям...

— Йўқол!

Бекдавлат чайқалди-ю:

— Ҳа, майли, — деди. — Тоға, бўлганича бўпан... — Вазминлик билан бош ирғади. — Эсиз.

— Йўқол!

— Бақирма. Шу уйингни... — «Ўт бериб юборсамми» оғзида қолди ва бирдан бурилиб, зинадан липиллаб тушди. Йўлкадан кетаркан, ниҳоят тоза ҳаво олгандек бўлди. Дарвозахонага етганда айвонга қаради:

— Эсиз...

Сўнг Ашур билан... тоғаси билан... ёшлиги бирга кечган, жонидан бошқа нарсасини аямайдиган, ҳарқалай, меҳри тушган кишиси билан бир умрга айрилаётганини ҳис этганча дарвоза-табақасига ўрнатилган эшикни шарақ очди. Чапдаги қия очиқ деразадан босиқ ғовур эшитилар, Кимё нимадир дер, йўлнинг марказ томонидан эса бир велосипедчи ғизиллаб келар эди.

У Бекдавлатнинг қошида тормоз берди-да:

— Ўртоқ Яшаров уйдами? — деди.

— Уйда.

— Тилгиром бор эди.

Бекдавлат оқшом Ашурнинг Петро Липатовга Ғалаба байрами билан иккиси номидан табрик телеграммаси юборганини эслади ва четланиб сўради:

— Минскданми?

— Ҳа.

Бекдавлат деразани кўрсатди-ю, уйдагиларнинг гапини эшитиш учун тўхтагандек бўлди ва дарҳол қайрилиб, шағал тўкилган хиёбондан шақир-шуқир қилиб одим отди. Кетаркан, орқасидан биров эргашадигандек тезлашди, илдамлади ва йўлга чиқиб олиб қоқинди-да, чуқур хўрсиниб, олға кетди. Чап тарафдан — ёлғиз ўрикли бедапоя тарафдан шабада эсар, қаршида райком-ижроком иморатининг юқори ва қуйи қаватидаги деразалардан чироқ нури оқарди.

У Яшилтепа бағрига кўтарилиб, Улкантоғдан уфураётган кучлигина елпиндига тўқнашди ва наздида, бу шамол қандайдир хазонларни, яна нималарнидир супуриб еладигандек ва ўзигаям бошпана бўладигандек туюлди. Кейин шамолга орқа ўгириб, унинг-да ортдан итараётганини кифтлари билан ҳис этганча ёш-ёш чинорлар соясига — асфальтланган хиёбонга тушди. Кета-кета ҳаммомга яқинлашганда таққа тўхтади: қаёққа? Шийпонгами? У ерда чол йўқ. Самад бобоникида... Эсиз, Уроққа ваъда бермаган экан. Байрамни бирга ўтказайлик, деб қанча тавалло қилганди. Ҳозир уйдамикан?

Шу пайт ҳаммом беқинидан чиққан бир тўп йигитларнинг марказ тарафга кета бошлаганини кўрди-ю, беихтиёр у ёққа қараб, ион чироқлари нурида ловуллаб турган «ЧОПАРТЕПА РЕСТОРАНИ» ёзувига кўзи тушди ва шаҳд билан йўл олди. Бораркан, бугун кундузи Номаълум солдат ҳайкали очилгани ва унда Мурод ака раҳбарлигида ҳамда ветеран чоллар иштирокида катта йиғин бўлгани, аммо... ўзи, Ашурнинг уйда бўлганини эслади: кўнглида ҳам ачиниш, ҳамда қандайдир шошқинлик пайдо бўлди.

Йўлнинг сўл томонига ўтаётганди, у ерда, чинор соясида турган бир йигит билан бир қиз гапдан тўхтаб, бунга қарашди. Бекдавлат уларга қарамай четланиб жилганди, йигит ариқдан ҳатлаб бақирди:

— Бек ака?

У Мамат қора эди.

— Э, Маматжон! — деди Бекдавлат. — Сен гаплашиб тур. Мен ҳайкални кўриб...

— Йўқ! — У Бекдавлатнинг олдини тўсди. — Ҳайкални кейинам кўрасиз. Керак бўлса, бобомни сизнинг олдингизда сўзлатаман. Бугун яхши гапирди чол... Кейин! — Бирдан Бекдавлатни қучиб олди. — Ака, жон ака...

— Нима?

— Менда бир янгилик бор! О... Унга қараманг. У кутади мени... Ақлима, бери ке! Сен айт, сен... Ке-да энди! Бу одамни танийсан. Айтганман.

— Клиентларим билан рашёт қилишим керак, — дея ёруққа чиқди жувон.

— Боринг-боринг, — деди Бекдавлат.

— Бўпти. Рашотингни қилгин-у, чиққин... Аҳмоқлар билан гаплашиб ўтирма!

— Хўш? — деди Бекдавлат юзини четроққа буриб.

— Ака!

— Хўш?

— Мени... биласизми, қаёққа бораман? У, мен шундай жойга бораманки, етти ухлаб сизниям тушингизга кирмаган! Аммо айна менбоп, ака!

— Хўш-хўш?

Шу пайт ресторан биноти сояси тушиб турган томондан «Запорожец»нинг сигнали эшитилди. Мамат қаради-ю, Бекдавлатнинг қўлини қўйворди.

— Бизни аравага жон кирипти! Ичида биттаси ўтирипти. Вой, энангди...

Мамат ариқдан ҳатлаб ўтиб кетди. Бекдавлат бироз турдида, ҳайкал томон жила бошлади.

Биринчи китоб битди

Гулчехра Рақимова

ЮРАГИДА УЛҒАЯР ОРЗУ

* * *

Курашдан чеккада бетараф туриб,
Доим тинч яшашнинг ғамини единг.
Ўзгалар қалбини алдашдан бурун,
Аввал, сен ўзингни алдаган эдинг.

Энди, бу меҳрнинг умри бетайин,
Ўтасан қадрингни аяб тоабад.
...Қийин, ахир, энди жуда ҳам қийин,
Алдаса ва яна юпатса ҳаёт.

Шукрона

Соғ одамлар кучга тўлган дам,
Довюраклар кўпи ярим жон.
Эриб битмас кўз ёшларда ҳам
Юракдаги қирқ йиллик ҳижрон.

Тўлар доим қароқларига,
Келин кўрмай қариган хона.
Ёлғиз турмуш қийноқларига,
Чидар тағин жафокаш она.

Сезар лабда соғинч таъмини,
Ёдга тушар у кунлар бир-бир...

Ғамласа ҳам қишнинг ғамини,
Ғимир-ғимир тинмайди кампир.

Уруш бахтдан қилди бегона,
Орзу қилар бедард юришни.
Кунда минг бор яшарар, мана,
Тўкин-сочин кўриб турмушни.

Гоҳ тул соғинч ишқида юриб,
Тушларида чўчиб уйғонар.
...Порлаб турган кўшни кўриб,
Осойишта кунга қувонар.

* * *

У ҳар доим эрта туради,
Тўрда маънос кузатар кўзгу.
Юзларини нурлар ювади,
Юрагида улғаяр орзу.

...Хоналарга ўзин уради,
Вужудига сиғмай кетар жон.
...Тунда узоқ тушлар кўради,
Ёстикдаги сочлар паришон.

Аэропорт кассаси олдидаги ўйлар

Опа, Тўрткўлга битта билет беринг,
Навбат мендан. Мана пул, етадимми?!
Мени шу аҳволда, ора йўлда қўйиб,
Самолёт шаҳримга кетадимми?!

Бир кунлик ҳижронда минг йиллик армон,
Сўраманг — интизор, кимни кутяпман.
Бутун дард-аламим, соғинчим билан,
Мен катта шаҳарга сиғмай кетяпман.

Борлиги учун ҳам безовта юрак,
Майли минг хил азоб туғса ҳам хаёл.
...Кўп эмас, Тўрткўлга бир билет керак,
Нега тушунмайди мени бу аёл?!

Қизарган кўзимда йўқ қарғиш, тилак,
Кулиб ҳам мен унга бўлмадим манзур.
...Тушунинг, барибир учшим керак,
Эртамас, индинмас, шу бугун, ҳозир.

Умримда тўй, аза бўлишни бу кун,
Кеча, ундан олдин нега билмадим?!
... Бир зуммас, бир умр бахтли бўлиш-чун,
Опа, унга шунча ялинмагандим.

Тўйга бораётган мен эмас — соям,
Кулишга ўргангай кўзларим фақат.
... Опа, ҳеч бўлмаса, сиз мени аянг,
Тақдир-ку, мен зорга қилмади шафқат.

Дўст-душман олдида тик қаддим букиб,
Ана, орзуларим кетмоқда ташлаб.
...Борардим шаҳримга кушдек энтикиб,
Меҳр ва соғинчдан кўзларим яшнаб.

Бу гал, пешвоз чиқар бахт бўлиб — армон,
Билсин, у, Тўрткўлмас, юракда борин.
...Висол ёнган дилга бахш этар дармон,
Ҳижрон куйган дилга тўкар озорин.

Бемор деҳқон

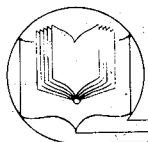
Кўз ўнгида яшнар далалар,
Қиса бошлар яна тўрт девор.
Бунча ўчсиз унга, хаёллар,
Халал берманг, ахир, у, бемор!

Кўрмайсизми юзлари сўлғин,
Беҳолгина уради юрак.
...Ҳар кун ҳар хил кардиограмма,
Унга фақат жимжитлик керак.

Ўтиб кетди хуруж ҳам бошдан,
Бир-бирова ва чоҳ қазилар.
...Ҳалқумида турибди тошдек,
Ўтган йилги қўшиб ёзишлар...

«Пари билмас қари билганни»,
Бўлдик мана бир жон ва бир тан.
Бажарамиз бу йил планни,
Ўзимизнинг кучимиз билан.

Ўғли бу гал шифохонага,
Гул ўрнида келтирди пахта.
...Кўп ўтмай у оёққа турди,
Бўлайин деб жанговар сафда.

Эйшир Қошпаев

ИККИ КАРРА ИККИ-

2x2=5 Б Е Ш 2x2=5

Сатирик Русса

Ун биринчи боб

«Арпатехника» қоидалари

Бугун область радиосидан мухбир келиб, роппа-роса бир соатча қийнади одамни! Ув, биродар, сендан бошқа ишим йўқми, бу ёқда культивация қолиб кетяпти, дегим келди-ю, тилим бормади. Ростини айтаими? Мақтаган худога ёқибди, деган гап ҳақ-рост экан! Кейинги пайтларда аканг қарағай машхур бўпкетганмиз! Бир қарасанг, ашқол-дашқолини кўтариб сураткаш келади. Бир қарасанг, дафтар-қаламини кўтариб, газетдан мухбир келади. Суратга тушишу газета мухбири билан гаплашишга устаси фарангмиз. Масалан, сураткаш гоҳ трактор кабинасига ўтқазиб, гоҳ чеккамга «барака» чаноқни қистириб, беш-олти марта чиқиллатадию, кетаверади. Мухбирнинг ишиям осон. Тушликда шўрвадан қуруқ қолганинг демаса, нарисин билан ярим соат вақтингни олади. «Бригадангизда неча гектар ер бор?» дейди. «Ҳар гектардан қанча ҳосил олмақчисиз?» дейди. «Ўтган хўжалик йилида қанчадан олгансиз?» дейди. Саволи оғзидан чиқмасидан жавобни қотириб ташлаймиз. Ёзади, ёзади-да, кетаверади.

Қарабсизки, газетада илжайиб турган суратингиз чиқиб турибди. Вой, қисталоқ! Шу — ёзувчиларам жа гапга уста бўлади-да! Сарлавҳасининг зўрлигини айтмайсизми? «Машъалнинг машъали», «Пахтазорда туғилган йигит», «Оқ олтин заргари...» Хуллас, одам бир оғизга тушдим, ошиғи олчи бўлиб кетавераркан. Тўғрисини айтайми? Ҳадеб кўтар-кўтар қилаверганидан кейин, йилига камида беш-олти марта газетада мақтаб чиқмаса, бир нарсасидан айрилган одамдек мунғаядиган бўлиб қоларкансиз!

Э, нимасини айтасиз! Раис бува одам қилди-да, мени! Шундоқ отахоним бўлмаса, юраверардим-да, Тулпоримга миниб, кўча чангитиб. Мана энди кимсан Қўшоқвой Салимов деса танимайдиган одам йўқ!

Аммо Раис бува сўзининг устидан чиқадиған одам экан. Тўрт йил аввал Шодивой — жўрамга «сен институтни битириб боргунингча Қўшовой сенданам улуғ одам бўп кетади» деганда каромат қилган экан-да!

Бериоқ келинг: қулоққа айтадиган гап чиқиб қолди.

Аслида менинг «машъал» бўлишиму бутун бошли бригадага раҳбарлик қилиб, ҳосилдорликни «мисли кўрилмаган» даражада оширишим, яъни ҳар гектар пахта майдонидан 51 центнердан ҳосил кўтаришим арзимаган гапдан бошланди.

... Ушанда қадрдон жўрам Шодивойни қон-қон йиғлатиб, мусофир юртларга ўқишга ташлаб келганимда ўзим ҳам бир ҳафтагача гарангсиз юрдим. Шодивой бечоранинг бошига не-не ташвишлар тушмадийкин? Жўрам эрталаб вақтида уйғонолмай қийналмаяптими? Домлажонлар шўрликни сиқиб сувини ичмаяптими?

Бир ҳафта ичида «озиб» қолган чамадонимни кўтариб қишлоққа қайганимда аканг қарағайни ҳар ким ҳар хил кутиб олди. Онам суюниб кетди. «Ажаб қипсан, болам,— деди.— Етти ёт бегоналар орасида рангинг сомондек сарғайиб юргандан кўра бағримда бўлганинг яхши, ҳозир институтни битирганлар аптобусга осилиб юрса, тракторчи меҳайниклар ўзининг машинасида катайса қилади. Эрта-индин синглингни узатсак, сениям оёғингни тўртта қилиб кўямиз». Онамнинг охирги гапи, мойдек ёқиб тушди. Тўғри-да, қишлоқ жойда қизболани вақтида эгасига топширмаса, гап-сўз кўпаяди. Синглимга шуни айтиб, ётиғи билан насиҳат қилмоқчи эдим, мендан олдин бижиллаб қолди:

— Тўғри бўпти, ака, сизни институтдан барибир ҳайдаб юборишарди.

Гапини қаранг! Менга ақл ўргатгандан кўра, тезроқ эрга тегиб, йўлни бўшат, маҳмадана!

Дадам эса, ўнг лунжи учиб киноя қилди:

— Қарая! Мен сени олим бўб келади, девдим. Билиб қўй, катта институтда Раисларнинг боласи ўқийди, улим! Сендақаларга йўл бўлсин.

Мени кўриб ҳаммадан кўп қувонган Тулпорим бўлди. Оғилхонага киришим билан шунақанги дикирлаб кетдики, онасини соғинган улоқча ҳам бунчалик ирғишламайди!

Кўп ўтмай, терим кампанияси бошланди. Эл қатори ишга тушиб кетдим. Жимгина пахта териб юрган эдим, ҳамма ишни бригадиримиз Тўлаш ака бузди. Бир куни (кеч куз эди) икки этак подбор териб, хирмонга олиб чиқсам, тарози бошида бригадиримиз қорнини осилтириб, телпагини қийшиқ кийиб турибди. Терган пахтамини тарозига илдим. Учоёқ қилтириқ чўпга илинган осма тарозиси қийшайиб кетди.

— Йигирма кило! — Тўлаш ака «ўт» дегандек соқоли тиканак бўлиб кетган ияги билан имо қилди.

Жон-поним чиқиб кетди!

Икки этак подбор йигирма кило бўладими? Орасида аллақанча хом-хатала кўсак бор, баракасини берсин деб эринмасдан қўшган тупроғимнинг ўзи камида беш кило келади. Мактабда ўқиб юрганимда ҳам шу — Тўлаш ака доим «чўмижда қоқарди». Бригадирнинг тарозиси йигирма килодан ортиқ тортолмас, мен айбдорманми? Йўқ, энди мен содда-гўл бола эмасман. Нақ Тошкентнинг ўзига бориб келган салкам студентман! Тўлаш аканинг «камайтириб айтиш» касали тутганини кўрдиму, менинг ҳам «ошириб айтиш» касалим кўзғаб кетди.

— Саксон кило! — дедим бақириб.

— Нима? — Тўлаш аканинг кўзи ола-кула бўпкетди.

— Тўқсон! — дедим ер тепиб.

— Ўв, тентак! — бригадир телпагини олиб, сийрак сочли бошини ҳафсала билан қашиди.— Икки этак пахта саксон кило чиққанини кўрганмисан ҳеч!

— Юз! — уч оёқли тарозини бир телган эдим, чиллакдек ёғочлардан бири синиб, этаклар осилган тарози шарақлаб, ерга тушди.

— Аҳмоқ! Тарозини нима қилдинг? — Тўлаш ака мушт кўтариб устимга келаётган эди, тормоз ғийқиллади. Билмайман, осмондан тушдимми, ердан чиқдимми, Раис буванинг «Нива»си шундоқ хирмон ёнига келиб тўхтади. Похол шляпа кийган Раис бува эшикни қарсиллатиб ёпиб ёнимизга келди.

— Нима гап? — деди қовоғини солиб.

— Манавуни қаранг! — Тўлаш ака менга қўлини бигиз қилиб, йиғламсиради.— Шу матаҳни саксон кило деяпти! Тарозини синдирди.

Раис бувага хавотирланиброқ қараб турган эдим, у негадир илжайди.

— Юз йигирма! — деди шахсан ўзим терган икки этак подбора қараб.

Тўлаш ака эсанкираб қолди. Тўғриси айтсам, ўзим ҳам анграйиб қолдим.

— Раис бова...— деди Тўлаш ака минғиллаб.— Ахир бу...

— Ўчир! — Раис буванинг қоши чимирилиб кетди.— Кўпдан бери кузатиб юрибман. Оширилган мажбурият олганимизни кўра-била туриб, атайлаб темпани тушириб юборяпсан.

— Раис бова! — Тўлаш ака сийрак кийрикларини пирпиратди.

— Бугун уч процент беришинг шарт!

— Раис бова, ахир қанақасига... Пахтанинг ўзи йўқ-ку,— Тўлаш ака шунақанги илтижо қилдики, бечорага раҳмим келди. Уёғини сўрасангиз, терган подборим тупроқ-мупроғи билан қўшиб ҳисоблашгандаям, ўттиз килодан ошмаслигини ўзим ҳам биламан.

— Майли, қирқ килога розиман! — дедим инсофга келиб.

Раис бува гапимни эшитдим-йўқми билмайману, ҳар қалай Тўлаш акага қўлини пахса қилди.

— Гап шу. Бугун уч процент берасан!

— Қаёқдан оламан йўқ пахтани?! — Тўлаш ака сийрак сочли бошини алам билан қиртиллатиб қашлади. Раис бува гапнинг лўндасини айтиб қўя қолди:

— Қарибсан, Тўлаш! Ўсиб келаётган ёш кадрларга йўл бериш керак. Тўрт ойдан кейин ўрнингга шу бола бригад бўлади!

Раис бува «Нива»сига ўтирдию, кетди-қолди. Тўлаш ака менга қаради, мен Тўлаш акага.

— Майли, ўттиз кило! — дедим ачиниб.

— Э, боре! — бригадиримиз бошини икки қўллаб қашлаганча нари кетди.

Раис бува ҳазиллашди, десам, чин экан, тўрт ой механизаторлар курсида ўқидиму, бригад бўлиб қолдим. Қаёққа қарасам, «Қўшоқ Салимов, Қўшоқ Салимов». Қўйинг-чи, Қўшоқ Салимовга ит боқмайди!

Тўлаш акаям юрган экан-да, бригадирман деб! Ҳар гектардан оладиган пахтаси ўттиз центнердан ошмасди. Ишни дўндиришни биздан сўрасин! Болалигидан пайкал ичида юрган одамга пахта етиштириш нима бўпти?! Биринчи йил ҳосилдорликни гектарига қирқ уч центнерга етказдик. Иккинчи йили қирқ етти центнерга. Бу йил эллик бир центнерга чиқармоқчимиз. Аслида-ку, ҳосилнинг чўғи кўпмас. Начора, катталар айтса план ҳам бўлавераркан-да. Ишлар гумбур! Газеталарда суратлар чиққан! Мақолалар босилган! Мажлисларнинг тўрида ўтираемиз! Раис буванинг айтишича, шу йил медаль олсак ажабмас.

Бугун келган радио мухбирига шуларни бир чеккадан айтиб бермоқчи эдим, даҳмазаси кўп экан! Қоқ пешинда ғўза культивация қилиб юрсам, шийпон томонда Раис буванинг «Нива»си кўринди. Машина Тулпорим боғлаб қўйилган тол салқинида тўхтаб, чўзиб-чўзиб, сигнал берди. Эрталаб далага эшагимни миниб келаман. (Трактор миниб келмайди-ку, одам, тўғрими?) Кейинги пайтларда Ойсара янгам гулдек очилиб, лорсиллаб кетган. Устига-устак, баттар зикна бўлиб қолган. Мотоцикл қалитининг бандига ип боғлаб, бўйнига осиб юради. Хотини семирган сайин Турсунбой акам озиб кетяпти. Аллақандай одамови бўлиб қолган. Ҳайронман...

Шундай қилиб, «универсалим»да культивация қилиб юрсам, шийпон томонда Раис буванинг «Нива»си кўриниб қолди. Тракторни дала ўртасида тўхтатиб, белга уриб ётган ғўзалар оралаб ўша томонга югурдим. Ҳаллослаб етиб борсам, бўйнига тасмаси узун аппарат осган сап-сарик жингалаксоч йигит, дўппи кийган ўрта ёшлардаги киши, Раис бува тол соясида гурунглашиб туришибди.

— Мана, бизнинг машъал бригадир — Қўшоқ Салимов,— деди Раис бува тантанали оҳангда.— Қўшоқвойнинг тажрибасини область эмас, бутун республикага ёйса арзийди! Гектаридан эллик бир центнердан ҳосил кўтараман, деб жон қуйдириб ётибди, азамат! Бўпти, бир соатдан кейин машина келиб, сизларни боққа олиб боради. Тушликни ўша ерда қиламиз.— Раис бува шундай дедию, «Нива»га ўтирди.

— Кетдик, Қамчибек! — деди шопирга.

«Нива» чанг-тўзон кўтариб ғизиллаб кетди.

Дўппили киши ҳам, жингалак малла сочли йигит ҳам мен билан қўшқўллаб сўрашди.

— Гап бундай, ўртоқ...— дўппили киши чўнтагидан тўрт буклоғли қоғоз олиб, шоша-пиша ўқиди.— Ўртоқ Салимов. Биз облрадиоданмиз. Менинг фамилиям Пўлатов, бу йигит — у елкасига узун тасмали магнитофон осиб олган малласоч йигитга имо қилди.— Операторимиз Коля. Коля, тайёрлан! Энди гап бундоқ...— У яна қоғозга қараб қўйди,— ўртоқ Салимов! Мен сизга савол

бераман. Сиз, мана бу текстга қараб, шариллатиб ўқийверасиз. Гатопми, Коля? — мухбир жингалаксоч йигитга буюрди.— Бўлақол!

Малласоч йигит елкасига илиб олган чамадондан аввал магнитофон чиқарди. Кейин микрофони магнитофонга улаб, Пўлатовга узатди. Магнитофон мурватларини бураб, созлади.

— Всё, Пулатов ака,— деди жилмайиб.

Мухбир микрофонни оғзига тутди.

— Бир, икки, уч... Қалай, Коля?

Коля михдай, дегандек бош бармоғини диккайтирди.

Мухбир, микрофонни оғзидан тахминан ярим қулоч узоқлатиб гап бошлади.

— Ҳурматли дўстлар! Бугун биз областимизнинг машъал районидаги «Машъал» колхозига ташриф буюрганмиз. Йўқ, азиз тингловчилар! Бу рамзий маънодаги сўз эмас! Бутун республикага донғи кетган нишондор раис, пахта илмининг ҳақиқий академиги Тошмамаат Алимов раҳбарлик қилаётган хўжаликнинг номи «Машъал» деб аталади. Мана, биз «Машъал» колхозининг «оқ олтин» заргари Қўшоқбой Салимов бошчилигидаги энг илғор бригадаси дала шийпонидамиз. — У микрофонни баланд кўтариб, тол томонга тўғрилади. Шу аллозда анча туриб қолди. Назаримда оёғининг учида чўзилиб туравериб, чарчаб кетди-ёв! Тол шохида чумчуқлар тинимсиз чирқиллар эди.

— Эшитяпсизми? — деди микрофонга.— Қушларнинг шодон чуғурини эшитяпсизми? Бу — заҳматкаш Қўшоқбой Салимов бошчилик қилаётган азамат пахтакорларнинг шинам дала шийпони. Қушлар шод-хуррам сайраб турибди. Ғир-ғир шабада эсади.— Мухбир бир зум жимиб қолди. Шимининг чўнтагидан рўмолча олиб, пешонасидан дув-дув оқаётган терни артди.— Шийпон атрофи гулзор! — деди тантана билан,— анвойи гуллар майин шабадада оҳиста тебраниб турибди. — У саратон офтобида ҳансираб етган пахтазорга қараб кўйди.— Гулларнинг муаттар ҳидини айтмайсизми? Ҳозир — тушлик пайти. Яхши дам — меҳнатга ҳамдам, деганларидек, бригада аъзолари мириқиб овқатланиб бўлиб, дала шийпони кутубхонасида газета-журналлар ўқишяпти, баъзилари рангли телевизор кўришяпти.— У сувоқлари кўчиб тушган деворларга, деразаси синиб кетган шийпон ҳужрачасига, ерга тўшалган эски шолчага меҳр билан қараб, давом этди.— Биз меҳнат майдонида жавлон ураётган ёш қаҳрамон, йил сайин ҳосилдорликни ошираётган, бу йил ҳар гектар майдондан 51 центнердан хирмон кўтаришга азму қарор қилган бригада бошлиғига — Қўшоқбой Салимовга сўз берамиз.— У менга қараб мулойим жилмайди.— Қўшоқбой! — деди тантанали оҳангда.— Уз ишларингиз ҳақида икки оғиз гапириб берсангиз.— Шундай дедию «ўқинг» дегандек боя кўлимга тутқазган қоғозга имо қилди.

Худди шу пайт, палакат босиб, йўтал тутиб қолса бўладими? Билмадим, болалигимдан шу касалим бор. Мактабда доскага чиқсам ҳам аввал бир йўталиб олиб, кейин гап бошлар эдим.

— Уххў, ўххў! — дедим бўғилиб.

Мухбирнинг кўзи аланг-жалаңг бўп кетди. Хавотирланиб, малласоч Коляга қаради. Коля «зиёни йўқ» дегандек қўл силтади. Мухбир менга ўгирилиб кўлини оҳиста силтади. Тушунмадим, «тўхта» деяптими, «бошла» деяптими?

— Ўқийверайми? — деган эдим, мухбир чинқириб юборди.

— Стоп, Коля! — кейин менга тушунтирди.— Имо қилдим-ку, бошламай-сизми? Запись, Коля!

Микрофонни оғзимга тиққудек бўлиб, бақириб ўқиб кетдим.

— Биз, «Машъал» колхозининг азаматлари...

— Стоп! Микрофонни ёриб юборасиз-ку, қанақа одамсиз ўзи! — мухбир микрофонни менга ишонмай, ўзи ушлаб турадиган бўлди. Ярим қулоч нарида.— Марҳамат,— деди шивирлаб.

— Биз «Машъал» колхозининг азаматлари арпатехника қоидаларига амал қилиб...

— Стоп! — мухбир алам билан кўлини пахса қилди.— Машинакада кўчирилган тайёр текстниям ўқиёлмайсизми?! «Арпатехника»га бало борми? «Агротехника», тушуняпсизми, «аг-ро-тех-ни-ка!»

— Қаёқдан билай, ака! — қоғозни мухбирнинг тумшугига тиқиштирдим. — Мана, ўзингиз ўқинг.

Мухбир қоғозга кўз югуртириб, хижолатли илжайди.

— Ҳеч машинисткага ёлчимадик-ёлчимадик-да! Бошладик, Коля!

Бояги сўзларни қайтадан ўқиб кетдим.

— Биз — «Машъал» колхозининг азаматлари арпатехника қоидаларига қатъий амал қилиб, ўтган хўжалик йили...

Мухбир қўлини пахса қилиб ўдағайлади:

— Арпатехника эмас, дедим-ку, агротехника!

Меникям тутиб кетди.

— Нега бақирасиз? Ўзингиз шунақа деб ёзиб қўйибсиз-ку!

Мухбир микрофонни чангаллаганча бир зум ўйланиб қолди.

— Яхши, — деди юзидан дувиллаб оқаётган терни артиб, — жонли суҳбат қилиб қўяқоламиз. Текст керакмас. — Коля, бошладик! — У микрофонни оғзига яқин келтириб гап бошлади. — Ҳурматли Қўшоқбой! Мана, сиз ёш бригадирсиз. Ёшлик — шижоатдир, деган мақол бор. Уч йил аввал сиз бошчилик қилаётган заршунослар гектаридан 43 центнердан ҳосил олишган, тўғрими?

— Тўғри! — дедим бақириб.

Мухбир «жудаям унчалик ҳайқириниш шарт эмас» дегандек кўрсаткич бармоғини лабига босди.

— Ўтган йили 47 центнердан хирмон кўтаргансиз. Тўғрими?

— Тўғри!

— Бу йил гектаридан 51 центнердан дурдона йиғиб олмоқчисиз. Айтингчи, бу муваффақиятларнинг сирини нимада?

— Ҳеч қанақа сир-пири йўқ! — газетачиларга доим айтадиган гапларим ёд бўлиб кетгани: иш берди. Ўзиям булбулигўё бўпкетдимов! — Ғайрат билан ишляпмиз. Агар ҳурматли Раис бовамиз гектаридан 60 центнердан ҳосил кўтарасан, деса унияма дўндираверамиз! — Тўсатдан колхоз идорасининг пештоқига илиб қўйилган шиор эсимга тушди. — Мухбир ака! — дедим тантанали оҳангда. — «План қонун, мажбурият — виждон» деган гап бор! Биз ҳар қанча мажбурият бўлса уддалайверамиз!

Мухбир микрофонга эгилди.

— Қўшоқжон! — деди менга эмас, микрофонга қараб. — Халқимизда ажойиб ҳикматли гап бор. Даромадга яраша буромад деганлар. Айтингчи, бригада аъзоларининг даромади қандай? Шу жумладан, ўзингизнинг ҳам?

— Даромаднинг мазаси йўқ! — дедим хўрсиниб. — Яқинда синглимни узатаман деб, дадамнинг бели чиқиб кетди. Шаҳар жойда қанақа, билмайману, бизнинг удумимизда қиз узатган ота-она ақалли тўққизтагина кўрпа қилиши керак. Дадам шўрлик тўққизта кўрпага чит излаб, Тошкангача бориб келса, денг. Ҳайронман, мухбир ака, пахта планини қанча ошириб бажарсак, чит, сатин, сочиқ деган матаҳлар шунча камайиб кетяпти.

Қарасам, мухбирнинг оғзи ланг очилиб, жағи осилиб қолди. Нуқул оғир-оғир киприк қоқади.

— Ҳали буюқда ўзимнинг уйланишим бор, — дедим ғўлдираб. — Юрераманми, бошим туйнукдан чиқиб! Уйланиш ҳазил гапми, мухбир ака! Камида ўн минг керак. Дадам бир инвалид бўлса...

— Буёғини монтаж қиламиз, Коля! — деди мухбир гапимни бўлиб. Кейин яна менга юзланди. — Фидойилик бор жойда ғалаба бор, дейдилар. Сиз бошчилик қилаётган бригада аъзолари чинакам фидойи одамлар. Айтингчи, улар орасидан кимларни алоҳида таъкидлаган бўлардингиз?

— Ҳаммасиям яхши! — дедим бояги гапим чала қолганидан ғижиниб.

— Масалан?

— Яъни масалан, Турсунбой ака! Ҳалол одам! — дедим ростини айтиб. — Яхши механизатор. Аммо-лекин хотини Ойсара янгам... Ҳа, майли, уёғини айтмай қўя қолай. Чориям яхши механизатор. Панжи сув тарашнинг устаси. Аммо шу Панжи уйландию айниди, мухбир ака! Кеча денг, ғўзани суғориб туриб ярим кечада уйга жўнаб қопти, ярамас. Ун олти эгатга сув тошиб кетибди. Мана, ҳалиям дараги йўқ! Ётгандир-да сулайиб. Қўлимга тушсин...

— Стоп! Коля! — мухбир яна чинқирди. — Уйлаб гапиргин-да, ука — деди

сенсираб. — Ойсара янгангни гапирасан, аллақандай тўйни гапирасан. Мен сендан ишни сўраяпман, ука!

— Чори ўзи яхши йигит-ку, битта айби бор, — дедим салмоқлаб. — Нос чекади, қисталоқ. Тушликни ҳаммадан олдин паққос уриб олиб, дарров нос отади. Нос чекиши майли-ку, тупласа, одамнинг юзига сачрагани чатоқ.

— Жон ука! — мухбир астойдил ялинишга тушди. — Барака топкур, укажон! Ютуқлардан гапир! Колхоздан гапир! Бошладик...

— Хуллас... — дедим ўйланиб. — Хўжалигимизнинг доно раҳбари Тошмат Алимов бошчилигида йил сайин ҳосилдорликни ошириб бажаряпмиз. «Машъал» колхозни байроқдор областимизда чинакам машъал бўляпти. Биз меҳнат ғалабаларимизни мустаҳкамлаб боравермиз!

Мухбир «мана бу бошқа гап», дегандек мамнун бош ирғади.

Мухбирнинг далдасидан руҳланиб кетдим.

— Хўжалигимизнинг хлоппункт билан алоқаси зўр! — дедим уста ноциқлардек чертиб-чертиб — Масалан, Жовли ака деган приёмчик бор. Мен сизга айтсам, мухбир ака, районимиздаги энг ҳурматли, энг бели бақувват одам шу — Жовли ака. Фақат битта айби бор: афти хунук. Кўзи худди уккиникига ўхшайди. Аммо ўзи яхши одам. Энди хлоппунктимизам катта-да, ака! Бир эмас, тўртта районнинг пахтасини қабул қилиб олади. Ёнида пахта заводиям бор. Раис бова уёқда турсин, Райком бова ҳам, Жовли акани кўрса, «Жовли Менглиевич, Жовли Менглиевич» деб типирчилаб қолади.

Мухбир микрофонни чангаллаган кўйи йиғлагудек бўлиб илжайди.

— Уртоқ Салимов! — деди микрофонга эгилиб. — Газеталарда сизни уста пахтакор, ҳатто эгат орасида туғилган бола деб ёзишган. Айтинг-чи...

Нима дейди бу? Мухбир бўлса ўзига! У менинг гапимни белига тепадию, мен индамай туравераманми!

— Ёлғон, — дедим бақириб. — Сўрадим, энам мени қаҳратон қишда, сандал четида туққан экан.

Мухбир Коляга «давом этавер» дегандек имо қилди-да, тагин савол берди.

— Қўшоқжон! Сиз туғилиб ўсган оила пахтакорлар сулоласи. Мухтарам отангиз, мухтарама онангиз эски пахтакорлар. Тўғрими?

— Буниси тўғри! — дедим қаддимни ғоз тутиб. Мухбир микрофонни оғзимга яқинроқ олиб келди. — Дадам қирқ бешинчи йилда урушга кетган экан. Германияга боролмабди-ку, японларнинг пачағини чиқариб кепти. Ушандан кейин энамга уйланган экан. Мендан олдин туғилган иккита боласи турмабди. «Қалай, қойил қияпманми?» дегандек мухбирга қараган эдим, у суюниб кетди. «Давом этавер» дегандек имо қилди. — Ота-онам эсини танибдики, пахтадан бери келмайди. Фақат дадамнинг жаҳли тез. Колхозда буғалтир эди. Раис бова билан уришиб қолиб...

— Уртоқ Салимов, — деди мухбир шоша-пиша гапимни бўлиб. — Демак, сиз оилада ёлғиз фарзандсиз, шунақами?

— Эсингиз жойидами? — дедим микрофонга ёпишиб. — Ҳали айтдим-ку, яқинда синглимни узатдик, деб. Куёв «Сельхозтехника»да ишлайди. Номард экан! Синглимга уйланиб олгунча итдек ялтоқланди. Кунора онаси келади, ҳафтада отаси келади. Боринги, Жовли аканиям ўртага қўйди. Жуга уйланиб олдию, айнади, аблаҳ! Аккумулятор уёқда турсин, арзимаган ременния текинга бермайди! «Кисса қасал эмасми, чўталдан чўзинг!» деб туради, ҳайвон! Унисиям майли-ку, икки ҳафта олдин Жу уйга йиғлаб келди. Ҳар кун ичиб келиб, синглимни урармиш. Кўчада тутиб олиб, ўзиниям итдек дўппосладим. Агар синглимга яна бир марта қўл кўтарсанг, энангни кўрсатаман дедим. Биламан, энди менга запчастни чўталгаям бермайди.

— Стоп! — мухбир қўл силтади. — Бўлди, укам! — деди елкамга қоқиб. — Буёғига жим ўтирасан.

У бир имо қилган эди, жингалаксоч йигит тагин магнитофон тугмачасини буради.

— Ҳурматли тингловчилар! — деди мухбир микрофонга. — «Машъал» колхозининг машъал бригадири, «оқ олтин» ижодкори Қўшоқбой Салимов билан қурган қизғин суҳбатимиз ҳам охирлаб қолди. Бу хўжалик областимизда энг илғор саналади. Салимов бригадаси эса, машъалларнинг машъали. Мана, тушлик ҳам тугади.

У менга аллақандай имо-ишоралар қила бошлади.

— Ҳа, яна гапирайми? — дедим шанғиллаб.

Мухбир микрофонни кафти билан тўсиб ўдағайлади.

— Бормайсанми!

— Қаёққа?

— Тракторга! — деди у энсаси қотиб. — Югур, моторни юргиз!

Шошилмай ўрнимдан турдим.

— Бир соатли мазмунли ҳордиқ тугади! Азамат пахтакорлар ўз меҳнат постига, яъни «оқ олтин» даласига йўл оляпти. — Мухбир микрофонга қараб ғайрат билан гапира кетди. — Ҳозир зумрад далалар узра, яна моторлар овози гуриллайди. — У бир қўлида микрофон тутганча иккинчи қўли билан «чоп» дегандек имо қилди. — Келинг, азизлар... Меҳнат симфониясини биргалашиб тинглайлик!

Худди шу пайт толга боғлоқлик турган Тулпорим овози борича ҳанграб юборди. Оббо, соат бир бўлдимикин, иккими? Эшагим бекорга ҳанграмайди.

— Стоп! — мухбир микрофонни чангаллаб бақирди. — Стоп!

Жингалаксоч йигит негадир беписанд жилмайди.

— Ничего, Пулатов ака, ишак отрежем!

Жон-поним чиқиб кетди.

Югуриб қайтиб келдим.

— Нима? — дедим мушт дўлайтириб. — Эшагимни сўядиган сенмисан?

— Боринг! Жон ука! — мухбир негадир яна сизлашга ўтди. — Боринг, ишингиздан қолманг. Шунча пленкани расво қилганингиз ҳам етади. Бир соатлик суҳбатдан беш минутлик интервью чиқсаям катта гап!

... Эртасига кечкурун ҳовли ўртасидаги сўрида концерт эшитиб ётсам, радиода бирдан ўзим гапириб қолдим. Қизик, товушим ўзимникига ўхшайдям, ўхшамайдям. Онам зийрак-да, дарров таниди.

— Дадаси, ўғлингиз гапиряпти, — деди айвонда газета ўқиб ўтирган отамга. — Машъал боламдан айланай! Овозларингдан ўзим ўргилай.

Онамнинг айланиб-ўргилгани яхши. Лекин микрофонга айтган гапларимни мухбир пўст-думбага чиқариб ташлабди-ку!

Қизик, мухбир даромадни сўраса, мен центнердан гапираман. Эгатда туғилганимдан гап очса, дадам урушга борганини айтаман.

Бунисиям майли-ку, дадам ғалати иш қилди. Ўқиб турган газетасини кўрпачага ташлади-да, салмоқлаб уйга кириб кетди. Онам айтганича бор. Ўлгудек кажбахс-да, дадам! Мен уни шунча мақтасаму, эшитгиси келмаса. Буям етмагандек кафтининг орасида бир нима чангаллаб келиб индамай қўлимга тутқазди. Ҳайрон бўлиб қарасам, шалвираб ётган пуфак. Еш болаларнинг уч тийинлик пуфаги. Кўм-кўк!

— Пуфла, ўғлим! — деди лунжи учиб.

— Шошманг, охиригача гапириб бўлсин! — ҳовли супураётган жойида тўхталаб қолган онам озорланиб койиди. — Нима қиласиз, чалғитиб?

— Пуфла! — дадамнинг бир эмас, икки лунжи уча бошлаганини кўриб ноилож пуфакни қўлга олдим. Тезроқ шишириб бера қолай, деб ғайрат билан пуфлай кетдим. Пуфакка дам беряпману, икки қулоғим радиода!.. Йўқ, уч тийинлик эмас, нақ етти тийинлик пуфак экан, лаънати! Узиям дирижабль бўлиб кетди-ёв!..

Радиодан «меҳнат симфонияси» деган гап эшитилиши билан пуфак «пақ» этиб ёрилиб кетди. Узиям шунақанги варангладики, икки қулоғим шанғиллаб ҳеч нимани эшитолмай қолдим.

Қулоғим очилганда радиодан концерт бошланган экан.

— Шунақа бўлади! — дадам мийиғида кулганча нари кетди.

Ун иккинчи боб

Хлоппунктдаги мажлис

Авваллари «маза-маза катталарга!» деб юрардим. Нима қилса — оғзининг ели! Ҳамма икки букилиб, таъзим қилиб туради. Қандоқ яхши! Энди билсам ғирт аҳмоқ эканман. Амалдорликнинг ғалваси шунақанги кўп бўларканки, бошига тушмаган одамнинг етти ухлаб тушигаям кирмайди.

Мана, ўзимни олайлик. Наридан битта бригадирман! Шу қилтириқ амалниям бир кунлик нағмасини йиғиб филнинг елкасига ортинг, фил бечоранинг бели чўрт узлиб кетмаса мен кафил! Мен айтиб турай, сиз бармоғингизни букиб туринг. Кузда корчёвка қилиш керакми — керак! Қишда шўр ювиш, яхоб бериш керакми — керак! Баҳорда, радиода ҳар куни айтадигандек, барака уруғини қандаш керакми? Утоқ қилиш, чопиқ, дорилаш, суғориш... Кейин чеканка, дефолиация... Омон-эсон терим кампаниясига етиб олганингиздан кейин ғалванинг каттаси бошланади. Пахта терадиган машиналар ҳам ўлмасин. Шир этиб ёмғир қўйса, отасидан калтак еган боладек бир чеккага чиқиб, сўппайиб тураверади. Мактаб ўқувчилари-ку, ўзимизнинг болалар. Гапга кўнади. Ҳай-ҳай, шаҳардан келган студентлардан асрасин! Ҳар куни битта ғавғо! «Ётоқхонангиз молхонага ўхшайди» дейди... «Совқотиб қоляпмиз, қачон печка ўрнатиб берасиз?» дейди. «Макарон шўрванинг гўшти қани?» дейди. Ўзимга йўқ гўшни сенга қаёқдан топаман, олифта. Қўйиб берса рангли телевизор ҳам сўрарсан, ҳали. Қайси куни биттаси олдимга келиб, дафтар-китобини ёйиб ташлади. «Ҳа» десам, «ҳисоблаб чиқдим, ака, битта чаноқ тўрт грамм бўлса, бир кило пахта териш учун ерга 250 марта эгилиш керак экан, нормани пасайтиринг, мен бир кунда йигирма беш минг марта эгилолмайман, машинани ишлатинг», деб ақл ўргатапти. Кўтар-эй, тўрва-халтангни дегим келди-ю, Раис бувадан ҳайқидим.

Маили, булар-ку, ўзимиз ўрганиб кетган гаплар. Энг алам қиладигани шуки, давлатнинг ўзи белгилаб қўйган матоҳларниям ололмайсиз. Радио мухбирига айтган гапим гап: куёв — бориб турган апирис. Аккумуляторми, релеми сўраб борсанг, юзинггамас кўлингга қарайди. (Калтак еб ҳам одам бўлмади, ҳайвон!) Бировга ўғит деб ялинасан, бировга шпиндель деб сарғаясан... Тағинам Раис бува менга озми-кўпми қайишади. Планга қарашиб юборади. («Машъал» бригадирмиз-да!)

Бригадамдаги аъзоларни айтмайсизми? Иш деса кетини қуруққа обқочади. Қулоғингизга айтмайми: уларгаям осон тутиб бўлмайди. Мана, масалан Турсунбой ака. Бултур кузда машинада юз эллик тонна пахта терди. (Планга зарур бўлиб қолган эди, Раис бува Турсунбой аканикини 250 тонна, мен терган 170 тоннамни 300 тонна деб ёздириб қўя қолди). Шундоқ бўлсаям, Турсунбой ака ҳамма нарсадан кўнгли совиган одамдек маъюсланиб юради. На лулкасини минади, на ишга қўли боради. Чорини айтмайсизми? Ёшгина хотини сариқ бўлиб қолди. (Ҳайронман, шу, куз келиши билан сариқ касал кўпаяди). Чорининг хотини ўзи сап-сариқ-ку, яна қанақасига сариқ бўлганига одамнинг ақли етмайди. Яна бечоранинг юзи сариқ, сочи — қизил. Шунинг учунми, касал бўлганини ўзиям сезмабди. Орадан анча ўтиб биқиним оғрийди, сариқ бўлдим шекилли, деган экан, Чори ҳазилга олибди. «Қўявир, хотин, онангни қорнида узоқ ётганинг учун сарғайиб кетгансан» деб қўя қопти...

Ёки Панжини олайлик. Уйланаман деб қулоғигача қарзга ботган экан (шуни ўйласам, юрагимни ваҳима босади: ҳали-вери бизнинг оёқ тўртта бўлмайди, шекилли). Ишга тоби йўқ. Ҳар куни бир баҳона топиб томорқасига югуради. Тўғри-да, унга осонмас: қариндош-уруғидан олти минг қарз кўтарган одамга колхоздан тегадиган қирқ сўм маош урвоқ бўладими? Шунинг учун колхозчилар томорқасида ўзи ишлаб, боласини пахтага ҳайдайди-да! Панжининг далада ишлашга яроқли боласи йўқ. Хотини ҳозирча туғишга улгурмади.

Ана энди ўзингиз ўйлаб кўринг. Мендек пўристой бригаднинг бошидаки, шунча ғалва бор экан, тағинам Раис бувалар фил экан-да!

Бугун Раис бува ишнинг кўзини билишига яна бир марта тан бердим. Ноябрь охирида қолган, далада пахта тугул йилт этган кўсак ҳам йўқ. Устига-устак икки ҳафта олдин қор ёғиб ҳаммаёқнинг аталасини чиқариб юборди. Область пединститутидан келган ҳашарчи студентлардан икки юзтаси бизнинг бригадага ҳам тушган. Тушлиқда борсам, бекорчиликдан домино ўйнаб ўтиришибди. Овози оламини тутлади. Ҳаммаёқ тарақ-туруқ, шарақ-шуруқ... Энам қотиб четлаб ўтиб кета қолдим. Раис бувагаям ҳайронман-да! Биз бригада планини юз ўттиз поиз дўндирдик. Районники юз йигирма, областники юз етти... Нима қиламиз, шунча одамни бекорга боқиб ўтириб?

Аввал шуни ўйлаб хуноб бўлган эдим. Кейин тушунсам, Раис бува нима қилса, охирини ўйлаб қилар экан.

Ҳар куни хлоппунктда мажлис бўлишини эшитар эдим, ўзим борма-гандим. Бугун палакат босиб бориб қоларманми! Вой-бў, йиғилиш эмас, қип-қизил қиёмат-ку!

Раис бува, Шайдул — кассир, мен — уحوлашиб, хлоппункт директорини хонасига кирдик, одам одамни танимади: уй ичи тутунга тўлган, бурчақдаги галанска печка қизиб кетганми, нафас олиб бўлмади.

— Сводка! — деди тўрдаги стол олдида ўтирган Райком бува филтрли сигаретини тутатиб. (Ҳатто саломга алик ҳам олмади.) Райком бувани аввал кўп кўрганман. Икки юзи чийқондек қип-қизил одам эди. Энди кўзлари киртайиб, ранги калтакесакка ўхшаб қопти. Юзи кўкимтирми-ей, нима бало! Хона иссиқлигига қарамай, бошидаги андатра телпагини ечишниям унутибди.

— Уртоқ Алимов, сводка! — дедию, бир ютунган эди, узун бўйнидаги шафтоли данагидек учбурчақ бақбақаси лиқиллаб кетди.

— Пажалиста! — Раис бува мулойим жилмайиб, шимининг чўнтагидан аллақандай қоғоз чиқарди. Вазмин қадамлар билан юриб бориб, Райком бува ўтирган столга қўйди. — Бир ундан етти процент!

— Ана, бўларкан-ку!

Райком бува Раис бувага гапиряпти, деб ўйлагандим. Йўқ, дераза тагидаги курсида ўтирган новча одамга гапирётган экан. Папирос тутунидан яхши пайқамай қопман.

— Мумкин экан-ку, ўртоқ Ҳусниддинов! — Энди райком буванинг овози таҳдидли жаранглади. — Нега «Машъал» колхози бир кунда биру ўндан етти кўрсаткич берадию, «Правда» беролмайди?! Сизга қолса, «Машъал»га қор ёғмаган дерсиз? Ерингиз бир, сувингиз бир...

— Менда пахта йўқ! — деди новча киши тўнғиллаб. Овози ўлгудек йўғон экан.

— Йўқ? Нега йўқ?!

— Планни бажардик, мажбуриятни бажардик, пахта қолмади.

— Ним-ма?! — Райком бува сапчиб ўрнидан туриб кетди. Учбурчақ бақбақаси универсал тракторнинг поршенидек пайдар-пай юқори чиқиб-паст туша бошлади. — Нега «Машъал»да бор пахта сизда йўқ?! Нега район планини орқага сурасиз? Нега байроқдор областимизнинг темпини пасайтирасиз?

Ҳусниддинов дегани бало экан! Шундоқ Райком бувадан кўрқмади-я!

— Бор пахтани топшириб бўлдик! — деди ёўлдираб. — Йилт этган чигит қолмади.

— Эшитдингиз-а, ўртоқ Викторов! Баҳонасини эшитдингиз-а? — Райком бува бурчақдаги «галанска» печка ёнбошида ўтирган тақирбош кишига юзланди.

Пахта заводининг директори Викторов тоға ўзбекчани бинойидек билади деб эштигандим: рост экан.

— Ишлаш халаган адам чара тапади, халамаган баҳана! — деди дона-дона қилиб.

Райком бува шу гапдан кейин ҳовуридан туриб ўрнига баттар тутатиб кетди.

— Ҳусниддинов! — деди ҳайқириб. — Сиз чойхонада эмас, райкомнинг кўчма бюросида ўтирибсиз!

— Асабийлашманг, ҳаммаси тушунарли! — Райком буванинг ёнида терлаб-пишиб ўтирган семиз киши сурнайга ўхшаб ғийқиллади. — Ҳусниддиновга, раислик юки оғирлик қилиб қопти. Обком бовага бу кимсанинг қилмишини хабар қилишга мажбурман.

— Эшитдингми, Ҳусниддинов! — Райком бува столи муштлади. — Обком вакилининг гапи-гап. Раис бўламан, деб орқамиздан чамадон кўтариб юрганлар сон-мингта! Йўқол!

Ҳусниддинов индамай ўрнидан турди. Эшик олдида борганида негадир тўхтади.

— Раҳмат... — деди илжайиб. — Ўзим ҳам жонимдан тўйгандим.

Райком бува тагин ҳайқирди:

— Сезилиб турибди. Ишингни прокуратурага топширмасам, одаммасман! «Правда» раиси чиқиб кетиши билан хонага жимлик чўкди. Ҳеч кимдан

садо чиқмади. Қаёққа келиб қолдим ўзи! Асли, боя Раис бува «Юр, мажлисга борамиз» деганида Тулпоримни жиниб, уйга жўнаворсам бўларкан.

Эшик очилиб, бир қўлида пахта гулли чойнак, бир қўлида пиёла кўтарган паст бўйли киши кирди. Дарров танидим, хлоппункт приёмчиги — Жовли ака! Хумдек бошини икки елкаси ичига торганча, катта-катта кўкимтир кўзларида мулойим ўт ёниб, хона тўрига йўл олган эди, Раис бува дик этиб ўрнидан туриб кетди. (Айтаман-ку, Жовли ака райондаги энг ҳурматли одам деб!) Раис бува унинг қўлидан чойнак-пиёлаларни олаётганида Райком бува ҳам хижолат чекиб жилмайди.

— Овора бўпсиз-да, Жовли Менглиевич!..

— Овораси бор эканми? — Жовли ака укки кўзларида яна ўт ёниб жилмайди. — Ичларинг узилиб кетди-ку. Ош тайёр, — деди Райком бувага эмас, семиз обком вакилига қараб. — Қул-қул товуқ ҳам совуб қолди.

— Э, шу топда ош ўтадим томоқдан... — семиз киши шу қадар чуқур хўрсиндики, назаримда қорниям пучмайиб қолгандек бўлди. — Темпани тушириб бўлмайди. Обкомга нима дейман? Бобойнинг аччиги чиқади.

Жовли ака, укки кўзлари сузилиб Райком бувага қараб қўйди.

— Менимча, «Машъал»да ҳали пахта мўл...

Райком бува ярқ этиб, бизнинг Раис бувага юзланди.

— Уч процент қила оласизми?

Анграйиб қолдим. Қандай қилиб биру ўндан етти процентни уч процент қилади?

— Қилмасангиз бўлмайди, — деди Райком бува хотиржамлик билан. Ҳатто шафтоли данагидек бағбақаси ҳам лиқилламай, узун бўйининг қоқ ўртасида муқим тўхтаб қолди. — Ярим соатдан кейин юқорига сводка беришимиз керак.

Семиз киши чўзиб-чўзиб эснади.

— Амаллайсиз-да, энди ўртоқ Алимов!

— Шайдул! — Раис бува бир ҳайқирган эди, ёнимда ўтирган Шайдул-кассир сапчиб ўрнидан турди. Боши шифтга тегай деб қолди. (Ҳайронман, мирзатеракнинг қолипни шундан олганми, кассиримизнинг бўйи нақ икки метрдан ортиқ келади.) Ҳозир ҳам ўрнидан туриши билан ҳеч кимни кўрмай қолдим. На раисни, на Райком бувани! Аммо Раис буванинг гапини аниқ-таниқ эшитдим.

— Югур! — деди Раис бува. — Сенам борақол, тутхўр!

Кейинги гапи менга аталганини тушундим. Раис бува меҳри товланиб кетди шекилли, мени яна «тутхўр» деди.

Узун-қисқа бўлиб ташқарига чиқдик.

Шайдул-кассирнинг пат-патига мингашиб кетяпману, ҳеч балога тушунмайман. Колхознинг уч проценти камида ўттиз тележка пахта бўлади. Ярим кечадан ошган бўлса, варахага тушадиган кўсак ҳам қолмаган бўлса, ўттиз тележкани қаёқдан оламиз?

— Менинг бригадамда бир килоям йўқ! — дедим ҳар эҳтимолга қарши.

Пат-пат ҳайдаб кетаётган Шайдул-кассир гапимни эшитмади чоғи, елкаси оша ўгирилди:

— Нима?

— Менда пахта йўқ! — дедим бақариб. — Йўлга қаранг!

Негадир шу топда, бир вақтлар Шодивойнинг «Запорожец»ида скирдга кириб кетганимиз хаёлимга келди. Ер сирпанчиқ, билчиллаб ётибди. Устига-устига, туман. Йўл четидаги чироқлар кул орасидаги чўгдек хира милтирайди. Шайдул-кассирга нима? Ешини яшади, ошини ошади. Бир эмас, иккита хотини, учта куёви, тўртта келини бор. Ўзим кўрганман, молхонасида иккита гавмуш сигир; учта ҳўкиз бўкириб ётибди. Улса ўлиб кетаверади-да! Жабр бўлгандан менга бўлади. Шайдул акага ўхшаб иккита бўлмасаям ақалли битта хотин олайлик-да, биз ҳам!

— Секинроқ! — дедим биқинига муштлаб. Кучим борича уриб юбордим шекилли, у орқасига жаҳл билан ўгирилди.

— Обком вакили нима деганини эшитдингми? Ярим соатдан кейин юқорига сводка бериш керак! — деди шанғиллаб.

Мотоцикл жони чиққудек чираниб тариллай бошлади. Икки қулоғим совуқ

шамолдан музлаб кетди. Хайрият-ей, тўхтадик! Қарасам, колхоз идорасига келибмиз.

— Пахта қайси бригадда? — дедим ҳамон қулоғим шанғиллаб тургани учун бақириб.— Ярим кечада ўттизта тележкани қаёқдан топамиз, Шайдул ака?!

— Бақирма-эй! — кассир рапидадек қўлини пахса қилди. Ўзи теракдек бўлсаям чаққон экан. Зипиллаганча идора томон йўрғалади.

— Мен кетаверайми? — дедим яна бақириб.

— Учир! — Шайдул ака зиналардан кўтарилар экан, тайинлади.— Кетиб қолма, бирга борамиз.

Анча турдим. Эрталаб пайтавани юпқароқ ўраган эканман, оёғимдан муз ўтиб кетди. Бир ёқда қорин таталаб кетяпти. Раис бувадаям одамгарчилик йўқда, ўзи! Жовли ака-ку, «ош тайёр» деди. Бир пас сабр қилса бизам ердик, бир чўқим-бир чўқимдан. Совуқ кунда қовурма қул-қул товуқ ҳам тешиб чиқмайди. Одамнинг қорни оч бўлса, бунинг устига обдан совуқ қотса уйқу босаркан. Қани, ҳозир уйга борсаму, иссиққина шўрвадан бир косагинани ичиб...

Бир маҳал Шайдул ака папка кўтариб зинадан тушиб келди.

— Ма,— деди эски чарм папкани қўлимга тутқазиб.— Эҳтиёт қил!

— Қайси бригадга борамиз? — дедим бир қўлда папкани ушлаганча мотоциклга мингашиб.

— Бригадада пишириб қўйибдими, хлоппунктга! — Шайдул-кассир ўшқириб берди.— Лулкага ўтир! Папкага хушёр бўл!

Нима, мен иккиқат хотинманми, лулкада ялпайиб ўтирадиган. Папкани чангаллаб, орқа эгарга мингашиб олдим.

Шайдул ака жаҳл билан бир қараб қўйдию, моторни тариллатди. Тағин елдек учиб кетдик. Анчагина юрдик. Кейин нима палакат босди, билмайман. Қорнимнинг очлиги таъсир қилдими, уйқу элитдимми... Хуллас, Шайдул аканинг биқинидан қўшқўллаб чангаллаб олганим эсимда...

Ҳайбатли дағдағадан уйғониб кедим.

— Папка, қани, папка?

Кўзимни очсам хлоппунктнинг темир дарвозаси олдида турибмиз. Туман орасида қоровулхонанинг чироғи хира милтираётганидан билдим.

— Папка қани? — деди Шайдул ака чийиллаб.

— Қанақа папка?

— Бояги папка, аҳмоқ! Чарм папка!

Ростдан ҳам, ҳали мотоциклга мингашаётганимда қўлимда папка бор эди-я!

— Ҳайронман,— дедим елкамни қисиб.— Ҳали қўлимда эди.

— Уйим куйди! — Шайдул кассир тарсиллатиб пешонасига урди.— Хонавайрон бўлдим! — тўсатдан кўзи олайиб ёқамга ёпишди.— Қаёққа ташладинг? Ростини айт! Ичагингни суғуриб оламан, аҳмоқ!

Ие, нимага дўқ қилади, менга. Нега ҳадеб «аҳмоқ» дейди! Найнов бўлса ўзига! Худо берган бўй биздаям бор. Ёқадан олиш мана бунақа бўлади деб, бўйнига ёпишиб олдим. У ёқамни қўйиб юбориб, билагимни чангаллади.

— Қўйвор! — деди бўғилиб нафас олиб. Бўйинини бўшатган эдим, энтикиб-энтикиб ялинди.— Жон ука! Хароб қилма мени! Бола-чақам бор. Тўйларингда хизмат қилай, укажон!

Раҳмим келди. Бечорага бир гап бўлса, иккита хотини, учта куёви, тўртта келини, сигирларию хўкизлари додини кимга айтади.

— Ичидаги қоғозлар шунчалик зарилмиди? — дедим хавотирланиб.

Шайдул-кассир кўзимга илтижо билан термулди.

— Жудаям керакли ҳужжат, укажон! Ҳозир топмасак, Раис бова ўн йилни елкамга илади. Ростини айт: қаерга ташладинг?

— Билмайман, кўзим илинган экан, йўлда тушиб қолгандир-да!

— Юр, юр, жон укам! — Шайдул ака рапидадек кафти билан елкамга шапатилади.— Балки қаерда тушириб қолдирганинг эсинга тушиб қолар.

Мотоциклга минаётганимизда маслаҳат бердим:

— Идорага қайтиб бориб, бошқа нусхасини ола қолайлик.

— Бунақа қоғозда нусха бўлмайди,— у йиғламсираб, бурнини тортди.

Шоша-пиша мотоциклини гуриллатди.— Э, худо! — деди илтижо қилиб.—

Ишқилиб топилсин... Хонавайрон бўламан, сочим оқарганда турмага тушаман...
Мотоцикл юриб кетди. Аммо бу сафар астарок, авайлаброқ юра бошлади. Аксига олиб, туман қуюқлашган, йўл четидаги лампочкалар ғира-шира кўринарди. Шайдул ака йўлни яхшироқ ёритиш учун бўлса керак, мотоциклини гоҳ у ёққа буради, гоҳ бу ёққа.

— Узинг шарманда қилма! — дейди дам-бадам.

Дала йўлига чиққанда мотоциклини тўхтатиб, изза-базза ялинди:

— Қўшожон! Ўзим айланай сендан. Уйланаётганингда битта ҳўкизни тўяна қилмаган номард. Яхшилаб эслаб кўр! Қаерга келганда ухловдинг?

— Ухлаганим йўқ, мизғидим!

— Ул! — у яна мотоциклини юргизиб кетди. Бир чақиримча юргандан кейин тўсатдан тормозни босди. Бошим курагига урилиб, пешонам сирқиллаб кетди. У эгардан сакраб туриб, олдинга югурди. Мотоцикл чироғи ёруғида ўн қадамча нарида, йўлнинг қоқ ўртасида ётган папкани юлқиб олаётганини кўрдим. Дарров қиров тушибдими, папканинг усти оқариб қолибди. Шайдул ака шарақ-шуруқ қилиб папканинг ялтироқ қулфини очди-да, ичига қўл суқди.

— Хайрият! — деди энтикиб. — Худога шукур!

У папкани бандидан чангаллаб чопиб келди.

— Укам, — деди овози мулойимлашиб. — Жума кунни жонлик сўйиб худойи қиламан. Пешинда! Сенам келгин, хўпми!

— Менга бера қолинг! — деб қўл чўзган эдим, жон ҳолатда папкани бағрига босди.

— Йўқ-йўқ, барака топ, укам. Ўзим... — у папкани эгар қошига қўндириб, устига миниб олди. Ҳар эҳтимолга қарши; «жойида турибдими», дегандек хотининг орасига қўл суқиб текшириб кўрди-да, мотоциклини орқага буриб, шанғиллади. — Бўлган ҳангомани Раис бовага айтиб юрмагин, хўпми? Нақ иккаламизнинг теримизга сомон тикади-я!

Терига сомон тикишга ҳожат қолмади. Хлоппунктга қайтиб келсак, дарвоза олдида Жовли ака кутиб турган экан.

— Оёғингга тош боғлаганмисан, нима бало! — деди жеркиб. Папкани олди-да, аввал Шайдул-кассирнинг, кейин менинг қўлимни қисди. — Райком бова хуноб бўлаётган эдилар. Раҳмат, сизларга жавоб.

Ун учинчи боб

Наргисхоннинг ҳинду холи

Хоҳлаган одамингиз билан бас бойлашиб айтаманки, дунёда энг яхши нарса — севги экан. Яна бир марта хоҳлаган одамингиз билан бас бойлашиб айтаманки, дунёда энг ёмон нарса ҳам — севги экан. Авваллари, шеър китобни кўрсам, ансам қотарди. Энди билдим: шоирлар ҳам аввал биттасини яхши кўриб қолиб, кейин шоир бўларкан-да! Қийин экан у бечораларгаям! Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, аллақандай бир ой ичида ўзим ҳам тап-тайёр шоир бўлдим-қолдим.

Мен сени севаман,
Ишонгин менга.
Хоҳласанг жонимни
Бераман сенга!

Бу шеърни ўзим ёздим. Ёздим эмас, кечалари кўзимни юмиб ётсам, лоп этиб хаёлимга Наргисхон келадию, ўзидан ўзи шеър тўқиб ташлайман.

Ўзимиз ҳам айна қони гупуллаган бўз йигит эмасмизми, шундоқ кўкрагимга икки литрли қумғонни қўйинг: ўн беш минутда шарақлаб қайнаб кетмаса, мен кафил! Оҳ тортсам, нафасим олов бўлиб чиқади. Тушлик пайтида ҳамма овқат еса, мен шийпон тагидаги ҳовуз бўйида, тарвақайлаб ўсган тол тагида кўксимни захга бериб ётаман. Бир ҳафта ўтмай, мен ётган жой қуриб-қақшаб, ўтлариям сарғайиб кетди. Назаримда тол қуриб, ҳовуздаги сув буғлана-буғлана бир қулоч пасайиб қолди-ёв! Бригададаги йигитлар ҳайрқн. «Сенга нима бўлди, Қўшо, рангинг сомон бўп кетибди-ку, касал-пасалмисан» дейишди. Гапириб нима қилдим? Менинг касалимни қаёқдан тушунсин булар.

Қанақа бедаво дардга йўлиқдим ўзи? Дадамга айтолмасам, энамга

айтолмасам? Уртоқларим тушунмаса. Кечалари Тулпорим билан дардлашаман. «Наргисхонни яхши кўриб қолдим, ошна!» дейман хўрсиниб. Тулпорим мендан ҳам чуқурроқ хўрсиниб кўяди. «Биламан, у мени менсимайди, кулади», дейман. Тулпорим тагин хўрсинади. «Энди нима қиламиз, ошна, ёнимда Шоди бўлсаки юрагимни ёриб, ҳасратимни айтсам?» Тулпорим индамайди. Нимаям десин? Тил-забони бўлмаса. Ёрдам бериш қўлидан келмаса... Кўзимга мўлтираб-мўлтираб қарайди.

Асли, бу савдолар баҳор оёқлаб, жийда гуллаган кезларда бошланди. Уша куни Жуман, «идорага бораркансан, Раис бованинг зарил иши бормиш» деб қолди.

Раис бувани биламан-ку, бекорга чақирмайди. Югурдим!
Бизнинг колхоз идорасини кўрмабсиз — дунёга келмабсиз.

Дала шийпонларининг мазаси бўлмасаям, Раис бува идорани болаган. Икки қаватли мрамар бино. Олди фонтан. Фонтан четида мажнунтоллар «ассаломалайке-е-ем» деб салом бериб туради. Одамнинг ёғи эриб кетадиган саратонда ҳам Раис буванинг хонаси муздеккина бўлади. Худди бир вақтлар Шодивой иккаламиз жойлашган Тошкандаги гастинисадек.

Иккинчи қаватга кўтарилиб, шундоқ эшикни очганимни биламан! Гилам тўшалган қабулхонанинг бурчагида, оч ҳаворанг ҳарир пардалар осилган дераза тагидаги столда бир қиз ўтирибди... Ё алҳазар! Одам боласиям шунақа чиройли бўладими? Йўқ, бу одам эмас, онам болалигимда айтиб берадиган эртақдаги парининг нақ ўзгинаси! Сочини чиройли турмаклаб, бир четига миттигина жийда шохчасини қистириб олган. (Иккинчи қаватга чиқишим билан димоғимга жийда гули ҳиди урилувди-я!) Эгнида нимпушти кўйлак. Деразадан тушиб турган нурда қомати аниқ-таниқ кўриниб турибди. Юзлари... юзлари жудаям оппоқ эмас-ку, тандирда сингиб пишган кулчадек қизғиштов. «Пари»нинг камондек қайрилма қошининг қоқ ўртасида жажжигина холи бор. Худди, индийский кинодаги артистларга ўхшайди. Узим ҳам мабодо кинога кириб қолмадимми, деб у ёқ-бу ёққа аланглаб кўйдим. Йўқ, ўзим билган Раис буванинг қабулхонаси. Олти ой аввал, қишда келганимда ҳам қабулхона шунақа эди. Гилам ҳам, оч ҳаворанг дарпардалар ҳам. Аммо унда «пари» йўқ эди. Тиззаларим ўзидан-ўзи қалтирай бошлади. Келганимни билдириш учун йўталмоқчи эдим, томоғимдан хириллаган овоз чиқди.

«Пари» узун-узун нозиккина бармоқлари билан машинкани чиқиллатишда давом этиб, менга юзланди. Мўлойим жилмайган эди, юзи ёришиб кетгандек бўлди.

— Келинг, ким керак эди?

Овозми бу, кумуш кўнғироқнинг жарангими? Юрагим қинидан чиққудек ура бошлади. Тракторимнинг моториям бунчалик гупилламас.

«Пари» машинкани чиқиллатмай кўйди.

— Ким керак эди? — деди кўзимга синовчанроқ тикилиб.

Гапирмоқчи эдим, лабим лабимга чиппа ёпишиб қолди. Қани оғзимни очолсам.

«Пари» пиқ этиб кулиб юборди.

— Гарангмисиз?

Мўлтираб туравердим.

У менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Соқовмисиз? — деди раҳми келиб.

— Ҳа! — дедим. Овозим йиғламсираб чиқди. — Тилим йўқ.

«Пари» ширин жилмайди.

— Гапирадиган соқовни биринчи кўришим! — у негадир оёғимга имо қилди. — Этигингиз лой экан.

Эрталабдан бери пайкал кечиб юргандан кейин этигим лой бўлмай дўппим лой бўлсинми? Бошқа одам бўлса-ку, шунақа дерди. Аммо «пари»нинг дашномидан ер ёрилмадию, ерга кириб кетмадим. Индамай орқамга бурилдим, зиналардан паства отилдим. Идора олдидаги фонтан зиҳига ўтириб, аввал ўнг оёғимнинг этигини суғурдим. Усти уёқда турсин, ичигача тозалаб ювдим. Узиниям оқ ем қилиб юбордим-ов. Кейин чап оёғимникини суғурдим.

Ҳаллослаб зинадан кўтарилдим, эшикни очдим. «Пари» бояги жойида машинкани чиқиллатиб ўтирган экан. Ярқ этиб мен томонга қарадию, ангишво-

надек бежирим оғзини ярим очиб, узун-узун қайрилма киприкларини пирпиратди.

— Мени Раис бова чақиртирган экан...— дедим дадилланиб.

«Пари» ҳамон киприклари пирпираганча яна бир минутми-икки минутми тикилиб турди-да, ўзини стул суянчиғига ташлаганча қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади. Қизиқ, нега кулади бу? Е этигимни чала ювибманми? Мундоқ қарасам, ўнг оёғимда этик бору, негадир чап оёғимда йўқ. Ие, кўлимда экан-ку! Узиниям чакалоқ кўтарган хотиндек бағримга босиб олибман. Кўнжи ерга қараб тургани учунми, ичидан чак-чак сув томади.

Қочмаган номард деб кўчага отилдим. Шу югурганча уйга етганда ҳушим сал-пал жойига келди. Онам ҳовлидаги сўрида хамир қориб ўтирган экан. Аҳволимни кўриб кўрқиб кетди.

— Тинчликми?

— Йўқ! — дедим ҳаллослаб. — Тинчликмас, Охир замон бўлди.

Онам оғзини ланг очиб қолди.

Кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим. Узидан-ўзи шеър тўқигим келади.

Отингни билмайман,
Айта қол ўзинг!
Ичимни ёндириб
Юборди кўзинг...

Уч кунгача гаранг бўлиб юрдим. Раис бува чақирганини баҳона қилиб, олдила борай десам, кўрқаман. Бормай десам, боргим келади. Учинчи кун чидамадим. Эрталаб, далага бориш ўрнига қиртишлаб соқолимни олдим. Шипр атирдан юзимга мўлгина сепдим. Оппоқ кўйлак, янги шим, оёғимга лакирований туфли кийиб, мундоқ ойнага қарасам... Ҳа, энди бир йигит бўлса, бизчалик бўлар-да! Қарчиғайнинг қанотидек қалин қошлар, хиёл қорароқ, хиёл озғинроқ бўлсаям нормальный юз, хиёл қийшиқроқ бўлсаям ушласа ушлагудек қирра бурун. Бош ёрилганда қолган чандиқ соч тагида, кўринмайди. «Пари» дўппимни ечиб, сочимнинг орасини титкилаб ўтирармиди. Газеталарда бир эмас, саккиз марта мақталган, радиода гапирган, машъал бригад бўлсак! Энг муҳими, худо берган бўй бор: биру тўқсон! Наридан борса, Шайдул-кассирдан бир қарич пастмиз-да! Ҳозирги қизлар баланд бўйли йигитларни ёқтиришади. Тағин нима керак!

Лакирований туфлига чанг тегмаслик учун кўча четидан битта-битта босиб кетаётсам («Пари» бу сафар ҳам туфлингиз чанг экан деса, яна шарманда бўламанми?) димоғимга ғалати ҳид кирди. Қарасам, мазористон ёқасидаги чакалак четида жийда гуллаб ётибди. Кўлимга тикан киришига қарамай, битта шохчасини синдириб олдим.

Мармар зинадан чиқиб боряпману тағин тизза қисталоқ қалтирайди-да! Иккала оёғимни кесиб ташлагим келди! «Дадил бўл, Кўшо» дедиму эшикни шахд билан очдим.

«Пари» хаёл суриб ўтирган эканми, бир чўчиб тушди. Танимади! Ўлай агар танимади.

— Ким керак эди?

— Сиз!

Шундоқ дейишга деб қўйдиму, ўзим кўрқиб кетдим.

У ҳайрон қолгандек юзимга тикилди. Ҳатто икки қошининг ўртасидаги ҳинду холини нозик бармоғининг учи билан силаб ҳам қўйди. Худди аввалги сафардагидек бошимдан оёғимгача қараб чиқди.

— Вой, сизмисиз? — деди жилмайиб.

— Ҳа...

Шу туришда бақа бўлиб тикилиб қолдим, шекилли, у кўзини олиб қочди.

— Унақа қараманг одамга, — деди секин. — Кўрқиб кетяпман.

— Мен ҳам, — дедим ростини айтиб. — Йиқилиб тушай деб турибман.

Унинг раҳми келдими, жилмайди.

— Гулингиз чиройли экан, — деди у кўлимдаги жийда шохчасига қараб.

Суюниб кетдим.

— Сизга! — дедим жон ҳолатда шохчани узатиб. — Биласизми, биз томонда жийда кўп. Шодивойларнинг уйдан нарироқда мазор бор. Уша

мозорнинг атрофи чакалакзор. Жийда демагани тиқилиб ётибди. Эҳтиёт бўлинг, тикани ёмон.

«Пари» энди жийда шохчасига қўл чўзган эди, ёнбош томондаги чарм қопланган эшик очилди. Раис бува чиқиб келди.

— Ия, ҳа! — деди у гоҳ «Пари»га, гоҳ менга қараб. Назаримда ғалати роқ илжайгандек бўлди. «Пари» дарров қўлини тортиб олди. Қип-қизариб нари кетди.

— Қўшовой, кўринмайсан? — деди Раис бува жиддий тортиб. Мен учун «Пари» жавоб берди:

— Қайси куниям келувдилар. Сиз районга кетгандингиз...

— Шунақами? — Раис бува тагин гоҳ унга, гоҳ менга қараб қўйди. — Қўшовой — маладес. Бизнинг машъал бригад шу-да! — деди елкамга қоқиб. — Наргисхон, телефон бўлса, мен йўқман. Қани юр-чи.

У охири гапини менга айтганини кейин тушундим. Хаёлимда нуқул бир гап айланарди. «Оти Наргис экан-да. Тўппа-тўғри! Отиям индийский, ўзиям!»

— Э, ташласанг-чи, тиканагингни! — Раис бува жийда шохини қўлимдан юлқиб олиб, қабулхона бурчагидаги диванга улоқтирди. — Юр, срочний иш бор.

Муздеккина хонага кирдик.

— Гап бундоқ, тутхўр! — деди Раис бува тик турганча. — Сен эсли боласан. Шу кунларда районимизда бир ёзувчи пайдо бўлган. Эрта-индин сенгаям бориб қолса ажабмас.

— Борса, гаплашаверамиз, — дедим бепарволик билан. (Фикри-зикрим Наргисхонда эди. Гулимни олдим, йўқми?)

— Э, унақа мактаб ёзадиганлардан эмас! — Раис бува, худди ўша ёзувчи рўпарасида тургандек муштини дўлайтирди. — Ҳеч ким уни упалномочний қилмаган. Фирт ифвогар! Райцентрдаги аллақайси техникумда маълим экан.

— Яхши... — дедим ҳеч балога тушунмай.

— Нимаси яхши! — Раис бува чақчайди. — Ифвогар дедим-ку, ҳамма ёқни така-така қилиб юрибди.

Наргиснинг ҳинду холини силаб тургани лоп этиб хаёлимга келди.

— Чиройли... — дедим хўрсиниб.

— А? — Раис бува шунақанги бақариб бердики, чўчиб тушдим. — Бир ифвогар бутун районни остин-устун қилиб юрадио, шу чиройлими? Эшит-япанми, ҳов! — у қўлини бигиз қилиб, пешонамга нуқиди. — Райком бованинг ўзи айтди. Уша иблисни қаматиб қутулмасак бўлмайди. Эрта-индин сенинг бригадангаям бориб қолса ажабмас. Гап сўраса, ҳеч нимани билмайман, деб тураверасан, уқдингми! Эслаб қол, фамилияси — Эргашип, тушиндингми?

— Тушундим, — дедим секин. — Тушундим, Наргисхон...

— Нима? — Раис бува ёқамдан ушлаб силкипти. — Эс-хушингни йиғ, бола! Эргашип гап сўраса, ҳеч нимани билмайсан, билдингми?

— Билдим. Билмайман.

— Бўпти, боравер! — Раис бува ёқамни бўшатди. Эшик олдида борганимда чақариб қолди. — Шошма, — деди юмшоқроқ оҳангда. — Биламан, дуруст боласан. Аммо бўйинга қараб тўн бич. Хўпми? Наргисхон — Жовли Менглиевичнинг жияни бўлади. Отаси райпо мудир. Уқдингми! Бўпти, борақол энди.

Қабулхонага чиқсам, Наргисхон ҳам, диван устида ётган жийда шохчасиям йўқ. Йўлакка чиқиб, анчагача талмовсираб турдим. Наргисхон гулимни олган бўлса, бундан чиқди... Энди илжаймоқчи эдим, лабим ўзидан-ўзи бурилиб, жойига келиб қолди. Агар Жовли аканинг жияни бўлса, отаси райпо мудир бўлса, бизга йўл бўлсин... Тенг-тенги билан... Раис бува тўғри айтди.

Тўрвасини йўқотган гадоидек талмовсираб чиқиб кетдим. Қандоқ азобларга қолдим-а? Ишонсангиз, томоғимдан овқат тугул сув ўтмайди. Филқ этиб қайтиб тушади. Ҳали айтганимдек Тулпоримдан бўлак сирдошим бўлмаса... Шодивой-ку, беш йилдан бери қорасини кўрсатмайди. Биринчи курсни битирганида каникулга келган эди. Билмадим, нима жин урди жўрамни! Иккинчи курсдан бошлаб ёзда ҳам қишлоққа келмайдиган бўлиб кетди. Студентлар отрядига қўшилиб, қурилишга борармишми-ей, Россия томонларда янги ер очаётганмишми-ей! Кучинг ошиб-тошиб кетаётган бўлса кел! Ишимиз шунақанги кўпки, бир ҳафтада қулоғингдан кун кўринадиган қилиб қўямиз!

Бултур Раис бува «жўранг ўқишни битиряпти, катталар билан гаплашдим, ўзимизнинг районга ишга келади» деб юрганди. Уёқда Жамила хола ҳам тўй таралдудини кўриб юрувди. Буни қарангки, Шодивой келмади. Кейин эшитсак, Тошкентда ишлаб қопти. Ҳатто Раис буванинг ўзиям бир сафар менга ҳасрат қилди. «Жўранг бемехр бола чиқди, биттаю битта ўғлим деб шунча авайладим, яхши иш топиб қўйгандим, келмади», деди.

Иш-пишони билмадим-у, барибир, жўрамдан мен ҳам хафаман. Жилла курса меҳмон бўлиб келмайсанми, аҳмоқ! Мен сенга дардимни айтмайманми! «Шундоқ-шундоқ, жўражон, Наргисхонни севиб қолдим», демайманми, сен менга жўялироқ маслаҳат бермайсанми!..

Ҳар куни эрталаб каллам далага бурилса, оёғим идора томонга тортиб кетаверади. Шу бир ой ичида Наргисхонни атиги икки марта кўрдим. Бир сафар идора рўпарасидаги фонтан ёнида хаёл суриб турсам Раис буванинг «Нива»си ғириллаб келиб қолди. У эшикдан Наргис, бунисидан Раис бува тушишди. Алланимани гаплашиб идорага кириб кетишди. Мени кўришмадиям.

Иккинчи гал таваккал қилиб, Наргисхоннинг эшигини очдим. Хона бурчагида негадир хомуш турган экан. Мени кўриб, жилмайди. Гапни нимадан бошлашни билмай турган эдим, аксига олиб худди аввалги сафардагидек Раис бува хонасидан чиқиб қолди.

— Ифвогар келдими? — деди тўсатдан.

Ҳайрон бўлдим.

— Қанақа ифвогар?

Раис буванинг жаҳли чиқиб кетди:

— Нима дегандим сенга? Идорада ўралашгандан кўра ишингга бор! — менга қанақа ўшқирган бўлса, Наргисхонга ҳам шунақа ўдағайлади. — Отчетларни ким кўчиради! Юринг! — шундай дедию, Наргисхонни хонасига бошлаб кириб кетди.

Вой, димоғингга беданам кўнсин! Раис бўлмоқ тугул пайғамбар бўлмайсанми?! Нега дўқ қиласан! Утказиб қўйган жойинг борми! Келиб-келиб Наргисхонга-я!

Бир тўполон кўтаргим келдию, тўғриси, Наргисхондан уялдим.

Исанинг алами Мусадан деб, Чори бечоранинг калтак егани қолди. Урганим йўғу, шунга ўхшаганроқ иш бўлди.

Тушлик пайтида тол тагида кўкрагимни ерга бериб ётсам, шўрва ичиб бўлиб, нос чекиб роҳатини сураётган Чори вайсаб қолди.

— Эситдингми, ўв, Қўсо... — деди оғзида нос борлиги учун тили яхши айланмай, — Раис бовани бир секретари бор... Сунақа сиройли, сунақа сиройли, бир қосиқ сувминан ютсанг, зонинг роҳат қилади...

— Нима? — учиб бордимю, белидан олиб, кучим борича ҳовузга отдим Чори бечора ҳовузнинг қоқ ўртасига шалоплаб тушди. Боядан бери тинимсиз вақиллаётган қурбақалар ин-инига уриб кетди. Толга боғлоқлик Тулпорим шаталоқ отиб қочмоқчи бўлдию, арқонни узолмади. Чори амаллаб қаддини ростлади. Негадир кўзи ола-кула бўлиб ўқчий бошлади.

— Нос кетди! — эски шолчага ёнбошлаб ётган Панжи дик этиб ўрнидан турдию, аюҳаннос солди, — Ичига нос кетиб қолди! Кафтини тўлдириб отган эди. Улиб қолади бола!

— Улсин! — дедим жиннилардек ер тепиниб. — Улаверсин! Агар Наргисхонни яна бир марта...

Чори лойқаланиб кетган сувдан ҳовучлаб беш-олти марта ичди-да, чўзиб-чўзиб кекирди.

— Аҳмоқ! — деди ёшланган кўзларини ишқалаб. — Нима қилдим сенга?

— Яна бир марта гапирсанг... — сўкмоқчи эдимю, аҳволини кўриб раҳмим келди. — Чиқ! — дедим ўдағайлаб.

— Чиқолмайман! — Чори ҳовуз ўртасида турганча гавдасини у ёқ-бу ёққа лапанглатиб қўйди. — Белимгача лойга ботиб қолдим! Торт!

Этигимни ечиб сувга тушишга мажбур бўлдим. Бечора ростдан ҳам белигача балчиққа санчилиб қолган экан. Тортиб чиққунча ўзимниям силлаб куриб кетди. Чорининг этиклари шўлтилар, шими ачимсиқ лойга беланган эди.

— Белни единг, хумпар! — деди афти буришиб. — Шуни аввалроқ айтмайсанми, уйини кўрсатиб қўймайманми!

— Жон жүражон! — Чорининг этигини оёғидан суғуриб оларканман, ялиништа тушдим. — Ростдан ҳам кўрсатасанми ўйини!

— Э, ўл! — унинг афти аввалгидан баттар буришиб кетди. — Вой, белим-а! — деди инқиллаб. — Лолазор посёлкасида туради. Шундоқ универмаг рўпарасида, — яна бели сирқиллади шекилли алам билан тўнғиллади. — Кўнглингга кўтир жомашов! Жовли аканинг жияни бўлади у! Сенга кўзи учиб турибдими?

— Оборасан-а? — дедим Чорининг этигини ҳафсала билан юварканман. — Майли, белингни уқалаб қўяман. Оғритмасдан уқалайман.

... Чори айтганини қилди. Ишдан кейин узун-қисқа бўлиб «Лолазор» посёлкасига бордик. У универмаг орқасидаги каттакон темир дарвозани кўрсатиб, «шу!» дедию, ура қочди. Назаримда Наргисхоннинг приёмчик тоғасидан, райпода раис бўлиб ишлайдиган отасидан кўрқди. Чори кўрқса-кўрқар. Мен нимадан чўчийман?.. Дарвоза яқинига бордим, кун бўйи офтобда қизиб ётган дарвозани силадим. Қарасам, бир тавақасига қип-қизил тили осилган итнинг расми чизиб қўйилибди. Оббо! Бир камим итга таланишим қолувди энди.

Кўрқа-писа орқага чекиниб, ўйни томоша қилдим. Уй эмас, қаср! Пишиқ ғишдан қурилган. Деразасидан мўралайман деган одам камида беш қулочли нарвон топиб келиши керак. Деворини айтмайсизми! Замбаракнинг ўқи тешиб ўтолмайдиган қалъа ҳам бунчалик бўлмас.

Ой чиққунча кўча бошига бордим-келдим, бордим-келдим. Ичкарида чироқ ёнди. Кимдир телевизор қўйди шекилли, деразалардан бирида зангори нур кўринди. Аммо ҳеч ким дарвозадан чиқмадиям, кирмадиям!

Кетдик, тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб! Хато қипман! Асли Тулпоримни миниб келсам бўларкан. «Лолазор» кам деганда саккиз чақиримча экан. Пиёда тупроқ кечиб уйга етгунимча тонг ёришди.

Ун тўртинчи боб

«Иғвогар»

Раис бува «хушёр бўл, бригаданга иғвогар бориб қолса ажабмас» деб юрганча бор экан.

Бугун ўша иғвогар келди. Йигитлар-ку, тушликда қорнини қаппайтириб олишган. Мен бўлсам, деярли қуриб қолган тол панасида сахрои кабирга айланиб кетган доимий жойимда ўрнимдан жилишга мадорим келмай ётган эдим. Тағинам фил эканман. Мана, масалан, сиз бир кун эмас, бир ҳафта эмас, роса бир ой нуқул ҳаво билан овқатланиб кўринг, ҳолингиз нима кечаркин? Ниначига айланиб қоларсиз!

Шундай қилиб денг, кўксимни ерга бериб ётсам, Тулпорим ҳанграб қолди. Тўғриси айтсам, Тулпоримнинг илгариги шашти йўқ. Авваллари қандоқ эди! Ғайратга кириб бир ўқирса етти қишлоқ наридаги эшаклар пилдир-пис бўлиб қоларди. Ҳозир унақа эмас, мадори етганча икки-уч ҳанграйдию, дами ичига тушиб кетади. Биламан. Унгаям қийин. Биринчидан, қариб қолди. Иккинчидан, менинг дарди-ҳасратимни эшитавериб юраги эзилиб тамом бўлди. Чамамда, давленияси ошиб, хафақон бўп қолди-ёв! Учинчидан, ҳар куни кечаси роппароса ўн олти чиқирим йўл босади. Саккиз чиқирим «Лолазор»га, саккиз чақирим орқага. Ҳар куни ишдан кейин иккаламиз Наргисхоннинг муборак дарвозасини зиёрат қилиб келамиз. Кеча кечаси ҳам борганмиз. Туриб-туриб қайтиб келганмиз... Чарчайди-да, шўрлик.

Шундоқ қилиб денг, мудраб ётсам Тулпорим ҳанграб қолди. Совуққина, ҳазингина ҳангради. Йигирма минутча олдин ҳам «соат тўрт бўлди», деб хабар берган эди-ку! Қариб мияси айнаиб қолдим, нима бало!

Эринчоқлик билан бошимни кўтарсам, шийпондаги эски шолчада бир одам чордона қуриб ўтирибди. Дарров сездим, ўзимизнинг қишлоқдан эмас. Аммо газетдан келадиган мухбирларгаям ўхшамайди. Радиодан десам, ашқол-

дашқоли йўқ. Кийиниши ҳам ўзимиз қатори. Оёғида чанг босган этик, эғнида офтобда унниқиб кетган енгсиз кўйлак, бошида эски дўппи...

— Келинг, меҳмон! — деб ўрнимдан кўзғалган эдим, меҳмон, хижолат чекиб, қўл силтади.

— Қимирламанг. Баҳузур. Дам олаверинг.

— Э, бўлди! — дедим кўшқўллаб сўрашиб. — Дам олиб бўлдик. Ҳозир чой-пой...

— Овора бўлманг! — меҳмон билагимдан тутиб, астойдил рад қилди. — Утиринг, сиз — Қўшоқжонсиз-а?

— Ҳа! — дедим ҳайрон бўлиб.

— Менинг фамилиям Эргашев! — Меҳмон кўзимга синовчан тикилди.

Ҳаёлимда бир сапчиб тушгандек бўлдим сездирмадим. Вой, аблаҳ-ей! Раис бува айтган ифвогар сен экансан-да! Ажаб, ифвогар деганда юзидан захар томиб турадиган, қора кўзойнак тақадиган, озгинлигидан икки чакаги ич-ичига кириб кетган одам кўз олдига келарди. Тавба, фитначилар ҳам ўзимизга ўхшаган одам бўларкан-да!

— Мен — экономистман, Қўшоқжон! — деди ифвогар хотиржамлик билан. — Техникумда дарс бераман...

Қаранг, мулоим бўлиб қўйнимга кияпти. Экономист бўлсанг ўзингга! Лақиллатмоқчимисан? Кўрамиз ким-кимни аврар экан! Раис буванинг «нима сўраса билмайман, деб туравер» дегани эсимга тушди.

— Билмайман! — дедим тўнғиллаб.

— Бўлиши мумкин, — Эргашев кулимсиради. (Кулимсирашиям ўзимизга ўхшайди, ярамас!) — Лекин мен сизни биламан. Сиз — машҳур бригадир Қўшоқжон Салимовсиз.

— Билмайман!

— Отангиз Салимжон ака «Машъал» колхозида анча йил бухгалтер бўлиб ишлаганлар.

— Билмайман!..

— Нима учун Алимов раис бўлиб келганидан кейин кўп ўтмай отангиз бухгалтерликдан бўшаганларини биласизми?

— Билмайман!

Ифвогар узоқ жўшиб қолди. Хўрсинди.

— Қўшоқжон... — деди секин. — Айтинг-чи, дунёда энг оғир гуноҳ нима?

— Билмайман!

— Мен биламан! — деди кўзимга тикилиб. Шундагина сездим. Кўзи одамга чакир тиканакдек қадаларкан. Раис бува «эҳтиёт бўл» деганича бор экан. — Дунёда энг оғир гуноҳ — ўз онасига зўрлик қилиш! — деди у донадона қилиб.

— Нима? — қоним қайнаб кетди. — Ким онасига зўрлик қипти!

— Ҳаммамиз...

Жинними бу? Нима деб вайсаяпти?

— Оғзингизга қараб гапиринг, ака! — дедим таҳдид билан.

У мендан кўз узиб, пахтазорга қаради.

— Мана шу ер, — деди қўли билан имо қилиб, — ўзимизнинг онамиз, тўғрими? Биз нима қиляпмиз ўзи? Дам бериш ўрнига, бир йил-икки йил, ҳордиқ бериш ўрнига пахта экамиз! Беда сепдик деймиз, пахта экамиз. Алмашлаб макка эдик деймиз, пахта экамиз! Бир ҳисса ўрнига ўн ҳисса, йигирма ҳисса, эллик ҳисса химикат сепамиз. Уз онамизга ўзимиз захар тиқиштирамиз. Она-ку боласининг гуноҳини кечирса кечирар, лекин ер одамларнинг гуноҳини кечирмайди. Бир куни шунақа қасос оладики... — у яна ярқ этиб кўзимга қаради... Илонми, нима бало! Қуённи авраган аждардек одамни сеҳрлаб қўяди-я. Қанчадан-қанча йўғон комиссиялардан кўрқмаган Раис бува биттагина ифвогардан шунчалик чўчигани бежиз эмас экан-да.

— Бугун биров эл-юртни алдаб планни дўндиради, — деди у ҳамон кўзини кўзимдан узмай. — Эртага ер адои-тамом бўлади. Улади, тушуняпсизми, ўлади! — У чуқур хўрсинди. — Томорқангизга нима экансиз?

— Макка!

— Тўғри! Негаки макка экмасангиз, битта сигирингиз билан иккита қўйингиз оч қолади.

Вой, шум-ей! Битта сигир, иккита қўйимиз борлигини қаёқдан билди бу!!
— Колхоз ҳам экади ўша маккани! — у истехзоли илжайди. — Далага эмас, қоғозга. Кейин моллар фалон тонна жўхори еди, деб справка ёзилади. Қоғозга шунақанги кўп макка экиладики, ҳаммасини еса сигир тугул филнинг ҳам қорни ёрилиб кетарди. Аммо сигирнинг тили йўқ. Емадим деёлмайди. Макка ўрнига тагин пахта экилади. Қоғозда макка, аслида пахта, тўғрими?

— Билмайман, — дедим тўнғиллаб.

— Ўзингиз қишлоқда туриб, узумни шаҳардан сотиб оласиз! Икки кило олма учун райцентрдаги бозорга тушасиз.

Ичимдаги гапларни кўзимдан уқиб оляпти-ку бу!

— Э, билмайман, — дедим тескари қараб.

Энди туриб кетмоқчи эдим, у қўлимдан тутди.

— Шошманг! — деди секин. Секин гапирсаям овози шунақанги ҳокимона эдики, эсанкираб қолдим. — Қўшоқжон! — бу сафар у кўзимга илтижо билан термулгандек бўлди. — Гектаридан эллик бир центнердан ҳосил олганингиз тўғрими?

— Билмайман!

— Нега билмайсиз, газетада чиқди-ку, ахир!

— Газетада чиққан бўлса, бундан чиқди, олганмиз! — дедим зарда билан.

— Бу йил эллик уч центнердан олмоқчисиз, шунақами?

— Оламыз, ишонмасангиз Раис бувадан сўранг!

— Раис бувани қўятулинг, — у елкамга дўстона қўл ташлади. (Қаранг, яна авраяпти). — Мен сизга айтайми, Қўшоқжон! Академиянинг тажриба участкасида ҳам бунақа ҳосил олиш амримаҳол. Сиз — олгансиз. Қандоқ қилиб?

— Билмайман!

— Утган мавсумда бир машинада уч юз эллик тонна пахта тергансиз.

— Терганман! Қутулдимми?

— Унақа бўлса, икки юзта ҳашарчини нега салкам уч ой ушлаб турдинглар? Ифвогар кулди. Жуда хунук куларкан. Башараси худди йиғлаётган одамга ўхшайди. — Битта машинада икки юз эллик тоннадан ортиқ пахта териб бўлмайди, укажон! — деди ялингудек бўлиб.

— Э, боринг, мен сизнинг укангиз эмасман! — дедим жоним чиқиб. — Тинч қўясизми-йўқми одамни!

— Бўпти, бораверинг, — у ҳафсаласи пир бўлиб, юзини ўгирди. Ҳайронман, негадир олдидан кетгим келмасди. Жоду қилиб қўйгани шудир-да!

— Қўшоқжон! — деди бир маҳал бошини чайқаб. — Биламан, сизларнинг колхозда кўшимча майдон кам. Лекин майдон бир эмас, икки ҳисса кўп бўлганда ҳам гектаридан эллик уч центнердан ҳосил олиб бўлмайди... Бир нарса сўрасам, кўнглингизга келмайдими? Фақат ростини айтинг: мана, газеталарда сизни мақтаб чиқишади. Эллик центнерчи дейишади. Шунга ўзингиз хурсандмисиз?

— Билмайман!

— Кечалари яхши ухлайсизми?

Нима бало, жодугарми бу? Ҳали Наргисхонни севиб қолганимниям айтиб берар!

— Бир ярим ойдан ошди: мижжа қоқмайман, — дедим хўрсиниб.

— Ана! — у қувониб кетди. — Нима, сиз одамларни кўр деб ўйлайсизми? деди ҳаяжонланиб. — Энг ёмони шуки, одамлар сизга ишонмайди. Қалбаки машъаллигингизни билади. Сиз, ҳаммани кўр деб ўйлайсизу, аслида ўзингиз кўрсиз!

— Нима? — сапчиб ўрнимдан туриб кетдим. — Ифвогар бўлсангиз ўзингизга! Аммо одамни ҳақорат қилманг!

— Кечирасиз... Узр, — у яна юзини ўгирди. — Бригадангизда қанча одам бор?

— Билмайман! — дедим жаҳл билан.

— Қизиқ, бригадир, ўз аъзоларининг сонини билмаса!

— Биламан! — дедим ер тепиниб. — Ун бир киши! Қутулдимми ё фамилиясиниям айтмайми?

— Нега энди? — ифвогар ҳайратланиб елкасини учирди. — Бригадангизда ўттиз икки киши ишлайди!

Вой, иблис-ей! Вой, ярамасей! Энди тухмат қилишга ўтдимми!

— Ҳов! — дедим бўғилиб. — Яна бир оғиз гапирсангиз...

У пинагини бузмади.

— Сизга ишонаман, Қўшоқжон. Аслида ўн бир киши, қоғозда ўттиз икки киши! Нарядда, ведомоста...

— Нима? Нима дединг?!!

— Биламан, нарядни сиз тузмайсиз. — У афтимга ҳам қарамади. Ўзи билан ўзи гаплашгандек хотиржам давом этди. — Нарядни раис, бошбух, бош экономист тузади. Ўзлари ведомост тўлдиради, ўзлари қўл қўяди, ўзлари пул олади. Ўша пулга хлоппунктдан пахта сотиб олишади.

Нималар деяпти бу? Энди мен бу ёқда қолиб, Раис бувага осиялпими?

— Ҳеч ўйлаб кўрганмисиз, Қўшоқжон — деди у яна мингиллаб. — Нега планни юз ўттиз процент бажарамизу, чит у ёқда турсин, сочиқ йўқ, пайпоқ йўқ. Нега?

— Бил-май-ман! — дедим жоним ҳалқумимга келиб. — Билмайман!

— Мен биламан. Утиринг, укам! — у ёш болани овулгандек яна елкамга қоқди. — Аслида гектаридан узоғи билан ўттиз центнердан пахта олинади. Узоғи билан. Қолган йигирма центнери — қоғозда бору, ўзи йўқ. Йўқ пахта йўқ одамлар етиштиради, теради. Йўқ одамларга йўқ наряд тузилади. Йўқ пахта ўрнига хлоппунктга йўқ одамлар номига ёзиб, олинган пул топиширилади. Пул қаёқдан келади, демоқчимисиз? Аввал шунча пахта етиштирилди, шунча одам шунча меҳнат қилди, деб давлат банкдан жарақ-жарақ санаб олинади. Кейин хлоппунктда пул тақсимланади. Ҳаммаси эмас, бир қисми. Ҳар кимнинг ўз чўтали бор. Раиснинг, бошбухнинг, экономистнинг, кассирнинг, приёмчикнинг, пункт мудирининг... — У кўзимга тикилиб туриб ғалати илжайиб қўйди. — Ундан кейин йўқ пахта заводга топширилади. У ерда ҳам пулнинг бир улуши кетади. Директорга, райкомга... Завод йўқ пахтадан йўқ тола ишлайди. Йўқ тола фабрикага ўтади. Тола эмас-ку, пул... Бу ердаям тола ўрнидаги пул расамади билан тақсим қилинади. Фабрика йўқ толадан йўқ газлама ишлаб чиқаради. Йўқ газлама магазинга чиқарилиб, йўқ одамларга сотилади. Яна бир қисми биткомбинатларга, интернатларга, боқчаларга тўшақ қилиб, сочиқ қилиб берилади. Қарабсизки, пахта бору дўконда чит йўқ. Нега деганда ҳаммаси сотиб бўлинган. Биткомбинатда чойшаб йўқ. Ҳаммаси ишлатиб юборилган. Аммо план бор. Юз ўттиз процент план бор. Энди тушундингизми, Қўшоқжон?! Алам қиладиган жойи шундаки, булар давлатнинг кўзини бўягани учун, одамларни алдагани учун яна мукофот олади, орден олади, байроқ олади.

Анграйиб қолдим! Нима? Етти ухлаб тушимга кирмаган гаплар-ку бу! Ахир, мен... эрта-кеч тиним билмасам, қўлимдан келганча ер тирнаб ётсам... Ҳай, майли, Раис бува терган пахтамини ошириброқ ёзган бўлса ёзгандир. Бўлса колхоз учун бўлсин, деб мен ҳам кўнгандирман. Аммо мен унақа алдам-қалдам иш қилганим йўқ-ку. Жон-жаҳдим билан ер тирнаб ётибман-ку.

— Қўшоқжон! — Ифвогар кўзимга яна тикандек қадалди. — Ўн кун илгари бир юз саксон етти сўм маош олдингиз, тўғрими?

Нима? Яна қанақа ғавғо бошламоқчи бу?

— Бултур кузда олти ярим минг сўм даромад қилгансиз. Бригадангиз аъзолари ўртача тўрт минг сўмдан...

Бу ёғига чидолмай қолдим. Бу қандоқ бедодлик! Нега тухмат қилади! Утган йили «гадавой»да юз ўн сўм олганман. Бор-йўғи юз ўн сўм! Қирқ уч сўм маош олганимга уч ойдан ошди. Нимага тухмат қилади бу аблах!

— Йўқол! — ёқасига қўшқўллаб чанг солдим. Бўйни чумчуқникидек ингичкагина экан-ку, икки қўллаб бўғиб ўтирибман. Битта қўлимнинг ўзиям етиб ортиб қоларкан-ку! — Ҳов, аблах, — дедим алам билан. — Шунча пулим бўлса, аллақачон уйланиб олардим! — «Наргисхонга» дегим келдию, тилим бормади. — Нега тухмат қиласан, номард! Нега ҳақорат қиласан одамни, ифвогар!

Ҳушим жойига келиб, мундоқ қарасам, бечоранинг юзи кесак бўлиб кетибди. Лабининг икки четидан кўкимтир сўлак оқаяпти. Қўлимни бўшатишим билан шилқ этиб ёнбошга йиқилди. Ётган жойида оёқ-қўли баравар силкина бошлади. Утакам ёрилиб кетди. Бир бечорани ўлдириб қўйдим шекилли.

Юғуриб бордим, ҳовуздан дўппимга сув тўлдириб келиб, юзига сепдим. Иғвогар инқиллаб кўзини очди.

— Сув! — деди инграб.

Чопқиллаб бориб, яна дўппимни тўлатиб келдим. У уч-тўрт култум ичди-да, негадир лаби титраб илжайди.

— Билардим, — деди инқиллаб, — ҳалол йигитлигингни билардим, ука. Раҳмат, Салим ака сени одам қилиб тарбиялаган экан.

Қизик, мен уни ўлар ҳолатга солсаму, бу раҳмат деса. Э, ўл, иғвогар бўлмай!

Дўппимга тагин сув тўлдириш учун ҳовузга талпинган эдим, орқа томонда мотор гуриллади. Чўнқайиб ўтирган кўйи қўлтиғим остидан қарасам, Раис буванинг «Нива»си чанг-тўзон кўтариб, шийпон олдига келиб тўхтади. Раис бува эшикни қарсиллатиб ёпиб, тушди-да, шийпонда ҳуд-беҳуд бўлиб ётган иғвогарни кўриб негадир илжайди.

— Баҳай, тинчликми? — деди менга қараб.

— Билмайман! Ҳеч нимани билмайман! — Шундай деб, ҳовуз томон ўгирилган эдимки, ўнг томондаги эшик очилганини, машинадан... калта энгли гулдор кўйлак кийган, сочини битта қилиб ўриб орқасига ташлаб олган Наргисхон тушиб келаётганини кўрдим. Дўппимни ҳовузга улоқтириб, олдига чопиб бордим. Шийпон томондан Раис буванинг кинояли овози келди:

— Ия, ҳа, ўртоқ «ёзувчи»? Нима гап?..

— Ҳеч нима?

— Ғийбатчининг жазоси шу бўлади, Эргашип!

Наргисхон аввал шийпонда бир ҳолатда ўтирган иғвогарга, кейин Раис бувага, кейин менга қаради.

Дилимдагиларни ҳозир айтмасам, бошқа қулай фурсат топилмаслигини билиб, тутила-тутила гап бошладим:

— Наргисхон! Биласизми?..

У ҳайратлангандек юзимга тикилди. Негадир қорайиб, озиб кетибди. Иши кўп-да бечоранинг.

— Наргисхон... Мен... мен сизни кўп изладим, — дедим минғиллаб. — Идорага бордим... Ун етти марта. Уйингизга бордим. Ўттиз тўрт марта... Тулпорим билан... Қопоғон итингиз бор экан...

У аввал қувонгандек бўлди, кейин, негадир қовоғини солди.

— Керакмас, — деди лабини тишлаб.

— Нега?

— Рекс чиндан ҳам қопоғон...

— Қопса қопаверсин! Еб қўйсаям майли. Менга барибир.

Наргис энди жилмайган эди, лаънати Раис бува яна гапнинг белига тепди.

— Қани жўнаб қол-чи, Эргашип! — деди овози гумбурлаб. — Тинчидингми, энди?

Иғвогар гандираклаброқ уч-тўрт қадам босди-да, негадир менинг ёнимга келди. Қўлимни қаттиқ сиқди.

— Хайр! — сал нарироққа борди-да, орқасига қаради. — Тинчиганим йўқ, Алимов! — деди йиғлагудек илжайиб. — Токи виждоним тирик экан, тинчимаيمان!

Унинг гапи бу қулоғимдан кириб, унисидан чиқиб кетди. Қасди бўлса Раис бува билан олишаверсин! Менга нима? Менга Наргис керак!

— Наргисхон! — шунақанги чуқур хўрсиндимки, бир ярим ойдан бери ичимда қизиб ётган олов ловуллаб кетди. Овозим шу қадар инграб чиқдики, Наргисхон ёниб кетишдан қўрқдим, лип этиб ўзини «Нива» ичига урди.

— Оббо азамат-ей! — Раис бува елкамга шапатилаганида ҳам икки кўзимни Наргисхон кириб кетган машинадан узмадим.

— Оббо, тутхўр-ей! — Раис бува қўлтиғимдан олиб тол тагига судради. Эргашиб боряпману, кўзим машинада, Наргис орқа ўриндиқда ўтирибди. Биз томонга қарамайдиам.

— Вой, тутхўр-ей! Аммо бопладинг, иғвогарни! Бир йўла ўлдириб қўя қолмадинг-да! Узоқдан кўриб турувдим! Ўзиниям мушук боладай эзфиладинг. Маладес! — Раис бува машина томонга тезгина қараб олди: — Ҳаммаси тушунарли, — деди елкамга тагин шапатилаб, — дидинг чаккимас, тутхўр! —

У бир лаҳза ўйланиб қолди. Пешанаси тиришди. — Жўрангдан умид йўқ! — деди салмоқлаб, — ўқишини битириб келса, уйлантираман деб юрувдим, ўша ёқларда қолиб кетди. Билмадим, бу ёғи нима бўлади. Эсингдами ҳов бирда мен сенга оталик қиламан дегандим. Ўша гапим — гап! Тўй қиламиз... — деди тўсатдан. — Анчадан бери сезиб юрибман. Биламан, яхши кўрасан, шу қизни... Ўзим совчилик қиламан. — У бир зум иккиланган кўйи жимиб қолди. — Тўғри, Жовли Менглиевичлар катта даргоҳ. Аммо мен ўртага тушсам, финг деёлмайди. Қўлни ташла, тутхўр! Сенга оталик қилганим бўлсин! Бир ой ичида тўйингни ўтказмаган — номард!

Машина чанг-тўзон кўтариб кўздан ғойиб бўлганидан кейингина ҳушим жойига келди. Нима деди Раис бува? «Шу қизни оббераман» дедими! «Бир ой ичида тўй қиламиз» дедими! Наҳотки? Наҳот шу гап рост бўлса!

Толга боғлоғлик турган Тулпорим ҳам Раис буванинг гапини тушундими, ўзининг ёшлигини эсладими, қулоқлари диккайиб, ирғишлай кетди.

— Эшитдингми, ошна! — дедим Тулпоримнинг бўйнидан қучоқлаб. — Раис буванинг гапини эшитдингми?

Кўзимга тикилиб туриб, худди фолбиндек дилимдаги гапларни айтиб берган ифвогар ҳам, уч ойдан бери маош олмаганим ҳам паққос эсимдан чиқиб кетди. Кўз ўнгимда Наргисхону, қулоғимда Раис буванинг гапи: «Бир ой ичида тўйингни ўтказмаган — номард!»

Кечгача шунақанги ғайрат билан ишладимки, тракторимни чийиллатиб юбордим!

Ун бешинчи боб

Раис бува оталик қилмоқчи

Бугун колхоз идорасида мажлис бўлди. Жуда катта мажлис. Ҳатто Райком бува ҳам, хлоппунктда ярим кечаси йиғилиш бўлганида қатнашган семиз киши — обком вакили ҳам келди. Хўп антиқа гаплар айтилди.

Шошманг, мажлис-ку, ўз йўлига! Аввал аканг қарағайнинг ҳаётида рўй берган бахтли воқеаларни айтмасам пақ этиб ёрилиб кетаман. Уволимга қоласиз!

Ушанда Раис бува сенга ўзим совчилик қиламан деганида, ҳарчанд қувонмай, кўпам ишонгим келмаганди. Буям пат-пат олиб бераман, деган гапдек бўлса керак-да, деб ўйлаган эдим. Буни қарангки, индинига ярим кечаси уйга келсам, (Тулпорим билан лўкиллаб тагин «Люлазор»га боргандик), ҳовлимиз гул-гул очилиб кетибди. Сувлар сепилган, ҳаммаёқ чинни-чиरोқ қилиб супурилган... Радио варанглаб «Учқудуқ»ни айтиб ётибди. Ошхонада синглим Мавжу ош дамлаяпти. Жиянчамни кўтариб олган онам мени камида ўн йил кўрмагандек қучоқлаб, бағрига босди. Жиянчам фурсатдан фойдаланиб бурнимга чанг солди. (Бодринг деб ўйлади шекилли, шунақанги куч билан тортдики, узиб олишига бир баҳя қолди). Бурун ачишганига парво қилмай, жиянчани ўпиб эркалатдик. Ширин бола-да, ўзиям.

— Бахтинг очилди, ўғлим! — деди онам негадир ўпкаси тўлиб. — Пешонанг ярақлаган йигит экансан. Тезроқ кир, поччанга салом бер!

Ҳайрон бўлдим.

— Қанақа почча?

— Мавжунинг эри-да! Сендан бир ёш катта-ку, почча бўлади-да, болам! Ёши катта бўлса ўзига! Биринчидан у — опамнинг эмас, синглимнинг эри! Демак — куёв! Иккинчидан, Жуни урганда ўласи қилиб дўппослаганимдан бери гаплашмаймиз. Қолаверса, кейинги икки йилда биттаям запчасть бермади. Шунга салом беришим керакми, энди?

Онам иккиланиб турганимни сезди. Елкамга қоқди:

— Кира қол, жон болам. Поччанг хушхабар обкелди. Пешиндан бери кутиб ўтирибди.

Айвонга чиқиб этик ечаётсам, ичкарида гангур-гунгур сўхбат! «Наргисхон», «Жовли Менглиевич», «Райпо» деган сўзлар қулоғимга чалинди... Бир гап бор шекилли.

Эшикдан киришим билан хонтахта тўрида ўтирган куёв дик этиб ўрнидан турди. (Авваллари шимининг дазмоли бузилишидан кўрқиб стулда ўтирарди. Йўқ, бу сафар лўла болишга ёнбошлаганча дадам билан бемалол чақчақ-лашяпти.)

— Қани, суюнчини чўзинг, куёвтўра! — деди шанғиллаб. Жиндай «отиб олган» шекилли, қучоқлашиб кўришди. Димоғимга ачимсиқ ҳид урилди. — Шу дардингиз бор экан, бошда айтмайсизми, Қўшоқжон! Биз сизга бегонами?

— Нима? — дедим гарангсиб.

— Қаранг, тагин ўзини гўлликка солади, амаки! — (дадамни «амаки» дейди), — Қўшоқжон бало, амаки, Наргисхондек қизнинг бошини айлантириб қўйибди. Тўйни юриштириб юбордик, куёв тўра!

— Ростданми? — уйда дадам ўтиргани ҳам паққос эсимдан чиқиб кетди. Куёвнинг терлаб турган юзидан чўлпиллатиб ўпиб олдим.

У илжайиб жойига бориб ўтирди.

— Кўрдингизми? — деди дадамга. — Жигаридан урган. Аммо ўзиям зўр жойга қуда бўладиган бўлдингиз-да, амаки.

Уялган киши бўлиб, пойгакка чўнқайдим.

— Чой борми? — дедим одоб билан,

— Э, чойни қўйсанг-чи, зўр! — куёвнинг қип-қизил юзи ялпайиб кетди. — Ўткирроғидан олиб ке! — деди дилкашлик билан шанғиллаб.

Отамга қарасам, қовоғи солиқ. Лунжи учай-учай деяптию, ўзини тийиб ўтирибди.

— Қуда билан мақтанадиган одатим йўқ, — деди тўнғиллаб.

— Ие, қизиқмисиз, амаки, — куёв яна шанғиллади. — Уғлингизнинг бошига бахт қуши кўниб турибдию, сиз ноз қиласизми? Отаси райпо раиси бўлса, тоғаси кимсан Жовли Менглиевич бўлса...

Дадамнинг лунжи учди.

— Менга нима? — деди чимирилиб. — Райпосиям, приёмчигиям бир гўр!

Нима? Дадам қанақа ўзи? Қачон қараса, йўлимга тўғаноқ бўлади! Энди отамнинг қайсарлиги деб Наргисхондан қуруқ қолишим керакми? Бекорларни бештасини айтибди. Шунақа қилса...

— Ўйлаб гапиряписизми? — деди куёв ҳам ранжиб. — Нима қиласиз, пишиб турган ошни ланж қилиб... Айтдим-ку, кеча Раис бова мени идорага чақириб ҳаммасини тушунтирди. «Очиғини айтсам, шў қизни ўзим келин қилмоқчи эдим, Шодивой нобакор бола чиқди», деди, «Қўшоқвойни ҳам ўз ўғлимдек яхши кўраман. Тошкентга обориб ўқишга жойлаштиролмаганимдан ҳамон уялиб юраман, қайтага Шодивой эмас, шу бола ўқиб келса кўпроқ фойдаси тегарди», деди. «Энди шу қиз бегонага кетмасин, дейман», деди, амаки! Раис бова ўртага тушмаганида қудангиз сиз тугул райкомгаям эшигини очмасди.

— Худди ўша Раис бованинг ўртага тушгани ёқмай турибди, — дадам қайсарлик билан юзини ўгирди.

Онам дадамнинг феълени билгани учунми, ё худди шу гапни кутиб, эшикда пойлаб турган эканми, жиянчамни кўтарганча шахт билан кириб келди. Тўсатдан шунақанги шовқин солдики, кўлидаги жиянчам чинқириб йиғлаб юборди.

— Қанақа отасиз, ўзи? Шундоқ одамлар ғунчадек қизини дала думбул ўғлингизга бераман деса! Раис бовадек киши... — у чириллаб йиғлаётган болани куёвга узатди. — Ушлаб туринг! Раис бовадай киши ўртага тушса! Жовли акадек одам раиснинг юзидан ўтолмай хўп деса, тагин нима нозингиз бор. Нотавон кўнгилга қўтир жомашов!

— Шунини айтинг! — куёв ҳамон йиғлаётган ўғилчасини овутишга уринди. — Бўлди, улим, бўлди... — отамга юзланиб, ўшқирди. — У қизга кимлар харидор бўлганини биласизми? Раймилициянинг началниги ўғлига сўраган. Главврач укасига сўратган. Нима қилайлик, қиз ўғлингизга кўнгил қўйибди. Шунинг ўзи Қўшоқжоннинг омади чопгани эмасми?

Нима? Нима деди куёв? Бундан чиқди, Наргисхоннинг ўзиям...

Шартта ўрнимдан туриб, куёвни белидан кўтариб беш-олти марта чирпирак қилиб айлантирмоқчи эдим, онам тўсатдан йиғлаб юборди.

— Харажатидан қочаётган бўлсангиз майли! — деди ростмана хўнграб. —

Худога шукур, укам бор! Жиянингни тўйига биттагина ҳўкиз, тўрттагина қўй тўяна қил десам, бўйин товламас.

— Қалин пули биздан! — куёв сал иккиланиброқ турди-да, қўшиб қўйди. — Биламан, сизни қўлингиз қисқароқ. Пенсиядаги одамсиз, лекин хайрли ишни чўзиб бўлмайдисиз... — Майли, ичкиликниям бир чеккасини кўтаришиб юборамиз. Бегона эмасмиз-ку, ахир... Икки ёш бир-бирига кўнгил қўйган бўлса...

— Ана! — онам энди йиғламай қўйди. Овози янаям дадиллашди. — Битта ўғлингиз учун узатган оёғингизни йиғмай қўя қолинг!

Маладес, ўзимизнинг онамиз! Бормисиз, энажон!

— Сиз эртага совчиликка бораверинг! — деди куёв онамга қараб. — Бир боришда келин томон нон синдирмаса, биз кафил!

Дадам лунжи учиб-учиб ўтирди-да, «билмадим-ов» деб қўйди. Бу унинг рози бўлгани эди. Хайрият-ей, анча енгил тортдим.

Кейинги воқеаларни худди тушимда кўраётгандек бўлдим. Куёв рости айтган экан. Онам биринчи боришида келин томон нон ушатибди. Кейин аканг қарағайнинг, яъни куёв тўранинг нони синдирилди. Бундан чиқди, тамом! Наргисхон энди бизнинг жуфти ҳалолимиз! Дадам ҳам шундоқ одамларга қуда бўлаётганига ишонди: ҳовли деворининг камгак жойларига гувала босиб, қайтадан сомон сувоқ қилишга киришди.

Бундан ортиқ бахт борми одамга! Раис буванинг яхшилигини нима билан қайтарай! Шодивой шундоқ отасини хафа қилиб юрибди. Тўйни эсон-омон ўтказиб олайлик, жўрамни излаб Тошкентга бораман, топиб айтаман, «сен — Шоди аҳмоқ экансан» дейман. «Даданг тилло одам, хафа қилма, тезроқ қишлоққа бор, сениям уйлаб қўяди» дейман! (Албатта, Наргисхонни унга мўлжаллаганию, аканг қарағай илиб кетганини айтмайман. Нима қиламан хафа қилиб, жўрамни!)

Қаранг, шу пайтгача куёвимниям билмаган эканман-да. Йигитнинг марди шу экан-ку!

Тоғамни айтмайсизми! Ойим қуданикида нон синдириб келган куннинг эртасига эшигимиз олдида «ЗИЛ» машина вошиллаб тўхтади. Кабинадан тоғам тушиб, машина орқасига зинғиллаб ўтди.

— Бортни очишиб юбор, жиян! — деди илжайиб. Қарасам, машина устида филдай буқа кўндаланг турибди. Қоп-қора, шохлари қайрилиб кетган. Қонташ кўзлари одамга ўқрайиб қарайди.

— Эҳтиёт бўл, — деди тоғам бортга чиқаётганимда. — Сузонғич экан қисталоқ! Ўзиям бир ярим мингга тушди.

Аслида-ку, бизнинг таомилда қиз томонга ҳўкиз эмас, ўттизтами-қирқтами қўй юборилади. Раис бува отамнинг қўли қисқалигини билгани учун Жовли Менглиевичга шипшиб қўйганми, хуллас, қудаларни биттагина буқа, беш-олтита қўйга кўндирибди.

Киройи келинникига юбориладиган бўлганидан кейин шунақа гижинглаб турадиган буқа яхши-да! Бизни сузиб бўпти! Борт четига чандилаб боғланган арқонни ечиб, сакраб тушдим-да, пастанд туриб тортдим. Буқа эриниброқ паства тушди. Тўйиб пиво ичган одамдек оғзидан сўлак оқиб, чайқалиб-чайқалиб, уч-тўрт қадам босди. Мастми, нима бало?

Эшикдан киргунча индамай келаётган эди. Кейин нима жиғ ўрди, билмайман! Бир маҳал қалин лаблари билан ерни искаб, таҳдидли овозда «мўу» деб ўкирдую, найзадек шохларини нақд қорнимга тўғрилаганча ташланиб қолди! Тоғамнинг елкасига қоқиб нуқул дуо қилаётган онам чинқириб юборди:

— Қоч! Ўлдиради! Вой, шўрим.

Онамнинг маслаҳатисиз ҳам арқонни ташлаб, аллақачон жуфтакни ростлаб қолган эдим. Қанча тез қочсам буқа лаънатиям кетимдан шунча тез югуради. Хайвон-да, хайвон! Қадамидан ер титрайди. Ҳовлини уч марта айланиб чиқдик. Жон ҳолатда югуриб бориб, бурчакда уйиб қўйилган ғўзапоя устига чиқиб кетибман. Бошини қўйи солиб келаётган буқа, мўлжални хатороқ олди шекилли кучи борича тандирга калла урди. Бошини ғолибона кўтарган эди, шохига тандир илашиб чиқди. Шўрлик бошини у ёққа силкитади, бу ёққа силкитади, қани тандирдан қутулса! Ғазаб билан мўраганча думини хода қилиб чунонам югурди! Боши тандир ичида қолиб йўлни тополмагани учунми, шу кетганча

шатаалоқ отиб бордию, томорқа томондаги деворга урилди. Гурс этган овоздан ҳаммаёқ зириллаб кетди. Буқанинг бошига илашиб қолган тандир уваланиб ерга тўкилди. Буқа орқага тисарилиб, уввало чиранади, қани қимирласа! Ғузапоя устида ўтириб, қўрқа-писа разм солсам, иккала шокси янғидан гувала босиб сувалган деворга санчилиб қопти! Ўл, бу кунингдан, баттар бўл! Тоғам, дадам, мен учовлашиб, икки шохига, бўйнига арқон солиб, молхонага киргизиб кўйдик. Эсон-омон келин томонга жўнатиб юборсак бўлди. Сўйиб ейдими, хомлигича ейдими, ўзлари билади!

Тўй тараддуди қизиб кетди. Синглим ҳар куни энам билан райцентрга югуради. Келинга сарпо-сирик, кўрпа қавитиш, бало-баттар деган гаплар бор ахир!

Фақат Наргисхон камнамо бўп кетди. Кунора идора олдига бораман, деразадан машинка чиқиллашям эшитилмай қолди. Майли, келин деган куёв билан элбурутдан етаклашиб юрса уят бўлади. Кўпи кетиб, ози қолди. Икки ҳафтадан кейин — тўй!

Сиз томонларда қанақа, билмадиму, бизнинг колхозда тўйлар нуқул қишда бўлади. Тўғри-да, тўй бўлгандан кейин одамлар яйраши керакми? Керак! Бизнинг одамлар онда-сонда ичади. Аммо бир ичса хурмачаси ёрилиб кетгунча ичади. Бундан чикди, эртасига ишга чиқолмайди. Шунинг учун тўйлар қишда, хотиржам паллада қилинади. Менга қолганда Раис бува тағин бир оталик қилди. Наргисхон иккаламиз Лайли-Мажнун бўлиб юрганимизни тушуниб, тўйни ёзда ўтказишимизга розилик берди. Розилик бердимас, ўзи бош-қош бўляпти. Ҳар кўрғанда «қалай, тутхўр, камчиликлар йўқми?» деб сўраб қўяди. Ҳатто бугунги мажлисдан кейин ҳам шунини сўради. Умуман, бугун умримдаги энг бахтли кун бўлди. Тўғриси, мажлисдаги гапларга унча қулоқ ҳам солмадим. Энг яхшиси шу бўлдики... айтаверайми? Бугун... бугун мени Наргисхон ўпди. Ўзи ўпди. Биринчи бўлиб!

Мажлис эрталаб соат ўнларда бошланди. Узоқдаги бригадалардан ҳам колхозчилар олиб келинган шекилли, идора олдида юк машиналари, тележкарлар тирбанд. Ишонасизми, биринчи қаватдаги залга одамлар тиқилиб кетди. Орқароқ қаторда биз ҳам ўтирибмиз. Саҳна ёп-ёруғ, Ҳаворанг мовут қопланган столга атиргуллар қўйилган... Саҳнага Раис бува, Райком бува, семиз киши — обком вакили, мелисаникига ўхшаган форма кийган бир одам, мен танимайдиган яна беш-олти киши чиқишди. Орасида уккикўз Жовли акам ҳам бор. Э, тилимга ришта чиқсин! Нега энди уккикўз бўларкан. Кўзлари бип-бинойи. Юзиям чип-чиройли. Бошини елкасига тортаётгани йўқ. Бир одамда ҳусн бўлса шунчалик бўлади-да!

Ҳаммаёқ қарсаквозлик бўлиб кетди. Шунда... тўсатдан юрагим қинидан чиқиб кетай деди. Сапчиб ўрнимдан турган эдим, орқамда ўтирган Чори этагимдан тортди.

— Утир-е, терак!

Нега ўтирарканман! Ахир саҳнага Наргис чиқяпти-ку! Эгнида атлас кўйлак, бошьяланг. Сочини турмаклаб олган. Томоғим қуриқшаб, нафас ололмай қолдим.

— Уртоқлар! — деди Раис бува. — Уртоқ колхозчилар! Биламиз, ҳозир далада иш кўп. Сизларнинг қимматли вақтларингизни олиб, бу ерга йиғишдан мурод шуки, кейинги пайтларда районимизда Эргашип деган бир «ёзувчи» пайдо бўлган эди. Ўша ифвогар ишимизга кўп халал берди. Элни бузишга уринди. Қани, қаёққача бораркин деб қўйиб бердик. Ўша аблаҳ... — Раис буванинг овози қаҳрли тус олди. — Сиз — ҳурматли колхозчиларнинг ютуғини камситмоқчи бўлди. Ҳаммамизга мағзава сепди. Аммо ҳақ жойида қарор топмай қўймайди. Область, район ташкилотлари бу ишга араллашиб, оқ-қорани ажратди. Бугун район газетамизда Эргашипнинг пўстагини қоқадиган фельетон чиқди. Ана, ўзларинг эшитинглар. — Раис бува тўсатдан Наргисхонга бурилди. — Уртоқ Қўшшаева, марҳамат қилиб фельетонни ўқиб беринг! Одамлар қора кўланканинг кимлигини бир билиб қўйсин!

Наргисхон саҳнадаги стол бурчагидан оҳиста туриб, минбар томон юра бошлади. Жимжит залда келиннингизнинг муборак пошналари қарс-курс этиб турибди. Бизнинг юрак гурс-гурс этади.

Наргисхон минбарга чиқиб, газета қатини очди.

— «Қора кўланка», — деди жарангдор товушда. Қўнғироқдек овозларингдан аканг айлансин! Мунча ширинсан! Мунча чиройлисан! Мунча ақллисан, Наргисхон! Мунча бахтлисан, Қўшовоӣ! Нимага юрагинг тарс ёрилиб кетмайди, хумпар!

Хушимни йиғиб олгунимча Наргисхон фельетоннинг ярмини ўқиб бўпти.

— «Ютуқларимизни кўролмайдиган, ҳар яхшидан бир ёмон излайдиган, жамиятимизга доғ бўлиб тушаётган бунақа кўланкалар бизга ёт!» — деди у ўқишда давом этиб.

Қизиқ, негадир ифвогарга раҳмим келди. Ифвогарми, ғийбатчими, барибир яхши одам эди. Масалан, мен эшакдек ишлаб ҳемирини ололмаяганимни ўша айтувди-ку! Хлоппунктга, пахта ўрнига пул топширишади, деганиям рост бўлса-чи! Ҳов, ўшанда, ярим кечаси хлоппунктда мажлис бўлганида Шайдул кассирнинг папкасини тушириб қолдирганимда нега бунчалик типирчилади? Балки... Папкадаги... Йўқ, жуда керакли ҳужжатлар деди-ку!..

Наргисхоннинг жарангдор овози хаёлимни чилпарчин қилиб юборди:

— Биз меҳнат қиялпмиз. Ҳалол, фидокорона ишлялпмиз. Ютуқларимизни кўролмайдиган Эргашев деган қора юрак эса...

Овозларингдан ўзим ўргилай. Бийрон тилларингдан аканг айлансин. Наҳотки мана шу фаришта менинг жуфти ҳалолим бўлса! Наҳот унинг шаҳло кўзлари, бежирим ҳинду холи меники бўлса!

Наргисхон газетани ўқиб бўлиб, Раис бувага узатди-да, жойига бориб ўтирди. Жон ҳолатда қарсақ чалиб юбордим. Бошқалар ҳам жўр бўлди.

— Қани ким гапиреди? — деди Раис бува ўрнидан туриб.

— Мумкинми? — Райком буванинг ёнида ўтирган Жовли ака қўлини баланд кўтарди.

— Марҳамат! Сўз межрайонний хлоппункт приёмчиги Жовли Менглиевичга!

Мен аҳмоқ, Жовли ака, қариндошим Жовли аканинг кўзлари шунақанги чиройлилигини аввал нега пайқамабман-а? Қаранг! Кўзлари шунақаям меҳрибон боқади одамга, шунақаям сузилиб кетади.

— Дўстлар! — деди у кулимсираб. — Эргашев бутун байроқдор областимизни салкам икки йилдан бери овораи сарсон қилади. Мана фельетондан кўриниб турибдики, у — бориб турган ифвогар экан! Менимча, Эргашев ненормалний одам! Уни жиннихонага топшириш керак. Биз...

Жовли ака энди гапнинг ёғли жойига келганда, Райком бува столни шапатилади.

— Йўқ! — деди ҳайқириб. — Эргашев жинни эмас!

Жовли ака нима қилишини билмай қолди. Яхшиям Раис бува бор экан. Дарров Райком бувага сўз бериб кўя қолди.

— Сўз — ҳаммамиз учун ҳурматли Райком бовага.

Райком бува минбарга чиқмади. Турган жойида гапини давом эттирди: — Бир латифа бор, эшитганмисизлар? Бир одам тегирмонга кириб, нуқул бошқаларнинг қопидаги унни ҳовучлаб-ҳовучлаб ўзининг қопига солаётганмиш. Тегирмончи сўрабди. «Сен кимсан, нима қиялпсан?» деса, бояги одам «мен — жинниман» дебди. Тегирмончи айтибди. «Жинни бўлсанг, нега ўзингни қопингдаги унни бошқаларникига солмайсан» деса, бояги одам айтармиш: «Мен жинниман, лекин аҳмоқ эмасман» дермиш!

Залда кулги янгради. Тўғрироғи, энг аввал Раис бува кулди.

— Эргашев ўшанақа ақлли жиннилардан.

Райком буванинг томоғидаги шафтоли данагидек учбурчак бағбақаси лиқиллаб кетди.

— У бизнинг ютуғимизни кўролмайди. Тўғрими? — деди у семиз кишига — обком вакилига бурилиб.

Семиз киши ҳарсиллаб-гурсиллаб ўрнидан турди. Минбарга боришга эринди шекилли, бу ҳам турган жойида гапириб кўя қолди.

— Эргашев фақат «Машъал»га эмас, бошқа хўжаликларга ҳам туҳмат қилган, — деди сув тиқилган сурнайдек ғийқиллаб. — Фақат сизнинг районга эмас, бошқа районларга ҳам борган. Фақат пахтачиликни эмас, чорвани ҳам ўзича «тафтиш» қилган.

— Туври! — биринчи қатордан асабий товуш эшитилди.

Танидим, ферма тоғанинг овози.

— Туври, — деди у бақириб. — Фермаға бориб, тоzza бошимни овритди. Жуз совлиқдан жуз тўқсон жетти кўзи олдиқ, десам ўзинғиз кўшилиб тувдигизми дейди, уйинғ куйғур!

Боядан бери сув кўйгандек жим турган зал қақ-қақадан портлаб кетгандек бўлди. Негадир обком вакили ақалли жилмайиб ҳам кўймади.

— Нега куласанлар? — ўртароқ қаторда ўтирган Шайдул кассир ўрнидан сапчиб туриб, кўлини пахса қилди. — Аллақандай бир ғаламис пок одамларнинг юзига лой чапласа шу куладиган гапми?

Залга секин-секин жимлик чўкди.

— Гап шу! — деди обком вакили ғийқиллаб. — Эргашевнинг ишини прокуратурага оширишга мажбур бўлдиқ. Узига ўзи жабр қилди. Оиласи ҳам безор бўлган экан. Хотини билан сўхбатлашдик. Анчадан буён ажрашмоқчи бўлиб юардим, икки боламни кўзим қиймасди, деди. — У бир зум жимиб қолди-да, тахдид аралаш сўради. — Қани, ўртоқлар! Сизларнинг орангиздаям шунақа «ёзувчилар» борми? Марҳамат! Ҳамма шароитни яратиб берамиз. Марказ жойларга бормоқчи бўлса, кўлига самолёт билетиням олиб берамиз! Гостиницаларга бронниям тўғирлаймиз. Борми, шунақа ифвогар?!

Милицияниқига ўхшайдиган формали одам ўтирган жойида мийғида кулди:

— Кўрқманғлар. Пажалиста! Район прокуратураси Эргашевга ўхшаганларни излаб юрибди ўзи...

Залга ғалати жимлик чўкди.

— Марҳамат, кўрқманғлар! — деди семиз киши баттар ғийқиллаб. — Обком бобой билан гаплашдик. Эргашевга ўхшаганлар бўлса, бемалол ифво қилаверсин, дедилар. Борми, шунақа мард?

— Узр! — Раис бува хижолат чекиб ўрнидан турди. — «Машъал»ликлар унақа эмас. Бизнинг одамлар — ҳалол! Элимиз ғийбатларга учмайди. Мана, масалан, Кўшоқжон Салимов! Бу йил гектаридан эллик уч центнердан ҳосил олишга бел боғлаган илғор бригадиримиз. Қаёқдасан, Кўшоқжон?

Мени чақиряптими? Вой, мен нима дейман? Тиззаларим қалтираб кетди.

— Турсанг-чи! — орқамда ўтирган Чори гарданимга шунақанги зарб билан туширдик, гандираклаб ўрнимдан турганимни ўзим билмай қолдим.

— Қаёқдасан, Кўшоқ? — деди Раис бува аланг-жаланг бўлиб.

— Бу ёқда! — Чори бир ҳайқирган эди, бутун зал менга ўгирилиб қаради. Саҳнага разм солсам, Наргисхон кўзлари ўтдек ёниб, менга тикилиб ўтирибди.

— Ифвогар сенинг бригаданга ҳам борган эди-а? — деди Раис бува.

— Билмайман... — дедим минғиллаб.

Чамамда, гапим оғзимдан чиқдию, бурним эшитди.

— Уша аблах, Салимовнинг бригадасига ҳам борган, — деди Раис бува столда ўтирган катталарга юзланиб. — Шу ҳалол болагаям тухмат қилган. Кўшоқжон маладес йигит! Тухматга чидолмай ифвогарни бўғиб турганининг устига бориб қолдим. Ажратиб олмасам ўлдириб кўярди. Тўғрими, Салимов?

— Сув бераётгандим! — дедим бўйнимга олиб. — Сиз борганда ҳуши жойига келувди.

— Эргашип сенга тухмат қилдими?

— Қилди, — дедим овозимни баралла кўйиб. — Бултур гадовойда олти ярим минг сўм олгансан дейди. Ун кун илғари бир юз саксон сўм маош олдинг, дейди, номерд! Қани ўша пул? Узим тўрт ойдан бери...

Гапимни тугатолмадим. Қийқириқ кулгу, қарсақдан қулоғим ёрилиб кетай деди.

— Жим! Тише! — Раис бува столни муштлади.

— Тўрт ойдан бери бир тийин маош олмаган бўлсам... Панжини айтмайсизми? «Уйланаман деб қарзга ботганман, маош қачон тегади», деб бошимни қотиради.

— Бўлди! — Раис бува ўрнидан туриб асабий бош силкиди. — Раҳмат.

— Турсунбой ака бўлса... — дедим дилимдаги гап қолиб кетмаслиги учун шоца-пиша.

— Бўлди, тушунарли...

— Ойсара янгам...

— Учире! — Раис бува кўзлари олайиб дағдаға қилди. — Утир!

Утирсак ўтираверамиз-да! Гапираман деб кўзим учиб турибдими?

— Кўрдингларми? — Раис бува қошини чимирди. — Эргашип ҳар хил каварний саволлар билан оддий меҳнаткашларни чалғитмоқчи бўлган. Қарши бўлмасанглар менда бир таклиф бор. Эргашипга ўхшаган ғаламисларнинг қилмишига жавобан бир иш қилсак... Бултур хўжалигимиз бўйича гектаридан қирқ уч центнердан ҳосил кўтарган эдик. Бу йилги мажбуриятимиз қирқ беш центнер эди. Келинлар, ҳаммамиз учун ҳурматли обком бовага, райком бовага колхоз бўйича гектаридан қирқ саккиз центнердан «оқ олтин» оламиз деб оширилган мажбурият қабул қиламиз! Қани, битта қарсак бўлсин, ўртоқлар! Раис буванинг ўзи биринчи бўлиб қарсак чалди. Ғайрат билан чалди. Залдагилар ҳам бирин-кетин жўр бўлди... Бошқаларни билмадиму, мен мажлис тезроқ тугай қолсин, деган умидда ўнг кафтимни чап кафтимга уриб қўя қолдим.

Тўғри-да, мажлис қанча тез битса, Наргисхон ҳам, мен ҳам шунча тез қутиламиз. Қачондан бери кўрмадим ахир. Ақалли бир оғиз гаплашиб олай! Энди ўзимники-ку, Наргисхон!

Ҳамма ўзини эшикка урди. Мен бўлсам, саҳнадан кўз узмайман. Катталар битта-битта саҳна четига чиқиб кетишди. Фақат Наргисхон қолди. Саҳнада у, залда — мен.

— Наргис? — дедим бақириб.

Йўқ, бақирмабман. Овозим шивирлаб чиқибди. Ажаб, у барибир эшитди. Ялт этиб мен томонга қарадию, саҳна четидаги зиналардан туша бошлади.

Қатор турган ўриндиқларни тарақлатганча ўша томонга югурдим. Залнинг ўртароғида рўпара келдик.

— Наргис... — дедиму қўлидан ушлашга журъатим етмади. — Розимисиз?

У кўзимга тезгина қараб олди.

— Сиз... — деди овози титраб. — Сиз — яхши одамсиз!

Шундай дедую, иягимдан чўлп этиб ўпди-да, саҳна томонга чопқиллаб кетди. Унг юзим ёниб кетгандек бўлди. Иягимни силаб кўрсам... Фирт аҳмоқман-да ўзим! Кўрмайсизми, бугун соқолимни олмаган эканман! Наргисхон ўпган жой ловуллаган кўйи анграйиб қолавердим. Шу иш ростдан ҳам ўнгимда бўлдими? Наргис ростдан ҳам мени ўпдими?

Юрагим қинидан чиққудек бўлиб ташқарига отилдим.

Раис бува фонтан ёнида турган қора «Волга»га меҳмонларни ўтқazaётган экан. Одоб сақлаб кутиб турдим.

«Волга» жўнаб кетгач, у ёнимга келди.

— Оббо, тутхўр-ей! — деди бош чайқаб. — Қовун туширишинга бир баҳя қолди-ку, тентак... Майли, зиёни йўқ, — у ёш йигитлардек кўз қисди. — Қалай, камчиликлар йўқми? Қаллиқ ўйинга боряпсанми? Наргисхон энди ҳалолинг-ку! Қачонгача ўргатаман сенга, тутхўр!

Ун олтинчи боб

«Қаллиқ ўйин»

Биз эскилик сарқитларидан қутулганмиз. Бир замонлар «қалин» деган гап бўларкан. Буни қаранг-а, одам ўзи севган қизни сотиб олса! Бориб турган феодаллик-ку, бу! «Сут пули» дейилса, бу — бошқа гап! Узингиз ўйланг: она бечора қизчаси кўкракдан аригунча озмунча сут эмизганми? Қизчасини ўстириб, қоғозга ўроғлиқ қанддек қилиб куёвнинг кўйнига соп қўйган онанинг «сут пули» олишга ҳаққи борми ахир! Бўпти-да, нима дейсиз тагин! (Дадам фақат эскилик сарқитларига эмас, янгиликка ҳам қарши одам-да, ўзи! Синглимни узатаётганимизда «она сути пулга сотилмайди» деб «сут ҳақи» олмаган. Онам бечора қанча хафа бўлганди, ўшанда!)

Ундан кейин... Авваллари келинга камида қирқта, бўлмаса саксонга кўйлак совға қилинар экан. Қуда томон кўйлақларни ҳамма кўрсин деб қатор қилиб

осиб қўяркан. Буни қаранг: келин саксонга кўйлакни нима қилади? Ҳар йили иккитадан кўйлак кийганда ҳам, шунчасини тўзигунча қирқ йил ўтиб, кампир бўлиб қолмайдими? Устига-устика, семириши бор, озиши бор. Мода эскириши бор! Ҳозир бу сарқитдан ҳам қутулганмиз. Бор-йўғи «тўққиз» қилинади. Яъни, тўққизта рўмол (орасида пуховой рўмол ҳам, японский сим рўмол ҳам бўлиши шарт), тўққизта сирға (ёқут кўзли, фируза кўзли... Бриллиант кўзлиси ҳам тешиб чиқмайди). Тўққизта кўйлак (атлас, шоҳи, парча, замонавийроғи бўлсин десангиз — шийфон, лайло, купон), тўққиз жуфт туфли (баланд пошналар, паст пошналар, уйда киядиган, кўчада киядиган, ҳовли супурганда киядиган, кир ювганда киядиган), тўққизта пайпоқ, тўққизта узук, тўққизта... яна нима йиди? Хуллас, у ёғи ҳимматингизга боғлиқ. Тўғри-да! Келин дегани очилиб-сочилиб юриши керакми ахир. Ё уйгайм, кўчагайм бир хил кийим кийсинми?

Қуда томонга юбориладиган ўттизтами-қирқтами кўй (биз осон қутилдик: битта ҳўкиз билан бор-йўғи тўрттагина кўй бердик, холос), юз киломи-икки юз киломи гуруч, ўн-ўн беш қоп ун, беш-ўн яшик ишкалад конфет, бир-икки яшик чой, сабзи-пиёз... Хуллас, арзимаган нарсалар. Нима, қуда томон ҳаммасини ўзи ермиди! Эл олдида дастурхон ёзади, мана, бизни куёвни кўриб қўйинглар, дейди.

Ҳаммасини йиғиб келганда нарисин билан аллақандай ўн-ўн бир минг пул бўларкан. Илгари пайтда одамлар хўп содда бўлган экан-да. Тўй дегани ғат-ғут этаркану, ўтаркан-кетаркан! Киройи тўй қилгандан кейин замонавий қилиш керак-да! Куёв тўра келин пошшани ёнига олиб, оппоқ дастурхонлар ёзилган, гуллар қўйилган стол тўрида ўтирса! Казо-казолар келса, қандоқ яхши! Кетмакет қадаҳлар кўтарилди. Бир-биридан тантанали, бир-биридан ширин тилаклар айтилади.

Ҳар битта нотикнинг сўзидан кейин ичилади. Биров армянский коньяк, биров столичный ароқ, биров шампан, биров пиво: ҳар ким даражасига қараб... Хуллас, «қомсомол тўйи»га ҳам қандайдир тўрт-беш минг бўлса, олам-гулистон! Бу ёғи тагин ўзингизга боғлиқ. Чоғингиз келса, ичкиликнинг ўзидан беш минг сўмлик олинг, ғинг деган номард!

Раис бува ўртанча қизининг тўнғич ўғлини тўй қилганида (уйлантириш эмас ўғил тўйи қилганида) ўз кўзим билан кўрганман: тўйхонанинг қоқ ўртасига юк машинаси гуриллаб кириб келган. Машина устига ичкилик тўла яшиклар тахлаб қўйилган экан. Тўйга келганлар ўз мавқеига қараб, бир хиллари бир яшик коньякми, бир хиллари икки яшик ароқми, виноми, машинадан ўзи тушириб олиб тўйгунча ичган эди... Бизникида қанақа бўлишини яна ўйлаб кўрамиз, ҳали орада «Раис қақирди» бор. Буям ўзига хос одат. Тўй арафасида колхознинг энг ақлли, энг доно катталари тўпланиб, бир қарорга келиши керакми ахир? Тўй дегани кенгашсиз бўлмайди-ку, тўғрими?!

Хуллас, биз томонларда эскилик сарқитлари йўқотилган. Фақат битта одат ҳамон бор. У ҳам бўлса — «қаллиқ ўйин». Афсус, шундоқ яхши удумимиз йўқолиб кетяпти. Бутун бошли областимизнинг нари борса икки-уч жойида сақланиб қолган. Ростини айтмайми? «Қаллиқ ўйин» ҳеч қанақа «сарқит» эмас! Менга қолса, бу одатни бутун Ўзбекистонга ёйиш керак!

Биринчидан, нон синдирилгандан кейин келин пошша куёв тўранинг ҳалоли бўладими, бўлади! Иккинчидан, куёв билан келин ҳали тўй ўтмасидан туриб, одамларнинг кўз ўнгида қўлтиқлашиб юрса, ёки бўлмаса, дарахт панасида ўпишиб турса, шу одобга тўғри келадими, келмайди! Учунчидан, масалан, айтайлик куёв томон келинга «сут пули», «тўққиз», ҳўкиз, қўй, бало-баттар беришга, устига-устика камида уч минг сўмлик ароқ олиб, «қизил тўй» қилишга қўрби етмай қолди. Икки қаллиқ икки ёқда бир-бирининг дийдорига илҳақ бўлиб, сарғайиб юраверадими? Унгача куёвнинг соқоли кўксига тушиб, келиннинг юзи сандалга тушган маҳсидек бужмайиб кетмайдими? Бундан чиқди, ота-буваларимиз бу томониям ҳисобга олган!

«Қаллиқ ўйин»ни ким ўйлаб топган бўлса, отасига минг раҳмат! Нима қипти? Куёв ўз ҳалолининг уйига боради. Албатта, кундузи — эл назарида эмас, қоронғилатиброқ боради. Албатта, эшикни очиб кирмайди. Девор ошадими, туйнукдан эмаклайдими, хуллас бир йўлини топади-да! Ҳар борганида қўлида келинга аталган биронта совға бўлиши шарт. Атирми, бир жўра атласми... майли-да! Келиннинг онасига икки лўппак чойми, бирон кило ширинликми,

қўшиб олса, яна яхши. Негаки, «қаллиқ ўйин»нинг бир шарти бор. Куёв «ўғринча» борганини келин билан онасидан бўлак ҳеч ким билмаслиги керак. Худо кўрсатмасин, агар келиннинг отаси кўриб қолсами?.. Шунақанги жаҳли чиқади, шунақанги жаҳли чиқадики... Тескари қараб, уйдан чиқиб кетади! Албатта, бутунлай эмас, бошқа ёққа ҳам эмас: нариги уйга кириб эшикни ичидан беркитиб олади. Куёв тўра эрталаб тонг қоронғисида келиннинг уйини тарк этганидан кейин отаси ётган жойидан қайтиб чиқади. Ғазаб билан бир-икки йўталиб қўяди-да... кейин ишга жўнайди.

Бугун биз қаллиққа кетяпмиз! Бошда яп-янги дўппи. Эгнимизда оппоқ нейлон кўйлак, жинси шим. Илгари ҳеч бунақа шим киймаганим учунми, оёғим тахтакачлангандек қотиб турибди. Чўнтакда «Кармэн» деган атир (қайнона-мизга совға), қўйинда бир жўра «жуҳуд» атлас — Наргисхонга падарка! Шу кунгача Наргисхоннинг уйига Тулпоримни миниб келардим, бу сафар Турсунбой акамнинг пат-патини миниб олганмиз. Тўғри-да, қаллиқ ўйинга ҳам эшак миниб борадими, одам. Тағин Наргисхоннинг олдига-я! Кеча Турсунбой акамга шуни айтган эдим, «пат-пат» меники эмас, умуман, ҳеч нима меники эмас, янган билан гаплашавер», деб тўнғиллади. Ойсара янгамга қойийман. Бу сафар ҳечам зикналик қилмади. Наргисхоннинг отини айтишим билан бўйнига осиб олган пат-пат калитини дарров олиб берди. «Бахтли-саодатли бўлинглар, ўзинглардан тининглар» деб дуо ҳам қилди. Мотоцикл кўпдан бери минилмагани учун аккумулятори кучсизланиб қолган эмасми, педални тепавериб, терлаб кетдим. Йўк, ҳайтовур бир амаллаб моторни ўт олдирдим. Мана, кетяпмиз, «лулка»ни елдириб!

Наргисхоннинг қасрдек уйи олдига етиб келганимда аллақачон қоронғи тушган эди. Барибир барвақт келиб қолибман. Ўзим ҳовлиқдимми, пат-пат «Жигули»дек елдими, билмайман. Ҳарқалай, кўчанинг у томон, бу томонида ивирсиб юрган одамларни кўриб уялдим. Мотоциклни универмаг панасига олиб ўтиб кутиб турдим. Назаримда, минг соат ўтди-ёв! Ниҳоят кўчалар тинчиб қолди.

Тариллатиб оламни бузмаслиги учун пат-патни етаклаб Наргисхоннинг дарвозасига келсам, ҳаммаёқ жимжит. Шоти кўйса етмайдиган деразаларда чироқ ўчган. Юрагим гупиллаб кетди. Бундан чиқди Наргисхоннинг онаси ҳовли ўртасида, дарвоза олдидами, бизни кутиб турибди. Чўнтагимдаги атирни пайпаслаб қўйдим, жойида! Қизик, келиннинг ўзи қайси хонада экан?

Таваккал қилиб, дарвозани итаргим келдию, номус қилдим. Манави падарлаънат деворнинг бирон ерида наҳра-пахра жойи бордир ахир!

Мотоциклни дарвозадан эллик қадамча нарига, девор тагига обориб қўйиб ҳаммаёқни текшириб чиқдим. Қаёқда! Девор хумпар бошдан-оёқ пишиқ ғиштдан урилган, лой ўрнига цемент ишлатганми, нима бало! Туйнук тугул тирқиш ҳам йўк. Тағин бу деворга одамнинг бўйи етса экан! Туянинг устига чиқиб осилсанг ҳам, қўлинг чўзилиб қолади. Нима, уйимга бориб нарвон олиб келишим керакми энди! Хуноб бўлиб турган эдим, девор этагида, йўл ёқасида «ўдайиб турган бақатеракка кўзим тушди. Бахтимни қарангки, деворнинг у томонида ҳам гилосми, олчами, аллақандай дарахт хўппайиб турибди. Жуда соз-да! Теракка осилиб, деворга чиқамиз. Деворга миниб олиб, озгина сурилсак, нариги томондаги дарахтга етиб оламиз. Кейин қарабсизки...

Бир вақтлар Ойсара янгамникига мушак сабзи олиб чиққанамда ўзимизнинг девордан ошганим эсимга тушиб кетди. Тўғри, бизнинг деворимиз Наргисхонларникининг олдида ўйинчоқдек гап. Лекин у пайтларда ўзимнинг бўйим ҳам ҳозирги сумбатим олдида ўйинчоқ эди-да! Қолаверса, куёвмиз, Наргисхоннинг ўзи кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтирибди. Келинга аталган атласни елкамга ташлаганча теракка тирмашдим. Иш бундоқ бўпти. Бир зумда девор устига миниб олдим. Девор тепасига қиррадор қилиб тунука ёпилган экан. Сабил қолгур тунука кун бўйи офтоб тиғида қизиб ётган эканми, шим тагидан орқамга жазиллаб ёпишди. Қўлимнинг куйганини айтмайсизми! Хўш, нима бўпти? Жон куйдирмасанг, жонона қайда! Биламан, Наргисхон қўша-қўша хоналарнинг бирида мени интизор кутяпти. Онаси айвондами, ҳовлидами, ҳақ деб йўлимга кўз тикиб ўтирибди! Атир чўнтагимдами ахир? Жўйида!

Яп-янги жинси шим ҳам расво бўлди! Атласга чанг юқмаса бас! Эрта

баҳордан бери туңукага қўнган икки энлик чангни супуриб, сурила-сурила, ҳовли томондаги дарахтга омон-эсон этиб олдик. Гилос экан! Осмон баравар ёнғоқдан калла ташлаган одамга аллақандай гилос нима бўпти? Дарахт эмас, нақд шотининг ўзгинаси-ку, бу! Биз келишимизни мўлжаллаб атайлаб экиб, ўстириб қўйишганми дейман!

Икки қулочча жой қолганда тап этиб ерга сакрадим. Елкамга ташлаб олган атлас сирғалиб, тупроққа тушди. Энгашиб, энди атласга қўл чўзган эдим, орқа томондан «ғ-ғап» деган ваҳимали товуш эшитилди! Юмшоқ жойим чунонам ачишдики, кўзимдан ўт чақнаб кетди! Жон ҳолатда бурилиб қарасам, қулоқ-думи кесилган, камида Тулпоримнинг ярмича келадиған ит орқамга ёпишиб тортқилаяпти. Кўзлари оловдек ёниб, нуқул ириллайди, ҳайвон!

Уриб бўлмаса, тепиб бўлмаса, нима қилсаям Наргисхоннинг ити! Жоним оғриб кетяптию, дод солишга ор қиламан. Куёвмиз ахир! Атласни ҳам унутиб, гилосга тармашдим. Шундаям қўйиб юбормайди, аблаҳ! Индамай турсам, еб қўядиган. Чап оёқлаб кўкрагига бир тепдим-да, шохдан-шоҳга сакраб деворга чиқиб олдим. Бақатеракка этиб олишга қаноат қилмай, ўзимни таппа ерга отдим. Хайрият мотоцикл жойида турган экан. Педални увалло тепаман, қани ўт олса, лаънати! Йўқ, охири тун сукунатини тилка-пора қилиб, патиллаб кетди. Ҳа, майли! Аввал эгасига уйланиб олай, Рексни дарахтга боғлаб қўйиб, шунақанги савалайманки, итнинг кунини бошига солмасам Қўшоқ отимни бошқа қўяман!

Мотоциклизмни тариллатиб, ҳайдаб кетдим. Унг думбам ловуллаб ачишарди. Хаёлимга ғалати ўйлар келди. Қизиқ, ит боғлоқмиди, ечиқмиди? Келиб-келиб ит боғланган дарахтдан тушдим шекилли...

Хаёлимни тўплаб олмасимдан орқа томондан бояги ваҳимали, бўғиқ вовуллаған овоз эшитилди. Эгарда ўтирганча бурилиб қарасам, худди ўша лаънати ит қоронғуда жунлари ҳурпайиб кетимдан югуриб келяпти. Бундан чиқди, ечиқ экан-да. Дарвоза ҳам очиқ экану биз билмабмиз!

Кучим борица газни босдим. Буни қарангки, аблаҳ ит мотоциклдан ҳам тез югураркан. Худди самолётдай учиб келяпти. Қарасам, ириллаб келиб сонимга ёпишадиған. Жон ҳолатда тормозни босган эдим, куч билан келиб лулкага урилдим, нима бало, орқа томонда аянчли «ванг-г-г» деган овоз эшитилди. Пат-патим йўлга кўндаланг бўлиб қолди. Угирилиб қарасам, чанг-тўзон орасида менинг жонимга озор берган ит типирчилаб ётибди. Ул! Бу кунингдан баттар бўл!

Ҳамон ловуллаб ачишаётган жойимга қўлимни олиб борсам, кафтимга иссиқ нарса тегди. Тушундим. Бундан чиқди, синглим атайлабдан бозорга тушиб икки юз сўмга олиб келган жинси шимнинг бир парчаси итнинг оғзида қолибди. Ким билсин, ўзимизга тегишли этнинг ҳам талайгина улушини ямлаб ютдим, бу очофат!

Бир маҳал ёрқин чироқ нуридан кўзим қамашиб кетди. Рўпарадан учиб келаётган аллақандай машина ғийқиллаб тўхтади.

— Жонингдан тўйганмисан, аҳмоқ!

Ие, овоз танишга ўхшайди-ку! Ким бўлди бу?

Машинанинг чап эшиги очилиб ёпилди. Шофёр чироқ нурига ўтиб, қўлини пахса қилди.

— Эсингни едингми?

Ҳа, Раис бува экан! Кун иссиқ бўлса ҳам эгнида костюм, медалларини тақиб олган! Қизиқ, нега шофёр йўқ!

Шу пайт ўнг томондаги эшик ҳам очилди. Кимдир ерга сакраб тушди. Ҳаяжондан «ярадор» жойимнинг ачишиши ҳам паққос эсимдан чиқиб кетди. Наргисхон-ку! Атлас кўйлак кийиб олибди. Чироқ нурида оёғида оқ туфлиси борлигини ҳам кўрдим. Энди чақирмоқчи эдим, Раис бува шодон хитоб қилди:

— Э, сенмисан, тутхўр! Нима қилиб юрибсан, бемаҳалда?

Раис билан нима ишим бор? Хаёлимда бошқа гап чарх урарди. Бундан чиқди Наргисхон уйда йўқ экан-да.

Наргис менга ярқ этиб қарадио, тупроқ чангитиб, биз келган томонга югуриб кетди. Тушундим, Раис буванинг олдида мен билан гаплашишга уялди...

Раис бува яқин келиб, қўл чўзди.

— Оббо, тутхўр-ей! — деди қўлимни қисиб. — Тушунарли... Бугун шунақа бўпқолди, Қўшоқжон! Районга мажлисга чақиришувди. Қаллиғинг ҳам бориши керак эди, ўтир машинага.

У ҳамон йўл ўртасида кўндаланг турган мотоциклга разм солдида, кулимсиради.

— Турсунбойнинг пат-пати-ку! Узимға айтмайсанми, янгисини падарка қилмайманми!

Эгардан тушишга уялардим. Шимим дабдала бўлиб кетган, орқам ачишяпти қуриб кетгур.

— Бўпти, мен кетдим! — Раис бува «Нива»га минди. Машинасини кескин бурди-да, ғизиллатиб ҳайдаб кетди.

Наргисхон кетган томонга қараб қўйдим. Ўзи ҳам, ити ҳам кўринмасди. Чанг-тўзон орасида анча туриб қолдим...

Ўн еттинчи боб

Тўй

Кўнгли ўсган одамнинг яраси ҳам тез битаркан. Наргисхоннинг Рекс-жони қопган жойим бир ҳафтача ачишиб юрдию, барибир тузалди. Хеч кимга айтмай ойнага тескари қараб ярамга кўкдори сурдим. Кигиз куйдириб босдим. Хуллас, ўнг томоним кирза этигимнинг тагчармидек қотиб қолганини ҳисобга олмаганда кўп ўтмай сен кўр-мен кўр бўлиб кетди. Қайтага яхши: ўша ёғимни ерга бериб ётсам, зах ўтмайди.

Бахт келса, қўша-қўша... деганларидек, ҳаётимда бирваракай иккита қувончли воқеа бўлди. Биринчидан тўй. Иккинчиси... Шодивой келди! Ишонасизми, шунча йилдан бери қишлоққа қадам босмай қўйган; ўқишни битирганидан кейин Тошкентда ишлаб қолган жонажон жўрам Шодивой тўйдан бир кун илгари уйимизга ўз оёғи билан кириб келди. Улай агар танимадим. «Запорожец»ини «Ферма тоға»нинг пичан ғарамига калла қилдириб, Раис бувадан дакки еган жўрам шуми? Тошкентдаги гастинисада пул санайман деб шайтонлаб қолаёзган дўстим шуми? Қуёндек биққигина, юмшоққина ўртоғим, чунонам ўзгариб кетибдики, одамнинг ақли шошади. Қоматини қаранг, қоматини! Қилич дейсиз! Одамга шунақанги синчиклаб тикилади-ки, кўзи рентгенга ўхшаб, у ёғиндан кириб бу ёғиндан чиқиб кетгудек. Иккиланиброқ турган эдим; югуриб келиб, бир қучоқлади, бир қучоқлади; қовурғаларим қирсиллаб кетди. Нуқул ўпади, хумпар!

— Қўйвор, ялаб ташладинг-ку, одамни, келинниям ҳақи бор биз-да! — деб аранг қутулдим.

Хуллас, тўй устига тўй!

Майли, яхшиси, бир чекқадан гапириб бера қолай. Шундоқ қилиб, таомил бўйича никоҳ тўйидан уч кун олдин «Раис чақирди» бўлди. Отам тўй ташвиши билан елиб-югуриб, қон босими ошиб кетгани учун куёвим «Раис чақирди»га келадиган азиз меҳмонларнинг дастурхонига тааллуқли масалаларни онам билан маслаҳатлашиб кўя қолди. Бизларни овора қилмаслик учун рўйхатни ўзи тузиб келган экан. Чўнтагидан қоғоз чиқариб шариллатиб ўқиб берди.

— Қанд-қурс, ҳўл мева, қуюқ-сууюқ овқат ўз йўлига! — деди томоқ қириб. — Хўш, дегандан. Беш кило қоғоти бодом (катта одамлар тишида чақиб ўтирса уят бўлади: Икки бармоғининг орасига олиб, бир қисса ўзи синиб кетадигани тузук). Уч кило ёнғоқ! (Чақиб мағизини ажратиб олишга вақт қани? Бозордан тайёр мағизини олиб кўя қоласиз). Тўрт кило шўрданак (биз томонларда яхшиси топилмайди. Бухородан олиб келасиз). Беш кило қора майиз (бунинг яраси осон. Райцентрдаги бозорда Учқоранинг манаман деган майизини саккиз сўмдан сотади). Анор суви (Раис бова коньякни анор суви билан закуска қиладилар). Уч литрли шиша балонда тўрттагина бўлса етиб қолар. Аммо свежий бўлсин. Дашнободники бўлса, яна яхши. Нордон. — ширин-да! Сабзи суви. (Унисини кўпчилик ичмайди. Аммо Шайдул кассир ароқ зотини оғзига олмайди. Ичкиликнинг ўзи тугул шишасидан ҳазар қилади. Шу одамга). Ҳа, боринг ана шундан беш литр бўлсин! Товуқ — ўттизта. Яхна гўшт — ўн кило. Ичкилик. Бир яшик коньяк — армянский. Жуда бўлмаса, «Белий аист» дегани бор. Раис бова ўзимизнинг хашаки коньякларни ичмайдилар. Ароқ —

бир яшик. Пиво — уч яшиги етиб қолар-ов... Шампан керакмас. Мабодо Қўшоқжоннинг ўзи ичмаса... — у менга бир имо қилди-да, тагин томоқ қирди. — Битта қўй сўймай илож йўқ. Раиснинг олдига калла келиши керак-ку!

Куёв рўйхат ёзилган қоғозни бўклаб-бўклаб чўнтагига суқди. Эски кўрпачада хомуш ўтирган онам бармоқларини букавериб, ҳисобдан адашиб кетди шекилли, кўзлари жавдираб менга қараб қўйди.

— Савзи суви неча дона эди? — деди гарансиб.

— Булар... тўйнинг дастурхонигами? — дедим куёвга термилиб.

— Нима? — куёв илон чаққандек сапчиб ўрнидан туриб кетди. — Сиз эчки олаётганингиз йўқ, Қўшоқжон, — деди овози титраб. — Уйланяпсиз... Биз ҳам «Раис чақирди» қилганмиз. Бир эмас, учта қўй сўйганмиз. Ким билади, «Раис чақирди»га Райком бованим ўзиям кепқоладими?.. Улар ҳам сизу бизга ўхшаган одам! Битта қорни бор. Улгунча эмас, тўйгунча ейди. Қолганини тўй дастурхонига тортиб юбораверасиз-да!

...Шундоқ бўлди. «Раис чақирди»га қишлоғимиздаги энг мўътабар одамлар келди. Яъни, Раис бува, «Ферма тоға», найнов Шайдул кассир, ўзимнинг тоғам, куёв. Дадам билан мени ҳисобламаганда беш киши бўлишди... Бодомлар чақилди, ёнғоқлардан тановул қилинди, ҳандалак ейилди... Раис бува коньякни анор сувисиз ичолмаслиги рост экан. Анор сувимиз дидига унча ўтиришмади-ми, бор-йўғи бир шишагина коньякни бўшатиб, «энди бизга узр, мажлисга борадиган одаммиз» деди. Шайдул кассирнинг ароқ зотидан ҳазар қилишиям тўғри экан. Саккизтами, тўққизтами пивони уч литрли сабзи сувига омухта қилиб ичди-да, теракдек қаддини ростлаб, бир-икки силкиниб қўйди. Пиво пастроқ тушсин, деди чоғи...

Шўрва ичиб, ош еб бўлингач, асосий мақсадга кўчилди.

— Хў-ўш, Салимбой ака! — деди Раис бува пешонасидан маржон-маржон оқаётган терни сочиқ билан артиб. — Қуда томонга жўнатиладиган ҳамма нарсалар жойида-а? Хўкиз, қўйлар, гуруч, латта-путта, «тўққиз»лар.

— Жойида... — бир чеккада ўтирган отам, зўрға овоз чиқариб минғиллади. Бечоранинг ранги кетиб, лунжини учирашгаям мадори қолмаганини пайқадим.

— «Сут пули», қуда-қудағайларга сарполар?..

— Ҳаммаси, — деди дадам баттар дами ичига тушиб.

— Маладес! — Раис бува «ғо-о-оп» этиб кекирди. — Бўлмаса, масала ҳал экан-да! Комсомол тўйининг тартибини келишиб олсақ бўлди. Микрофон...

— Биздан! — куёв қўлини кўксига қўйиб ўрнидан турмоқчи эди, чайқалиб, ёнбошлаб қолди. (Меҳмонлар келгунча пишиб қолганди ўзи.)

— Биздан! — деди шанғиллаб. — Техниканинг пирри — ўзимиз...

— Яхши! — Раис бува яна бир кекирмоқчи бўлдию, шаштидан қайтиб, чуқур нафас олиб қўя қолди. — Биламиз, тўй дегани ичкиликсиз ўтмайди. Беш яшик коньяк. Ун яшик ароқ. Уч яшик шампан, йигирма яшик пиво, ўттиз яшик минерал сув... Иссиқда сув жуда кетади...

Дадам Раис буванинг оғзидан муттасил отилиб чиқаётган сўзлардан қулоғи қоматга келгандай, икки юзи кўкариб кетди.

— Шунча ичкилик... иссиқ кунда, — деб минғиллаган эди, Раис бува жеркиб берди.

— Улар жойдамисиз, Салим ака! Биттаю битта ўғлингиз... Эл ичида юрган одамсиз... Биз сизга кўпкари қилиб, совринга хўкиз қўйинг деётганимиз йўқ, олиш қилиб, товоқ қўйинг деётганимиз йўқ. «Қўйсўйди» қилинг, «куёв қочди», «супра қоқди» қилинг демадик! Нима қилсак элимизнинг обрўси кетмасин, деб қиляпмиз. Ана, «Правда» колхозида бир сувчи ўғил тўй қилди. Олишнинг совринига туя қўйибди, азамат! Ушалардан кам жойимиз борми?! Яхшимас-да! — у аразлаб «Ферма тоға»га қараган эди, шўрданак чақиб ўтирган «Ферма тоға» тасдиқлади.

— Тўври! Моңға қоранғ, Салимбой ака! Пул керакма сизға, обрўма?

— Райком бувани тўйингизга келишга аранг кўндирдим, — Раис бува норозилик билан қошини чимирди. — Куёв ўзимизнинг йигит дедим. Жовли Менглиевичнинг қанча қадрдонлари бор. Ким билсин: ҳали областдан ҳам келиб қолишадими... Ундан кейин... Камида тўрт состав яллагилар бўлсин! Телевизорда чиқадиғанларидан айтинг! Қаланғи-қасанғиларнинг кераги йўқ. Хў-

ўш, энди... — Раис бува чуқур ўйланиб қолди. — «Шарбатхона»да¹ ким туради?
— Мен! — куёв тагин ўрнидан турмоқчи бўлдию, бу сафар ёнбошлаб ўтирмади. Гурсиллаб йиқилиб қўя қолди.

— Бекор айтибсан! — Раис буванинг жаҳли чиқиб кетди. — Қўйни бўрига топширар эканмиз-да! Меҳмонлар келмасидан ароқнинг ярмини уриб қўярсан. Гап шу: «шарбатхона»да Шайдул туради!

— Маъқул, Раис бова! — Шайдул кассир қўлини кўксига қўйди. — Бир шиша пивони бегона қилган — номард!

— Маладес! Вечерни Жовли Менглиевичнинг ўзи бошқаради. Қуда томон бўлсаям, зиёни йўқ. У кишини ҳамма катталар танийди... Ундан кейин... Одамларни састап-састап билан жойлаш керак. Тўрда ўтирган катталарнинг олдида ҳар хил қаланғи-қасанғилар ўралашмасин. Бизнинг истолга главний эканамис баковул бўлсин: парадичний одам. Бўлдими, обке, каллани!

Раис бува менга буюргани учун дик этиб ўрнимдан турдим-у, ошхонага югурдим. Онам қўйнинг калласини аллақачон товоққа солиб тайёр қилиб қўйган экан. Қўй бечора сўйилаётганида бир кўзини юмиб ўлган эканми, ё калла қозонга тушганидан кейин шунақа бўлганми, билмадим. Хуллас, калланинг чап кўзи жойида, ўнг кўзидан дарак йўқ.

Раис бува каллани чаққонлик билан кесиб тақсимлашга киришди. Дадам, шу уйнинг эгаси бўлгани учун улушига қўй пешонасининг гўшти тегди.

— Сен, Шайдулбой, хатга кўп тикиласан! — деди Раис бува тантана билан. — Кўзинг ўткир бўлса, ҳисобдан адашмайсан... — У пешонасидан муттасил оқаётган терни билагига артиб, каллани ўгириб қараган эди, қўйнинг кўзини тополмади. Ҳайрон бўлиб, бу томонини айлантирди. Енгил тортиб, кўзни пичоқ учига илиб, Шайдул кассирга узатди.

Куёв, запчасть тарқатаётганида тили янаям бийрон бўлиши учун тилни тановул қилди.

— Яхши хасип экан, — деб қўйди лабини чапиллатиб.

Раис бува қўйнинг жағ гўшtidан мўлгина кесиб олди.

— Сен бола маданият бошқармасида ишлайсан, кесакдан ўт чиққанми, нима бало, нуқул адолатдан гапирасан! — Раис бува жағ гўштини тоғамга илинди. — Ма, жағингга қувват берсин!

Бизга қулоқ тегди.

— Ма, тутхўр! Қулоғинг динг бўлса, келиннинг шивирлашини яхши эшитилади! — Раис бува «қойил қилдимми» дегандек ҳаммага бир-бир қараб қўйди.

«Ферма тоға» қийқириб кулди...

— Тўври, Раис бова! Қулоқ жеса, қулоғи узун бўлади!

Раис бува дондон сопли пичоқ билан қўйнинг бош суягини чақди-да, миясини туз, мурч билан ийлаб думалоқлади, каттароқ ёнғоқдагини ўзи еб олди.

— Р-рахмат! — деди куёв ётган жойида гўлдираб. — Р-рахмат, Раис бова. Миядан кўпроқ енг. Ақлингиз тўлишади!

Шу билан «Раис чақирди» поёнига етди. Раис бувага тўн, Шайдул кассирга дўппи, «Ферма тоға»га қийиқ совға қилдик. Азиз меҳмонлар хайрлашиб чиқиб кетганидан кейин асосий тўй тараддуди бошланди.

* * *

Раис бува отамга «тўйингизга катталар келади», дегани бежиз эмас экан. Бир отамга ҳурмат бўлса шунчалик бўлар! Отам бир пенсионер бўлса, мен хашаки бир бригад бўлсам. Тўйимизга семиз обком вакили, Райком бува, пахта заводининг директори — тақирбош Викторов — яна қанчадан-қанча казо-казолар келиб ўтирадию, мен севинмай ким севинсин! Аслида қайнотам ҳам келаверса бўлардию, таомил бўйича қизнинг отаси тўй куни куёвниқига бормайди-да! Ҳаммадан яхшиси шуки, қадрдон жўрам Шодивой куёв навкар бўлиб келинниқига борди. Наргисхоннинг дарвозасидан кириб бораётганимизда аллақандай қилтириқ кампир «ун сочар»да мўлжални нотўғрироқ олиб кўзимга ун сепаиб юборганини ҳисобга олмаганда, ҳаммаси зўр бўлди! Мен-ку,

¹ Шарбатхона — тўйда ичкиликлар сақланадиган жой.

майли, Шодивойнинг қулранг костюми ҳам оппоқ унга беланди. Тўй қиламан деб нақд саккиз минг қарз бўлиб қолмаганимизда-ку, жўрамга эртагаёқ қулинг ўргилсин костюм совға қилардима...

...Мана, ўтирибмиз, дастурхон тўрида! Ҳовлимиз машъала бўлиб кетган. Столлар ноз-неъматларнинг кўплигидан беланги бўлиб қолган. Унг ёнбошимда Наргисхон... Юзига ҳарир парда тутиб ўтирибди. (Пардаларингга жоним тасаддуқ.) Чап томонимда Шодивой! Яп-янги костюми расво бўлгани ҳалиям эсидан чиқмаганми, ҳайронман, қовоғи солиқроқ. Нариеқда келиннинг дугоналари. Раис буванинг ёнбошида Райком бува, Райком буванинг ёнида обком вакили, унинг ёнида Викторов!

Биз ўтирган қатор — улўғларники! Узим-ку, ичмайман. Аммо «Наполеон» коньягию армани коньякдан тортиб, «Посольский» деган арақча (Викторов шунақа ароқ ичаркан — ҳиди сезилмасмиш), думба-бовур закускадан тортиб, қул-қул товуқча, хандон пистадан тортиб, бодомгача пайдар-пай келиб турибди. Раис бува айтганидек, галавий эканамиснинг ўзи баковул.

Икки томондаги дастурхон иккинчи даражали: бўлим бошлиқлари, буғалтир, бош агрономларники. У ердаги коньягу ароқлар «местний». Закускалар ҳам ўртачароқ.

Этак томонда бригадамдаги жўраларим — Чори, Панжи, Жуман, Турсунбой ака, мактаб малимлари ўтиришибди. Уларга «Чашма», пиво, кўлетар қилиб помидор, шўр бодринглар қўйилган. «Раис чақирди»да шунга келишилган. Пиво дегани шўрбодринг билан йиғлаб кўришади-да!

Бир маҳал микрофон ушлаган Жовли ака (йўғ-е, нега энди «Жовли ака» бўларкан, ахир энди у менинг қариндошим-ку. Бундан чиқди — Жовли акажоним!) ўртага чиқди. Микрофонга уч-тўрт марта пуфлади.

Жовли акажоним микрофонни қўлига олиши билан келин-куёв ўрнимиздан туриб, таъзим қилдик. (Таомил шунақа.)

— Қадрли — азиз меҳмонлар! — деди Жовли акам тантанали оҳангда. — Бугун биз фақат районда эмас, областимизда донг чиқарган «Машъал» колхозида ўтирибмиз. Шу сабабли биринчи сўзни областимиз вакили, ҳаммамиз учун ҳурматли ўртоқ Гадовга берамиз. Қани, бир қарсак бўлсин!

У шапир-шупир қарсақлар остида микрофон симини судраб келиб, обком вакилига тутқазди. Қаранг, семиз кишининг фамилияси Гадов экан-да! Шу пайтгача билмаган эканман.

— Ўртоқлар! — деди Гадов сурнайдек ғийқиллаб. — «Машъал» колхозини яхши биламиз! Чинакам машъал хўжалик! Бу йил ҳар гектаридан қирқ саккиз центнердан «оқ олтин» олмақчисиз. Мен сизларга ҳаммамиз учун ҳурматли обком бованинг саломини топшираман. — У бир қўлида микрофон чангаллаган кўйи қарсак чалган эди, бошқалар ҳам жўр бўлди. — Келинлар, шу хўжаликнинг доно раҳбари, дўстимиз Тошмамат Алимовичнинг соғлиғи учун қадаҳ кўтарайлик!

Жовли акажоним пилдираб келиб, микрофонни олди.

— Яна бир қарсак бўлсин! Авация! Авация! — деди ҳайқириб. — Қуйилсин!

Қарасам, ёнимда ўтирган Шодивой коньяк шишасини очиб, ўзининг олдидаги қадаҳга тўлдириб қуйяпти. Мен ҳам шоша-пиша шампанга ёпишган эдим, тирсаги билан туртди.

— Менга бер! — деди тўнғиллаб. — Одоб сақлаб ўтирсанг, ўласанми! Куёв деган номинг бор! — Шампанни пақиллатиб очди-да, бир эмас, иккита бокалга вошиллатиб тўлдирди. — Ич! Қаллиғинггаям ичир!

— Мен ичмайман-ку, Шоди!.. — дедим нима қилишимни билмай.

Шодивой менга қайрилиб қарамади. Коңьякни қулқиллатиб ичиб олди. Парда остидан Наргисхонга шампан узатдим.

— Жиндай ичинг... — дедим ялиниб.

Наргисхон мулойим жилмайди:

— Менга мумкин эмас.

— Менгаям, — дедим ростига кўчиб. — Бола бўлиб оғзимга олманман.

— Тўғри қиласиз... — Наргисхон боягидан ҳам ширинроқ табассум ҳада этди. (Узим айланай меҳрибонимдан!)

Хушимни йиғиб олиб, бошимни кўтарсам, Раис бува гапиряпти.

— Келинлар, ҳурматли дўстлар! Аввало ҳаммамиз учун ҳурматли обком

бовамизнинг, обком вакили ўртоқ Гадовнинг, азиз акамиз Райком бованинг, заводимиз директори ўртоқ Викторнинг, шу хонадон қудаси — совет савдоси аълочиси ўртоқ Қўшшаевнинг, қолаверса, қадрдонимиз Жовли Менглиевичнинг саломатлиги учун қадаҳ кўтарайлик! Биз раҳбар ташкилотларимизнинг ишончини албатта оқлаймиз! Гектаридан қирқ саккиз эмас, қирқ тўққиз центнердан «оқ олтин» оламиз!

Одамлар энди қадаҳга қўл чўзган эди, Раис бува жеркиб берди.

— Шошмаларинг ҳов! Шундоқ улуғларнинг саломатлиги учун атиги битта ичиб қутулмоқчимисан! Йў-ўқ, бунақаси кетмайди. Обком бова учун битта, ўртоқ Гадов учун битта, Райком бовамиз учун битта, ўртоқ Виктор учун, ўртоқ Қўшшаев учун, қадрли Жовли Менглиевич учун алоҳида-алоҳида кетма-кет олти марта ичасанлар! Оппоқ қилиб олмаган — хотин! Ҳамма ўрнидан турсин!

Чор-ночор Наргисхон иккаламиз яна турдик. Бир маҳал чап томондан гўлдираган овоз келди:

— Мана бу — обком бобой учун! Буниси — райком бова учун... мана буниси дадам учун...

Қарасам, Шодивой коньякни пайдар-пай қуйиб отяпти.

— Жиннимисан, ўв! — дедим ўдағайлаб.

— Ишинг бўлмасин! — Шодивой ғалати илжайди. — Булар учун ичмай бўладими! Булар... Булар... — жўрам коньяктўла қадаҳни шошилмай, жуда хотиржамлик билан гул солинган вазага қуйди.

— Булар учун сен ичасан, мен ичаман, ана, гул ҳам ичади...

Эсини еганми жўрам!

Раис бува зийрак-да! Шодивойнинг товушини эшитиб, микрофонда овозини баралла қўйганча, менга дашном берди:

— Келинга ичирмайсанми, қанақа куёвсан ўзи!

Бояги бокални тагин Наргисхонга тиқиштирдим.

— Олақолинг энди!

Наргисхон индамадию, кескин бош чайқади. Тўғри қилди. Ўзим ичган қизларни жиним суймайди. Хайрият-ей, ўтиришга рухсат тегди. Куёв-келин энди жойимизга чўкаётган эдик, Раис буванинг гапи чала қолган экан.

— Уртоқлар! — деди микрофонга. — Қўшоқжонни ҳамманг яхши биласанлар! Яхши кўрасанлар! Менам ўз ўғлимдек кўраман. Энг передовой бригад! Тўғрисини айтсам, муштдай болалигидан меҳрим тушган. Адашмаган эканман. Атайлабдан Тошкентдек шаҳри азимга, катта ўқишга олиб борганимда, «йўқ, Раис бова, мен пахтакор бўламан» деган, тўғрим, Қўшоқжон? — Раис бува микрофонни чангаллаган кўйи менга қараб қуйди. Нима дейишимни билмай қолдим. Шодивойга разм.солсам, лаби бурилиброқ илжайиб ўтирибди.

Хайрият, Раис бува тагин зийраклик қилди.

— Гап қандай вазифани адо этишда эмас, қанақа адо этишда! Бугун Қўшоқ Салимовни бутун Ўзбекистон танийди. Келинни айтмайсизми, Наргисхонни! — Раис бува нафасини ростлаб олди-да, аввалгидан ҳам тантанаворроқ оҳангда давом этди: — Наргисхон ҳам ўзимизнинг фарзанддек гап. Ўзимизнинг кўзимиз ўнгида улғайди. Ўртоқ Қўшшаев, ўртоқ Менглиевдек одамларга шундоқ қизни, энг зўр институтга жойлаш нима деган гап эди! Йўқ, қиз ҳаётни ўргансин дейишди. Дала заҳматкашларининг сафида бўлсин, дейишди. Наргисхон ўнни битириб колхозда тер тўқди. Бундан ортиқ фидойилик бўладими? Қўшоқвой! Ўғлим! — Раис бува курсиларни шарақ-шуруқ суриб, тепамга келди. Бир қўлида микрофон билан пешонамдан ўпди. — Ота-онаси шу қизни не умидлар билан қоғозга ўроғлик қандек асради. Бошингга кўтариб юр, хўпми?

Ўпкам тўлиб Наргисга қарасам, юзлари лов-лов ёниб ўтирибди.

Раис бува қаддини ростлаб тагин микрофонга ҳайқирди:

— Келин-куёвга колхоз правлениеси номидан битта падарка тайёрлаганмиз. Қамчибек, қаёқдасан? Обкир!

Йўлак томонда қулоқни қоматга келтириб мотоцикл тариллади. Ҳамма-

ёқни бензин ҳиди тутиб кетди. Қамчибек мотоциклни тариллатганча ҳовли ўртасига миниб кирди.

Анграйиб қолдим. Раис бува ростдан ҳам менга мотоцикл совға қиляптими? Ахир бу «Урал»ку! Ўзим орзу қилган «лулка!» Бундан чиқди, икки ҳафтача олдин «қаллиқ ўйин»га борганимда Раис бува, сенга «пат-пат»нинг зўридан тўёна қиламан, деб рост айтган эканда!

— Келин билан мингашиб юраверларинг! — Раис бува елкамга қоқиб қўйди-да, стулларни тарақ-туруқ суриб тагин жойига қайтди.

Секин қарасам, Наргисхон уялиб, ерга қараб ўтирибди. Билади-да, «лулка»да юриш мазза!

— Қарсак бўлсин, ўртоқлар! Қарсак бўлсин! — деди Жовли акажоним ғайратга тушиб. (Қаранг, ичган сари овози жаранглаб чиқяпти!). — Даврамизда тагин бир ҳурматли меҳмон ўтирибди... Адлия ходими... терговчи... Старший терговчи! Ҳурматли раисимиз ўртоқ Алимовнинг яккаю ёлғиз ўғиллари... Шодижон Тошмаматович бизнинг районга ишга келдилар!

Давранинг энг пастидан асабийроқ овоз келди:

— Раиснинг эси жойида! Сопини ўзидан чиқаради!

Ажаб, «Раис чақирди»да қўйнинг қулоғини еганим учунми, овоз эгасини аниқ-таниқ билдим: физика ўқитувчимиз Ислоҳ Қиличев! Гапини битта мен, эшитдим, десам Жовли акажонимнинг қулоғи меникидан ҳам узун экан.

— Ҳов, маълим! — деди жеркиб. Овози микрофонда гумбуллаб кетди. — Висир-висир қилмай жим ўтиринг, хўпми? Пенсияга чиққан одам думини қисиб ўтиради. Қолаверса, кечаям чопиққа уч юз ўрнига қирқта бола чиққан. Бу — сизнинг таъсирингиз. Узингиз бўшаб кетган бўлсангиз ҳам мактабда сассиқ ҳидингиз қолган... Хўш... — Жовли акажонимнинг товуши тагин тантанали тўс олди. — Даврамизда районнинг энг ҳурматли кишиларидан бири — старший терговчи Шодижон Алимов ўтирибдилар. Сўз ўртоқ Шодижон Тошмаматович Алимовга!

Жовли акажоним гандираклаб; биз томонга кела бошладилар. Қарасам, Шодивой қафтлари билан юзини чангаллаб ўтирибди. Маст бўп қолдим, нима бало?

— Шоди! — дедим биқинига туртиб. — Сен гапираркансан?

— Нима? — Шодивой юзидан қафтини тушириб менга қаради. — Нима дединг?

— Гапир! — Худди мактабда, бир партада ўтиргандагидек тиззам билан сонига туртдим.

Жовли акажоним Шодивойга микрофон тутиб, ҳайқирди:

— Қани, битта авация бўлсин, ўзимизнинг ёш кадрга!..

Шодивой чайқалиброқ ўрнидан турдию, бирдан жиддий тортди. Бир зумда кайфиям тарқаб кетди-ёв! Гаплари милтиқнинг ўқидек. Ҳар сўзни чертиб-чертиб айтади. Нима қилсам юрист-да!

— Колхознинг ҳисобот-сайлов йиғилиши зўр ўтяпти! — деди вазминлик билан.

Ажаб, ҳамма жимиб қолди. Раис бува ўтирган жойида қоши чимирилиб, паст овозда жеркди:

— Шоди!

— А? — Шодивой оғзига микрофон тутганча отасига қаради. — Нима?

— Аҳмоқ! — Раис бува овозини янаям пасайтириб ўшқирди. — Кайфинг ошиб қолдим! Тўйда ўтирибсан, тентак!

— Э, шунақами? — Шодивой чунонам ёйилиб кулдики, микрофонда овози етти қишлоққа эшитилди-ёв! — Узр! Мен бўлсам, «Машъал» колхозининг ҳисобот мажлиси деб ўйлабман... Қаранг, ҳаммаси батартиб. Ҳаммаси даражасига қараб бўлинган. «Улуғлар» бир томонда. «Хашаки»лар бир томонда.

— Шоди! — Раис бува ўрнидан туриб кетди. Зўраки илжайди. — Жўрангни оёғи тўртта бўлаяпти. Қутли бўлсин демайсанми, улим?

— Шунақами? Узр... — Шодивой лаб-лунжини йиғиштириб олди. — Ниятим шуки, Қўшо бахтли бўлсин! Қўшо, жўражон! — у микрофонни ҳамон қўйиб юбормай, дабдурустан мени қучоқлаб олди. — Яхшиямки, сенга ўхшаган

одамлар бор, бу дунёда. Кел, ўртоқ, битта ўпай. Шошма, яна битта! Энди пешонангдан...

Кийқирик, қарсак бўлиб кетди. Жовли акам микрофонни унинг қўлидан юлқиб олиб, нари кетди, давра ўртасига чиқишга мадори етмадими, йиқилиб кетишдан қўрқдими, турган жойида эълон қилиб қўя қолди:

— Навбат санъаткорларга!

Рубоб жаранглади, тор варанглади, доира баданглади, гармон ғийқиллади, ғижжак нола чекди. Санъаткорлар ҳам бало экан! Овози ҳезалакчалиш эркакларникига ўхшаган Анорхон деган хотин учта қўшиқ айтса, товуши эркакшода хотинларникига ўхшаган Шоматхон деган йигит тўрттани қўндиради. Бўривой дегани саккизта ашула айтса, Қўлаҳмад ўн иккита қўшиқ билан жавоб қилади. Қадаҳлар пайдар-пай айланиб турибди. Биров арман коньягини отяпти, биров «Чашма», биров «Посольский», биров минерал сув.

Бир кўзим Наргисхонда. Сузилиб ўтирибди. Бир кўзим Шодивойда, кафти билан юзини чангаллаб пайдар-пай ҳиқичоқ тортяпти.

Кокилахон деган раққоса даврага чиқиши билан тўйхона тандирдек қизиб кетди. Э, ўзиям офат экан, бу Кокилахони! Шунақанги ҳимо қилади, шунақанги қилпанглайдик, одам зоти чидаб туролмайди. Тагин ҳар битта эркакнинг рўпарасига келиб киссасини кавламагунича муқом қилиб тураверади. Ана, тоғам чидаб туролмади шекилли, яхлит эллик сўмликни Кокилахоннинг зар дўпписи тагига қистирмоқчи эди, раққоса пулини лип этиб юлқиб олдию, нари кетди. «Галдир»нинг ўрнини «Аравай» деган қўшиқ эгаллади. Бир марта «аравай» дейди-да, тўққиз марта вой-войлайди:

«Аравай вай-вай-вай-вай! Вай-вай-вай-вай-вай!

— Вой, до-од! Қоматингдан! — ёқавайрон бўлиб кетган куёвим илондек буралиб ўрнидан турди. Киссасини кавлаб бир пачка уч сўмлик чиқарди. Ҳовли ёп-ёруғ эмасми, аниқ-таниқ кўрдим! Бир пачка уч сўмлик! Хабарингиз бор — пул ҳисобига устамиз: нақд уч юз сўм!

Кокилахонга битта эллик сўмлик ҳам, бир пачка уч сўмлик ҳам барибир экан. Бир зумда куёвнинг пули қаёққа ғойиб бўлганини ҳеч ким сезмади. Циркдаги кўзбойлоғичми, нима бало, бу Кокилахон!

— Наргисхон! — дедим парда ортидан келинингизнинг қулоғига шивирлаб.— Пулни қаёққа яширди?

Наргисхон пиқ этиб кулиб юборди.

— Билмасам...

Энди «Воҳай-бола» авжига чиқди. Қарсаклар осмонни титратди. «Ферма тоға» товукнинг оёғидек сертомир, қип-қизил бўйнини чўзиб, муқом қилганча раққосанинг олдига ўйнаб кела бошлади. Қаҳ-қаҳа, қийқирик бўлиб кетди.

— Ўзим ўрғилай, кўзингдан аканг! — деди-да, киссасидан бир пачка беш сўмлик чиқариб Кокилахонга кўрсатди. Жайранинг найзасидек тиккайган мўйловини ғолибона силаб қўйди.

Кокилахон ўйнаб келдию пулга чанг солган эди, «Ферма тоға» қув экан, пулни белининг орқасига яширди.

— Битта ўпич берсанг...

— Ҳўв, Мўсайип! — микрофонда Жовли аканинг овози жаранглади.— Номардлик қилма! Бер атаганингни!

Тўйиб мош еган хўроздек қип-қизариб кетган «Ферма тоға» овоз қаёқдан келаётганини билолмай аланг-жалаңг бўлиб қолди.

— А? — деди илжайиб.— Нима дедингиз?

Кокилахон ўйнаб турган кўйи, пайтдан фойдаланиб лип этганча унинг орқасига ўтди. Кейин нима бўлди, ўзим ҳам тушунолмади қолдим. «Ферма тоға» эс-ҳушини йиғиб олиб, аввал ўнг қўлини томоша қилди. Кейин чап қўлини... Ундан кейин юзини юваётган одамдек, иккала кафтини нақ бурнига тақаб узоқ термулиб қолди. Кўзлари ғилай бўп кетди.

— Пулим! — деди ҳайқириб.— Пулимни нима қилдинг? Беш жуз эди-ку, уйинг куйғур!

Микрофон чангаллаб турган Жовли акам бир имо қилганди, иккита забардаст йигит «Ферма тоға»ни икки қўлтиғидан олиб, четга судради.

Қарасам, Наргисхон парда устидан кафти билан оғзини тўсганча мириқиб куляпти!

— Қойил қилди-а, Наргис! — дедим қулоғига.

— Росаям болади, Қўшоқ ака!

Шу баҳона келинингизни ўпиб олмоқчи эдим, даврада «Лазги» авжига чиқди. Кокилахоннинг бояги ўйинлари ҳеч гап эмас экан! «Лазги»га гал келганида шунақанги учиб кетдики! Ё тавба! Одам боласиям шунчалик бўладими!

Ё, алҳазар! Суяги йўқ-ку, бунинг! Сочини учидан тортиб, товонигача баравар силкинади-я! Ростини айтсам, ўзим ҳам ўртага тушиб ўйнаб кетай дедим.

Бир маҳал «шарбатхона» томондан шамолда тебранган теракдек чайқалиб Шайдул-кассир чиқиб келди.

— Жонидан! Жонидан! — деди кўксига уриб.— Биз томонгайм бир қиё боқсинлар!

Обком вакилининг ёнбошида ўтирган Викторов қарсақ чалиб юборди.

— Молодец, Шайдул! Ай молодец!

Мингталиқ чироқ айнан шу одамнинг тепасида тургани учунми, боши чунонам йилтираб кетдики, бир эмас, иккита лампочка ловуллаб, тўйхонани янаям нурафшон қилиб юборгандек бўлди.

— Давай, Шайдул, давай! — деди Викторов қийқириб.

Шайдул-кассир белбоғи узилмаган бир пачка ўн сўмликни боши устида баланд кўтариб им қоқди:

— Жонидан!

Кокилахон минг бир тусда товланиб, Шайдул-кассирга яқин келди.

— Жовли Менглиевич! — Райком бува бағбақаси ликиллаб ҳайқирди.— Айтинг! Тўхтатсин! Бу ерда опиициалний одамлар ўтирибди, яхшимас!

— Шайдул! — Жовли акам ўша заҳоти микрофон орқали буюрди.— Кўп бодилиқ қилаверма!

У сўзини тамомлагунча Шайдул-кассир аллақачон Кокилахоннинг оппоққи-на юзидан ўпиб улгурган эди.

— Бўлди, ўв! — деди Жовли акам алам билан.

Қаёқда! «Лазги» авжига чиқиб кетган, Кокилахон жон ҳолатда қилпилла-япти. Шайдул-кассир бели боғлиқ ўн сўмликларни боши устида баланд кўтариб турибди. Кокилахон куй оҳангига мос қилиқ қилиб пайдар-пай сакрайдию, қани пулга бўйи етса! Шоти устига чиқиб сакрасаям етолмас.

— Сен ҳам битта ўпсанг, минг сўм сеники! — Шайдул-кассир юзлари ялпайиб илжайди.— Битта ўп, жонидан!

— Бас! — Жовли акам шунақанги чинқирдики, микрофон чийиллаб кетди. Шайдул-кассир қўлини паст туширган эди, ўша заҳоти пулдан айрилди. Кокилахон ўйнаб-ўйнаб нари кетди: «Лазги» ҳамон давом этарди.

Шайдул-кассир, бир зумда минг сўмдан айрилгани нашъа қилди шекилли, аламини Кокилахондан эмас, Жовли акамдан олди:

— Эркакмисан, Жовли! — деди ўшшайиб,— қистир ўзингам мард бўлсанг!

Чап ёнимда алланима тарақлади. Бурилиб қарасам, Шодивой столни муштляпти.

— Шоди! — дедим қўлига ёпишиб.— Эсингни йиғ, жўра!

— Қойил! — Шодивой чайқалиб ўрнидан турди.— Ургилдим, маймун ўйинларингдан! Хайр, дўстим! — у энгашиб бошимни бағрига босмоқчи эди, орқасига қалқиб кетди. Жўрам йиқилиб кетмасин деб, энди ўрнимдан кўзгаланимда аллаким орт томондан келиб, Шодивойни стул-пстули билан кўтариб, парда орқасига олиб кетди. Наргисхон икки қўллаб, билагимни чангаллаб олди.

— Қўшоқ ака! — деди овози титраб.— Қўрқяпман...

— Бўлди, жоним, парво қилма! — шовқин-сурон орасида Наргисни маҳкам бағримга босиб, парда устидан юзидан ўпиб олдим,— жўрамни сал кайфи ошиб қолди.

— Эркаклигимни кўрсатайми! — микрофонда Жовли акамнинг асабий овози жаранглади.— Кўриб қўй, боди! Мен сенга ўхшаган майдакаш эмасман! Баққа келинг, Кокилахон!

Раққоса худди шуни кутгандек Жовли акамнинг рўпарасига ўйнаб келди.

— Мана! — Жовли акам шимининг киссасидан сарғиш белбоғ тақилган бир пачка йигирма беш сўмликни чиқарди. — Олинг! — деди Кокилахонга узатиб. — Ҳалолингиз бўлсин! Санъатингиз учун, талантингиз учун!

Шўрва қайнагандек сийрак қарсақ чалинди. Қарасам, Раис бува, Райком бува, тўрда ўтирганлардан тагин беш-олти киши чапак чалапти.

— Бирпасда шунча пул ишлаб олди-я! — дедим келинингизнинг қулоғига шивирлаб. — Мазза-мазза отарчиники экан-ку. Озроқ қарз сўрасам, берармикин?

Наргисхон, парда ортидан ширин пўписа қилди.

— Сўраб кўринг-чи?

Келинингизга дил кетиб, даврада нима бўлаётганини пайқамай қопман. Наргисхоннинг кўзида хавотир пайдо бўлганини кўрдиму, бурилиб қарасам, Шайдул-кассир қорнини ушлаб, икки букилиб турибди. «Раис чақирди» дагига ўхшаб пивони сабзи сувига қўшиб урган бўлса, ичи оғриб қолди, деб ўйлагандим, йўқ, кулаётган экан.

— Ҳи-ҳи-ҳи! — Шайдул-кассир қаддини ростлаб хандон отди. — Ҳа-ҳа-ҳа! Ўзим берган пул! Ишонмасанглар, қаранглар! Белбоғига ўзим қўл қўйганман!

Жовли акамнинг жаҳли ёмон экан! Қўлидаги микрофон симини осилтирганча бошини икки елкасига тортиб, Шайдул-кассир томонга отилди. Наргисхон эшитиб қолмасин-ку, шу топда тоғаси яна уккига ўхшаб кетди. Орада уч қадамча қолганида «ҳ-ҳа» деди-да, Шайдул-кассирнинг қорнини мўлжаллаб калла урди. Кассир бечора қоқ тагидаң арра солинган теракдек гурсиллаб ерга ағдарилди.

Ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди.

Кокилахон ўйинга қанча уста бўлса, қочишга ҳам шунчалик чаққон экан! Ҳамон давом этаётган «Лазги» оҳангига мос ҳаракатлар билан ўзини санъаткорлар ўтирган сўрига отди.

Кимдир сўкинди. Кимдир «дўст» тортди.

Негадир чироқ ўчиб қолди.

— Қўшоқ ака! — Наргисхон бўйнимга осилиб ялинди. — Қўрқиб кетяпман! Келинингизни овутиб ўтирган эдим, бошим устига аллаким эгилди.

— Турақол, Қўшо! Келинни уйга олиб кир!

Қоронғуда бўлса ҳам танидим: отам!

— Қўркманг, болам, — деди у Наргисхоннинг елкасига қоқиб. — Уйга киришлар. Сизга деса бири-бирининг гўштини емайдим, булар!

Қайноққина, ширингина. Наргисхонни бағримга босганча уй томон етакладим.

Ун саккизинчи боб

Шақ этди, пақ этди, пуфак ёрилиб кетди!

Урмим бино бўлиб йиғлаган эмасман, деганмидим? Йўқ, йиғлаган эканман, дўхтиржон. Бир марта!

Нега дейсизми? Қўйинг, бу гапларни айтишга уялади, одам! Ҳа, мен содда эдим. Аммо виждонсиз эмасдим. Гўл эдим, аммо имонсиз эмасдим! Аҳмоқ эдим, аммо диёнатини пулга сотадиганлар хилидан эмасдим.

Кечагина бошига қўнган бахт қушидан маст бўлиб юрган одам, эртасига муккасидан йиқилса ғалати бўларкан. Одамнинг пешонаси тақ этиб деворга урилганидан кейин кўзи очиларкан. Шунча пайдан бери кўр эканман, сўқир эканман...

Нима қилай? Кимга айтай дардимни? Отамгами? Тўйдан кейин уч кун ўтмай, қон босими ошиб йиқилиб қолди-ку ўзи? Жовли Менглиевич у ёққа югуриб, бу ёққа югуриб, янги қудасини областдаги «катталар» ётадиган баннисага жойлади. Отам бунақа илтифотдан хурсанд бўлди, дейсизми? Кўргани борганимда негадир маъюс кулимсираб қўйди.

Мен-ку дадамга ҳеч нима демадим. Лекин отам менга ўхшаган гўл эмас. Уруш кўрган, тиззасидан қон кечган. Биров ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, юзингга

тупурса-да, «бир ҳазил қилдим-да, ма, артиб ол», деб чўнтагидан рўмолча чиқариб узатса, қанақа бўлади? Отам буни билмайдими? Аслида, айб менда! Узимда! Мен — молфаҳмда! Дадамнинг ўрнига мен баннисага тушишим керак эди. Уладиган бўлсам мен ўлишим керак!

Онам бўлса, ўзи билан ўзи овора! Кун ора автобусга ўтириб, дадамнинг олдига югуради. Нима қилай? Дардимни жўрам Шодивойга айтайми? Нима дейман? Отанг аблаҳ экан, дейманми? У ёғини сўрасангиз, Шодивой қишлоқда турмайди. Квартирада яшаб, район марказида ишлаяпти. Уша — менинг тўйим куни маст бўлиб чиқиб кетган кўйи қишлоққа қайтиб келмади.

Наргис билан турмушимиз... ит ётиш — мирза туриш. Бирга яшаймизу, ўртамизда бошқа бир одам, учинчи одам тургандек...

Бир вақтлар отам кўлимга пуфак тутқазиб, «пуфла, ўғлим, пуфла қани, қачон ёриларкин» деганида хўп ўйлаб гапирган экан! Пуфак эртами-кечми ёрилиши керак эди. Сезиб турибман, ёриладиган пайти яқин қолди. Колхозда текшир-текширлар кучайиб кетган, Раис кўзимга кўринмайди. Тўғри-да, қандоқ кўринсин... Ғунчани узсин. Тўйиб-тўйиб ҳидласин. Ҳадди сиққанича, кучи етганича эзгиласин... Кейин менга... мен — нодонга узатсин. Устига — устак, «қоғозга ўроғлик қандек бошингга кўтариб юр», деб писанда қилиб ҳам кўйсин...

* * *

...Пуфак куз кунларидан бирида, аини терим қизиган паллада ёрилди. Раис ҳада қилган, йўғ-е, садақа қилган пат-патга кўлимни ҳам тегизмадим. Қандоқ тегизай! Ҳаром-ку ўша лаънати пат-пат! Бундан чиқди, бир вақтлар болалигимда мотоцикл минишни орзу қилиб юрганимда «пат-пат»га Ойсара янгам эга чиққани, Турсунбой акам ўша наҳс босган лулкани минишга ҳазар қилгани, доим маъюс тортиб юришида гап бор экан-да! Бундан чиқди, Раис бува Турсунбой акани, менга ўхшаб, онасининг қорнидан тушганча гўдак ҳолида қолган соддаларни пат-пат билан алдар экан-да! Раис «ўғлингни ўқишга олиб бораман», «машъал қиламан», «оталик қилиб уйлантириб кўяман» деганда дадам «туллак раис берадиганини белбоғига боғласин» дегани бежиз эмас эканда!

Онам! Бечора энам! Шу номардга ишониб, отамга қанча дашном берди, Раис бувани фариштага қиёс қилди! Фаришта! Ўзидан қолган сарқитлар билан бошқаларни боқадиган фаришта! Йўқ! Раиснинг мағзаваси керакмас менга! Мағзавага қўшиб узатган пат-патиям керакмас!

Ҳаром! Ҳаммаси ҳаром!

Ҳар куни далага эшагимни миниб бораман. Ростини айтайми? Ҳаммасидан шу тилсиз — забонсиз жонивор афзал менга! Нима бўлганда ҳам қувлик-шумликни билмайди. Хиёнат қилмайди...

Тонг отмасдан эшак миниб чиқиб кетаман. Машинада пахта тераман. Уйга келишга юрагим йўқ. Кечалари шийпонда қолиб кетаман.

Бир куни кечқурун қатирмоч бўлиб кетган пайтавамни алмаштириш учун уйга келсам, онам эшик олдида типирчилаб турган экан.

— Тез бўл, болам, машина топ! — деди чирқиллаб. — Келинни дард тутиб қолди. Яхшиям ўзинг келдинг. Аксига олиб, отанг ҳам баннисада.

Отам Жовли Менглиевичнинг «илтифоти» билан казо-казоларнинг шифохонасида бир ой ётиб, сал ўзига келган, аммо куз тушиши билан дарди қайталаб бир ҳафта аввал тагин аҳволи оғирлашиб қолган эди. Уккиқўз Жовли ака яна ўша касалхонага обормоқчи бўлганида, «қўйинг, унақа жойлар менга тўғри келмас экан», деб район касалхонасига ётганди.

— Бўла қол, болам! — деди онам негадир кўзини олиб қочиб. — Қийналиб кетди бечора!

Нега тескари қараётганини билмасам экан! Уялаяпти, бечора. Ажаб, қилғиликни қилган бошқалару, энам номус қияпти. Тўйдан кейин уч ҳафта ўтар-ўтмас, онам «келиннинг қадам олиши ғалатироқми?» деб ярамга туз селган эди. Кейин бу тўғрида бошқа гаплашмадик. Ниманиям гаплашардик. Мана, ўша яра ёрилди! Жондан суйган Наргисхоним тўрт ойда туғиб беряпти...

Уйга кирсам, Наргис инграб ётибди. Қизиқ, хотининг туғай деб турсаю, машинаси бор кўшнингга «келинни туғруқхонага олиб борайлик» дейишга ор

қилсанг, ғалати бўларкан. Кимга айтаман? «Ия, Қўшоқжон, келин тезотар чиқиб қопти-ку», демайдими?

Ноилож «пат-пат»ни юргиздим. Онам келинни ўраб-чирмаб, лулкага ўтказди. Ўзи орқага мингашаётган эди, жеркиб бердим.

— Тушинг! Йўлни ўзим биламан!

Мотоциклни учириб кетдим. Қоронғи кўча, қоронғи осмон... Бир кўнглим мотоциклни учириб бориб, симёғочга урсаму, ҳаммасидан бир йўла қутулсам, дейман. Начора, шайтонга ҳай бердим.

...Туғруқхона эшигига етишимиз билан ичкаридан оқ халат кийган икки хотин тушиб, мотоцикл чироғининг ёруғида шу томонга югурди.

— Қўшоқ ака! — Наргис хансираб ингради. — Мени кечиринг... — Қарасам йиғлапти. Юпатгим келдию, негадир юпатолмадим. — Агар менга бир нима бўлса, — деди йиғлаб. — Икки қўлим раиснинг ёқасида!

Шунда яна бир нарсани тушундим. Наргис мени, мен молфаҳмни алдади. Аммо унда нима гуноҳ? Қўша-қўша неварга кўрган Раис уни шу кўйга солган... Нима дейишимни билмасдим. Айтадиган гапим ҳам йўқ, эди. Нима дей? Нима қилай?

Оқ халатлилар уни лулкадан суяб тушириши билан мотоциклни орқага буриб, елдириб кетдим. Хаёлимга тагин ўша гап келди. Ҳозир симёғочга уриламан, ё бўлмаса тикроқ жарга қулаб кетаман-да, ҳаммаси тамом! Мотоциклни учириб кетяпман. Нуқул хаёлимда шу гап айланади. Бўлди. Мен энди яшамайман! Мен ҳам одамманми? Мен ҳам эркакманми? Эртага одамларнинг кўзига қандоқ қарайман?..

Бир маҳал рўпарада машина чироғи кўринди. «Пат-пат»ни тўппа-тўғри чироққа бурдим. Энг сўнги дақиқада машина ўзини кескин чапга олиб, ғувиллаб ёнимдан ўтиб кетди. Чанг-тўзон орасида қолдим. Ҳамон учиб борарканман, хаёлимдан бошқа ўй кечди. Шошма, ўлиб кетишдан осони йўқ. Аввал Раис билан, менга шунча «оталик» қилган Раис билан икки оғизгина гаплашиб олай!

Кунгураддор дарвозаси қулф экан. Аввал муштладим. Кейин тепдим. Дарвозахонада чироқ ёнди. Елкасига тўн ташлаган Раис мени кўриб аввал ҳайрон бўлди, кейин севинди:

— Тинчликми, Қўшоқжон! Отанг тузукми? Келин яхшими?

— Яхши! — дедим лабим титраб. — Туғруқхонага обориб қўйдим.

Раис ҳайрон бўлгандек кўзларини пирпиратди.

— Ия, Қўшоқжон? Ҳали муддати етмаганди шекилли? — дедию бирдан тиззасига уриб, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди. — Вой, машъал-ей! Вой, ударнигей! Бу ёғиниям боқладим де! Хотинниям дасрочна туғдириб юбордим де! — у ҳовли томонга қараб бақирди. — Суюнчи обчиқ, хотин! Ўғилми-қиз? — деди менга юзланиб. — Отини нима қўясан?

Титраб кетдим:

— Отини сен қўясан!

Унинг кулгиси шартта кесилди. Чироқ остида ранги бир гезардию, юзи қаҳрли тусга кирди:

— Бу нима деганинг, ҳайвон! «Қаллиқ ўйин»га борганинг эсингдан чиқдими! Ўзим кўрганман!

Шуям одам бўлди-ю! Шуям эркак бўлди-ю!

— Ол матоҳингни!

Нарироқда турган «пат-пат»ни етаклаб, дарвозага рўпара қилдим. Елкам билан бир туртган эдим, дарвоза тавақаси очилди. Мотоциклнинг орқасига ўтиб кучим борица кажавасига тепдим. Дарвозахона қияроқ экан, «пат-пат» ичкарига қараб ғириллади. Раис сакраб ўзини четга олди. Мотоцикл шитоб билан ғилдираб бориб, оппоқ «Волга»нинг орқасига урилди. Рули қийшайиб, машинанинг орқа чироғи чил-чил бўлди. Раиснинг кўзида ўт чақнаб кетди.

— Машинани нима қилдинг, ҳароми! — деди ҳайқириб. Мушт ўқталиб, устимга келаётган эди, этигимнинг қўнжидан пичоқ чиқардим.

— Келавер! — Қизиқ, шунақанги осойишта гапирдимки, ўзим ҳам ҳайрон қолдим. — Кела қол!

Раис турган жойида тахта бўлиб қолди. Шу пайт эркак деса эркакникига, хотин деса хотинникига ўхшамайдиган даҳшатли овоз ув тортди.

— Вой-дод! Улдирыпти! Эримни сүйяпти!

Раиснинг ола-була кўйлак кийган хотини товушини баралла қўйиб, тагин бир додлади-да, супадек жойни эгаллаб, гурсиллаб ерга ўтириб қолди.

Остонасига туфладиму, бурилиб кетдим. Орқамдан Раиснинг чинқироқ ҳайқирғи эшитилди:

— Ҳароми! Эси паст, жинни! Мен бунга оталик қилдим! Уйлантириб қўйдим...

* * *

Эрталаб онам тугун-терсак кўтариб йўлга тушди.

— Келинимдан хабар олай. Бир йўла отангниям кўриб келаман.

Сезиб турибман. «Отангдан суюнчи оламан» демади. Тўғри-да, суюнчини Раисдан хотини олсин! Эри яна битта болали бўлди-ку, ахир!

Эшагимни миниб, далага келдим. Тулпорни шийпон олдидаги толга боғлаб, ишга тушиб кетдим.

Машинада пахта теряпману, хаёл минг кўчага олиб киради. Нуқул ўзим билан ўзим гаплашаман. Нега шунчалик оёқости бўлдинг? Нега Раис сени шунчалик хор қилди? Тошкентга етаклаб борди, сув буйига олиб бориб, суғормай қайтариб келди! Шунчаки эрка ўғли Шодивойнинг кўнглини олиш учунми? Раис ўша «Катта домла»га мўмайгина қистирмаса, сен тугул Шодивой ҳам институтни тушида кўрарди. Нега ўша пайтда бу гапларни ўйлаб кўрмадинг!

Отанг «дипломат»га тахлаб берадиган жарақ-жарақ пулинг йўқ эди-ку, нега Шодивойга эргашиб Тошкентга бординг? Раис қўймадими? Нега сенга ёпишиб олди? Нега ўқитаман, юрист қиламан, деди?

Шошма! Унинчини битираётганингда, имтиҳон бошланишидан олдин Раис Ойсара янгага атлас олиб келганмиди? Ушанда Ойсара янга йиғлаганмиди? Турсунбой аканинг уйдан чиққанингда Раис нима деди сенга? «Бир-икки ой индамай юр, Турсунбойга кўринма», дедими? Ҳа-а! Мана, гап қаёқда экан! Тўхта! Ушанда Ойсара янга «Раис бошқа китоб топган, ўшани ўқийверсин» деганмиди? Бундан чиқди ўша кезлари Раис бошқасига илакишиб юрган. Ойсара янга ундан аразлаган. Раис ярашмоқчи бўлиб, сендан Ойсарага совға киргазган. Шошма-чи! Уша Наргис бўлмасин тагин! Йўқ, Наргис у пайтда ёш бола бўлган. Бундан чиқди, Раис бошқа ўйнаш топган. Бундан чиқди Наргис биринчиси ҳам эмас, охиргиси ҳам...

Барибир! Раис сени шаҳарга бекорга олиб бормаган. Оғзидан гуллаб қўймасин, одамларнинг кўзидан узокроқда бўлсин, деб атайлаб олиб кетган. Ҳов ўшанда, гастинсада Шодивойга нима деди? «Жўранг шунча ўйнади, бўлди-да», дедими? Демак, сени шунчаки «ўйнатиб» юрган. Тошкентдан қайтгандан кейин Ойсара янга билан ярашиб, тагин апоқ-чапоқ бўлиб кетган. Икки орада Турсунбой ака додини кимга айтишини билмай, ранги сомондек сарғайиб юраверган! Бечора! Сен бўлсанг, ишга раъйи йўқ деб хафа бўлиб юрибсан! Йў-ў-қ, Раис чучварани хом санабди. Мен Турсунбой ака эмасман, ер чизиб юрадиган! Қўлидан келса, юрист ўғлини ишга солиб оттириб юборсин!

Шошма! Шодивой ўшанда, гастинсада нега бунча тўполон қилди? Нега «Қўшоқ институтга кирмаса, менам қишлоққа қайтиб кетаман», деб туриб олди? Ёлғондан қилдими? Ким билади? Ишониб бўладими, буларга? Ҳаммасининг илдизи бир! Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди! Ҳатто бировнинг тўйида ҳам тараф-тараф бўлиб ўтиришади. Райком бува билан Раис тўрда, қирқ йиллик муаллим пойгакда! Шодивой ҳам пора билан ўқиб терговчи бўлган-да! «Дадам айтди, юристларнинг топиш-тутиши зўр бўларкан», деб ўзи айтган-ку! Бундан чиқди... Унақа бўлса, нега каникул пайтида қишлоққа келмай қўйди? Менинг тўйим куни маст бўлиб, уккикўз Жовли ака, Шайдул-кассирларни нега маймун ўйнатяпти, деди?

Хўп, майли. Узинг-чи, ўзинг? Узингда айб йўқми? Газетада мақтаганию, радиога «машъал» деганига маҳлиё бўлиб юравердингми? Гектаридан эллик центнер ҳосил олганинг, машинада уч юз эллик тонна пахта терганинг ғирт ёлғон-ку! Шунчалик илғор экансан, нега ўзинг ҳам, бригадангдаги йигитлар ҳам носвой пулига етар-етмас ҳақ олади? Қаёққа кетяпти ўша пуллар? Бундан чиқди кеч кузда, ярим кечаси хлоппунктда мажлис бўлган куни Шайдул-кассирнинг папкасини йўлда тушириб қолдирганингда кассир шунчалик типирчиллагани

бежиз эмас экан-да! Кичкиналингингда икки карра икки — беш, деб юрганинг ўйинчоқ экан-ку! Дунёда бунақанги ишлар бор экан! Хоҳласа сувдан ҳолва ясайди. Хоҳласа халқни чўмичда қоқиб бойлик тўплайди. Давлатнинг кўзига чўп солиб, «қаҳрамон» бўлади. Хўш, шунақа экан «ифвогар» Эргашев «сенга билдирмай ведомость тузишди, пахта ўрнига пул топширишди» деганда нега ишонмадинг? Ишонмадинг эмас, Эргашевни қоралаб ёзишган газетани Наргис ўқиганида қарсақ чалдинг! Нега? Йўқ, азбаройи Эргашевни ёмон кўрганингдан эмас, Наргисни яхши кўрганингдан чалгансан. Шошма?! Ушанда Наргис сени ўпган эди-а? «Сиз яхши одамсиз», деган эди-а?! Демак, ўшанда Наргиснинг гапини бошқача тушунибсан-да. Мени жон-дилидан севади деб ўйлабсан-да! Галварс!

Обком вакили, Райком, Раис — ҳаммаси бир томонга ўтиб турганидан кейин, колхоз манфаатини шулар ўйлайди, булар ахир катта одамлар, эсли одамлар дебман-да! Мен аҳмоқ шуларга ишониб юрибман-а! Шуларга-я! Ким ўзи булар?! Приёмчик Жовли, РайПО: қайнотам, Раис, Шайдул-қассир, тўйда елиб-югурган куёв — ҳаммаси бир одам! Ҳаммаси! Ким билсин, балки Наргиснинг тан-жони «носоғроқ» эканини ҳаммаси билгандир. Ҳаммаси биргаллашиб мен аҳмоқни яна бир марта аҳмоқ қилгандир! Нега бўлмаса Раиснинг ўзи тўсатдан тўйга бош-қош бўлиб қолди. Нега ўша ҳаром-хариш пат-патнинг калитини бўйнига осиб юрадиган Ойсара янга Наргисниқига боришимни эшитган заҳоти илжайиб, бахт-саодат тилади. Балки яна бир норасмий «кундош»дан қутулганига, Раис тагин ўзиники бўлиб қолганига шукур қилгандир. Ифлос! Хотиним (қизик, нега энди менинг хотиним бўлсин, Раиснинг хотини-ку) билганини қилсин. Энди турмушимиз турмуш бўлмайди. Биламан, унгаям осонмас. Туғруқхона эшигида бекорга йиғламади. Ростини айтди. Хўп, шу билан менинг дардим енгиллашиб қоладими? Мен нима қилай, ахир? Қайси биридан қасос олай? Қандоқ қилиб? Ҳаммасини бир чеккадан сўйиб чиқолмайман-ку! Раис хоҳласа, бугуноқ мени обориб тиқиб қўяди. Ёнига Жовли тушади, Райком тушади, қайнотам тушади...

Хўп. Бўлмаса нима қилай? Бир ҳафтадан кейин Наргисни туғруқхонадан олиб чиқиб, раисдан бўлган болани «лу-лу-лу» деб кўтариб келайми? Турсунбой акага ўхшаб бир умр одамларнинг кўзига қаролмай юрайми? Ё «машъал» бригад бўлиб, гектаридан олтмиш центнердан ҳосил кўтариб медаль олайми? Ҳар мавсумда тўрт юз, катталар хоҳласа етти юз тонна пахта териб «қаҳрамон» бўлайми? «Қаҳрамон» эмиш! Раис хоҳласа шунақа қиладики, ҳар куни мени далага жўнатиб, худди Ойсара янгамнинг уйига киргандек, Наргиснинг олдига келади! Ким билсин, балки бир вақтлар Турсунбой акамга ҳам осмон баравар ваъдалар бергандир?.. Раҳмат! Тупурдим, ўша қўшимча планларига, ясама «қаҳрамонлигига!»

Хаёл суриб, эгат бошига бориб қолибман: Ўгирилиб қарасам, бункер тўлиб кетибди. Машинани орқага бураётганимда шийпон томонда ўқ товуши эшитилди. Ҳайрон бўлиб, машинадан тушдим.

Шийпон олдидаги толга боғланган Тулпорим бошини орқага ташлаганча икки газ сакраб кетганига кўзим тушди. Нарироқда, «Нива» машинаси тўхтаб турарди. Эшагимнинг рўпарасида туриб милтиқ ўқталаётган Раисни энди кўрдим. У милидан тутун чиқиб турган милтиқни йиқилаётган эшагимга яна тўғрилади. Тулпорим жон талвасасида арқонни силтаб ўзини орқага отди. Шу пайт аввалгидан ҳам қаттиқ гўмбурлаган ўқ товуши қулоғимга кирди. Милтиқ милидан тагин тутун чиқди. Эшагим ерга қулаганини кўрдиму ўша томонга югурдим.

Етиб келсам, Раис шийпондаги сўрида қўшоғиз милтиқни тиззасига кўндаланг қўйиб, хотиржам ўтирибди. Учиб келиб, Тулпоримнинг устига тиз чўкдим. Ун беш йиллик кадрдоним тупроқ ерда чўзилиб ётар, курагидан қон оқиб, қорайиб турарди. Бошини кўтарган эдим, очиқ қолган кўзларида худди одамниқига ўхшаган ҳайратми, унсиз хитобми кўрдим. Қўлимга қон юқди. Бўйини ҳам ўқ тешиб ўтган экан!

Эсдан оғандек сапчиб ўрнимдан турдим.

— Нима қилдинг? — дедим ҳайқириб. — Нима қилдинг, ҳайвон! Тилсиз-забонсиз жонивор нима гуноҳ қилди сенга?!

— Пахтани пайхон қилган! — Раис тескари қараб чирт этиб тупурди. — Бир гектар ерни!

— Қачон? Боғлоқ турибди-ку!

Раис негадир хириллаб кулди.

— Бу — машинанинг чироғини синдирганинг ҳаққи! Кечаги тухматинг учун яна жавоб берасан ҳали!

— От! — кўксимга чанг солиб, кўйлагимни йиртдим. — Номард, келиб-келиб кучинг шу жониворга етдими? От, мард бўлсанг! От, ҳезалак!

— Бу — шунчаки предупреждена. Ҳали шунақанги кунларни кўрасанки! Хотинингни ҳақорат қилганинг учун, раҳбар ходимга пичоқ ўқталганинг учун... — у халатнусха кителининг тугмасини ечиб, жун босган кўкрагини хотиржам силаб қўйди. Милтиқ қўндоғидан ушлаб, машинаси томон юрган эди, ерга чўккалаб қолдим.

— Ҳаромхўр! Ҳайвон! От, деяпман, эркак бўлсанг!

У «Нива»га ўтириб моторни юргизди.

— Шошма, — деди илжайиб. — Ҳар нарсанинг ўз мавриди бор!

Шундай дедию, машинани гуриллатиб кетди. Тура солиб, югурдим. Кўлимга тушган гувалани олиб, «Нива» кетидан отдим. Тегмади. Ҳансираб чопиб борарканман, қоқилиб, юзтубан йиқилиб тушдим. Тиззамнинг кўзи сирқираб оғрир эди, оқсоқланиб қайтиб келдим.

Шийпон бурчагида турган, занглаб кетган кетмонни олиб, тол тагидан чуқур қавлай бошладим. Ишонасизми, эсимни таниганимдан бери йиғлаш нималигини билмаган, тўйдан кейин ўзимни неча марта ўлдиришга қасд қилганда ҳам кўзимга бир қатра ёш келмаган одам, эшагимни кўмаётганда йиғладим!

Кейин ҳовузда юзимни ювиб олиб, сўри чеккасига келиб ўтирдим. Узоқ ўтирдим.

Орқа томонда мотор гуриллади. Бурилиб қарасам, Раиснинг машинаси! Кетмон дастасини маҳкам чангалладим. Яхши! Раис милтиқ билан, мен кетмон билан! Ё у ўлади, ё мён! Аммо Раисни ўлдирсам, эшагимнинг тагига кўммаган номард! Тулпоримнинг гўрини очиб, судраб чиқараман-да, аввал Раисни ерга тикаман! Кейин эшагимни! Тоқи, Раиснинг ўлиги эшагимнинг тагида ётсин!

Машинадан коптокдек дум-думалоқ Қамчибек тушди.

— Қўшоқжон... — деди ялиниб. — Тез бораркансиз! Райком бова чақир-япти.

Энди машина ичига биқиниб олиб, ҳунар кўрсатяптими, ҳезалак! Қарасам, йўқ, машина ичида ҳеч ким кўринмайди.

— Жуда илтимос қилди, Райком бова! — деди шофёр ҳуркиброқ.

— Ким у Райком бованг!

— Қўшоқжо-он! Янги камиссия ҳамма томонни комплекс текширяпти, умрида далага чиқмайдиган катталарнинг ҳаммаси ўша ерда. Қайнотангиз... Жовли Менглиевич...

— Менинг қайнотам йўқ!

— Мусайип ҳам ўша ерда. «Ферма тоға».

— Э, ҳар юз совлиқдан икки юзтадан кўзи оладиган «Ферма тоға»ми? Шофёр суюниб кетди. Илжайди.

— Худди ўзи!

— Танимайман!

— Райком бова қаттиқ тайинладилар. Энг машъал механизаторимиз келмаса бўлмайди, дедилар.

— Эргашевни иғвогар деб қаматган ўша Райком бовами?

Шофёр индамай бошини қуйи солди.

— Униям танимайман! — дедим хўрсиниб. Қизиқ, ичим бўм-бўш эди.

— Қўшоқжон! — Шофёр елкамдан қучди. — Тўғрисини айтайми? Бу камиссия тўсатдан босди. Жуда катта камиссия! Марказдан келган. Уттиз киши! Гектаридан эллик уч центнердан ҳосил оладиган, мавсумда тўрт юз тонна пахта термоқчи бўлган йигитни ўзини кўрсатасан, деяпти. Раис бова, Қўшоқ Салимов фарзанд кўрган, хотинидан хабар олишга кетган, десаям қўймаяпти.

— Келаверсиң, — дедим пинагимни бузмай.

— Бу ёққа қандоқ опкеламиз? Ҳосилнинг мазаси йўқ-ку! Райком бова

айтди: олтинчи участкада машина тушмаган қарта бор. Ушанда ярим соатгина пахта териб кўрсатса бас, деди! Раис бова сизни хафа қилиб қўйган экан. Райком бова Раисни ёмон сўқди. Шу боланинг дилини оғритсангиз, сиздан норози бўламиз, деди. Шахсан ўзи илтимос қилди.

Меҳрибончиликни қаранг! Тупурдим, ўша Раиснинг ҳамтовоқларига!

— Яп-янги машина тайёрлаб қўйишибди. Жон ука, хўп денг! — Қамчибек икки қўлини кўксига қўйди. — Мениям бола-чақам бор. Бормасангиз, Райком бова билан Раис теримга сомон тикади.

У кўзимга шу қадар илтижо билан термулиб, шу қадар йиғламсирадики, хаёлимга ғалати ўй келди.

— Қамчибек ака, камиссия ростдан ҳам марказдан келганми?

— Марказдан! Обком вакилиям пилдираб юрибди. Райком бованинг эс-хуши ўзидамас. Раис бова-ку, тамом бўлди, ҳаммага бир қараб талмовсирайди...

— Аввалгиларига ўхшаб пулга сотилмайдими, камиссияларинг?

— Билмадим. Аммо зиёфатга кўнмади... Раис бова «бир пиёла чойимиз бор» деган эди, камиссия бошлиғи жеркиб ташлади.

— Кетдик!

...Ростдан ҳам ҳали машина кирмаган, пахтаси оқиб ётган пайкал четида эллик чоғлиқ одам турган экан. Похол шляпа кийганлар, бошьяланглар, дўппи кийганлар. Семиз обком вакили уларнинг атрофида гирдикапалак! Соқолини қиртишлаб олган қайнотам, уккиникига ўхшаган кўкимтир кўзлари аланг-жалаг Жовли ака, пахта заводининг директори — тақирбош Викторов, икки гапнинг бирида «монға қоранғ» деб гап маъқуллаётган «Ферма тоға», новчатерак Шайдул-кассир, ингичка бўйнидаги учбурчак бағбақаси пайдар-пай лиқиллаб турган Райком бува, бирпасда яسانيб, медаль тўла қора костюмини кийиб олган Раис...

Раис машинадан тушишим билан шодон хитоб қилди.

— Мана, ўша машъалимиз! Қўшоқжон Салимов! Буни қаранглар, бугун тўнғич фарзанди туғилдию, шундаям даладан чиқмайди. Бошқа участкадан пахта тераётган экан, азамат.

Аллақаяқдан қайнотам пайдо бўлди.

— Қизча, қутли бўлсин, улим! — дедию, пешонамдан ўпмоқчи эди, юзимни чириллатиб ўгирдим.

Раис уни нари суриб, яна хитоб қилди.

— Бу участкага икки марта машина кирган. Ҳосилимизни қаранг! Учинчи теримга ҳам етилиб турибди.

Гапини қаранг. Оғзини очди, ичидан ёлғон чиқади, аблаҳ! Бунақа «кўргазмали пайкал»ларни мавсум охиригача атайлаб асраб қўйишингни ғирт аҳмоқ ҳам билади-ку!

— Бунақа майдондан бемалол олтмиш центнердан олса бўлади, — деди у жилмайиб. — Қани, Қўшоқжон! Бир кўрсат хунарингни! — У камиссия вакиллари ортиқча савол бериб, мени ўртага олишини хоҳламади шекилли, зипиллаб пайкал бошида турган машина томон етаклади.

Машина чиндан ҳам яп-янги эди. Дарров сездим: шпинделлари топ-тоза, кабинасидан ёқимли ҳид келиб турибди. Буям кўргазмали машина! Икки соат пахта терасан-да, кейин яна олиб қўяди.

«Хунаримни» кўринг келиб қолдими? Ҳозир-да, шунақанги хунар кўрсатайки! Қизик, негадир қайнотамнинг «қизча қутлуғ бўлсин» дегани қулоғим тагида яна жаранглаб кетгандек бўлди. Бундан чиқди, Наргис қиз туғибди-да! Раиснинг қизи! Ҳаромхўрлар! Ҳамтовоқлар! Кўриб қўй!

Ричагини босиб шпинделларни шу қадар паства туширдимки, ерга тегиб қолди-ёв! Моторни юргизиб, кучим борича тепкини босдим! Машина қутурган филдек наъра тортиб, олдинга сапчиди. Чанг-тўзон кўтарилди. Бурилиб қарасам, бункерга пахта эмас, ғўзапоялар, мажақланган кўсақлар патир-путир тушяпти! Қойил! Ўзим ҳам бир зумда аллақанча жойни ағдар-тўнтар қилиб ташладим-ов! Мана бунинг отини ер ҳайдаш деса бўлади! Машинам ўтган жой шип-шийдам! На пахта бор, на ғўзапоя! Ер шудгор бўлиб кетганини айтмай-сизми!

Бир маҳал Раис билан Райком бува машина кетидан югуриб қолди. Негадир

кулиб юбордим. Бу кунингдан баттар бўл, ҳамманг! Раис ранги гезарганча қўлини пахса қилиб бақирди. Эҳ-ҳе, ҳалиям дўқ қиялсанми?! Мана бўлмаса! Машинани шиддат билан далага кўндаланг қилиб бурдим. Одатда, терим машинасини кескин буриб бўлмайди. Бункер залваридан ағдарилиб кетади. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Машина ўнг томонга оғди-да, гурсиллаб думалаб тушди. Кабинадан отилиб кетдим. Пахтазор ўртасида анчагача қулоғим ғувиллаб ётдим. Бошим каттароқ кесакка урилган эканми, сирқиллаб оғрир, қулоғим шанғиллар эди.

Бир зумда устимга одам тўпланди. Шляпали, шляпасиз комиссия аъзолари, сурнайга ўхшаб ғийқиллаб нафас олаётган семиз обком вакили, учбурчак бағбақаси лиқиллаб турган Райком бува, Шайдул-кассир, қайнотам, укки кўзлари ёниб турган Жовли ака, башанг кийинган раис, қўйингчи — «Ферма тоға»гача атрофимни ўраб олишди.

— Нима қилдинг, аҳмоқ! — Раис йиртилиб кетган ёқамдан бўғиб кўтарди. — Колхоз мулкани нима қилдинг, аблаҳ! — деди-да, юзимга тарсаки тортиб юборди.

Уриш мана бунақа бўлади, деб қоқ жағига чунонам мушт туширдимки, Раис пуфакдек учиб кетди. Беш қадамча нарига — ариқ ичига бориб тушди. Пишиқ экан, хунаса! Пақ этиб ёрилиб кетмаганига ҳайронман. Югуриб бориб қорнига тепдим. «Ғиқ» этган овозни ҳамма эшитди.

— Нима қиялсан! — Жовли ака хумдек бошини елкаси ичига тортиб чопиб келаётганини кўрдим. Йў-ўқ, мен Шайдул-кассир эмасман, калла қўйишингни кутиб ўтирадиган. Яқин келса нағал қоқилган этигим билан қоқ жағига тепишни мўлжаллаб турган эдим, аллаким, уни қучоқлаб, тўхтатиб қолди. Жовли, ўлжасига етолмаган уккидек кўзлари ёниб «ҳув-ҳув» деб типирчилади.

— Қани, келавер! — дедим жазавам тутиб. — Кела қол!

Қизиқ, яқин келадиган мард йўқ!

Вой, номардлар! Вой, жўжаҳўрозлар! Ҳали сенларга хор бўлиб юрибманми!

— Камиссиянинг бошлиғи ким? — дедим бақириб. — Ким?!

Орага ғалати жимлик чўкди.

— Ким? — дедим жон ҳолатда чинқириб.

Кулранг похол шляпа кийган одам даврадан ажраб чиқди. Секин-секин яқин келди.

— Ўзингизни босинг, ука! — деди осойишта оҳангда.

— Сизми, бошлиқ! Сизми? Айтинг?

— Мен! — У елкамга қоқмоқчи эди, қўлини силтаб ташладим. — Ёлғон! — тилимга биринчи келган сўз шў бўлди. — Ёлғон! Гектаридан эллик центнер ҳосил олганимиз — ёлғон! Бултур уч юз эллик тонна пахта терганим — ёлғон! Олти-минг сўм даромад қилганим — ёлғон!

Давра орасидан Райком буванинг овози келди.

— Ўртоқ вакил! Илтимос, қулоқ солманг, бунга. Бу бола — шизофреник!

— Сен ўзинг шизо... шизо... — у ёғига тилим келишмади. Баттар ҳайқирдим. — Ўзинг шунақасан! Ҳамманг ўғрисан! Ана, бизнинг ҳақимизни ўмарган ўғри! — оғзидан кўпик чиқариб ётган Раисга имо қилдим. — Мана ўғрибоши, завод директори билан пул тақсимлайди! — Хумдек калласини саланглатиб ҳамон мен томонга юлқинаётган Жовлининг башарасига тупурдим.

Кулранг шляпали вакил елкамдан қучди.

— Ўзингизни босинг, ука! Ҳаммасини аниқлаймиз!

— Қўйвор! — дедим типирчилаб. — Ҳаммасини айтаман! Шайдул-кассир пахта ўрнига хлоппунктга пул олиб борган! Панжи уйланганига беш йилдан ошди! Ҳалиям қарзидан қутилгани йўқ! Маош ололмайди.

— Қўйинг, Қўшоқжон! Уят бўлади! — соқоли қиртишланган қайнотам яқин келган эди, ифлос нарсани кўргандек юзимни ўғирдим.

— Йўқол, қўшмачи!

Аллақаёқдан тақирбош Викторов пайдо бўлди.

— Ну, дурак! — деди ялтироқ бошини чайқаб. — Ай дурак, а? Куп гапирма, ахмак!

— Сен аҳмоқ! Сен порахўр!

— Милиция! — оломон орасидан Райком буванинг ҳокимона хитоби янгради. — Милиция борми ўзи бу хўжаликда!

— Мана сенга мелиса! — дедим хунук қилиқ қилиб. — Уша пуллардан сенам улушингни олгансан. Обқом вакилинг ҳам. Бўлмаса, Эргашевни нега қаматдиларинг? Ҳалол одамни нега турмага тикдиларинг! Ҳамманг ўғрисан! Ҳамманг ҳаромхўрсан. Виждонсизлар! Еган-ичганларинг — ҳаром, кийган кийимларинг — ҳаром, топган-тутганинг ҳаром. Мана, от! Улдир. Улдириб қўя қол! Жонимдан тўйиб кетдим!

...Кейин нима бўлгани эсимда йўқ.

* * *

Кўзимни очсам, деразасига темир панжара тутилган каталакдек хонада ётибман. Кўйлагим ёқавайрон. Шимим лой. Этигим ечиб олинган. Бир маҳал эшик очилиб заҳил юзли, бурнининг учи қизил, кўзлари ола-қула одам кўринди. Турқи совуқ бўлсаям кийинишни бопларкан. Эгнида оппоқ кўйлак, қирраси чиқариб дазмолланган кулранг шим, гард юқмаган қора туфли... Темир каравотдан туриб, аранг қаддимни ростладим. Негадир бошим сирқиллар, сув ичгим келарди.

— Салимовмисиз? — деди у чақчайиб.

— Шунақа шекилли, — дедим хотиржамлик билан. Энди бу ёғи менга барибир! Кўлидан келганини қилмайдими? Ажаб, дилим равшан эди. Улай агар, нимага, шунақа бўлганини ўзим билмайман... Фақат, отам билан онамга ачинардим.

— Хў-ўш... Менинг фамилиям — Қаландаров! Терговчиман! — заҳил юзли киши дафтар-қалам олди. Хонада курси йўқлиги учунми, темир каравотга ўтиришга иргандими, турган жойида кўлидаги қоғозларни титкилади. Негадир кулди. Қизик, кулиши ғалати экан. Худди калтакесак чиқиллаганга ўхшаркан. — Ҳурматингиз зўр, Салимов! Сизни овора қилмаслик учун кабинетга чақирмай, шу ернинг ўзида сўроқ қилиб қўя қоламиз. — Тўсатдан унинг кўзлари олайиб овози қатъий тус олди. — Салимов! — деди шиддат билан. — Сиз — Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг... — у қип-қизил бурнининг учини бармоғи билан пайдар-пай силаб, аллақанча рақамларни айтди. — «в», «г», «д» пунктларига биноан жиноий жавобгарликка молик иш қилгансиз! Биринчидан, қонуний ЗАГСдан ўтган хотинингиз Наргис Қўшшаеванинг оғироеқлигини била туриб қорнига тепгансиз! Қасддан! Хотинингизни преждевременний дард тутиб қолган. Сиз жиноятни яшириш учун Қўшшаевани район роддомига мотоциклда олиб боргансиз! Роддом эшигига ташлаб қочгансиз. Яхшиямки, гражданка Қўшшаеванинг организми кучлилик қилган. Чақалоқ соғ-саломат туғилган. — Терговчи сабзига ўхшаш қип-қизил бурнининг учини яна силаб қўйди. Турган жойида қоғоз титкилади. — Хў-ўш! — деди салмоқлаб. — Уч килою етти юз ўн етти грамм!

— Нима у?

Қаландаров ҳайрон бўлиб, юзимга қаради.

— Нима, «нима»?

— Уч килою етти юз ўн етти грамм нима?

— Нима эмас, ким? — Қаландаров ер тепиниб ҳайқирди. — Чақалоқни айтаман, галварс! Сенинг қизингни!

Хахолаб кулиб юбордим.

— Сўраб кўрдингизми, ўртоқ Қаландаров! Чақалоқ неча ойда туғилибди? Тўрт ойлик бола салкам тўрт кило бўладими?

Қаландаровнинг кўзлари ола-қула бўлиб кетди.

— Биринчидан, мен сенга ўртоқ Қаландаров эмас, гражданин терговчи Қаландаровман! Иккинчидан, саволни сен эмас, мен бераман! Хў-ўш... 31 октябрь куни кечқурун соат йигирма иккидан эллик тўққиз минут ўтганда гражданка Қўшшаевани уриб, роддомга ташлаб қочгансан. Орадан қирқ уч минут ўтгач, соат йигирма учдан қирқ икки минут ўтганида «Машъал» колхозининг раиси, область советининг депутати, бир эмас, олтита ҳукумат нишони билан мукофотланган, Тошмамат Алимовнинг уйига мотоцикл миниб, бостириб боргансан. Мотоцикл люлькасида қасддан олиб борган болтанг бўлган. Шу

болта билан ҳурматли ўртоқ Алимовнинг меҳнатда эришган ютуқлари учун мукофот тарзида берилган 50—91 номерли «ГАЗ-24» «Волга» машинасини уриб пачақлагансан. Кейин этигининг қўнжидан тиғининг узунлиги 29 сантиметрли суяк сопли пичоқ чиқариб, ўртоқ Алимовни сўймоқчи бўлгансан. Болтани топдик. Машина тагида ётган экан. Пичоқ қани?

— Раиснинг қорнида! Ёриб кўрсангиз топасиз! — дедим хотиржамлик билан.

— Бас! — Қаландаровнинг бурни баттар қизариб кетди. Назаримда бўйни ҳам қизариб, оппоқ кўйлагининг ёқаси лоларанг тусга кирди-ёв! — Уттиз иккинчи октябрь, тфу, биринчи ноябрь куни нега Алимовни урдинг? Нега хизмат вазифасини бажариб турган раҳбарни тепдинг? Нега бўғдинг? Нега аллақандай ифвогар Эргашевни ҳимоя қилдинг?

Билмадим, яна кулгим қистади.

— Раис ўлмадими ҳали! — дедим илжайиб. — Мен унинг калласига кетмон билан урувдим-ку!

— Шунақами? — терговчининг заҳил юзи ёришди. — Ёзиб қўямиз. — Хўш... Жиноятчи Салимов Тошмамат Алимовични кетмон билан бошига урган. Яхши! Яна? Ўртоқ Менглиевни-чи? Униям тепибсан-ку!

— Аниқ эсимда йўғу, чамамда уни тепмадим. Чопдим. Кетмон билан бошини чопиб ташладим. Кетмон ўткир эди-да! Уз кўзим билан кўрдим! Раис икковининг боши узилиб, сапчадек думалаб кетувди. Пайкалда иккала бош ҳалиям ёнма-ён ётган бўлиши керак, ўртоқ...

— Ўртоқ дема! — Қаландаров бир чақчайдию, ёзишда давом этди. — Яхши! Буниям делога тикиб қўямиз. — У кафтларини иштаҳа билан ишқалади. — Биласизми, Салимов! — деди мамнун жилмайиб, ҳатто овози ҳам мулоимлашиб кетди. — Шунча жиноят учун сизни камида ўн беш йилга озодликдан маҳрум қилиш керак!

— Балки отарсиз?

— Энг сўнгги чорани кўриш ҳам мумкин! Албатта, бу ёғини суд ҳал қилади. Муҳими шуки, жиноятчи айбини бўйнига...

«Бўйнига» дейиши билан сапчиб туриб бўйнига ёпишган эдим, қизил бурни кўкариб дод солди:

— Дежурний!

Ёшгина навбатчи милиционер қўндек учиб кириб, қўлимдан тутди. Терговчи ҳансираб нафас олганча чийиллади:

— Сенга энг олий жазони олиб бермасам, Қаландаров отимни бошқа қўяман. Старший терговчи билан начальниқка бугун, ҳозир рапорт ёзаман!

Темир каравотга ўтириб, девор томонга қараб олдим. Қўлидан келганини қилсин!

— Мен шу ердаман! Нима гап? — деди қимдир эшик томонда.

— Ўртоқ старший терговчи! — Қаландаровнинг йиғламсираган товуши қўлоғимга кирди. — Оғир жиноят устида КПЗга тушган Салимов допрос пайтида мени бўғиб ўлдирмоқчи бўлди. Мана! Бўйнимни кўриб қўйинг. Мана, бармоқ излари турибди. Рухсат этинг, экспертизага боришга!

— Йўқол! — старший терговчи шунақанги ҳайқирдики, каталак хона зинғиллаб кетди. Кейин жимлик чўқди. Хайрият, даф бўлишди!

— Қўшо... — бошим устида шунақанги таниш, шунақанги меҳрибон овоз эшитилдики, ўрнимдан туриб кетдим. Бурилиб қарасам, хона ўртасида Шодивой турибди. Қандоқ яхши! Энди мени қадрдон дўстим, йўғ-е, собиқ дўстим Шодивой, старший терговчи гражданин Алимов сўроқ қилади! Хоҳлаган муддатни бўйнимга илади. Зўр-да, ўлдирса-ям, дўст ўлдирсин!

Энди жойимга ўтираётган эдим, Шодивой илдам келиб қўлтиғимдан кўтарди.

Вой, жинни-ей! Терговчи деганиям жиноятчини қучоқлайдимиз ҳеч замонда!

Бир маҳал қарасам, кўзига ёш тўлиб турибди.

— Шоди? — дедим елкасига туртиб. — Жиннимисан?!

У юзимга диққат билан термулди.

— Қўшо! — деди овози хириллаб. — Биламан, сенда гуноҳ йўқ.

Жаҳлим чиқиб кетди.

У. ХОШИМОВ ◆ САТИРИК ҚИССА ◆ ИККИ КАРРА ИККИ — БЕШ

— Э, эсинг жойидами, Шоди! Айбсиз одамни бу ерга обкеладими? Отангни урганим — рост! Қорнига пичоқ санчганим рост! Улмаи қолган экан, эртасига Жовли икковининг бошини кетмон билан чопиб ташлаганим тўғри! Уша кетмон шийпонда турибди. Биров илиб кетмасидан топтириб кўй. Хотинимнинг қорнига тепганим ҳам — рост. Бўлмаса, тўрт ойда туғармиди!

— Учир! — Шодивой шусиз ҳам варварак бўлиб кетган кўйлагимнинг ёқасига ёпишди.

— Кўйлакни йиртдинг, хумпар! — дедим бақриб.

— Қўшо! Қўшшаева билан гаплашдим. Сенга ҳеч қанақа даъвоси йўқ, — Шодивой кўзимга тикилди. — Айб — бошқаларда! Сен бегуноҳсан.

Қарасам йиғлаб юборадиган! Тўғриси айтсам, жўрамга раҳмим келди.

— Шоди-и! — дедим ялиниб. — Битта хўп де, жон ўртоқ! Мени қаматгини! Неча йил берсанг ҳам ёнинг демайман.

— Учир!

— Шошма, мундай ўтиргин, жўра! — Шодивойнинг елкасини силаб, ёнимга ўтқаздим. — Узинг ўйлаб кўр. Сен ёш кадр бўлсанг. Беш йил бекорга ўқидингми? Қанча қийналдинг, тўғрими? Каникул пайтдаям қишлоққа келмадинг. Марказда ишладинг. Отанг сени ўқитаман деб шунча овора бўлди...

— Отам?! — Шодивой шу қадар алам билан инграб юбордики, ўзимнинг ҳам кўзимга ёш қуйилиб келди. Жўрам темир каравотга чўкканича юзини кафти билан тўсиб, узоқ ўтирди. Нима дейишни, нима қилишни билмасдим.

— Қўй, Шоди-и, хафа бўлма... — дедим секин.

— Отам... — Шодивой кулларини туширди. Кўзида одамнинг юрагини эзиб юборадиган алам бор эди. — Қандоқ бош кўтариб юраман, бу ерларда, жўра! — деди инграб. — Ким деган одам бўлдим?! Ун битта неваралик одам ўн саккиз яшар қизни шу аҳволга солса! Ҳамма нарсани пул билан ўлчаса. Ҳаром-ҳариш йўллар билан обрў топса. Энамнинг кўзига қандоқ қарайман, дўстим. Опаларимнинг кўзига қандоқ қарайман!

— Бўлди, жўра, бўлди! — дедим елкасига қоқиб. — Ҳаммаси яхши бўлади.

— Биласанми, Қўшо! — жўрам бақриб юбормаслик учун титраб турган лабини тишлади. — Область ички ишлар бошқармасида шу ишни менга топширишди. Сенинг ишингни! Отам билан райком атайлабдан областга боришган. Менинг кўлим билан сендан қасд олмақчи. Тушундингми?

— Яхши бўпти! — дедим енгил тортиб. — Мени қаматсанг, қутиласан! Отангни урганим рост-ку!

— Аҳмоқ! — Шодивойнинг кўзида шиддатли ўт порлади. — Мениям ўзингга ўхшаган тентак деяпсанми, аҳмоқ!

Сал ҳовридан туширмасам бўлмайдиган.

— Шоди-и, — дедим ялиниб. — Отанг сени беш йил не умидлар билан ўқитди, жўра...

— Овсар! — Шодивой аламли кулди. — Биламан, ўқитди. Ҳар сессияда совға-салом, пачка-пачка пул жўнатди. Айтсам, барибир ишонмайсан! Мен ўша пулларни қайтариб юборардим. Уқишга пул билан кирганим етади. Энди бу ёғига... — у бир нуқтага тикилганча узоқ жимиб қолди. Маънос кулимсиради. — Мен юристлар энг ҳалол одам дердим. Адлия сўзи — адолат сўзидан олинган дердим. Қадимги юнонларнинг Фемида деган хотин худоси бор. Адолат ўшандан қолган, деб ўқитишарди. Рост, домлаларимиз орасида ҳалол одамлар кўп эди. Қўшо! Ишонасанми шунга! — у алам билан бош чайқади. — Аввал-боши мен ўқимоқчи эмасдим. Сен қаерда бўлсанг, мен ҳам шу ерда бўлмоқчи эдим. Кейин ўша таъмагир домлаларни кўриб, охиригача ўқишга қасд қилдим. Шунинг учун каникул пайтлари Қозоғистонда, Россияда жон куйдириб ишладим. Бу ёқларга қайтмоқчи эмасдим. Нера деганда бу томонларда сувдан ҳалво яшаш авжига чиққанини билардим.

— Барибир келдинг-ку, — дедим бошқа гап тополмай.

Шодивой хўрсинди.

— Келдим, эмас, юборишди.

— Бўпти-да, ишлайвер.

Жўрам лабининг бир бурчи билан илжайди.

— Осон экан-да! Уз отангни сўроқ қилиш ўйинчоқ экан-да! Уша алдам-қалдамларда отамнинг ҳам кўли бор-ку! Ҳаммасининг илдизи бир-ку.

Қаранг, бу ёғини ўйламаган эканман. Шодивой шу қадар маъюс ўтирардики, жўрамга юрагим туздек ачиб кетди.

— Қўй, жўра! — дедим бошини силаб. — Хафа бўлма. Мени қаматсанг...

— Яна гапиради-я! — Шодивой еб юборгудек вазоҳатда чақчайди.

— Қулоқ солсанг-чи, аҳмоқ! — дедим жаҳлим чиқиб. — Мени қаматсанг, ҳаммаси жойига тушади.

— Ўзинг аҳмоқ! — Шодивойнинг ҳам жазаваси қўзиб кетди. — Эшакка ўхшаган бефаҳм! Қаматмайман!

— Қаматасан! Айбим бўйнимда-ку!

— Йўқ!

— Қаматасан! — алам устида темир каравотга муштлаган эдим, кўлим чунонам санчиб кетдики, вой-войлаб қолдим.

— Нима қилди, Қўшо? — жўрам кўлимни кафтлари орасига олиб, силай бошлади. — Ёмон тегдими? Икки қулоғинг билан эшитиб қўй, дўстим, сени қаматиб қўймайман. Керак бўлса, Москвагача бораман!

— Шоди! — дедим ялиниб. — Жон жўра! Дўстлигимиз ҳақи! Мени қаматгин. Битта жўралик қилгин. Шунда ўзинггаям яхши бўлади.

Ўн тўққизинчи боб

Гапнинг индаллоси, ёки қулоққа чалинган хабарлар

Энди ишондингизми, дўхтиржон! Мен жиноятчи эмасман, жинни ҳам эмасман. Раисга пичоқ ўқталганимдан тонмайман. Урганим ҳам рост. Шунинг учун Раисдан тортиб Жовлигача, Райком бувадан тортиб обком вакилигача мени жиноят курсисига ўтқазिशга ҳўп уринишди. Уч ойгина қамашди ҳам. Шодивой бекорга беш йил ўқимаган экан. Шунақанги ғайрат билан ишга киришиб кетдики, мени жиноятчи деганларнинг ўзи думини қисиб қолди. Омадид чопганини қарангки, турмушимизда ғалати ўзгаришлар бўлди. «Иғвогар» деганимиз ўша Эргашев энг покиза одам экан. Қамоқдан чиқиб келиб, у ҳам Шодивойнинг ёнига кирибди. Иккаласи мени кафилликка олибди. Наргис — мард хотин экан. Судда мени оқлаб чиқди. «Салимовнинг қилчаям айби йўқ», деди. Очиқдан-очиқ шунақа деди.

Шундан кейин ҳам мени тўрт ой жиннихонада сақлашди. Баъзи бировлар кўздан узокроқда туришимни хоҳлаган-да!

Онамнинг айтишича, қайнонам Раиснинг хотини билан роса юлишибди. «Эринг қизимга алимент берсин» деб тўполон қипти. Раиснинг хотини «бобоси тенги эркакнинг тагига ётиб берган ғар қизинг кучала еган жойига бориб кетсин» дебди. Шундан кейин ҳаммаси бир-бирининг тагини кавлашга тушиб кетибди. «Ферма тоға» Шайдул-кассирни айблабди. Шайдул-кассир бошбухни, бошбух Раисни, Раис Жовлини, Жовли завод директорини, завод директори Райком бувани, Райком бува обком вакилини! Хуллас, ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлиб кетибди! Эргашев булар пахта ўрнига пул топширади, дегани рост экан. Уша пуллардан бир улушини Раис ҳовлисидаги токнинг темир сўриси орасига тикқан экан, сув сизиб, аллақанчаси қуриб кетганини кўриб афсусланибди. «Асида салапан халтани беш-олти қават қилсам бўларкан», дебди.

«Ферма тоға»нинг пичан ғарамидан яна битта «Волга» чиқибди. Буниси оқ эмас, қаймоқранг эмиш. Шайдул-кассир ўз ҳиссасини пат-патнинг эски баллонига тиқиб, чордоққа ташлаб қўйган экан. Пулни топиб олишганида иккита хотини билан қўшилишиб роса йиғлабди.

Ҳаммадан ҳам Жовли ғалати йўлини топган экан. Бор-бисотини темир идишга жойлаб, ҳожатхонага ташлаб қўйган жойидан суғуриб чиқаришибди. Ҳайронман, бунақа жойда ётган нарсани нимага ишлатмоқчи бўлганинкин? Сасиб-бижиб, ҳаром бўлиб кетмайдими?

Тақирбош Викторов — қув экан. Текшир-текшир бошланганида Шодивойга ариза кўтариб кепти. «Ўртоқ Алимов, мен областимизда руй бераётган

припискаларни кўпдан бери кузатиб юрардим», деб Раисдан тортиб Райком бувагача, обком вакилигача, ҳаммасининг сирини айтиб берибди. Шодивой, «ўзингиз шу ишларга аралашмаганмисиз», деса, «мен кристалний, чистий одамман» деб туриб олибди. Эртасига Викторовнинг ҳовлисидаги чўчкаҳонадан саксон минг пул, яна аллақанча олтин-жавоҳирлар чиқибди. Текширувчилар «бу нима» дейишса, Викторов елка қисибди. «Дунёда чўчкадек аҳмоқ жонивор йўқ, кўчада учраган нарсани ташмалаб келаверади-да» деб тураверибди. «Беш метр чуқурни кавлаб, хазинани кўмган ҳам чўчками», дейишса индамай кулиб турганмиш.

Уша — отинг ўчгур жиннихонада ётганимда жонимга яна Шодивой оро кирди. Марказдан катта профессорни қақириб, мени текширтириб кўрди. Хайрият, руҳий касал эмас эканман.

Уйга келсам... Уйга келсам, отам қазо қилганига қирқ кун бўлган экан. Шу гапни эшитдим у тўсатдан йиқилиб тушдим. Ҳушимга келиб, ойнага қарасам, ўнг юзим оқиб тушган нондек чўзилиб кетибди. Бир кўзим катта, биттаси кичик... Сизнинг неврологический отделениянгизга қандоқ қилиб келганим ҳам эсимда йўқ.

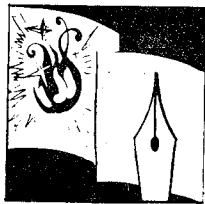
Раҳмат сизга, дўхтиржон! Яхши даволадингиз. Мана, кўзим ҳам жойига келиб қолди. Аввал ғўлдираб гапирардим. Шукур, тилим ҳам бийрон... Фақат, биласизми, дўхтиржон... Баъзи кечалари уйқум ўчиб кетади. Отам нега ўлди? Наргис нега бахтсиз бўлди? Бегуноҳ бир қизалоқ нега туғилмасидан тавқиланат олди? Биласизми... Айниқса Шодивойга ачинаман...

Икки ҳафта олдин Шодивой мени кўргани келди. Қиличдек жўрам нинадек бўп қопти. Рангида ранг йўқ. Катта тергов бошланганида раҳбарларидан илтимос қипти. «Мени шу ишдан озод қилинглар, ўз отамни қандоқ сўроқ қиламан», дебди. Тўғри-да! У ёқда онаси, бу ёқда опалари «ўз отангдан айб излагандан кўра ўлганинг яхшимасми» деб турса, бу ёқда минг-минг пуллар топилиб турса... Бошлиқлари жўрамнинг аҳволини тўғри тушунибди. Ишни бошқа терговчига олиб беришибди. Шунда Раис яна бир номардлик қипти. Шодивойга айтибди: «Янги терговчига шипшитиб қўй, шу ишни босди-босди қилиб юборса, эллик минг мендан, эллик минг Жовлидан, қирқ минг фермадан, ўттиз минг Шайдул-кассирдан, Райком бува билан обком вакили икки ҳиссадан беради, хоҳласанг бир ўзинг ол, хоҳласанг, бўлашиб оласанлар», дебди.

Ишонасизми, дўхтиржон! Жўрам, менга шу гапни айта туриб, юраги ёмон бўлиб қолди. Каравотимга йиқилиб тушди. Яхшиям, сестра бор экан, укол қилиб ҳушига келтирди. Жўрам эси жойига келиб йиғлади. «Қўшо, дўстим, — деди, — наҳотки, ўз отам менга пора узатмоқчи бўлса, қандоқ чидайман» деди. Амаллаб, юпатиб жўнатдим.

Шунақа, дўхтиржон! Айниқса, жўрамга жабр бўлди.

Чарчадингиз-а, дўхтиржон! Майли, дам олинг. Энди... Битта илтимос бор. Сестраларингизга айтсангиз: тузалиб қолдим. Чап думбамга нина санчавериб, илма-тешик қилиб юборди. Нима? Ўнг томонга нина ўтмайди-да, дўхтиржон! «Қаллиқ ўйин»га бориб ўнг томондан айрилганмиз. Қоқ ярмиси Рексжоннинг оғзида қолиб кетган. Қолганим — этикнинг тагчарми! Сестранинг нинаси синиб қолади. Хўп денг, бошқа укол қилмасин, дўхтиржон! Хўпми? Шундоқ қилинг, дўхтиржон! Ишни соғиниб қолдим. Далани, пахтазорни кўмсаепман. Терлаб-пишиб ишлагим келяпти. Бўптими, дўхтиржон! Раҳмат! Қўлни ташланг...

КЕНГЛИКЛАР ЗАНГОРИ ШЕЪРГА АЙЛАНАР

Малика Мирзаева

Онажон, дунёнинг кўзи биздадир...

Онажон, тизинга бош қўяй бир дам,
Бир дам ташвишлардан бўлайин холи.
Мени таъқиб этар уруш — жаҳаннам,
Менга мадад берар тинчлик аъмоли.

Онажон, кўлларинг бергил, ўпайин,
Кафтларинг хатини ёдлайин такрор.
Бахтимиз тўлишиб борар кун сайин —
Фидолик бағрида гул очар баҳор!

Онажон, кўзингга боқайин тўйиб,
Хорғин кўзларингга тўнган ноламан.

Сенинг юрагингга юк ортиб қўйиб,
Болам тақдирини ўйлар болангман.

Уруш азобларин тортдинг беминнат,
Оналик қисмати бугун ҳам оғир.
Тинчликка эш бўлган аллаларинг айт,
Онажон, дунёнинг кўзи биздадир.

Болалик онимдай бўйингдан эриб,
Кўзларим илғашса — уйқуга кетсам,
Майли, аллалагил меҳрингни бериб,
Унутиб қўймагил уйғотишни ҳам!

Дардимни сўрадинг

Дардимни сўрайсан: «Даъвоси надир?»
Саволинг олдида жисму жоним лол.
Оғриқлар қонимда югуради зир,
Оғриқлар зўридан мен афтодаҳол.

Қай сўзла сўзлайин дардимни, болам,
Кўнглим оғрияпти, кўнглим хастадир.
Қандай англатайин дилдаги нолам,
Замонам дардига жон пайвастадир.

Мақталди «улуғдан-улуғга» олиб,
Хилватда юртимни шилган бир юлғич.
Нечук яшай бердик ғафлатда қолиб,
Ўгай бўлди виждон, ўгай бўлди бурч?!

Нажиб қуёш чиқди кўчамизга ҳам
Талвасага тушди баъзи дилозор.

Наргизага

Ёмон бадкорлигин қилиб, қизгинам,
Менга ҳам ўқ отди, «ўша» сўнги бор.

Унутма, пул деган кўргилик боис,
Бу йўлга кирганлар оғиб жетарлар.
Бойлик, мансаб деган «валломат» боис,
Кўнгиллар боғини вайрон этарлар.

Шулар билан бугун юзма-юз бўлдик,
Шулар билан бугун борар жанг-жадал.
Уларни енгаямиз бизлар дадил, тик,
Чекиняпти ҳақга дуч келган маҳал.

Дардимни сўрадинг, қизим, қизгинам,
Оналик дилимда бир фахр пайдо.
Кўнглини илғабсан биздан кўраям,
Замоннинг дардига меҳримиз даъво.

Она ва Хатинь

Йигирма миллионлик сукутни сўйлаб,
Йигирма миллионнинг азасин очиб,
Хатинь кўнғироғи солади фарёд.

...Қайинга айланган тўнғичи,
Япроқлар шивири, япроқ тилида,
Сабо қаноти-ла келган мактубга
Кўнмайин фарзандин йўқлайди, она...

II

...Наврўз. Майса бўлиб унар ўртанчи,
Ҳар не гиёҳ борки, жонига жойлаб
Мавжудот қошида, гиёҳ бошида
Аллалар айтади ҳар наҳор, она,
...Кўнғироқлар йиғлар,
Қўнғироқлар бўзлар.
Шаҳидларнинг охи — Хатинь нидоси...

III

Булоқлар кўзида мўлтираб,
Булутлар қатига жойланиб,
Кенжа ўғли кезар сарсари.
Кўзёши ёмғирга айланиб,
Қордай оппоқ умид остонасида
Кенжасига кўз тутар, она...

IV

Кўкси илма-тешик уруш зарбидан
Бўй-бастини ростлар қон туфлаб.
Мангулик сурондир, тинчликка даъват
Юракка суянган ҳайқириқ — Хатинь!

Санобар Ҳасанова

Кўз-кўз этар ҳуснини соч...

Бу кўнгилни боғлабон, кўз-кўз этар ҳуснини соч,
Бу кўнгилни доғлабон, кўз-кўз этар ҳуснини соч.
Толаси дутор билан рубоб жаранги узрадир,
Муддаолар кўзлабон, кўз-кўз этар ҳуснини соч.
Ул қаро соч товланиб, не-не чаманни этди лол,
Термилиб кўз тўймагай, гап-сўз этар ҳуснини соч.
Тим қора икки ўрим сочдир гўзалларга чирой,
Юрганида тўлғаниб, юлдуз этар ҳуснини соч.
Кимки маҳбуб излагай, қизлар сочи узра боқиб,
Маҳлиё орзу билан, қундуз этар ҳуснини соч.
Дунёдан куйлаб ўтай сочим тараб ёр васлида,
Толаси кўпдир бирам, кўз-кўз этар ҳуснини соч.

Ойгул Суяндикова

Қўшиқ

Умр — сурур. Мен севган юлдуз —
Оқшомлари Ўзбекистоннинг.
Юрагимда — туғишган, азиз
Одамлари Ўзбекистоннинг.

Кўз ўнгимда порлаб кетади
Уфқлари Ўзбекистоннинг.
Юрагимни чорлаб ўтади
Қўшиқлари Ўзбекистоннинг.

Ухлмасдан тонгни кутишар
Дарахтлари Ўзбекистоннинг.
Қайга кетсам, бирга кетишар
Соатлари Ўзбекистоннинг...

Мен қайтаман — соғиниб қарар
Далалари Ўзбекистоннинг.
Қучоғимни тўлдириб борар
Болалари Ўзбекистоннинг!..

Табиат ранглари

Кўзёшларинг шунча мўлмиди,
Осмон? Осмон — дардим, қувончим.
Киприқларим тундай ҳўлмиди,
Ёмғирларга қуйилди тинчим...

Изларимга ким у — йиқилган?
Қайдан келдинг? Юр бирга, шамол!..

Ҳавас қилгин, қалби сиқилган,
Дардин тўққан ёмғирга, шамол!..

Севажакман тунги оҳангни —
Ёмғир, шамол, мен ва чақмоқлар.
Излагандай мукамал рангни
Йўлга чиқдим тонготар чоқлар...

Ёмғир билан ювилган йўллар
Одамларнинг ҳидига тўлди.
Уфқ қизғиш саломлар йўллар,
Кўкдан заррин нурлар тўкилди.

Боғлар — кўклам, гуллар кўли — соз,
Хаёлимни олиб қочади.
Табиатнинг бағрида овоз,
Чексизликлар баҳринг очади.

Юрагимга битдим бу рангни —
Қуёш, еллар, мен ва навбаҳор.

Ҳар қадами гулзор бу тонгнинг
Йўлларига туташ умрим бор.

Қушлар куйлаб ўтди кўкни тўлдириб,
Ортидан бир қучоқ ҳавасим қолди.
Юрагим тубидан пиёда юриб,
Кўзларимда қотган шўх сасим қолди.

Қушлар билажаклар — уфқ ортида
Қай тилда шивирлар шамол ва ёмғир.
Қушлар қайтажаклар — менинг юртимда
Баҳорсиз яшамоқ нақадар оғир!..

Йўлинг тушса нурли йўлларга,
Тонгни кутар бўлсанг уйқусиз,
Яратмоқни топшир — кўлларга,
Яшаш оғир қалбга туйғусиз, —
Йўлинг тушса нурли йўлларга...

Кўзларингга суртишинг керак
Эриётган шу оппоқ қорни.
Сен албатта кутишинг керак
Келаётган эрта баҳорни!.. —
Йўлинг тушса нурли йўлларга...

Зубайда Усмонова

Тонг ҳақида сатрлар

Юлдузлар тўкади кумуш бир жаранг,
Шудринг май ичираар майса баргига.
Гулларнинг юзида жимир-жимир ранг,
Биллур қон қуйилар жилға бағрига.

Тун тоғнинг ортига чекиниб борар,
Оппоқ нур элайди бу пайтда осмон.
Тун бўйи ўзини излаган баҳор,
Оппоқ-тонгни бошлаб қайтмоқда бу он.

Тун чойшабин аста йиртар гулзорлар,
Ҳаволар биллурга чаяр юзини.
Капалаклар қанотида хушхабар
Келтиришар тўлдириб тонг кўксини.

Дунёнинг кўзини қамаштирган нур,
Узлуксиз ҳаракат, узлуксиз ҳайрат.
Гўзал тушлар кўриб қилгандек ҳузур,
Кунга пешвоз чиқар тин олган ғайрат.

Еллар қанотида келаркансан шўх,
Келаркансан ҳовли, боғлар оралаб.
Йиғлаб қаршилайман, мен, сени кўшиқ,
Нечундир, неларни қарғаб, қоралаб.

Таскин излаб пойингга, мен, қуларман,
Азиз дўст торининг соҳир садоси.
Ўн йиллик йўллардан олиб келарман,
Бир ҳовуч беғубор соғинч зиёсин.

Минг бир илтижо-ла ёнингга етгум,
Хотирот дорига ўзимни осиб.
Ёшлиқ боғларига адашиб кетгум,
Жўшқин оҳангларинг бағримга босиб.

Йиғлаб қаршилайман, мен, сени кўшиқ,
Тубига жавоҳир тўплаган дарём.

Ҳижрон дардларидан кўзлари тешиқ,
Вужуди армонга лиқ тўла дунём.

Оҳангларинг кўксимга игна санчади,
Сўнг ҳаяжон сочар севинчга қўшиб.
Ўз-ўзимни овутомқдан чарчадим,
Йиғлаб қаршилайман, мен сени, кўшиқ.

Мен тоғларни кучмоқ истаيمان,
Эриб кетсин токи меҳрим тафтидан.
Ҳайбати,
Викори,
Шиддати ила,
Субҳидам нафис бир ҳаётга тўла
Ҳаёллари билан сингсин қалбимга.
Инсонга айланиб бир он — бир зумга:
Тингласа юракнинг эртақларин-ей,
Нурлардан яралган тилақларин-ей!
Қуёшли кунларда туғёнлари — сув,

Шиддати асов ва куйлари сулув
Эканлигин англаб етсайди улар,
Кўнгил кўшиқларин қаршисида лол —
Ғурурдан,
Ҳайбатдан
Воз кечарди, воз.
Сувларга айланиб кетгуси ҳақ рост.
Инсон иродаси, бардоши — дунё
Асоси эканин билсайди. Садо —
Куйларга айланиб кетарди тоғлар,
Нурларга айланиб кетарди тоғлар...

* * *

Бугун олис осмонидан маъюс мўлтирайди ой,
Қувончимнинг шериклари — чақноқ юлдузлар хира.
Бугун қалбим сирларидан огоҳ бўлган, ҳойнаҳой,
Оқшом кулган гулишом ҳам сўлғин қимтиниб турар.

Бугун шўхчанг кўшиқларнинг авжи пастга ўхшайди,
Маҳзун-маҳзун наволарни истаб қолди бу кўнгил.
Бугун ўжар хаёлларим қайлардадир қақшайди,
Билиб-билмай аччиқ майни татиб қўйган гўдак-дил.

Бугун ташна орзуларим армонларга урилди,
Армонларга нишон бўлиб букилди бу мағрур ишқ.
Кўзларимдан қалққан соғинч тўлиб-тўлиб тўкилди,
Юрагимни ўртаб-ўртаб ёрилди ботган оғрик.

* * *

«Сочларимда туннинг барқути»,
Мудрар оҳиста.
Шамол йўргагида тушнинг булути
Мавжланар аста.
Тароққа айланиб ҳисларим бир зум

Мавжга урилар.
Ҳовучга олмоқ-чун чўзилган қўлим
Ҳавога тўлар...
«Сочларимда туннинг барқути»
Мудрар оҳиста.

Раҳбарой Баҳромова

Навоий ғазалига мухаммас

Шукрим, қалбим уйида ёри ҳушёр эрдингиз,
Қайғую шодликда ҳар бир лаҳза ҳамкор эрдингиз,
Менга имдод эткали ҳар дамда тайёр эрдингиз,
Бир кун, эй хушу хирад, мен телбага ёр эрдингиз,
Бехабар ҳам бўлсам ўздин сиз хабардор эрдингиз.

Доимо аҳволима сиз эрдингиз ёри шафик,
Сиз била ҳамдўстликда бўлмади рангим ақиқ,
Сўзларингиз тингладим, гуфторингиз эрди дақиқ,
Дард етканда давожу, ёлғиз эрканда рафиқ,
Ғусса вақти ёр ғамгинликда ғамхор эрдингиз.

¹ Тожихон Охунова сатри.

Лоақал бир келмади ҳолим сўраб сиздан битик,
Оқил аҳли қилмагайким ҳеч бу йўсинда дўстлик,
Бу нечук аҳволу зору менга қандай кўргилик,
Найладим, неттимки, бир йўли чекиб мендин илик,
Эмди эрмастурсиз андоқким бурун бор эрдингиз.

Кеттингиз маҳв бўлди менда ҳарна бор фикру фунун,
Телбалар ҳайлида ҳатто қолмади менга ўрун,
Нотавон ҳолимга шафқат кўзини ташлаб бу кун,
Бўлмаса хушу хирад ғамхорим, эй ишқу жунун,
Сиз бўлинг боқийки ҳолимга мададкор эрдингиз.

Одамийлик баҳридан элга гуҳар берган улус,
Мардликни наҳлидин оламга бар берган улус,
Раҳбаройга меҳр боғидин самар берган улус,
Шоми ҳажридин Навоийга хабар берган улус,
Гўйиёким кеча тонг откунча бедор эрдингиз.

Замира Рўзиева

* * *

Чорлаган бу — дала! Ором дегани,
Ҳаловат дегани терга айланар.
Камсуқум кўзларнинг меҳрини таниб,
Кенгликлар зангори шеърга айланар.

Тўғридан боқай деб юксалар қуёш,
Нурлари синмасдан тушиб келади.
Еллари бўлса ҳам салгина бевош,
«Жоним» деган, сўзин ташиб келади.

Бунга сингмас сира чирик нафс иси,
Чириган ўйларга бу маскан қар, кўр.
Умидвор кўзингни юмгил яхшиси,
Бу кенглик сиғдирмас сени, порахўр.

Пахта — оқ. Қора ранг чаплагани кез,
Имонни йиғлатар мунглиғ садоси.
Чорлов сенга эмас. Кўзингни юм тез,
Сохта унвон, сохта доврүк гадоси.

Аликсиз саломга эгилган кимса,
Ҳавони қийнади бадруй нигоҳинг.
Бу кенглик ўксинмас кўзингни юмсанг,
Кирма, киролмади, ахир, паноҳинг.

Дуррага нон тугиб, чанг йўлдан шошиб
Келаётган қавмим, бу — сенинг кўшқинг.
Ахир, қуёш қалбни ўпмас адашиб,
Еллар ташиб юрган сўз — сенинг ишқинг.

Чорлаган бу — меҳнат! Ором дегани,
Ҳаловат дегани терга айланар.
Камсуқум кўзларнинг меҳрини таниб,
Кенгликлар зангори шеърга айланар.

Саида Зуннуновани эслаб

Йилларга ботади бир армон тошдек,
Азобдан қорайиб борар тупроқ ҳам.
Йиллар хато қилди, йиллар адашди,
Адашди элликдан ўтибок рақам.

Қалбни-ку тинчйтмай ўтларга солдим,
Куйладим термилиб сенга яқиндан.
Бари бир қанча шеър ёзилмай қолди,
Жоним — Ўзбекистон сенинг ҳақингда.

* * *

Бу ҳовлида туннинг узоқ тўхташи малол,
Бу ҳовлига қуёш аввал қўзин тикади.
Одмигина кўйлак кийган мўмин бир аёл,
Баракасин ердан сўраб экин экади.

Қадамларин ўпиб тупроқ яна тўлади,
Озғингина билагида нурлар яйрайди.
Бу аёлнинг нигоҳларин илғаган каби,
Бир туп бодом девор оша йўлга қарайди.

Аёл шошиб ҳамир қорар, ўт гурлар кейин,
Нон ҳидидан маст югурар эрка шамоллар.
Йўл пойлаган бодом тўкиб юборар гулин,
Ҳовли бўйлаб сочилади эрка шамоллар.

Далачилар қайтар. Аёл мулойим, секин,
«Дадажони ҳорманг», дея ҳол-аҳвол сўрар.
Бу ҳовлида меҳнат, меҳр шунчалар тўкин,
Тўртта фасл ўз ҳуснини шу ерда кўрар.

Ўша ёл... ўша ҳовли... мўътабар хилқат,
Соғинаман, тушларимни безайди ҳар дам.
Ғоҳо йиғлаб, ғоҳо ёниб ёзадирман хат,
Аёл тонгдан суриштирган олис шаҳардан.

Оқилжон Юсупова

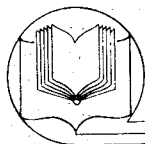
* * *

Сен менинг бахтимсан, дединг шод, тийрак,
Бахтга тўлиб оқди ариқлар лим-лим.
Бахтдан қалқиб кетди кўксимда юрак,
Дунё қалқиб кетди, қалқиди жисмим,
Сен менинг бахтимсан, деган ўша кун.

Нурли эди кеча, нурли ҳар оҳанг,
Мен учун нур бўлиб туюлди ҳаёт.
Мен учун мусаффо эди эрта тонг,
Кўзимга нур бўлиб қуйилди сабот,
Сен менинг бахтимсан, деган ўша кун.

Гулларга фарқ бўлди субҳидам тушлар,
Гулга тўлиб хонам кўрсатди жамол.
Бизни табриклашиб учишди қушлар,
Ҳис қилдим қалбингни бир офтоб мисол,
Сен менинг бахтимсан, деган ўша кун.

Жамила Эргашева

МАЛОМАТ

Ҳикоя

Не балолиғ кун эдиким,
ошно бўлдим санго...

А. Навоий

Эшик оҳиста очилиб, хонага кимдир кирди. Стол устидаги қоғозлар тахламидан истамайгина бош кўтарган Эркинойнинг кўзлари тиниб кетгандай бўлди. Остонада Самад турарди: ҳорғин, хаёлчан...

- Мен келдим.
- Кўриб турибман.
- Кутмаганмидингиз?
- Йўқ...
- Билган эдим.
- Нимани?
- Кутмаслигингизни.
- Унда... нега келдингиз?
- Ўзим, шундай... — бир нафас тин олиб, зарда билан кўнглидагини тўкиб

солди. — Сизнинг мана шу кабинетни, шу креслони дунёда ҳамма нарсадан устун қўйишингизга яна бир карра амин бўлгани келдим.

Совуқдан-совуқ бу суҳбатга Эркиной ўзини: нақ уч ой тайёрлаган бўлса ҳам, зиммасига олган бу «рол»ни шу қадар маҳорат билан ўйнайман, деб ўйламаган эди. Истеҳзоли сўзларни ёд олгани сайин юраги соғинч билан тўлиб-тошиб бораётганини ҳис этиб турарди. Аммо шу дақиқада Самаднинг овозидаги зарда, қарашларидаги киноя ўша беадоғ соғинчларини юрагидан буткул сидириб ташлади: энди Эркинойнинг кўзларида ёнаётган алам-истеҳзо режалаштирилганидан ҳам минг карра кучли эди!

— Хўш? Қалай? Амин бўлдингизми? Жуда яхши. Мени тинч қўйинг, мен ишлашим керак.

Сўнг... «гап тамом» дегандай, қўлига қалам олдию, олдида уюлиб ётган қоғозларига тикилди. Аммо унинг гаплари, ҳаракатлари қанча кескин бўлмасин, ич-ичидан бўшашиб, юраги ҳувиллаб қолаётганини ҳис этди. Титроқ қўлларини икки чаккасига тираб, эшик зарбидан кўрққандек, кўзларини «чирт» юмиб олганча, Самаднинг чиқиб кетишини кута бошлади: мана, ҳозир... Эшикни «қарс» этиб ёпадию кетади. Кейин бу хонага ҳеч қачон кирмайди қайтиб.

Аммо на эшик ёпилиши, на қадам товуши эшитилди. Анча ўтиб, Эркиной кўрқа-писа бошини кўтарганида, Самад шундайгина тепасида турарди: кўзларида минг йиллик гина...

— Мен кетмайман, — у одатдагидай чап қошини бир оз кериб, секингина деди. — Ҳеч қаёққа кетмайман. Эшитяспизми, кетмайман!

Бир-бир босиб дераза ёнига ўтди. Эркинойга орқа ўгириб, гугурт чақди. Хонага аччиқ тамаки ҳиди ёйилди.

Сукунатнинг шафқатсиз қафтлари юракни анордек сиқарди. Эркиной йигитнинг елкаларига тикилиб туриб, беихтиёр кўнглининг бир четида унга ройиш ҳис этди-да, сергак тортди: «Йўқ, йўқ! Керак эмас!» Бемаҳал уйқудан безган одамдек кўзларини пирпиратиб, бошини асабий чайқади.

— Ихтиёрингиз. Агар хоҳласангиз хонани сизга ташлаб кетишим қийин эмас. Иш куним тугади, — деди у қўлидаги соатга кўз ташлаб. — Лекин сиз ёш болага ўхшаманг. Тушунган, ўқимишли одамсиз. Ҳалиям шу пайтгача хотинингиз борлигини яшириб

келганингизга ёқангиздан олмаганим учун шукр қилинг. — Самаднинг унга қараб гапиришга тараддудланаётганини кўриб тезлашди. — Йўқ, оқламанг ўзингизни. Нима бўлганда ҳам, бировнинг оиласини бузишга ҳаққим йўқ. Бир камим Фалончиева шундай қилибди, деган маломатга қолиш...

— Менга қаранг, — Самаднинг лаблари пир-пир учди. — Фалончиева бўлиш шунча яхшими-а?! Лавозим учун ҳамма нарсадан кечиб юраверасизми? Кўнглингизни тўқ қилинг, мени ҳам ишдан олишади. Шу хотиндан қутулган куним, ҳаммасидан — маза-бемаза тавозелардан ҳам, кеча-кундуз хизматимда бўладиган машинадан ҳам ажраламан. Майли, чўпонлик қилсам ҳам куним ўтади. Тинч яшасам бўлди. Тупурдим ўша мансабига!

— Болалар-чи?

— Қўйинг, беайб ҳибсга олингандек тумтайиб юрадиган отанинг нима кераги бор уларга? Тўртови тўрт томонимдан ёпишса ҳам у ерда қололмайман. Сиз хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам у билан энди яшамайман, — у гапира-гапира Эркинойнинг ёнига келиб қолган эди. Тўсатдан икки кифтидан ушлаб ўрнидан турғазди ва кескин силкий бошлади. — Тўйиб кетдим, Эркиной, эшитярсизми, тўйдим дунёдан...

Эркиной ўзини ортиқ идора қилолмай қолди. Қаршисида титраб-қақшаб турган йигит беихтиёр юрагининг энг азиз бўлагига айланди. Кўнглида шу озорли бўлакни асраш, авайлаш истагини туйди. Умрида эҳтимолки, биринчи марта, сеvimли бўлиш қандай бахт эканлигини юрак-юракдан орзиқиб ҳис этдию, энтикканича унинг кўксига бош қўйди...

Самад яна нималар деди, қачон кетди, билмайди. Фақат у эшикка етганида, бирдан ортига бурилиб қаради: унинг кўзлари жиққа ёш эди.

Ўша кўзлар Эркинойнинг хаёлида муҳрланиб қолди. Ва шу дақиқадан бошлаб бутун бошқа нарсалар унинг учун ўз маъносини йўқотди.

Бир ҳангоматалаб аёлнинг арзимас гапи билан уч ойдан буён Самаднинг қўнғир-қоқларига жавоб қилмай, кўрганда терс бурилиб кетиб, уни ҳам, ўзини ҳам қийнаб келганини ўқинч билан эслади.

Киши билмас юрагига пичоқ санчиб кетишган эди ўшанда...

Ун йил бирга ўқиб, ўн йил жиқиллашиб юрган, эндиликда ўзидан тиниб-тинчиб кетган дугонаси тушлик олдидан хонасига кириб келиб, елпина-елпина «одам кўплигию, болаларига бир справка учун сарсон бўлганидан» нолиди.

— Қирилгур, Эркиной дугонам бўлади, десам ҳам қўйишмади. Очеред, дейди.

Эркиной унинг қўлидаги қоғозларга имзо чекаркан, кулимсираб узр сўради:

— Келганингни билмапман. Хонага эрталаб кирганим билан, тушгача чиқа олмайман. Эрталаб ўзи одам кўп бўлади. Тушдан кейин келмапсанда.

Дугонаси унинг узрига жавобан қўл силтади-да, атрофга аланглаб, негадир овозини пасайтириб сўради:

— Турмушга чиқяпсанми?

— Кимга?

— Анови Норбоевга? Автобазанинг директори-чи?

Беандиша сўроқ унинг дилини оғритди:

— Фолчиликдан бошқа ишинг йўқми дейман?

— Менам ёлғон дедим, ишонганим йўқ. Эркиной ўзидан қолганми дедим, тўрт боланинг устига тегиб. Норбоевнинг хотини ҳам қўймайди, дедим. Эри қаттиқроқ йўталасям райкомга ариза қилиб чопадиган хотин, устига кундош олдирармиди?

Қаршисида ўзига синовчан тикилиб, бамайлихотир вайсаётган аёлнинг оғзидан чиққан ҳар бир сўз унинг кўксига беҳато ўқ бўлиб санчиларди. Аммо «иҳ» демоққа имкон йўқ. Овозинг чиқса, азиз туйғуларинггина эмас, ўзинг ҳам бутунлай маҳв этиласан.

Ҳамсуҳбати унинг кўзларига соя солган даҳшатни кўриб аядими, шошиб Норбоевнинг хотинини ёмонлай кетди:

— Узи одам эмас. Бизнинг хўжайинга бир оз қариндошлигим бор. Тушиб келган кундан буён жанжалли. Ҳали қайнонаси билан, ҳали қайнисинглисидан билан жиқиллашади. Билгани райком. Қўлидан ариза тушмайди. Шундай бўлса, бориб-бориб эркак кишининг кўнгли қолади-да.

— Бечора... — деди анчадан сўнг Эркиной кўзларини столнинг бир четидан турган бўм-бўш гулдонга қадаб. «Ким бечора? Норбоевми? Унинг хотиними? Эркинойми?», Буни ўзи ҳам билмас эди.

Худди келишиб қўйгандек аёл чиқиб кетиши билан телефон жиринглади:

— Қандайсиз?

Зириллаб турган тишга «халоскорингман» деб теккан оғмур жонни сўғуриб олди...

— Қандайлигим энди сизни қизиқтирмасин!

— Сизга нима бўлди?

— Мен эшитдим ҳаммасини.

— Эркиной, мен ҳозир... Ҳозир етиб бораман. Ўзим, сизга ўзим тушунтириб бераман.

— Илтимос, кўринманг кўзимга. Телефон ҳам қилманг!

...Лекин у кўп марта телефон қилди. Деярли ҳар куни... Орзиқиб кутиладиган бу кўнғироқлар эса ҳамаша жавобсиз қоларди.

Орадан аламли уч ой ўтиб, мана бугун Самаднинг ортидан ёпилган эшикка тикилиб ўтириб, тўсатдан ўша ҳангоматалаб хотиннинг сўзларида ҳам қандайдир хайрихоҳлик бўлганини ҳис этди.

Эшик қия очилиб, фаррош аёлнинг боши кўринди.

— Қайтмайсизми, қизим? Кеч бўлиб қолди.

— Ҳозир, ҳозир холажон.

Шу кундан бошлаб уларнинг бахту қувончи яна телефон симларига боғланиб қолди. Ҳар куни эрталаб иш столини тартибга келтириб улгурмасдан телефон жиринглайди. Эркиной гоҳ ёпиқ эшикка қараб, гоҳ қабулида ўтирган одамга журъатсизгина назар ташлаб, телефон аппаратига қўл узатади.

— Лаббай?

— Салом, бу мен.

— Салом.

— Яхши келдингизми?

— Раҳмат.

— Бир аҳволлашай дедим. Ҳозирча майли, кейин яна кўнғироқ қиларман.

Тушликка яқин яна кўнғироқ жиринглайди:

— Яхши ўтирибсизми?

— Раҳмат.

— Тушликка чиқасизми?

— Ҳа, уйга бораман.

— Яхши бориб-келинг.

Тушликдан сўнг яна:

— Яхши келдингизми?

— Раҳмат.

Кечга яқин яна телефон жиринглайди:

— Қачон қайтасиз?

— Бир оздан сўнг...

Бу — тўрт маҳалги телефонларга жавоб қилиб, Эркиной уйига қайтаркан, болачақали, қабулидан одам аримайдиган бу йигитга узук-юлуқ суҳбат нима бериши мумкинлигига сира ақли етмас эди. Кундан-кунга у тез-тез кўнглининг бир бурчида йигит билан юзма-юз ўтириб бор дарду қувончини тўкиб солиш, қониб-қониб суҳбатлашиш истаги кучайиб бораётганини ҳис этар ва шу истак баробарида, ариза кўтариб, идорама-идора елиб юрган аламзада, жанжалкаш рақибасини, ҳангоматалаб одамларни ўйлаб, лабини тишларди.

Ана шундай сарҳуш, изтиробли кунлардан бирида райкомнинг учинчи котибаси телефон қилиб, одатдагидан дағалроқ товушда чақирди:

— Нимага чақирганимни билсангиз керак, — деди боргач.

Эркиной елка қисди:

— Билмадим.

— Норбоев судга ариза берибди. Хотинидан ажралиб, сизга уйланармиш. Шўрлик хотини ғурурини оёғости қилиб бўлса ҳам, болаларини ўйлаб ажралмайман, деб турибди. Уям худди сиздай бахтга ташна аёл, — асли адабиёт ўқитувчиси бўлган котиба ҳар бир сўзни чертиб-чертиб сўзларди. — Биладан, сиз ҳам турмушга чиқишингиз керак. Сиз бизнинг ишонган, суянган активисткаларимиздансиз. Турмушга чиқинг — қарши эмасмиз. Фақат бировнинг бахтига зомин бўлиб эмас. Тўрт боласи бор-а! Бу оилани шу даражага етказгунча сочим оқарди. Агар мен бўлмаганимда улар аллақачон ажралиб кетишарди. Энди...

Эркиной куйиб-пишиб сўзлаётган котибага қараб беихтиёр: «Лекин бахтга қарши сиз борсиз. Улар эса ажралмаган. Ўша шўрлик болалар эса туғилган», деб кўнглидан ўтказди. Дарвоқе, энди уларга ота меҳри керак. Уларни тирик етим қилиш гуноҳ. Гуноҳ! Уларнинг бахтига хиёнат қилиб, бахтли бўлиш — аблаҳлик!

Уоҳиста ўрнидан туриб, рухсат ҳам сўрамасдан эшикка йўналди. Котиба ғазаб билан чимирилди:

— Қаёққа?! Сиз билан бизнинг вазифамиз бузилаётган оилани тиклаш...

«...Йиғлатиб, бахтсиз бўлсам!»

— Мен сизни тушундим, — чарм қопланган эшикни зичлаб ёпди Эркиной.

Ўзининг хонасига кириб, елкасини босиб кетаётган зил-замбил бошини столга қўйганча, таниш кўнғироқни кута бошлади. Бу сафар энг сўнгги сўзни айтади!

Хаёлида эшик очилиб, хонага кимдир киргандай бўлди. Столдан бошини кўтармай туриб, худди остонада кўзларидан минг йиллик гина сизиб турган ҳорғин, хаёлчан Самадни аниқ кўрганди...

Чўчиб эшикка қаради. Хонада ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. «Кетиш керак. Кетаман. Ахир, унинг тўрт боласи бор-а!»

Қоғоз олиб, ариза ёза бошлади. «Ўз хоҳишим билан...»

Сўнг илк бора унга ўзи қўнғироқ қилди:

— Мен кетяпман.

— Қаерга?

— Ҳозирча уйга...

— Нега?

— Ишдан бўшадим...

Оёқлари эса уни бутунлай бошқа томонга бошлаб кетди. Тонги ёмғирдан намиққан қишлоқ кўчасида елиб бораркан, уни йўлга бошлаган истак: орзу-умидларини топшираётган аёлни ҳеч бўлмаса бир қур кўриш истаги — интиқом ҳиссига айланиб борарди.

Ҳозир кўради. Уша сурбет хотинни ўз кўзи билан кўради. Керак бўлса, ҳаммасини айтади ҳам!.. Кейин тупурадию кетади!

Тусмоллаб итарилган эшик олдида бор журъатидан айрилди. Кенг ҳовли ўртасига тортилган симдорга таниш йўл-йўл кўйлак, унинг ёнида чиройли саккизтепкили атлас кўйлак, яна бир қанча чойшабу ич кийимлар ёйилган эди.

Эркиной бир оз нафасини ростлаб олгач, чап томондаги уйга бурилди. Уй эшиги қулф эди. Хурсанд бўлиб кетганини сезиб, ўзига деди: қўрқоқ!

Яна беихтиёр дорда ёнма-ён турган кўйлақларга қаради. Узининг уй кийимида юриб, мана шу дордаги кийимларни йиғиштиришини тасаввур қилди. Оддийгина аёлларга ҳам насиб бу бахтдан у бенасиб эди! Шабадада энгилгина силкинаётган атлас кўйлак жилва қилиб, унинг устидан қулаётганга ўхшарди.

Шу чоқ кўча томондан шанғиллаган овоз эшитилди:

— Кўзингга қарасанг бўлмайдими, жувонмарг, чопма!

Юраги ҳаприқиб, ўғрилик устида қўлга тушгандай шошиб дарвоза томон юрди.

Дарвоза олдида тахминан икки ёшлардаги думбоққина болани кўтариб, бировини эргаштириб, бирови олдинда чопқиллаб қомати самбиттолдай бир аёл келарди. Унинг қонсиз чеҳраси қаҳрли, оппоқ лаблари қаттиқ қимтилган эди.

— Мен адашибман чоғи, кечирасизлар.

— Адашдингизми? — анграйиб турган болани уйга томон итарди. — Отам келган, деб югурасан, уйим, болам, дейдиган ота борми, сенларда?!

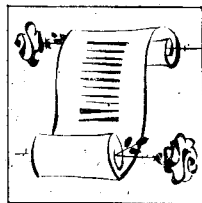
Қаердадир момақалди роқ гумбурлади. Келаётганида соябонга айланиб соя ташлаб турган булутлар шаррос ёмғир қуя бошлади. У кўкдаги булутлардан эмас, юрагидан бир нарса узилиб тушаётгандай ўзини беҳузур сездди. Атрофга аланглаб, бирор бошпана излади. Йўлнинг ўнг томонидаги чала қурилган уй сари юрди. Фишт синиқлари, тахта парчаларига қоқилиб, сурилиб биринчи хонага зўрға судралиб кирди. Роми қўйилмаган эшикка суяниб, кўзларини чирт юмди. Беихтиёр «отам келган» дея югуриб кирган болакайнинг қувончу ташвиш қоришиқ нигоҳини эслади...

Анча ўтгач кўзларини очиб, тақдирнинг ғалат ўйини билан кириб қолган уй ичига разм солди. Уртага тупроқ уюлган, четга поллик тахталар ҳафсала билан тахланган. Дераза ёнида эса... каттакон ит чўзилиб ётарди! У итга аввал қўрқиб, сўнг хайрон бўлиб қаради. Бўғзига нимадир тиқилгандек бўлди.

— Менинг бечора эканлигимни сен ҳам билдингми?

Ит негадир кўзларини юмди.

Ёмғир сира тинай демасди...

Ниҳоний

Моҳи тобоним қани?

Мен қоронғи тундамен, ул моҳи тобоним қани?
Қайдасен, дил қайдаю, ё жони жононим қани?

Шавқдин куйгувчи бу парвонанинг парвоси йўк,
Мен қаю зулматдаман шамъи шабистоним қани?

Чекмоғимдан нолалар тонг қушлари озурдадур,
Сўзла менга субҳ ила хуршиди рахшоним қани?

Гар булутлар қатраси келтирса ҳар қайда чаман,
Чашма янглиғ оқаётган абру найсоним қани?

Ғамли қалбим лаҳзае хушнудлиқ топғаймукин,
Бу қаён қолдию ул лабрези хандоним қани?

Нохираддирсен табиб, дардимга топмассен даво,
Қайдасен, Луқмон қаёну дору дармоним қани?

Ғам чекиб бечоралик тошларга чоқилди тишим,
Қалбим орзуси қаёнда, айшу давроним қани?

Оқибат кўз оч, йиқилгайсенки тупроққа, Ниҳон,
Қайда қолди ёру дўстлар, умр бўстоним қани?

Ситамгарим, келақол

Ситамгарим, келақол, қолмади тоқату тоб,
Сенинг хумори васлинг дилимни этди хуноб.

Агарчи лойиқ эмас кўрмакинга бу маҳзун,
Муқаддарот азалга беролурсанми жавоб?

Қарору ҳам сабрими олди бу ишқ туғени,
Томиб жигарнинг қони ўрнида бўлди селоб.

Фироғу висол биру ниҳон ғаминг бир ўлиб,
Чунон чинқирибон чуғз сингари ҳолим хароб.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий тожик тилида ҳам ижод қилган. Унинг тожик тилида, Ниҳоний таҳаллуси билан ёзган ўн бир ғазали ва бир мухаммаси Узбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик илмий текшириш институтининг қўлёзмалар архивида № 8989 инвентар рақами билан сақланмоқда. Мутахассисларнинг

фикрича, мазкур асарлар кирган девон Ҳамзанинг ўз қўли билан тузилган бўлиб, унга: «Ҳамза Ҳақимзода — муллақаб ба Ниҳон», деб ёзиб қўйилган.

Мазкур ғазаллардан қилинган янги таржималарни журналхонлар эътиборига ҳавола этилмиз.

Умидвор бўлиб эрдим келар йўлига боқиб,
Кечам туюлиб минг йил, бир кечада минг азоб.

Зулм қилма бу қадар, кўзим ёшини тўкиб,
Бошимга тушди олам, фарқ айлади бу гирдоб.

Ниҳоний кўксига санч ханжарингни, қилма раҳм,
Ғамингдан холи бўлиб, бўлсин у хоку туроб.

Сунбули райҳонларинг

Сунбули райҳонларинг ким марҳамат гулзоридур,
Маътари гесўларинг ким марҳамат мушқворидур.

Оразинг шамсу камар мақтовларингга бир далил,
Қомати барноларинг раҳмат гулин ашжоридур.

Кўзларинг гўёки ўтмишдан қолиб баҳри худо,
Сурманги савдоси менга кипригингнинг хоридур.

Шарбати гуфторинг эрса бир тасанно эт қабул,
Лаълиңги ошиқлари меҳринг гулин хуморидур.

Ғавҳари дурдоналар сирри илоҳидан асар,
Нуқтаи зеболаринг раҳматни зебикоридур.

Наътинг айтурға топарму журъате ожиз Ниҳон,
Лекин, бу орзу била раҳматнинг умидворидур.

Кел, эй соқий

Кел, эй соқий, бериб май маст қил Мажнуни шайдони,
Ўзидин беҳабар эт, билмасин бу кун у фардони.

Этак силкиб анинг ишқи билан дунёдин ўтгайман,
Бу дам хилватсаро қилсам, не бўлғай тоғу саҳрони.

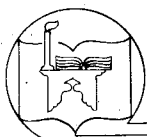
Бирор дил кўрмадим ғамсиз, нафас ҳам кўрмадим тинлик,
Билолмасмен на бўлғай оқибат бу кори дунёни.

Киши жони қутулмас ҳеч қачон дасти ажалданким,
Лаҳадга тикқай оқибат гадою шоҳсиймони.

Ярашгай шўрли булбулга бу гулнинг оху афғони,
Зимистоннинг совуқлиги не билсин қадри раънони.

Ўзингдин беҳабар бўлсанг, Ниҳоний, қалб кўзин очгил;
Кўриб қўй ҳосил этмоқликни сен таҳсили уқбони.

Тожиқ тилидан Олимжон БҶРИЕВ таржималари.

АБДУЛЛА ШОИР ДЕЙДИКИ...

1

- Абдулла бобо!..
- Балли...
- Бир нима демайсизми?
- Бир нарса дейинми?
- Қулоғимиз сизда...
- Имон бериб, пулсиз олган жонинг бор,
Танангда қон, рўзғорда туз — нонинг бор.
Элинг-хешинг, талайгина сонинг бор,
Ўткинчида яна не армонинг бор?..

2

...Ўлтириш-туришларда, марака-йиғинларда элнинг фойдаси учун келажагига син солиб, эл учун талашиб-тортишган донони, ботирни, оқинни эсламоқ, тилга олмоқ савобдир. Улар бир уруғ, бир қавмнинг эмас, барча уруғ-аймоқларнинг тақдирига аралашганлар ва халқ орасида танилганлар. Халқ ундай кишиларга ўзининг баҳосини, ёрлиғини берган. Бунинг учун ҳар ким ўз халқини ҳар томонлама яхши билсин. Шунда қўли бир енгдан, боши бир ёқадан чиқади:

Оғам, иним деб мақтанма,
Қурумсоқ-қуруқ бўлса.
Болам бор деб мақтанма,
Бир фойдаси йўқ бўлса.

Оғайним деб мақтанма,
Дўст — душманинг келганда
Қарашуви йўқ бўлса.
Кўк — буғ юзин кўтаради,
Ер ўзини кўтаради,
Улимни эр кўтаради,
Оғирни нор кўтаради...

— Абдулла бобо, биз бахтлимизми, бахтсизмизми?

— Бахтли ҳаммиз, бахтсиз ҳаммиз, болаларим. Бахтли бўлганимиз — биз яшаймиз, бормиз. Бахтсизлигимиз — биз билан бирга ҳали ҳам дунёда ўлим, қирғин, уруш яшамоқда...

— ...Башир қишлоғи томонда бир катта тўй-марака бўлди. Бошқаларга қўшилиб бордим. Шунда 16 ёшларда эдим. Борганлар тўйхона жойининг ўртасида ўлтирган кутувчиларнинг олдида бир ўлтириш қилиб, ҳимматини «тўёна» деб бериб, сўнгра кўрсатиб-бююрилган жойга ўтар эдилар. Шунда тўй эгалари орасида бўлган бек менга қараб, «Отинг нима?» деб сўраган эди, «Отим Абдулла», деб жавоб бердим.

— Туриш-турқинга қарасам, ҳали уй-ичининг боласисан. Катталарга қўшилиб келишининг боиси нима экан? — деди бек.

— Уғил бола 12 ёшида балоғатга етиб, фойдаси тегади, — дер эканлар. Мен 16 ёшдаман. Ҳеч ким эсини йиғиб, осмондан тушган эмас. Эсли-ҳушли яхшиларнинг ҳангомаларидан сабоқ олиб, бир оғиз сўз олсам ҳам менга етади, — деб жавоб бердим.

— Бўтам, тўғри айтасан, — деди бекнинг ёнида турган Ражаб шоир, — қўноқнинг катта-кичиги бўлмайди, келганнинг ҳаммаси ҳам меҳмон. Бу болани кутиламанглар! — деди.

Ражаб шоирнинг гапларидан орқа олиб, «Сўроқларинг бўлса бераверинглар...» деган бўлиб, тизза чўкиб олдим. Шу вақт ўтов ёнида боғлиқда турган нортуя диркиллаб ўйнаб келган кўзини тарпиб, ўлдириб қўйди. Буни кўриб турган бек афсусланиб, кейин менга қаради-да: «Мана шу ҳодисани таърифлай оласанми?» деди. Мен, «Ҳа» дедим:

— Туянинг тарпиган оёғини кессам, чўлоқ бўлиб қолади, ўркачини кессам, мўлтоқ бўлиб қолади. Яхшиси, кўзисидан айрилган одам туянинг жунини қирқса, ўртоқ бўлиб қолади.

Шунда, қараб, разм солиб турган Ражаб шоир:

— Ҳамма бирдай қўйчи бўлса, қул бўлади.

Ҳамма бирдай тўйчи бўлса, хор бўлади.

Иzzат-икромни билмаган кўр бўлади,

Ҳар касбни эгаллаган зўр бўлади... Болам, сенинг талабинг шоирликка мойил ўхшар, чечан кўринасан. Умринг узоқ, қора юракларга тузоқ, эл-юртга чироқ, ўзинг ғамдан йироқ бўлгайсан. Шу яқин-ўртанинг шоири бўл, — деб, юзига фотиҳа тортди.

Шу йиғиндан, мени, ўзига шогирдликка олиб кетди.

Абдулла шоирнинг оиласига оралаган ўлим кўп йиллар кўтарилмади, ун боласини ер бағрига солди. Соғ-омон бўлганда ўғилларининг олди бош, ўзига қўлдош, ҳаммасига

Абдулла шоир Нурали ўғли — ўзбек халқ оғзаки адабиётида Эргаш Жуманбулбул, Фозил шоир, Пўлкан шоир, Ислоҳ шоирлар билан бир қаторда турувчи алп сиймоларнинг биридир. У ўзининг ҳақпарвар сўзи ва сози билан халққа беиннат хизмат қилди, бою калонларнинг кирдикорларини фош қилди, янги озод даврон — ленинча замонни ўлуғлади. Абдулла шоир ўнлаб дostonлар қўйлаб, халқни ватанпарварликка, меҳрга, эзгуликка чорлаган бўлса, юзлаб термалари билан янги ҳаёт қураётган юртдошларига, фашист босқинчиларини қираётган жангчиларга, пахта ундираётган заҳматкашларга эш тутинди:

Кўтарилиш Тахтақорача тоғи,
Шунда боболарнинг ер-суви, боғи.
Олға борсак қўлда Ленин байроғи,
Замонани тузиб қурганлар бордир.

Абдулла шоир 1936 йил Тошкентда ўтган бахши-шоирлар кўригида зўр муваффақият билан қатнашди. Республика пойтахтида бахшининг ишчилар, зиёлилар, талабалар билан учрашувларидан илҳомланган атоқли шоир Ҳамид Олимжон ўзининг машҳур «Дўмбирам» [1937] шеърини унга бағишлаган эди. Абдулла шоир 1937 йили Москвада бўлиб ўтган Ўзбекистон адабиёти ва санъати декадасида қатнашди, унинг овози ва термалари пластинкага ёзиб олинди. Таниқли ўзбек фольклоршунос олими Ҳоди Зарипов Абдулла шоир ижодини таҳлил қилиб шундай деганди: «Қаҳрамонлик дostonларини шўх айтиши, қўйларининг ёқмилиги, дўмбирани жўшқин чертиши билан ўзбек дostonчилари ўртасида биринчи ўринда турар эди»

Журналхонлар эътиборига Абдулла шоир хотираларидан намуналар ҳавола этаймиз.

дон, қозонига ош бўлиб, барака энар эди. Абдулла шоир шуларни ўйлаб, ўйловига етмай, ғами нари кетмай, уйдан чиқолмай қолди.

Бу кўнгилсиз хабарни эшитиб тенг ёшлари Хидир, Қодир, Эрдон деган шоирлар кўргани келдилар.

— Абдулла, сен нимага қайғуриб, тухумбосди қилиб ётибсан? — деди Хидир шоир.— Ҳол сўровчи қадрдонлар бўлмаса, бошқа гап эди, қишлоқдан, теварақдан, қирдан ёпирилиб келиб турган, кўриб ҳолингни сўрган, ғамингни баҳам кўрган жамарғанг бор. Шунинг ўзи юрагингга малҳам, хонадонингга ёниб турган шам, қайнарбулоғингга обизамзам, ўзинга давлату ҳашам эмасми? Кўнглингнинг оҳори, умрингнинг баҳори, фойдаи-дори шулар-ку. Тухумларини очириб, полапонларини учириб, қарға дарахтни шундай дуо қилган экан:

Тубингга ҳеч биров болта чалмасин,
Тик бошингга қора кунинг бўлмасин.
Сиртинг тиғдан, ўтдан омон яшагин,
Тан-томиринг қуртдан омон яшагин.

— Дунёда ўлим бор-да,— деди Қодир шоир,— ўлмаган бўлса, бурунгилар қаерга кетдилар? Қанчалар ямлаб юрса ҳам тўймаган, ғаламислигини қўймаган ўлимнинг дастидан кимга дод соласан, нима фойда оласан? Утганга ўкинма, келмасга куйинма. Ўлим — узоқ йўлнинг аласи, қабристонда калласи, ерга келганни бир кун йиғиб оласи, ер остига соласи бор ёзмишдир. Бу, сенинг худога ноз қилганингми ёки оз билганингми? Ётгунча, ўрнингдан тур, теваракни кўр, биздан ҳам аҳвол сўр.

Чопқир отинг бор бўлса,
Чопқирларга ёқарсан.
Сулув қизинг бор бўлса,
Бўз болага ёқарсан.
Лекин ўсган элингни
Куч олганинг ерингни,
Тенгдошингни, тирингни,
Қайдан излаб топарсан?

— Эй Абдулла,— деди Эрдон шоир,— бўлган эдинг эрдан, кўтар бошингни ердан! Сен эр эмасми, сен нор эмасми, сен бор эмасми? Ётганинг етар, бошингни кўтар!

Қайғуриб қақшамоқ шунча бўларми,
Ўлганинг кетидан одам ўларми?
Кўзидан жаладай ёғилса ҳам ёш,
Улди деб ўлмаган ҳали қариндош.
Эй Абдулла, кўп мункайма, кўтар бош!
Мен ётганман ўлим билан ёнма-ён,
Ўшанда ҳам мендан ололмаган жон!

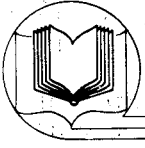
Абдулла шоир бошини кўтариб турди ва дўстларига қараб ўлтирди. Жавоб сўзини байт билан бошлади:

Одиллик айтмаса, жавҳар тил ғариб.
Бошбошдоқлик чиққан ерда эл ғариб.
Ўз тенгини топмаса, бўй қиз ғариб.
Қадрсизда кекса қолар тез қариб.
Эрнинг кўнглин зебо қаламқош очар,
Хаста кўнглинг — сирдошу тенгдош очар.

Мен ҳам биламан ўлган — отилган ўқ, яна қайтиб келмоқ йўқ. Қайғу алам елканга чиққанда, шерларинг кўринмаган сўнг ўйловга ботиб, «Келармикан?!» — деб сизларни кутиб, бир бад феълим тутиб ётган эдим. Қиронқуш — қиримга, қузғун-тарлон иримга дейдилар. Келиб, мени кўрган кўзларингиз чин кўз, сўзларингиз даво сўз. Кўзи сўқирдан ҳам кўнгли сўқир — ғариб. Мени йўқлаб: бир олам сурур, кулбамга нур, дилимга ғурур олиб келдинглар. Сўзни сўз билан тўхтатган ҳам мард, сўздан тўхтаган ҳам мард.

Тўпловчи Чори ҲАМРО

Кўлдош Мирзо

АРВОҲ ҚЎЛГА ТУШДИ

[Воқеий ҳикоя]

Ризоқул ота шифтга боқавериб толиққан кўзларини аста юмди. Шу чоғ кампири уйга кириб келди. Каравотга яқинлашди. Чолининг кўзлари юмук эканлигини кўриб, бир зум тўхтади, дийдорига зехн солди. Каравотга тақаб қўйилган хонтахта сари оҳиста одимлади. Чойнак хиёл шиқирлади. Кампир чойнинг тобини билиш учун уни ушлаб кўрди. Чойнакни олиб кўксига босди-да, эшик томон йўналди.

Ота кўз очиб қарамаса ҳам, кампирининг хатти-ҳаракатларини тасаввур кўзи билан шундоққина кўриб турар эди. Раҳмат кампирига. Ундан мингдан-минг рози. Эллик йил рўзғор деган аравани бирга тортишди. Уч фарзандни ўстириб, уйлаб-жойлаб, уларнинг савдоларини ҳам тенг чекишди. Орзу-ҳавасини ҳам баравар тотди. Неварадан ўтиб, чевара юзини ҳам кўришди, мана... Ризоқулнинг ўн минг сўм пули борлигини кампир хаёлига ҳам сиғдира олмаса керак. Анча-мунча пули борлигини фаҳмлайди-ю, лекин ўн минг сўмни... йўқ, билмайди.

Ахир еяр-ичарини, киярини болалари қилиб беришса... Яна ора кунда унинг ёнига пул солиб туришса... чол-кампир икковининг пенсияси йиғилиб қолади-да.

Умуман, кампирининг ҳеч қачон пул билан иши бўлган эмас. Эри қанча топяпти, уни нима қияпти, — қизиқмаган. Рўзғорнинг аҳволидан эрини бохабар қилиб турган, холос: мунча хамирлик ун қолди, ёғ тугаб боряпти, катта сатилнинг таги кўринай деб қолди; ярим той пахта бўлса, қишга янги кўрпа қоплаб қўяр эди ва ҳоказо. Ўзи ҳам топган пулини, бир тийин хато қилмай, эрининг қўлига келтириб берарди. Пул билан ҳеч иши бўлмасди. Қизиқ... умр ўтиб боряптики, шу одати шу одат.

Ташқаридан келган товушлар чолнинг хаёлини бўлди.

— Оппоқ дадам тузукми, буви?

— Тузук. Ётибди-ку, энди болам. Мизғиб қолди шекилли. Энди роқда олдига кириб чиқдим. Уйғонишига янги чой дамляяпман.

— Келиб укол қилишяптими?

Невараси Лутфулло. Кенжасининг ўғли. Кўзларини тийрак очган Ризоқул отанинг юраги тошинди. Яхши бўлди келгани. Маҳалла оқсоқолларини чақиртиради, улардан рози-ризалик олади, пул тўғрисида кенгашиб қўяди.

— Лутфулло, келинг, ўғлим.

Чол ҳамма невараларини, чевараларини ҳам сизлар эди.

* * *

Лутфулло эшикдан бошини тиқиб хабар қилди:

— Келишяпти. Сиз тайинлаганларнинг ҳаммасини чақирдим. Фақат анови... иккитаси ўйда йўқ экан.

Ризоқул ота бошини кўтариб, ёстиқлар бараварида қаддини тиклади. Устига ташланган кўрпа четларини рангпар нимжон қўллари билан тузатган бўлди.

— Қачонки ўзингиз чақиртирсангиз кирамиз-да, мана шунақа, Ризоқул ака, — остона нари ёғида пойабзалини ечаётган маҳалла комитетининг раиси Абдунабиев даромад қилди. — Ассалом алай-ку-ум...

Унинг ортидан узун-қисқа бўлиб оқсоқоллар кўринди. Меҳмонларнинг ҳурмати учун ўрнидан туролмаганига безовталанаётган Ризоқул ота секин хўрсинди. Сунг атай томоқ қириб:

— Келинлар, келинлар. Бормисизлар ахир, — деди ўзини дадилликка олиб.

Ҳаммадан олдин Абдунабиев иккала қўлини узатиб у билан кўришди: — Оппоқ бўлиб қолдингизми?

Бошқалар ҳам бир-бир омонлашиб, якандозларга тиз чўкишди.

— Кампир пўпалаб парвариш қилар экан деб ётаверасизми, — деб тегишди Абдунабиев. — Туринг энди. Чойхонага чиқинг, улфатчилик қилайлик... Ана кираман, мана кираман дейман кўргани, ҳеч мавриди бўлмади-да.

— Кўпчиликнинг ташвиши билан юрган одамсиз, биз сиздан ўпкалармидик.

Хонтахта устида нон-чой бўлишига қарамай, Лутфулло пастга алоҳида дастурхон ёзди, бошқа нон-чой олиб кирди.

Ризоқул ота рўпарасидаги деворга нотайин боққанича юрагини бўшатишга шошилди.

— Пишиб турган ўрикмиз, қадрдонларим. Жон танда омонат, — ўпкаси тўлиб бир неча дақиқа гапдан тўхтади. Бу орада униси у деб, буниси бу деб, унга тасалли берди. — Ўзинглардан қолар гап йўқ. Болалар иссиқ-совуғимиздан хабар олиб туришади. Қолмишига, улфатчилик қилсангиз деб, дамо-дам ёнимга пул солиб қўйишади. Қўй десам, кўнгли оғрийди. Шу... пенсиялар қўшилиб анча-мунча пул бўб қопти.

— Қанча? Растмонаси қанча? — кимдир унинг гапини бўлди.

— Ун минг сўмга яқин. Шуни энди... кўзимнинг очиқлиғида эгаларига берсамми дегандим.

— Кимга? — деб сўради Абдунабиев.

— Болаларга-да. Кампир пулнинг фарқига бормайди.

— Бе-е. Буладиган гапни қилсангиз, нима, болаларингиз шунга муҳтожми? Ахир ҳаммаси ўзига тинч-ку. Болалар сиз учун сарф қиладиган пайти келганда, сиз уларга пул берасизми? Бу нима қилиқ? Боқиб катта қил, ўқит, уйлаб-жойла, қариганда яна пул тўплаб бер. Сиз энди шуни расм қилинг. Унингсизам ҳар хил расм-руслар кўпайиб кетяпти.

— Мен энди ўлимликка, маъракага сарф қилишар дегандим-да, — Ризоқул отанинг овози бўшашиб руҳсиз чиқди.

— Ҳиммат қилишса, ўз пулидан сарфлашсин. Ўз гўштингизни ўзингизга едиришса бўлмайди. Пулларни келин аямнинг қўлига беринг. Нима қилса, ўзи билсин. Энг тўғри йўли — шу, — Абдунабиев, гапим маъқулми, дегандай, ёнидагиларга қаради. — Ё келин аямга ишонмайсизми? — ҳам киноя, ҳам масҳара аралаш ҳиқичоқ тутгандай қилиб кулди.

— Йўғ-э, нимага ишонмас эканман? Бандачилик, мабодо... Мени тепиб-тепиб кўмиб, расм-русларга шуни катта-катта сарф қилсанглар дейман-да.

Ризоқул ота бошқа гапирмади. Оқсоқоллар эса уни юпатиш учун анчагина жон куйдиришди.

* * *

Куни-суви битган экан, Ризоқул ота ўлди. Уни чиқариш, жойига қўйишда — барча расм-русларда Абдунабиев бошлиқ маҳалла оқсоқоллари бош-қош бўлиб туришди. Йигирмаси ҳам ўтди. Ўлдинг — ўчдинг деганлари шу экан-да: ўғил-қизлар, неваралар, келин-кертанглар ўз ўйи — ўлан-тўшагига тарқаб кетишди.

* * *

Ғафлат ғолиб келиб, жойнамоз устида ўтирган Хушбар кампирнинг кўзлари юмила бошлади. Бир ёнига оғиб кетиб, ўзига келди. Уйқуни койиганича

ўрнидан турди. Жойнамозни ҳафсаласизлик билан қозиққа илди. Ёнбошида ухлаб қолган неварасининг устига адёл ташларкан, соатга қаради: алламаҳал бўлибди, энди ётиш керак. Ҳувиллаган юраги ғалати орзиқиб кетди-да, бир вақтлар раҳматли чоли рамақдажон бўлиб ётган каравотга мунгли термилди. Чўзиқ уф тортиб, кўзларини ишқай-ишқай, ташқарига йўналди.

Айвон зинасидан кўтарилаётган кампирнинг рўпарадан тушаётган чироқ нуридан хира тортган кўзларига девор тагида оқ шарпа кўринди. У чўчиб тўхтади. Дарҳол тилига калима келди... Қоронғилик қўйнида хира суратни эслатувчи қадди букик оқиш шарпага кўзларини йириб қарар экан, гаранг миясида «Чолимнинг арвоҳи!» деган фикр чақнади. Нима қилишини билмай бир зум тургач, мажолсиз оёғини айвонга қўйди. Орқасига бурилиб, эшик кесакасига ўмганини босди-да, яна калима келтирди. Арвоҳ гапирадими, гапирмайдами — билмас эди. Шунинг учун тараддудланди. Сўнг ўзи гап қотди. Қуруқшаб қолган оғзида тили зўрға айланди.

— Келинг, отаси. Мениям олиб кетгани келдингизми? — дея, ўпкаси тўлиб, қўрқув аралаш йиғлаб юборди.

— Мункару Накир азоб беряпти, кампир. Пулдан бер, уни юмшатай, — сўзлади арвоҳ.

Йиғлаётган кампир сесканиб тушди. Арвоҳнинг товуши қулоқларида тушдагидай сирли янграса ҳам, унинг мазмунини тушунди.

— Пулнинг уруғига ўт тушсин. Ўзингиз тўплабсиз, майли, — деганча, ғалати шошилиш билан ичкарига кириб кетди.

Қўлида бир даста пул билан чиққан Хушбар кампир, уни арвоҳга қандай қилиб беришини билмай, саросимада туриб қолди. Қўли билан элтиб беришга юраги бетламади. Ирғитиб юборай деса, ёстиқдошига нисбатан ҳурматсизлик бўлади. Ахир у номаҳрам энди. Жон чиқиб, тан совугач, эр хотинга, хотин эрга номаҳрам дейишади-ку. Пулнинг тахламини тuzатган бўлди-да, сочилиб кетмасин учун қаттиқ сиқимлади ва оловга ёғ сочган ҳаракати билан арвоҳга ташлади.

Арвоҳнинг пулни қандай олгани билан иши бўлмади. Унинг ҳовлига қандай кирганини мулоҳаза қилиб ўтирмай, чиқиб кетишини ўйлади-да (бўлмаса, арвоҳни учиб юради деб билар эди), дарвоза олдига борди. Чўнтагидан калит олиб, дарвозани ланг очиб қўйди.

Тун бўйи мижжа қоқмади. Ташқари ёришгандагина, неварасини уйғотиб, эшик олдига борди.

* * *

Бу гал энди арвоҳ кампирга азон маҳали кўринди. У бурунги ўрнида ўша ҳолатида турар эди. Арвоҳ турган жой чироқ нуридан холи бўлгани учун, уни тонг олди пайтининг қуюқ туманида аранг кўз илғайди.

Чўчишдан бутун вужуди ларзага келган кампир иккала қўлини кўксига олиб борди. Оғзидан ғайри шуурий равишда «Астағфирулло» сўзи чиқди. Отиннинг «Ўлик ҳамма вақт ҳозир» деган ақидаси эсига келди-ю, иккиланмай сўради:

— Отаси, яна нима гап?

— Сўроқ-саволда шу...

— Пул керакми? Умримда бу қуриб кетгурни ўзимга дўст тутмаганман ҳеч. Юрагимда худди тош бўлиб турувди.

Ўзини анча босиб олган кампир пулни рўмолчага тугмоқчи бўлди, лекин қўллари қалтираб, эплай олмади. Наридан-бери ўрар экан:

— У ёқдаям бу касофат ўртамачи эканми? — деди.

— Пайшанба куни билиб келаман, — деб ғўлдиради арвоҳ.

Кампир пулни арвоҳга ирғитди-да, ўзини ичкарига олди. Шу куни ҳам унинг бомдод номози қазо бўлди.

Кампир кейинроқ ўзининг «У ёқдаям ўртамачи эканми?» деган саволини таҳлил қила бошлади. «У дунёдаям пул ишлатиладими? Ундай бўлмаса керагов». Кўнглининг қаеридадир шубҳа майсаси бош кўтарди.

Хушбар кампир энди бу ғаройиб воқеанинг таассуротини юрагига сиғдира олмай қолди. Ғалати-ку. Энди доим шундай бўлаверадими? Чоли қачонгача шунақа келиб-кейтиб юради. Келса-ку, майли, ўзининг ҳовлиси, ўзининг уйи.

Лекин ваҳимаси ёмон бўлар экан-да. Яна тагин пул сўраши қизиқ. Охиратдаям пул ишлатилармикин? Шу ўйлардан юраги ҳовлиққан кампир қўшниникига чиқди. Ҳовлида ёлғиз қолдиргиси келмай, неварасини ҳам етаклаб олди. Қўшни хотинга шумғиядай бўлиб ўтирганини айтиб, кўзёш қилди ва сўради:

— У дунёдаям пул ишлайдими?

Қўшниси унинг саволини аниқ эшитган бўлса ҳам, мақсадини англай олмай сергак тортиб чимирилди:

— Нима дедингиз?

Кампир саволини қайтарди.

— Йўғ-э, нима деяпсиз! — ҳайратини яширмай кулимсиради қўшниси.

— Бўлмаса...

— Нима бўлмаса?

— Айтаверайми?.. — Хушбар кампир иккилашиб туриб қолди. Сўнг қўшниси сари сурилиб, паст овозда сирли қилиб деди: — Ризоқул акангиз икки марта пул олиб кетди.

Қўшниси чўчигандек ўзини орқага ташлади. Хушбар кампирнинг авзойига разм солиб, ёлғон гапирмаётганига ишонч ҳосил қилгач:

— Қандай қилиб? Қачон? — деди.

Хушбар кампир бор гапни тўкиб солишга мажбур бўлди. Кечқурун унинг олдига эркак қўшнилари киришди ва воқеа тафсилотини сўраб билишгач, ҳайрон бўлиб бир-бирига қарашди.

* * *

Арвоҳнинг пайшанба кечаси келиши маълум бўлса ҳам, лекин кечанинг қайси соатида ташриф буюриши қоронғи эди. Уни қаерда ва қай тахлит қаршилаш масаласи кўп тортишувларга сабаб бўлди. Дастлаб кўни-қўшни эркаклар Хушбар кампирнинг олдига тўпланишмоқчи бўлишди. Кейин ҳар ким ўз дарвозаси олдида турсин дейишди, У вазият ҳам, бу вазият ҳам кишида шубҳа уйғотиши мумкин эди. Шунинг учун ҳар ким ўз дарвозаси ичида турадиган бўлди. Хушбар кампирнинг дарвозаси рўпарасидаги уй чордоғига назоратчи қўйилди. Биров кампир дарвозани қулфламасин деди, биров устидан қулфланган бўлсин, токи биз уни очиб кира олайлик, деди. Ниҳоят, дарвоза ҳар кечагидек бўлсин-у, лекин ёлғондакам қулфлансин деган фикрга келинди.

Кузатувчи кўп кутмади. Кўчада эл оёғи тингач, гузар томондан одатдагидек келаётган биров бирдан Хушбар кампирнинг дарвозаси олдида тўхтади. У ёқ-бу ёққа аланглади. Қўйнидан оқ нарса чиқардида, уни кўз юмиб-очишга кетадиган фурсат ичида устига кийиб, оппоқ шарпага айланди. Шарпа дарвоза ёнбошидан осонгина деворга чиқди-да, ичкарига эниб кетди.

Кузатувчи пойлаб турганларни хабар қилишга чопди.

Ҳамма дарвозага шарпасизгина яқинлашиб, ичкарига баравар кириб борди. Довдираб қолган арвоҳ олдиниға ҳовли тўғрисиға қочди. Қарасаки, бостирмалар бор. Орқаға қайтиб, олдини тўсиб чиққан икки кишиға чап берди, учинчи кишиға ҳамла қилди. Лекин жавоб зарбасидан, тажрибасизлиги туфайли, қўлидаги пичоғи учиб кетди.

Икки ёндан келган икки киши уни хиппа ушлади. Рўпарадан ва орқадан келганлар тамом қуршовга олди. Кимдир: «Қўлга тушдингми, ғаламис?» — деди. Бошқаси: «Пулни яхши кўрадиган арвоҳни бир кўриб қўяйлик-чи», — деди.

Кимдир айвонга чиқиб, чироқни ёқиб юборди. Арвоҳни қўлга тушган ўғри мушукдек қилиб айвон сари судрар эканлар, у жон ҳалфида типирчилаб юлқинарди. Чироқ нуридан безиллаб узун-узун енгли қўллари билан юзларини яширишга ҳаракат қилди.

— Ие, Абдунабиев-ку, бу, — деди арвоҳнинг қўлларини юзидан ажратаётган киши.

— Маҳалла оқсоқолими? — одамлар орасидан қизиқсиниб тикилди биров.

— Ассалому алайкум, ўртоқ Абдунабиев.

— Ҳмм, Абдунабиев — арвоҳ!

Оқ шарпанинг афт-ангорини илғай олмаса ҳам, пешонасига қўлини қўйиб тикилаётган Хушбар кампир бошини тебратиб:

— Уят эмасми, раис. Ихлосга хиёнат экан-да, — деди.

Гулчехра Жўраева

ТАҚДИРИМ ЧИРОҒИН ЁҚДИ ИНҚИЛОБ

Ўзбек аёли

Кўшига кўтарса арзийди осмон
Биргина ҳуснинг-чун, ўзбек аёли!
Тақдиринг таърифи ўзи бир дoston,
Журъатинг безадиди яна жамолинг.

Байтга айланганда сен олган нафас,
Ғафлатнинг пардасиди кетди сўкилиб.
Шууринг пойига йиқилди ҳавас —
Чиққанда биринчи шоира бўлиб.

Неча асрларким, бир латта қафас,
Юзинг чақмоғини тўсди — ўчириб.
Ханжарсиз тилдилар ақлингиди бесас
Нодонлик захрини сенга ичириб.

Ниҳоят, ўзингни қўлга олдинг-да,
Олисга тик боқдинг, кудратга тўлиб.
Журъатинг итарди сени олдингга,
Қисматга ўт кўйдинг биринчи бўлиб.

Қонли изларингдан ўтдилар чўчиб,
Биринчи даврнинг «биринчи»лари.
Чалкашган иплардек кўринмас учиди —
Минглаб йўл кузатди илк элчиларни...

Энди санокларда юзлар, мингинчи,
«Биринчи» ошмоққа қолмади довон.
Осуда, фаровон замон, бу гарчи,
Биринчи сўз айтмоқ — мардликдир ҳамон!

Фақат соф уфқда юлдуздек турғун
Ғурурга етмади журъатинг кучи.

Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати Гулчехра Жўраеванинги ўзбек ва рус тилларида «Бахтиёрман», «Боғимда баҳор», «Ҳаяжон», «Умр — дарё», «Менинги маржонларим», «Достонлар», «Иқбол» сингари китоблари чиққан. Унинг қатор асарлари қардош тилларга ҳам таржима этилган. Шоирани эллик ёши билан кутлаб, янги шеърларидан эълон қил-япмиз.

Бағрингда чўғ мисол ёнса-да туйғунг.
«Севдим!» деёлмадинг биринчи...

Бизга қолгани...

(Беҳазил ҳазил)

Хайрият, ўғил-қизлар
Етишдилар вояга.
Энди ўтмас дўқ сўзлар,
Зор эмас ҳимояга.
Ота-она қўлидан
Тушиб кетди бор юмуш.
Болалар ишчан, аммо
Ўзлари бир оз хомуш...
Она кўйлагин илиб
Бекинар хонасига;
Ойқиз ясаниб чопар
Сирдош дугонасига.
Кўзгу олди доим банд:
Ярақлар унда тишлар,
Бир кунда икки маҳал
Ўғиллар юз киртишлар.
Кўтаришар штангани
Битта оёқда туриб,
Эшик кесақисига
Юрадилар бош уриб.
Безовталиқ ўртайди

Жирингласа телефон,
Кўзни шамғалат қилиб
Аста бўлишар куён.
Барча имкон, имтиёз
Албатта — энг каттага,
Отанинг туфлисини
Чиқарар «обкатка»дан.
Хуллас, униб-ўсгунча
Асрадик кўз, қароқдай.
Дедилар, оҳ, бу ҳаёт
Мунча ширин қаймоқдай!
Таомнинг сархили ҳам,
Либоснинг хил-хили ҳам,
Иссиққина хоналар,
Анвойи гулхоналар.
Барчаси — фарзандларга!
Бари — арзандаларга!
Минг шукрим, бизларга
Қолдиришди ғунчалар;
Сочда мош-гуруч билан
Манглайда учрачалар.

Кашфиёт

Мени мақтадилар ойга етгунча:
Ёноғим олдида лол шамсиқамар.
Лабимдан ранг сўрди гулгун олуча,
Қошим — ёй, кипригим — юракка ханжар.

Бебадал ҳуснимга жаҳон мулки оз,
Самарқанд, Бухоро — бир холимда жо.
Ҳиндунинг рақсига зулфимдир қиёс,
Тунга сиёҳ тўкмиш сочим,
Ажабо!

Аслида чиройим қамалда эди,
Юрагим қаърига боқмади бир зот.
Фиғоним қалбимда қамалган эди,
Юрагим дарчасин қоқмасди бир зот.

Уни на шоиру на султон кўрди,
На замин, на осмон, на замон кўрди.
На ота, на эрдан топмадим ҳамдард,
Пичоғин ниқтади кўксимга бидъат.

Овунчоқ қисматдан қутқариб бирдан,
Тақдирим чироғин ёқди, инқилоб.
Мудроқ орзуларим уйғонди нурдан,
Илк бора юзимдан ўпди офтоб.

Тунни тун демадим, кунни эса кун,
Чатнаган қўлимдан элга ризқ тутдим.
Фазога етганда қадамим бугун:
Ўзимнинг кимлигим ўзим кашф этдим.

Кўшиқ

Остонангни далага
Улаган йўллар оппоқ,
Хаёлингда орзулар
Гуллаган чаман оппоқ,

Кечани кундуз билан
Суғорган диллар оппоқ,
Мўъжаз бағрингга сиққан
Бу, улкан Ватан оппоқ.

Нақорат

Хаёлингда орзулар
Гуллаган чаман оппоқ,
Мўъжаз бағрингга сиққан
Бу, улкан Ватан оппоқ.

Оппоқ Ўзбекистонинг
Ичра сингиб кетасан,
Қирмизи — кўк дуррачанг
Ҳиллирар мисли байроқ.

Хирмонларинг залвор тоғ,
Сочинг дарё этасан,

Олов меҳринг тобида
Зарга айланар чаноқ.

Нақорат

Хаёлингда орзулар
Гуллаган чаман оппоқ,
Мўъжаз бағрингга сиққан
Бу, улкан Ватан оппоқ.

Оппоқ-оппоқ нур узиб
Қораяркан қўлларинг,
Бўйгинангдан ўргилар
Пахтазор ҳаяжонда.
Сенинг оппоқ ўйларинг,
Эртаю бугунларинг
Қуёш бўлиб ялтирар
Сен йиққан оқ хирмонда.

Нақорат

Хаёлингда орзулар
Гуллаган чаман оппоқ,
Мўъжаз бағрингга сиққан
Бу, улкан Ватан оппоқ.

* * *

Ўйлама, азизим, сўзинг мисли тош,
Бағримни юлқилаб айлади пора.
Тўкмоққа арзимас бир дона ҳам ёш
Ва лекин туйғуга йўқ экан чора.

Энг юксак қоядан ўзини отган
Аламзада қиздек думалар жола.
Қандай қатра экан — мени фарқ этган,
Туйғуга ҳукм йўқ, жоним, на чора?!

Севги шарбатими — кўзимдан силққан,
Гоҳ ширин, гоҳ аччиқ — тезоқар дарё.
Дардим сандиғида йилларим йиққан
Сенга айтолмаган сўзларимми ё...

9 Май

Яна гумбурлади осмон гумбази,
Самода ялтирар йигирма миллион —
Йигирма миллион жоннинг юлдузин
Намоён этмоқда, кеч Қизил майдон!

Йилда бир саросар кўрсатиб дийдор
Турналар мисоли кўкни тутарлар.
Юксак юлдузлардек умри устувор,
Мушакдек ҳайқириб келиб кетарлар.

Афродита

(«Афсонавий Эллада» туркумидан)

Афродита,
Топинаман сенга,
Талпинаман сега,
Мадад бер, менга!
Йироқдаман, беҳад йироқда,
Ҳижрон юрагимни тилмоқда.
Ортимда Олимп тоғлари,
Олдимда Зайтун боғлари.
Бир томонда Эгей,
Бир томонда Ион —
Пўртанаси оташдан ёмон!
Оролда танҳо қолган мисоли Сапфо,
Айрилиқдан топмадим сафо!
Муҳаббат худоси!
Мен — севги гадоси,
Топинаман сенга,
Талпинаман сенга,

Мадад бер, менга!
Сафар йўлларимнинг узун белбоғи
Унинг юрагини менга боғласин,
Соғинч ўчоғида меҳрим доғласин,
Дилимда на тоғу на дарё, сарҳад,
Фақат
Муҳаббат номида бор бир мамлакат.
Афродита —
Топинаман сенга,
Талпинаман сенга,
Мадад бер, менга!

Инъом этгил укпар қанотларингни,
Кўрсатиб афсункор санъатларингни,
Мени оппоқ қушга айлантир
Ва шу лаҳза
Уз севгим — уйимга шайлантир!

ЮНОН УДУМЛАРИ

Биринчи май

Саодат байрами — аташар уни,
Уйлар эшиккача тўлади гулга.
Уғрилар кўпаяр экан шу куни;
Сотиш гуноҳ эмиш гулларни пулга.

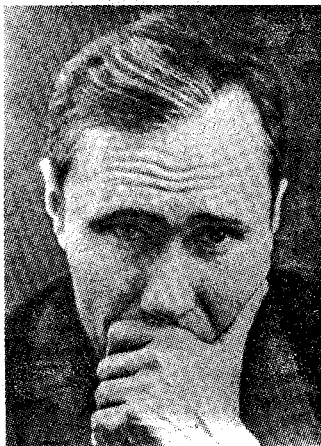
Гуллар ўғрисига ёр эмиш иқбол;
Йил бўйи яшармиш бахт қучоғида.
Агар шу чин бўлса, кўркмай, бемалол
Мен ҳам тушар эдим қўшним боғига...

Тўйда

Келинга тутқазди қайнона анор,
Уйинг чироғи — бу, қўлга ол, деди.
Анори борларга ризқ — насиба ёр,
Буюғи, эрингни йўлга сол, деди.

Қани ясаб бўлса оқибатга рамз,
Бошимга кўтариб юрардим уни,
Уғил-қизларимга мен қилиб ҳавас
Армўғон этардим тўйлари куни.

Василий Шукшин

Куёвим бир машина ўтин ўзирлади

Веня Зяблицкий, ушоққина, жиззаки, ғайрати ичига сиғмайдиган одам, уйда хотини ва қайнонаси билан қаттиқ жанжаллашиб қолди.

Веня рейсдан қайтиб қараса, чарм пальто оламан деб йиғиб қўйган пулига хотини Соня сунъий қоракўл пўстин харид қилиб, охириги чақасигача харжлаб юборибди. Соня бу ишини оқлаш ниятида:

— Биласанми, сотувга чиқаришди — ҳамма сотиб ола бошлади... Хўш, мен ҳам ўйлаб-ўйлаб, харид қилдим. Қалай, яхши қипманми, Вень? — деди.

— Харид қилдим? — Веня афтини қаҳрли буриштирди. — Яхшиям; аввал ўйлаб, кейин харид қипсан. — Венянинг қачон бўлмасин чарм пальто кийиб, дам олиш куни чапаничасига қишлоқ кўчаси бўйлаб юриш орзуси номаълум муддатга сурилди. — Раҳмат. Эринг ҳақида қайғурибсан. Ҳе, онангни...

— Нега бунақа деяпсан?

— Ҳечқиси йўқ. Ҳаммаси жойида, раҳмат деяпман.

— Нега энди ҳуриб қолдинг?

— Ким: ҳуряпти? Ҳаммаси жойида, деяпман-ку?! Қара, уст-бошинг тутдай тўкилиб турипти, пўстин, албатта, керак... Пўстинсиз юра олмайсизлар-ку? Пўстинсиз ҳам юриб бўлармишми, ахир?

Кулча юз, хўппа семиз Соня онасига шикоят қилгани югуриб кетди.

— Ойи, анавини қара, ҳунар кўрсатяпти! Битта пўстинни деб мени итдай қилиб сўқди! — деди. Соня ўттиз ёшга кирган бўлса ҳам худди тантик қизчалардек, бўлар-бўлмасга онасига шикоят қилаверарди. — Бизни текинхўрлар деяпти!

Хонадан Венянинг қайнонаси чиқиб келди. У олтимыш яшар, кулча юзли, чўрткесар, полвон хотин бўлиб, коллективлаштиришда иштирок этган, кўп нарсани кўрганлардан эди.

— Ҳой, Вениамин, бу нима қилиқ? — дея у бобиллаб берди. — Бошқа эр бўлганда суюнарди...

— Мен ҳам суюняпман! Шундай суюняпманки, суюнганимдан шир яланғоч бўлиб, қишлоқда кўчама-кўча югуришим қолди, холос.

— Агар тушунишга ақлинг қисқалик қилаётган бўлса, ўзингдан катталарнинг гапига қулоқ солгин! — дея қайнона овозини баландлатди. — Чиройли, башанг кийинган хотин — эрнинг зийнати. Шу ҳақда бир тананга ўйлаб кўр, ўзингга ўлардай хунуксан, ахир!

Дарҳақиқат, Веңя хунук эди: пакана, озғин, малла... устига-устак, оқсоқ — болалигида тракторда тирковчи бўлиб ишларди, тиркамада ўтирганича кўзи кетиб, шудгорга кулаб тушганда, плуг оёғини босиб кетган. Биров унинг хунуклигини тилга олса борми, худо урди деяверинг, Веңянинг аъзои бадани титраб, қаҳри жунбушга келар эди.

— Ҳа-да, сизлар, албатта, одамни қандай бежашни тушунасизлар. Сизлар ҳозиргача икки кишини бежадингиз... — Веңянинг қайнотаси ҳам, Соңянинг собиқ эри ҳам қамоқда эди. Қайнотаси камомад қилгани учун, Соңянинг эри эса, ичиб олиб муштлашгани учун кесилганди. Узунқулоқ гапларга қараганда, Лизавета Васильевна, Веңянинг қайнонаси, эрининг ҳам, куёвининг ҳам қамалишига бош қўшган.

— Тилингни тий! — Лизавета Васильевна айилдай ботадиган қилиб деди. — Шунақа алжийверсанг, тилингни қисқа қилиб қўяман!.. Ким бўлсан, бир боласан-да. Ҳе, манқа! Веңянинг қаҳри келиб, турган ерида гир айлана бошлади... Қайнонасининг тепасида калхатдай чарх ураркан:

— Нега энди менга бақиряпсан? Нега? Қари манжалақи! — деди.

Соңя ана шу сўзлар учун одамни қаматиш мумкинлигини ҳали тушунганича йўқ эди. Аммо у онаси важҳидан қаттиқ хафа бўлди.

— Ҳу, жувонмарг, бўл! — дея чинқирди у эрига. — Йигирма саккиз ёшга кирибсан-у, бунча такадай сасийсан?!

Қайнонаси эса, аксинча, бояги гаплар куёвини қамаш учун кифоя қилади, деб ўйлади.

— Хўш... Нима дединг? Манжалақи? Яхши! Манжалақи? Яхши. Гувоҳлар олдида мени ҳақорат қилдинг-а? — қайнонаси шундай деб милицияга ариза ёзиш учун хонага югуриб кириб кетди. — Манжалақи деганинг учун ҳали сенга кўрсатиб қўяман! — у ўша ёқдан турганича бақираркан, овози титрарди. — Ҳали сенга кўрсатиб қўяман!..

— Бўлақол! Бўлақол, ёз! Сенга чўт эмас! — Нафсиламрини айтганда, Веңянинг юраги хиёл така-пука бўлди. Ким билсин, у жин чалгурни. Районнинг ҳамма бошлиқлари билан апоқ-чапоқ. — Сенга одам қаматиш чўт бўлмай қолган, ёз! — деди у яна бақириб.

— Колхозни тузган мендай баобрў одамни манжалақи деб ҳақорат қилиб ўтирибсан! — қайнона останада турганича бақира кетди.

— Мен ҳақимда эса, оқсоқ бўлишига қарамасдан, машина минади, деб газетада мақтаб ёзишди! — дея Веңя ҳам бақирди, кўкрагига муштлади. — Ун беш йиллик меҳнат стажим бор!

— Ҳечқиси йўқ, стаж сенга анави ёқда асқотади.

— Анави ёқ деганинг нимаси?! Анави ёқ деганинг нимаси, манжалақи? Аввал мени қамагин!.. Кейин меҳнат стажим қаерда асқотиши, қаерда асқотмаслигини ўйлайман. Қаматкич...

— Қамата-миз, — қайнона яна овози титраб гапираркан, ариза ёзиш учун ичкари кириб кетди. Аммо шу заҳотиёқ қайтиб чиқиб, қичқирди: — Бир машина ўтин келтирувдинг-а?! Ўтинни қаердан олдинг?! Қаердан олдинг?!

— Сени исинсин, деб опкелгандим...

— Қаердан олдинг?! — Лизавета Васильевна бор овози билан қичқирди.

— Сотиб олдим!

— Қайси пулинга ола қолдинг? Маошингнинг ҳаммасини уйга келтириб берган бўлсанг?! Сен ўтинни давлатнинг ўрмонидан текинга кесиб олгансан! Сен бир машина ўтин ўғирлагансан!

— Майли, сен айтгандай бўла қолсин. Нега бу ҳақда дарҳол маълумот бермадинг? Нега энди сен ўтинни ёқиб, жимгина ўтиравердинг?

— Ким билан бир уйда яшаётганлигимни ҳозиргина тушуниб ўтирибман.

— Э-э... думингни ликиллашиб қолдинг-ку? Қамоқда ўтириш керак бўлса, бирга ўтираемиз: мең ўғирлаганман, сен эса ўғрилик билан келтирилган ўтиндан фойдалангансан. Менга уч йил беришади, сенга эса кам деганда — бир ярим йил. Шунақа. Биз ҳам қонунни билаемиз.

— Йў-ўқ, сен ҳали қонунни билишга ёшлиқ қиласан!.. Қамалгин, ана ундан кейин биласан қонуннинг нималигини.

Қайнона ариза кўтариб районга, милицияга борди. Афтидан, ўғирланган ўтин хусусида «миқ» этмаганди. Милицияда унга шикоят билан совхоз дирекциясига мурожаат қилишни маслаҳат беришди, негаки масаланинг моҳияти хонаки жанжалдан иборат эканлиги аниқ-равшан кўриниб турибди. Рост-да, биринчи ариза биланоқ одамни жиноий жавобгарликка тортиб бўлмайди-ку?! Агар бу иш яна такрорланса, агар у маст ҳолда бундай қилса, бошқа гап. Лизавета Васильевна дирекцияга югурди.

Веңяни чақиритди.

Директор ўринбосари ёшгина йигит эди, Веңя уни ёшлиги ва ақлли одамлиги учун хурмат қиларди.

— Хўш, тинчликми? — деди у оҳиста. — Шикоят қилишяпти, мана... — дея қайнонасининг аризасини кўрсатди.

— Шикоят қилишади!.. Узлари анави ...ларга ўхшаб кийиниволишган, ҳамма нарса муҳайё! — Веня бўлган гапни ёлгон кўшмасдан айтиб берди. — Менинг бор-йўқ нарсам мана шу устимдаги. Умримда бир марта бир юз олтмиш сўмга чарм пальто сотиб олмоқчи бўлдим. Тийинлаб йиғдим. У тайёр пулга ўзига пустин сотиб олиб ўтирипти. Яхшигина қишлоқ пальтоси бўлмагандаям садқаи сар эди-я.

— Хўп, ҳақорат қилишнинг нима ҳожати бор эди?

— Бунақада кимнинг жаҳли чиқмайди, дейсиз? Онасини эмсин, йиғсам-йиғсам-да!.. Ҳаммомдан чиқиб, чоракталикни ичишга кўзим қиймасам-ю, у бўлса пустин сотиб олиб ўтирибди! Пальтоси бўлмасаям, йўриғи бошқа эди, муҳими, пальтоси бор-а! Хўш, нима деб ёзипти?

— Ёзган-да... Кўп нарсаи ёзган.

Гап шу ерга етганида, Веня қайнонаси анави бир машина ўтин ҳақида лом-мим демаганини тушуниб етди. Тишини ёрмаган.

— Коллективлаштиришни амалга оширганини ҳам ёзганми?

— Ҳа, энди ёзган... Сен, ҳар ҳолда, бунақа қилма — ёши қайтиб қолган одам... Сотиб олган бўлса, нима қипти? У ахир ишлайди-ку? Хотинингни айтяпман.

— Хотиним ойига олтмиш сўм опкелади, иссиқда ҳузур қилиб ўтиради. Мен эсам кам деганда юз йигирма сўм опкеламан — нормадан ошиқ меҳнат қиламан. Яна очкўзлик қияпти, деб ўйламанг! Аммо жилла қурса, бир мартагина мен ҳам нимадир сотиб олишим керакми-йўқми? Улар кийимларни кийишганда ҳам гўргайди! Сотиб олишади-да, сандиққа босиб қўйишади! Мен... одамларга кўрингани ийманаман.

Директор ўринбосари нима қилишини билолмай гангиди. У Венянинг тўғри гапирётганига ишонарди. Гапнинг индаллоси шу.

— Барибир бундай қилиш яхшимас, Вениамин. Ахир бу билан ҳеч нарсаи исботлай олмайсан-ку?! Хотининг билан гаплашиб кўр... Нима деркин? Тушунар, ёш аёл...

— У билан нимани ҳам гаплашиб кўрардим!.. Унинг сўзи тош босмайди. У ёқда, — Веня аризага ишора қилди, — ҳамма нарсага ўша ишбошилиқ қилади.

Хуллас, шу қабилда сўзлашишди. Веня идорадан энгил тортиб чиқди. Аммо қайнонасига нисбатан алаам ва ғазаб ҳисси заррача пасаймади.

«Махлуқ-да, махлуқ, — ўйларди у, — ҳатто киприк қоқмасдан қаматиб юборади. Бир одамнинг юрагига шунча баттоллик қандай сиғаркин? Бир умр яшаб, бир умр баттоллик қилди. Манжалақи... Бунақа экансан, нега туғилдинг, шайтонинг урғочиси!»

Шу пайт кадрдони Колька Волобуев рўпара келиб қолди.

— Нима бўлди? — Колька ҳаммиша қандайдир ғалати гапирди, деярли оғзини очмайди. Кўзларини хиёл қисиб юривчи, ўзига яраша феъл-атворли бу одамнинг ҳаммага ичи ачишади.

— Нима эди?

— Қандайдир... ўқ еган чумчуққа ўхшайсан. Қаёқдан келяпсан?

— Идорадан, — деди Веня ва бўлган воқеани, чарм пальтодан умидини узганини, уйда жанжаллашганини, қайнонаси уни қандай қилиб қаматмоқчи бўлганини айтиб берди.

— Икки бирдай одамни ямламай ютди, камлик қипти-да, — Колька тишларини ғижирлатиб деди. — Юр, ичамиз.

Веня бажонидил унга эргашди.

Ичишгач, Колька ўзининг совуқ кулранг кўзларини қисиб, Веняга гап ўргата бошлади:

— Жазосини бериш керак. Фақат из қолдирма. Йўқса, сени чўқиб адои тамом қилишади. Кампир даф қилгудек бўлса, униям бир-икки марта олдингга солиб қувгин... Йўқса, бўйнингга ўтириб олишади. Уларни деб эшакдай ишляяпсан...

Венянинг юраги: «Қасос олиш керак, қасос олиш керак» деб дук-дук ура бошлади... Давангирдай Соня туфайли чеккан ранж-аламларни бирваракайига эслади, оҳ, «эрга чиқмайман» деб кутдирганлари, унинг дарвозаси ёнида Венянинг хокипой бўлганлари: на «ҳа», на «йўқ», худди... га ўхшаб. Йўқ, ростдан ҳам ҳаммасини жой-жойига қўйиш керак. Жин урсин, ким уни уйнинг хўжайини дейди? Эшак, ҳа, у — эшак, Колька тўғри айтди.

— Бориб, икковиниям эмчагидан осаман! — у шундай деб уйга томон оқсаганича жўнаб кетди. Қалбида оғир, баттол бир туйғу ҳукмрон эди.

«Хўп аҳмоғини топиб олишган-да!.. Муттаҳамлар. Милицияга қараб йўртганига ўлайми? Манжалақи!»

Соня уйда йўқ эди.

— Қани анави? — сўради Веня қайнонасидан.

— Мен қаёқдан билай? — ғўлдиради қайнонаси. Идоранинг фарроши Веняни унчалик қаттиқ сўкишмагани ҳақида хабар етказишга улгурганди. (Ғалати иш: мана, беш йилки, Лизавета Васильевна ишламасди, аммо ҳамон у билан ҳисоблашишар, шивирлашгани шошилишар, ҳатто кўрқишарди.) — У борадиган жойини менга айтмайди.

— Гапни қисқа қил! — Веня остонада турганича бақирди. — Вайсагани вайсаган, ҳе.. Лизавета Васильевна куёвига ҳайрат билан тикилди.

— Нима деяпсан? Ичиб олдингми, нимаббало?

Венянинг миясида аломат бир режа туғилди.

У ҳовлига чиқди-да, қазноқдан болға ва ўнтача катта мих олди. Шуларнинг ҳаммасини чўнтагига солиб, уйга қайтиб кирди.

— Анави ёқда қанақа мато ётипти? — сўради у лабидан бол томиб.

— Қанақа мато? Қаерда? — Қайнонаси катта қизиқиш билан сўради.

— Ҳожатхонада... Шифтда тикиғлик турибди. Қизил.

Қайнона жонивор ҳожатхонага қараб йўрғалади. Веня унинг ортидан эргашди.

Қайнонаси ҳожатхонага кириши ҳамано, Веня ташқаридан илгакни маҳкамлаб қўйди. Кейин эшикни миҳлай бошлади.

— Пича ўтиргини. Уйларсан, — деди Веня. — Одамларни қаматишга суюгинг йўқ-а? Энди ўзинг ҳам шу шарбатдан пича татиб кўргин. — У миҳларни қоқиб бўлиб, пиллапояга ўтирганича, Соняни кута бошлади.

— Дод! Вой-дод!!! — бақира бошлади Лизавета Васильевна. — Ҳой, яхшилар, кутқазинглар! Кутқазинглар!

— Бақир, бақир... Ҳеч ким овозингни эшитмайди.

— Ҳой, яхшилар!.. Куёвим бир машина ўтин ўғирлаган! Куёвим бир машина ўтин ўғирлаган! — ҳадеб такрорларди қайнона.

Веня таҳдид қилди:

— Бақираверсанг, ўт қўйиб, ёқиб юбораман.

Қайнона жимиб қолди. Фақат:

— Ҳап сеними, Венька, — деди.

— Пўписа қиляпсанми?

— Пўписа қилаётганим йўқ, пўписа қилаётганим йўқ, аммо сенга бу қилгулигинг учун раҳмат дейишмас-ов.

Венянинг кўзи бир бўлак сўндирилмаган оҳақка тушди. Шуни қўлига олиб, ҳожатхона эшигига ёзди:

«1969 йилнинг 25 июлида пломбаланган. Думалатилмасин».

— Ҳап сеними, Венька!

— Ҳозир яна Соняни ҳам ёқвораман... Ҳозир у оёғи куйган товукдай питирлаб қолади. Қоракўл пўстинини кийиб. Сизлар мени тилсиз эшак, деб ўйлагансизларда-а? Эҳ-ҳе, қанчадан-қанча маошни уйга келтирдим, менга ақалли биронта арзимас костюм олиб бердингларми?

— Ахир сен тайёр ошга баковул бўлиб келдинг-да.

— Агар мен қип-яланғоч бўлиб келганимдаям, яланғоч ҳолимча юрардим? Наҳотки мен ўзим учун бир кўйлақка етулик маош олмаган бўлсам-а? Сен одамларни қулоқ қилгансан... Ҳолбуки, ўзинг биринчи қулоқсан! Ана, босиб қўйилган буюмлардан сандиқ чирсиллайди.

— Бу буюмларни сен ишлаб топганинг йўқ!

— Бўлмасам, сен ишлаб топганмисан? Эринг ким учун ўғирлик қилди? Керак бўлмай қолганидан кейин, уни қаматвординг. Мана энди ўзинг ўтир. Уч кеча-кундуз ўтирасан. Қўлимга милтиқ олиб, ҳеч кимни яқин йўлатмайман. Сени бир кишилик қамоқхонага тикиб қўйдим, деб ҳисоблайвер. Ёмон хулқинг учун.

— Ҳап сеними, Венька!

— Шунақа. Бақирма, баттар бўласан.

— Кампирга нисбатан бунча тошбағирлик қилиш...

— Ўзинг бир умр одамларга тошбағирлик қилгансан, на ёш қолган, на қари.

Веня Соняни яна пича кутди. Аммо у ҳадеганда кела қолмади. Тоқати тоқ бўлиб, уни қишлоқ бўйлаб излаб кетди.

Жимгина ўтиргин! — буюрди у қайнонасига.

Уша куни Веня, бахти кулиб, хотинини топа олмади. Қайнонасини қўшнилари «бир кишилик қамоқхона»дан озод қилишди.

Суд шовқин-суронли бўлди. Намунали бу судлов клубда ўтди.

Қайнона судда йиғлади, яна дастлабки колхозларни тузганини, «бир кишилик қамоқхона»да ўтирганида қанчалар азоб чекганини ҳижоя қилиб берди — у куёвининг қамалишини жуда-жуда хоҳларди. Аммо қишлоқ аҳли бунга қарши чиқди. Етти яшардан тортиб етмиш яшаргача ҳамма Веняни бир қаричлигидан билишларини, унинг етим ўсганини, ҳеч қачон бир гапни икки қилмаганини, ҳеч вақт ҳеч кимни ҳатто бармоғи билан чертмаганини айтишди... Албатта, жазолансин. Фақат қамаш керакмас! Айниқса, ҳамма аскар дейдиган, мўмин-қобил, ҳурматли, анчадан бери пенсионер Михайло Кузнецов жўяли гапирди:

— Гражданин судьялар! — деди у. — Мен Веньканинг отасини билардим, у жанг майдонларида мардларча ҳалок бўлган. Веньканинг онаси колхозда ишлайвериб, зўриқиб ўлди. Веньканинг ўзи ўн ёшидан бошлаб ишлай бошлади... Гражданка Киселёва бўлса... ана, у ҳозир обидийда қиляпти — тушунарли, қариган чоғингда ҳожатхонада

ўтириш ҳеч кимга ярашмайди, аммо у барибир ҳаётда қийинчилик кўрмади. Ҳозир ҳам қийинчилик кўраётганинг йўқ, — дея у кампирга боқди, — пенсиянг меникидан кўпроқ, менинг эса ҳамма ёғимда жароҳат изи, соғ жойим йўқ. Уч урушда ҳазилакам йўл босмадим...

— Мен камбағал оиладанман! — Лизавета Васильевна чинқириб юборди. — Мен дастлабки колхозларни...

— Мен ҳам камбағал оиладанман, — эътироз билдирди Михайло. — «Сен биринчи бўлиб колхоз ташкил қилдинг. Мен унга биринчи бўлиб кирдим. Жамият олдида сенинг алоҳида хизматларинг нималардан иборат? Уруш йилларида қишлоқ матлубот жамиятининг раиси бўлдинг — оч ўтирганинг йўқ, биз буни ҳам биламиз. Йигит бўлса, ўзини-ўзи боқди, ўз меҳнати билан... буни қадрлаш керак. Бундай қилиш яхшимас. Қаматиш осон, аммо қанақасига у қамоқда ўтиради! Ахир у инвалид-ку?

— Ундаги раҳматномаларнинг ўзи ўнтача! Ҳар бир байрамда Веняни илғор меҳнаткаш сифатида қайд этиб ўтишади! — дея кимдир залдан туриб қийқирди.

Бироқ шу пайтда семиздан келган, оқиш костюм кийган, савлатли киши ўрнидан турди. Залга ҳамма гапни тушунганмо бир қиёфада разм солди.

— Қадрли ўртоқлар! — деди у. — Ҳаммаси тушунарли: сизларнинг ҳамқишлоғингиз келишган йигит, бундай қараганда, пашшага ҳам озор бермайдигандай кўринади... — кейин шунақасига гапирдики, шунақасига гапирдики, йўқ, у гапирмасди, дўппосларди! — Жиноят шундай нарсаки, айни ҳолатда бундай қилиш фойдадан холи эмас, катта жиноят содир бўлишини кутиб ўтиргандан, уни кичиклигидаёқ жазолаш жоиз, — деди. Мана шунга ўхшаш кўринишда қўй оғзидан чўп олмаган йигитлар пичоқ-бозлик қилишгани хусусида мисоллар келтириб, жамият учун кучли кафолат зарурлигини таъкидлади. — Сизлардан сўраяпман, ғазабга минган бу йигитнинг энди эртага яна ичиб, қўлига болта ёки милтиқ олмаслигига ким кафил бўла олади? Уйда икки нафар аёл бўлса... Тасаввур қилингки... — деди.

— У ичмайди! — дейишди бараварига.

— Нима, у газли сув ичганидан кейин қўлига болта олиб, қайнонасини ҳожатхонага қамаб, устидан михлаб қўйдими? Яна кекса, хизмат кўрсатган аёлни-я! Нима сабабдан у шундай қилди? Хотини ўзига пўстин сотиб олиб, унга эса, қарангки, чарм пальто харид қилмагани учун!

Венянинг тагидаги стул ўйнаб кетди. Залда ўтирган кўпчилик шундай қарорга келди: Венька қамалади.

— Йўқ, ўртоқлар, биз агар ҳозир судланувчининг қилган жиноятини жазосиз қолдирмасаккина айнан раҳм-шафқат кўрсатган бўламиз. Яхшиси ҳозир жазолайлик. Шундагина биз уни катти хавф-хатардан асраб қолган бўламиз. Ҳолбуки, бундай хавф-хатар унинг ортидан соядай эргашиб юрипти.

Савлатли киши Венькага уч йил беришларини сўради.

Шу пайт Михайло Кузнецов яна ўрнидан турди.

— Сиз, ўртоқ, мутлақо тўғри гапирдингиз. Аммо мен сизга Улуғ Ватан урушидан бир мисол келтираман. Бизда битта аскар бола бўларди, Венькага ўхшаш, худди унга ўхшаш қилтириқ, ёш, йигирмаларга кирган эди шекилли. Хўш десангиз, атакага бормоқдамиз, аскар бола кўрқди. Милтигини ташлади, йиқилди, шу десангиз, бошини чангаллаб олган... Сиёсий раҳбаримиз уни шу ердаёқ отиб ташламоқчи бўлди, аммо биз, ёши катта аскарлар бунга йўл бермадик. Уни ўрнидан тургаздик, у биз билан олға қараб югуриб кетди... Энди гапнинг бу ёғига қулоқ солинг! Шахсан ўзи ҳамманинг кўзи ўнгида икки фашистни асфалософилинга жўнатди. Фашистларки, ҳар бирининг бўйи шифтга етадиган, новча, аскар бола бўлса, аттанг, унинг фамилиясини унутибман, Венькадан катта эмасди. Бунча кучни ўша аскар бола қаердан олди? Мен бу мисолни шунинг учун келтирдимки, баъзан ожизлик, бирон-бир ташқи куч одамни кишанлаб ташлайди. Хўш, одам адои тамом бўлди, бутунлай адои тамом бўлди, дейсан... Йўқ, аксинча, шошмаслик керак, у ҳали ўрнидан туради. Сиз урушда бўлганмисиз, ўртоқ? — Михайло сўзининг пировардида сўради.

Савлатли киши бундай ҳаяжонли мисолдан ақалли пинагини ҳам бузмади. У тушунган кишиларга хос жилмайди.

— Урушда бўлганман, ўртоқ. Бу сизнинг саволингизга жавоб. Энди мисолингизга келсак. Мисол... албатта, ёрқин, салмоқли, аммо бу ерда мутлақо жоиз эмас. Бунда сиз, таъбир жоиз бўлса, парвардигорнинг марҳаматини қуймоқ билан аралаштириб юбордингиз, — савлатли киши эчки йўталгандай овозда кулиб қўйди, дўмпайган қорни хиёл қалқиб кетди. — Келтирган мисолингиз орқали сизнинг фикрингизга мутлақо қарама-қарши гапни исботлаш мумкин. Айтмоқчи, ўша аскарни суд қилишдимми?

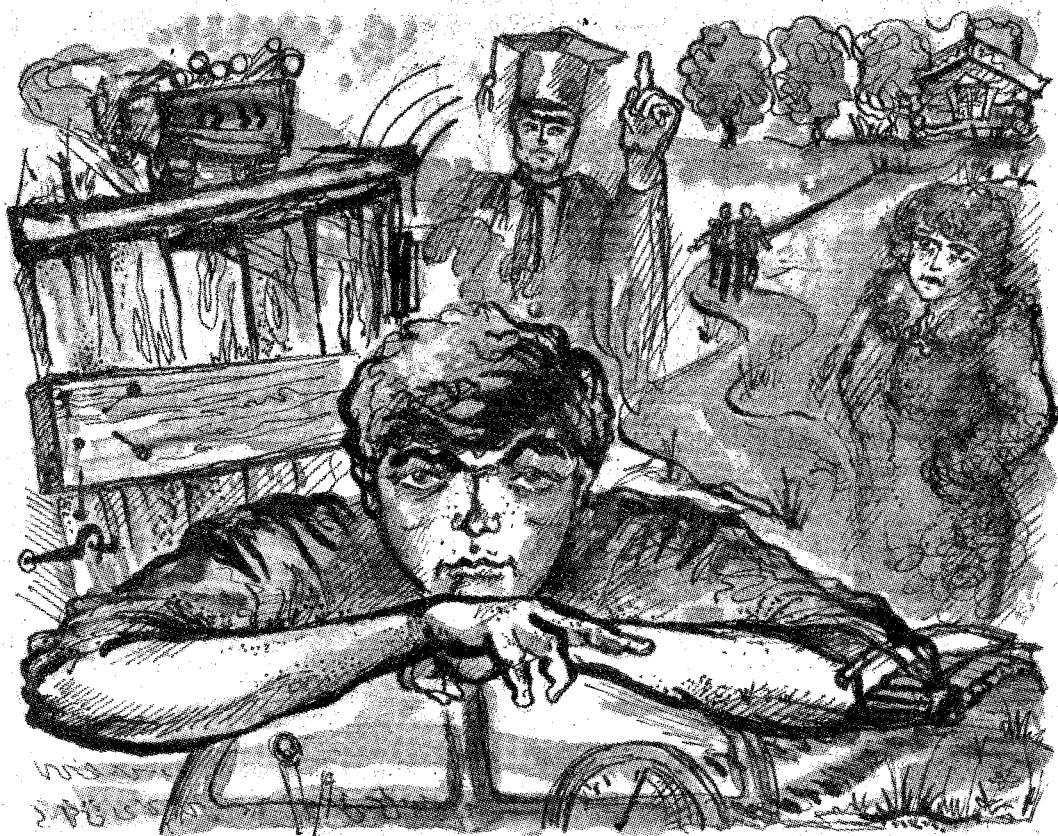
Михайло ҳадеганда жавоб бермади. Ҳамма унга ўгирилиб қаради.

— Суд қилишди, — истар-истамас жавоб берди Михайло. — Аммо...

— Мутлақо тўғри. Аммо...

— Оқибатсиз қолдиришмади! — Михайло овозини баландлатди. — Фақат бошқа қисмга ўтказишди.

— Бу энди бошқа масала. Унинг ўрнидан туриб, сизлар билан югуриб кетгани,

Расми И. Вагина чизган.

кейин икки фашистни асфаласофилинга жўнатгани — факт, бу фактни инобатга олиш мумкин, кўришиб турибдики, инобатга олишган ҳам. Аммо шундай фактлар ҳам борки, уларни... моддий жиҳатдан, хўш деганимиздай, ҳисобга олиб бўлмайди. Солдат қўрқди, қуролини ташлади, йиқилди... У қўрқди — бу тушунарли. Агарда ёлғиз ўзи ўрмонда юриб, айиқни кўриб қўрқмаганида бошқа гап эди, унда тақдирини худога, аниқроғи, айиққа топшириб кутиб ётаверар эди. Аммо бу ерда бошқа масала бор: у аскар, хужумга бир ўзи бораётган эмасди, у қўрқди, шу билан бирга, бутун ротада қўрқув ҳиссини уйғотди!

— Ҳечам-да! — деди Михайло. — Қандай чопиб бораётган бўлсак, ўшандай чопавердик!

— Сиз бошқа кайфият билан чопавергансиз. Сиз ўзингиз билмагансиз, аммо ўшанда қалбингизга қўрқув ин қурган. Қўрққан аскар ўзининг бу хатти-ҳаракатлари билан олдинда қандай хавф кутиб турганлигига ишора қилгандай бўлган — эҳтимол, ўлим...

— Дарвоқе, усиз биз бундай хатарни билмасдик, — дея кесатди Михайло.

— Мазкур конкрет ҳодисани оладиган бўлсак...

Венька салобатли кишидан кўз узмас, унинг нима деяётганлигини яхши тушунмасди. Аммо бу киши уни қаматишни жуда-жуда истаётганлигини фаҳмлади. Бу савлатли киши қайнонасига ўхшаб баттол эмасдай, кўринишдан туппа-тузук одам, уни Венька аввал кўрмаган ҳам. Венька илгари ҳеч қачон судларда бўлмаган, давлат айбловчилари, жамоатчи айбловчилар борлигини билмасди... Суд деганда-биргина судья кўз олдига келарди. Бу одам нима сабабдан бунчалик жонини жабборга бериб уни, Венькани уч йилга қаматишга ҳаракат қилаётганлигини мутлақо тушуна олмасди. Судья сукут сақлаб ўтирибди, бу одам эса мана, неча-неча марта ўрнидан туриб, қамаш керак, вассалом, демокда. Веньканинг ҳатто жаҳли ҳам чиқмади, у таажжубдан эсанкираб, гунг бўлиб қолганди. Ундан судга бирон-бир тушунтириш берасизми, деб сўраганларида, елка қисди, алланечук шошилинич, қўрқув билан:

— Нега? — деди.

Суд ҳайъати кенгашигани чиқиб кетди.

Венька жимгина ўтириб, бу ёғи нима бўлишини кутарди. Вужудини даҳшат чулғаб олганди. Бу қамоқхона олдидаги даҳшат эмас, у бу ерга келаркан, хаёлидан шундай фикрни кечирганди: йигирма саккиз қўшув уч, ана борингки — тўрт, ўттиз бир, ўттиз

икки... Ҳеч бокиси йўқ. Бироқ манави савлатли кишини кўриб, даҳшатга тушди. Унга шундай диққат билан тикилдики, ҳатто энди у стол ёнидан аллақачон туриб кетган бўлса-да, уни худди тирикдай кўриб турарди: вазмин, ақлли, қувноқ... Қамаш керак, деб исботлапти, исботлапти, исботлапти. Ақлга сиғмайди. Шундан кейин у қандай қилиб кечлик овқатни ейди, болаларини эркалатади, хотини билан бирга ётади?.. Илгарилари Веня одамлардан тез-тез ғазабланиб турарди, аммо улардан кўрқмагани, энди эса бир нарсани даҳшат билан тушунди: қарангки, одамлар кўрқинчли бўлишлари ҳам мумкин экан. Венянинг ҳаётида бир марта шундай воқеа юз бергани: уни икки маст киши тутиб, урганди. Уришарди-ю, алланечук ингранишарди. Қунт қилиб уришганлариданмикин ё... Шундан кейин Веня жирканч бир туйғу билан узоқ вақт оғриқни эмас, мана шу ҳар бир зарбдан кейинги ингранишни эслаб юрди. Майли, улар маст, ақлсиз кимсалар эди... Мана бу гўрсўхта бўлса, савлатли, маълумотли, мутлақо жаҳли ҳам чиққани йўқ, қамаш керак деб, ҳаммани ишонтирмоқда. Вой, худойим-ей! Қайнонам!.. Қайнонам — илон, овсар, у, кўйиб берса, куёвини уч йилга эмас, беш йилга қаматишга ҳам рози. Ҳар ҳолда уни тушуниш мумкин. У шунақа манжалақ. Аммо бу-чи? Бу қанақаси бўлди?

Веняга ҳукм чиқаришди: икки йил шартли қамоқ жазоси.

Одамлар Веня учун севинишди.

Веня бўлса, ғайриодатий тарзда ўйланиб борарди... Кўз ўнгидан ўша салобатли одам кетмас, ҳайрати, таажуби ортиб борар эди. Наҳотки у ҳамisha шундай қилса?

Веня ҳозирча Колька Волобуевникида истиқомат қилиб турадиган бўлди.

Колька унга яна ичишни таклиф қилди. Веня бўйин товлади. Ҳали қоронғи тушмасдан туриб хонага кириб, скамейкага чўзилганича хаёл суриб кетди.

Ҳаёт деганлари қизиқ-да. Бир лаҳзадаёқ ҳаммаси остин-устин бўлди-я! Қуриб кетмасдими ўша чарм пальто? Негаям ўша чарм пальтони сотиб олмаган деб бунча жон куйдирди ўзи? Шусиз ҳам яшади-ку, ҳечкиси йўқ, шусиз ҳам яшайверарди. Соняни қайнонадан ажратиб олиш керак эди. Алоҳида яшаганларидами... Тўғри, уям овсар, онасига қарши боролмасди. Ўша туни Веня нима ҳақда ўйламасин, юраги қанчалик ачишмасин, салобатли киши хаёлидан нари кетмасди — у Веняга юқоридан, саҳнадан қараркан, зинҳор қаҳр отига минмас, бақирмас эди... Галстугидани оқиш, темир тўғноғич ялтирарди. Қошлари қоп-қора, қуюқ, қаншарида бир-бири билан хиёл тутшиб кетган. Сочлари ҳафсала билан орқага таралган, ялтиллайди. Бир неча тола сочлари эса ҳалқа шаклида пешонаси устида осилиб қолган, салобатли киши жўшиб гапирар экан, силкинар, титрар эди. Юзи товоқдай, думалоқ кулганида ёноқларидоги кулгичлари ўйнаб турарди. Бу салобатли киши Веняни қийнаб юборди. Веня ҳатто дастлабки қамоқ камерасида эмас, дўстининг скамейкасида, иссиққина пўстинни ёпиниб ухлаётганига шукр қилишни ҳам унутди.

Веняни оғир жазодан қутулгани билан табриклагани келган ширакайф йигитлар ва эркаклар даҳлизда алламахалгача гурунглашишди. Улар бир оз кайфлари ошгач, уни унутишди, муҳим ва муҳим бўлмаган ҳар хил ишлар ҳақида баҳслашиб, узоқ ўтиришди.

Эрталаб Веня яна рейсга, районга отланди. Жуда баравақт, қуёш энди уфқдан кўтарилаетганда йўлга тушди. Ҳаво сал исиган, тунин билан ер совимаган эди.

Веня йўлда кетиб борарди... У ҳамisha йўлга чиққанида одамлар ғавғосидан холи бўлиб юпанарди, улар ҳақида ғалати хаёллар сурарди: гўё у билган, таниган одамлар узоқ-узоқларда қолар, уларнинг унга тегишли бирон-бир жойи йўқдай туюлар эди. Кечаги воқеани, оломонни, ғала-ғовурни эслади. Ҳаммасиям ўт тушгандай ҳовлиқиб, эсидан оғиб ётгандир, ўлгудай асабийлашишаётгандир, деб ўйлади. Судни оғир, кўрқинч туш каби хотирлади. Веня камдан-кам ичарди, ичиб олган кунлари алоқ-чалоқ тушлар кўрарди: гоҳ уни кимлардир тутиб олиб урмоқчи бўлар, у қочолмас, қоча олмаганидан ўлгудай азобланар эди. Оқсоқлигининг бунга ҳеч қандай дахли йўқ (у тушида ўзини тўрт мучаси соғ ҳолда кўрарди), оёқларининг тагида аллақайсиям қурилиш, майдончасида қочиб юрганмиш — чуқурлар, устма-уст чалкаштириб ташланган тахталар, ўғирланган ҳар хил темир-терсақлар юришига ҳалақит берармиш... Яна бир тушида эса бегона базага заправка қилиш учун кирганмиш, у ерда уни қандайдир йигитлар қуршаб олиб, илжайишганча ҳадеб: «Бундан келиб чиқадики, агар сен оқсоқ бўлсанг, маҳмаданалик қилишинг мумкин экан-да? Шундайми?» дейишармиш. Орқадан, ёндан пусиб келиш-ётганмиш... «Қачон маҳмаданалик қилибман?! — дермиш Веня ўзини паст олиб. Кўрқармиш. — Маҳмаданалик қилганлигим ҳақидаги гапни қаердан қовлаб топдинглар? Нималар деяпсизлар, дўстлар?» «Йў-ўқ, — дейишармиш улар, — ҳозир биз сенга маҳмаданалик қилишни кўрсатиб қўямиз...» Веня: «Колька! Колька!», деб Колька Волобуевни чақира бошлади...

27-чақиримга етганда, Веня миҳлангандай қотиб, тўхтаб ётган «Волга»ни кўриб қолди. Капот юқори кўтарилган, шофёр алланималарни кавлаштиради, унинг ёнида — Венянинг юраги ҳаприкиб кетди — кечаги савлатли киши. Веня негадир шошиб қолди, дарров газни пасаитирди. Шунда савлатли киши «Тўхтат!» дегандай ишора қилди. Веня итоаткорлик билан тўхтади.

Савлатли киши шошганича кабина ёнига келди-да:

— Хўв, акаси, аравангда опкетгин. — деди-ю, авзойи ўзгарди, Веняни таниди. — О-о, — деди сўнгра. Венянинг назарида у ҳам бир оз шошиб қолгандай туюлди, — биз эски танишлармиз-ку!

— Утир! — деди Веня. Савлатли кишининг кўзидаги парокандаликни, ўзини йўқотиб қўйиш ҳиссини илғаган Венянинг қалбида алланечук қувноқлик, сурбетлик уйғонди. — Шишиб юрибмизми?

Салобатли киши кабинага осонгина ўтириб олди, Веняга ҳеч нарса бўлмагандай жилмайиб қаради. Орадан бир дақиқа ўтгач, йўлга тушишди. Веня: «Бу арбобнусха кўзимга шунчаки ўзини йўқотган бўлиб кўринмадимикин, ишқилиб?» дея ўйланди.

— Хўш, қалай? — сўради савлатли киши.

— Нима? — деди Веня талмовсираб.

— Кайфият қалай?.. Мен сени энди бирор ҳафта чамаси ичса керак, деб юрибман... Сенга тўғриси айтсам, йигит, кеча омадли билетни суғуриб олдинг, — деди савлатли киши.

Веня миқ этмасди: нима дейишни, ўзини қандай тутишни билмас эди.

— Хотининг билан, албатта, қўйди-чиқди бўлгандирсан? — ҳамма гапни тушунганнамо сўради у ва ўгирилиб, Веняга тикилди.

— Албатта, — деди Веня. Кеча судда ўзини метиндай тутган, ақлли, шиддатли одам аини пайтда хушчақчақ эканлигидан ҳайратланди.

— Эҳ, хомкаллалар-эй!.. — деди у. — Бошингизга тушган кулфатни қаранглар-а... Хўш, тилингни тийсанг, ўлиб қолмасдинг-ку, кўриб турибман — қийинчилик билан кун кечиргансан, бир зарб билан бутун йиққан-терганинг устидан чизиқ тортиб, сочиб юборганингни қара-я: оиланг бузилди, обрўйинг тўкилди... Хотинингни яхши кўрармидинг?

Шу ерга етганда, негадир, Венянинг кутилмаганда жаҳли чиқди.

— Ишинг бўлмасин! — деди чинқириб.

— Албатта, бу менинг ишиммас! — дея у ҳам бақирди. — Тўғри, оғайни, бу сенинг ишинг. Агар менинг ишим бўлганида, менинг жоним ачирди. Э, сиз тентаквойларга ачинаман, мана гап қаёқда. Ҳемирига ароқ ичасанлар-у, дунёни остин-устин қилганларингга ўлайми? — шундай деб, савлатли кишининг қорни хиёл қалқиди. — Наҳотки хушёр пайтда гаплашишинг имкони йўқ эди? Хотининг ҳам суқсурдай жувон экан, кеча кўрдим. Шўкр қилиб яшамайсанми...

Веня бирдан жон ришталари чирт-чирт узилгандай, иккала кўзи кўр бўлиб қолгандай ўртанди: ахир Сонядан ажралиб қолди-ку! Бир умрга! Бирдан жарлик қаърига тушиб кетаётгандек бўлди. Бадани жунжикиб кетди...

— Анави чарм пальтоинг қанақа эди? Сен уни қаердан олмоқчи эдинг? — сўради савлатли киши.

— Э, аймақда биттаси тикади... — Тикишнйам қийиб қўяди-да.

— Пальтога қанча ҳақ олади? Материал ўзиданми?

— Ўзидан.

— Қанча олади?

— Ҳар хил. Мен юз олтмиш сўмга олмоқчидим. Агар пальто яхши бўлса, қимматроқ туради.

— Яхши деганинг нимаси?

— Хўш, чарми бошқа, ошлови бошқа... ишлов ҳар хил бўлади.

— Фараз қилайлик, энг яхшиси-чи? Яъни чарми ҳам энг аъло, ишлови ҳам аъло бўлса, қанча туради?

— Уч юзлар атрофида турса керак... Биттасига тўрт юз сўмга тикиб берган, деб эшитгандим.

— Ўша аймақ қаерда? Узоқдами?

— Йўқ.

— Адресини биласанми?

— Адресини биламан. Биламан...

Уша дарёси соҳилида чодир тикаётган туристлар, негадир, кутилмаганда ГАЗ — 69 машинаси шашт билан ўнгга бурилганини, қасир-қусур қилганича йўл четидаги тўсиқларни синдириб, дарёга учиб тушганини кўришди.

Кейин, машинани чиқаришиб, авария сабабини аниқламоқчи бўлган механиклар ҳалокат нима учун рўй берганлигини билолмадилар. Улар актга шундай деб ёзишди: «Рулъ бошқармаси қисиб қолган».

Икковлон — ҳайдовчи ва йўловчи ўлик эди. Шуниси таажжублики, ҳайдовчи машина сувга тушганга қадар ўлган: юраги ёрилиб кетган. Йўловчи эшикни очишга уриниб кўрган, аммо афтидан, йўл четидаги тўсиқларга урилган чоғида, эшик маҳкамланиб қолганди. У эшик ойнасини синдиришмоқчи бўлган (иккала қўлидан ҳам қон силқиб турарди), бир қисмини синдирган — ҳаммасини синдиришга улгурмаган. Нафаси қайтиб, жон таслим қилган.

Шерали СОКИН таржимаси

Ҳомер

ИЛИАДА

(Достондан парча)

ЕТТИНЧИ ҚУШИҚ

ҲЕКТОР БИЛАН АЯКСНИНГ ЯККАМА-ЯККА ЖАНГИ

Нажиб Ҳектор яшин каби дарвозадан чиқди отилиб;
Чиқди Парис ҳам у билан: оға-ини ёнарди қалбан
Жанггоҳ аро мардонавор жанг қилмоқлик иштиёқида.
Эшкак эшиб денгиз кўксин тилиб мудом юзган бахрийлар
Билаклари толиққандан, ел туришин интизорликда
Кутишганда, тангри ногоҳ боди мурод йўллаганидек,—
Икки сардор ҳам жанггоҳда пайдо бўлди айни пайтида.

Жанг бошланди: Парис Арно фуқароси мард Менесфийни —
Гурзибардор шоҳ Арейфой ва қора кўз Филамедуза
Икковларин жигарбанди — шаҳзодани айлади яксон.
Ҳектор эса жонин олди лашкарбоши Эионейнинг,
Найза санчиб ихотасиз қолган унинг очиқ бўйнига.
Ликийлик мард саркарда ботир Главк бешафқат жангда
Дексий ўғли Ифинойнинг елкасига санчди найзасин,—
У бостириб келётганди тулпорларин Главк устига.
Ва у қулаб аробадан, тарк айлади руҳи жисмини.

Мудҳиш жангда данайларнинг ёвузона қирилётганин
Кўрган шаҳло кўз маъбуда Афина ҳеч қилолмай тоқат,
Отди ўзин Олимпдан ва келиб тушди мисли қуюндек
Ул муборак Трояга; маъбудани кўрган Аполлон
Пешвоз чиқди Пергамдан; у Трояга истарди зафар.
Икки тангри учрашдилар келиб кекса болут тағига;
Кумушкамон Феб-Аполлон гап бошлади биринчи бўлиб:
«Нечун бунча безовтасен, о қудратли Зевснинг зурёди?
Олимпни тарк этдинг нечун? Не истайди ул оташ кўнглинг?
Ё ноҳалол зафар ато этмоқчисан Аргос аҳлига?
Наҳот шафқат қилмасанг сен шўринг қурғур трояликка?
Ҳеч бўлмаса, маслаҳатим тингла — шояд тегса ҳаёни:
Бугун жангга ва элларнинг қирғинига қўййлик биз ҳад:
Кейин, майли, то Троя ер-ла яксон этилмагунча
Жангни давом этдирсинлар, баски, сиздек хур маъбудалар
Билдираркан истак вайрон бўлишига гулдек шаҳарнинг».

Зевснинг шаҳло кўзли қизи дарҳол жавоб қайтарди Фебга:
«Ҳа, чўнг мерган, шундай бўлгай, мен шу ният ила Олимпдан
Учиб тушдим ваҳшатли жанг бўлаётган ўшбу майдонга.
Лек баён эт, сен қандай ҳад қўймоқчисан муҳорабага?»

Яна кумушкамон худо маъбудага жавоб айлади:
«Биз Ҳекторнинг мардлигини этгумиздир яна зиёда.
У қочириқ қилиб данай эрларига шундай гап қотсин:
— Орангизда гар яккама-якка жангда мен-ла олишмоқ

Истагини билдирган мард бўлса, қани чиқсин ўртага! —
Мис пойбандли юнонларга бу гап қаттиқ тегиб кетади
Ва ўзлари танлайдилар муборизни Ҳекторга монанд».

Феб таклифин маъқуллади шахло кўзли гўзал Афина.
Приамнинг соҳибназар ўгли Ҳелен дилдан сезди Феб
Ва Афина ўртасида бўлиб ўтган бу хуш кенгаши,
Яқин бориб шундай деди у оғаси Ҳектор қошига:
«Халқ чўбони, машваратда Зевсга монанд ҳамзодим Ҳектор!
Осарсанми кулоқ сен ўз инингнинг хуш маслаҳатига?
Амр эт, жами троялик ва аргослик ўтирсин ерга;
Ўзинг лашкар эро чиқиб, ўзил-кесил, яккама-якка
Жангга даъват эт ахейлар орасидан энг диловарин.
Кўрқма, бугун ўлмагайсан, паймонанг ҳам тўлмаган ҳали;
Мен самовий тангриларнинг сасларини туйдим шу топда».

Шу заҳоти Ҳекторнинг бул гапдан кўнгли ёришиб кундай,
Найзасини ушлаб белдан, олдга чиқди,— трояликлар
Сафи таққа тўхтаб қолди; ерга инди тинчиб ҳаммаси.
Қарши ёқда Агамемнон ҳам тўхтатди аргосликларни.
Бу аснода Афина ва кумушкамон Аполлон икков
Мисли йиртқиш қарчиғайдай паррон этиб чақмоқкор Зевснинг
Кекса, азим болутига кўндилар-да, жами лашкарни
Жим кузата бошладилар: мудҳиш қалқон, ўткир найзалар,
Дубулғалар кийган, тутган лашкарлар зич ўтирардилар,
Гўё Зефир эсиб келиб денгиз сатҳин мавжлантирган-у
Мавж тубида денгиз қаъри сиё бўлиб кўринганидай,
Троялик ва аргослик лашкарларнинг сафлари ҳам нақ

«Илиада» жаҳон адабиётининг энг қадимий ва нодир асарларидан биридир. Бу эпик достонни, шунингдек, унинг давоми ҳисобланмиш «Одиссея»ни қадимги Юнонистоннинг афсонавий шоири Ҳомер яратган деб фараз қилинади.

Инсон заковати бунёд этган бу оламшумул шоҳ асар кўҳна бадий адабиётнинг, жаҳон маданиятининг чуқур мазмуни ва энг юксак намунаси сифатида ҳанузгача ўз кадр-қимматини тўла ҳолда сақлаб келмоқда.

«Илиада» — жангнома. Унда милoddан олдинги XII—X асрларда юнонлар (Ҳомер уларни «ахейлар», «данаилар» ва баъзан «агросликлар» деб атайди) томонидан Осиёдаги Илион (асарнинг номи ҳам шундан олинган) шаҳрининг босиб олиниши ҳикоя қилинади. «Илиада»ни ҳам, «Одиссея»ни ҳам Юнонистонда халқ бахшилари (аэдлар) аввалига оғизда қўшиқ қилиб айтиб юрганлар. Кейинчалик эса, бу достонлар милoddан олдинги VI асрда, Афина ҳокими Писистрат фармони билан ёзиб олинган.

Инсонпарварлик руҳида яратилган бу икки буюк асарда тасвирланган воқеа ва ҳодисаларга шоир ўз халқининг кўзи билан қарайди. Шу боисдан асарлар ўта даражада миллий бўлиш билан бирга, айни пайтда, энг юксак бадий асар сифатида бутун башариёт ҳаётига хос хусусиятларни теран мазмуни сатрларда ифода этади ва ўқувчида ҳаётга меҳр уйғотадики, бу икки достоннинг мангу барҳаётлиги сабаби ҳам шундидир.

Достонда беҳисоб мифологик воқеалар асар қаҳрамонлари кечинмалари билан чамбарчас боғланиб кетган. Олимп тоғини маскан қилган худолар эса Троя урушини четдан кузатиш билан чекланиб қолмайдилар, ўзлари ҳам довлашганлар тарафида туриб жангга кирадилар. Хуллас, асар афсонавий юнон қаҳрамонларининг саргузаштлари, жангда қатнашган мардларнинг ғайритаваиф жасоратлари билан бойитилган.

Мен «Илиада» таржимаси устида қарийб 10 йил ишлаб, эндиликда бу ниҳоятда улкан ишни охирига етказдим.

Достон 24 қўшиққа бўлинган. У гекзаметр деб юритилувчи шеърий ўлчовда яратилган бўлиб, уни аэдлар оҳангга солиб ижро этганлар.

XIX асрда рус шоири Н. И. Гнедич ҳам достонни шу гекзаметр ўлчовида таржима қилган эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, «Илиада»ни яна XIX асрнинг охирида шоир Н. Минский, XX аср ўрталарида эса, рус совет шоири В. Вересаев ҳам рус тилига таржима қилган эдилар. Мен таржимага киришар эканман, Гнедич таржимасини ўзимга асос қилиб олдим.

Устоз Ойбек «Антик давр адабиёти дарслиги»ни таржима қилганда, китобдаги «Илиада» парчаларини ағдаришда 16 бўғинли [4—4—4—4] шеърий вазнини қўллаган эдилар. Устоз шоир Миртемир эса, «Одиссея»дан парча таржима қилганида 17 бўғинли [4—4—4—5] шеърий вазнини кашф қилгандилар. Мен ҳам шу 17 бўғинли шеърий ўлчовни маъқул кўрдим. Чунки бу ўлчов ўзининг оҳангдорлиги билан гекзаметрга яқин келади. Ва ниҳоят, яна шунинг айтиб ўтишим керакки, достондаги шеърий сатрларнинг раволигини сақлаш учун, русча шеърий сатрлардан фарқли ўлароқ, мумкин қадар, фикрни сатр охирида тугатишга ҳаракат қилдим.

Достон тўлалигича Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп қилинади.
ТАРЖИМОН.

Уммон янглиғ мавжланарди; сафлар аро сўзларди Ҳектор:
«О Троя ўғлонлари, мард ахейлар, тингланг каломим;
Баён этгум сизларга мен саховатли қалбим даъватин:
Сарпадар Зевс қасамёдни бажармоққа бермади имкон,
Ул бадният сиз-у бизга яна офат ҳозирламоқда:
Ки сиз бизнинг метин девор шаҳримизни забт этмагунча,
Ё биз сизни бандаргоҳда тамомила маҳв этмагунча,
Мудом давом этар эмиш бу даҳшатнок, офаткаш уруш.
О ахейлар, орангизда мард, азамат қаҳрамонлар кўп;
Кимки мен-ла холисона жанг қилмоққа билдирса хоҳиш,
Майли чиқсин даврага у — шайдир жангга илоҳий Ҳектор.
Мен шундай шарт қўймоқдаман, бу лафзимга Зевс ўзи шоҳид.
Гар рақибим ўз офаткаш найзаси-ла маҳв этса мени,
Майли яроқ, совутларим олиб кетсин ўз кемасига;
Лек жасадим қайтиб берсин, токи сўнг бор ҳамшаҳарларим.
Менга иззат кўрсатишиб, аза тутиб, ўтда ёқсинлар.
Гар мен енгсам Аполлоннинг таҳсинига бўлиб мушарраф,—
Рақибимнинг совутларин ечиб олиб, муқаддас шаҳрим
Илионда, Аполлоннинг маъбадига осиб қўйгумдир;
Жасадини қайтаргумдир ул серэшкак кемаларингга.
Жингалак соч аргосликлар дафн этишиб уни Ҳеллеспонт
Соҳилига, турбатини баланд қилиб кўтарсинларким,
Замоналар ўтиб, бундан кўпэшкакли азим кемада
Сузиб ўтган янги авлод бул даҳмани кўриб гапирсин:
— Бу — қадимда ҳалок бўлган муҳорибнинг сағанасидир...
Уни жангда маҳв этганди Приам ўғли — илоҳий Ҳектор! —
Шу зайлда шон-шавкатим эл оғзида қолажак мангу».

Энди бутун аҳли Аргос теран сукут сақлаб ўтирди:
Ҳектор шартин рад этмоқдан уялишар, қабул қилмоқдан
Кўрқардилар. Шунда дили вайрон бўлган Менелай бирдан
Шахт ўрнидан туриб, барча данайларга қилди маломат:
«Қандай уят! Мақтанчоқлар! Эркак эмас, хотин экансиз!
Ҳектор билан беллашмоққа биронтангиз чиқмасангиз гар,
Шум иснодга қолур бутун аҳли юнон абадул-абад;
Бундан кўра: ҳаммаларинг сувдек оқиб, кумдек сочилсанг
Афзал эди, бедийнат, бериоят о шарманда халқ!
Ўзим жангга отлангумдир Ҳектор ила! Зафар қуръаси,
Биламан мен, фақат қодир худодларнинг измида мудом».

Шундай деб у сержозиба яроқларни тақди шошганча;
Гар ўшанда, о Менелай, ҳукмдорлар ва саркардалар
Сени ушлаб қолмаганда эди, ширин жонингдан жудо
Бўлур эдинг сендан юз бор қудратлироқ Ҳектор қўлида;
Соҳибқирон Агамемнон инисининг ушлаб илқидан,
Бу шаштидан қайтармоқ-чун гап уқдира бошлади унга:
«Саховатли Менелай, ҳой! Сен эсингни еб қўйганмисан?
Жаҳл чиқса, ақл кетур — такаббурлик қилмагли зинҳор;
Шайланиб сен олишмоққа ўзингдан кўп қудратли мард-ла.—
Ҳектор ила беллашмоққа ўзгалар ҳам ютолмас юрак!
Ҳаттоки у билан жангда Ахиллес ҳам юрак ҳовучлаб
Тўқнашади, ваҳоланки, у кўп марта қудратли сендан!
Бор лашкаринг даврасига, Зевс бандаси, босиб ол ўзинг;
Орамиздан унга монанд муборизни топгаймиз бошқа;
Ки ўшал мард қанча ботир, қанча жангга бўлмасин ташна,
Аминманки, бул даҳшатнок беллашувдан чиқса беэиён,
Жон-жон дея тизин буккай тангриларга айтиб шукрона!»

Шу ҳақ сўз-ла инисини ниятидан қайтарди оға;
Менелай ҳам бўйин эгди; жўралари бўлиб кўп хушнуд,
Унинг ажиб қуролларин шоша-пиша еча кетдилар.
Бу пайт, Нестор ростлаб қаддин, қайғу ила бир калом айтди:
«О тангрилар! Шум надомат босгай энди ахейлар элин!
Энди аччиқ кўз ёш тўккай, Мирмидоннинг доно нотиғи,
Мушовири, мард чавандоз, саодатли мўйсафид Пелей,
Ки у бир вақт жангда юрган ҳар ахейнинг наслу насабин
Ўз уйида мендан сўраб, кўнгли тоғдек кўтарилганди.

Мана энди, ахейларнинг бари битта Ҳектордан кўрқиб,
Лол қолганин эшитса у, икки қўлин чўзгай самога
Ва ғамзада руҳи тезроқ ғориб бўлгай Аид қаърига!
О тангрим Зевс, о Аполлон, о Афина! Қанийди ҳозир
Мен бир вақтлар жўшқин Ярдан бўйидаги Феа қалъаси
Яқинида пилосликлар Аркадия лашкари ила
Жанг қилишган чоғдагидек қирчиллама йигит бўлолсам...
...Дубулғаси обдор Ҳектор қолмас эди бунда берақиб!
О, данайлар, орангизда довураклар бисёр бўлса ҳам
Топилмади биронта мард Ҳектор ила беллашадиган!»

Қариянинг дашноmidан тўққиз ботир қалқди оёққа:
Мардлар марди Агамемнон ирғиб турди биринчи бўлиб;
Ундан кейин иқтидорли Тидейзода жасур Диомед;
Сўнг Аякслар — иқтидорда қиёси йўқ икки саркарда;
Кейин густоҳ Идоменей ҳамда унинг бадқаҳр сафдоши
Лашкарбоши Меринион шоҳ — Ареймонанд кушандаликда:
Эвмоннинг номвар ўғли диловар зот Эврипил, сўнгра;
Андремоннинг ўғли Фоас, кейин тангримонанд Одиссей.—
Соҳибкамол Ҳектор ила беллашмоқ-чун шунча мард қалқди.
Шунда яна кекса Нестор калом айтди диловарларга:
«Дўстлар, қуръа ташлайлик биз холисона, у кимга чиқса,
Ушал ботир, аминманки, хушнуд этар ахейлар кўнглин
Ва ўзи ҳам бўлгай шодмон,— бунга комил имонин менинг,—
Омон чиқса оташ жангдан ва даҳшатли муборизадан».

Шул таклифдан кейин ҳар бир диловар зот ўз қуръасига
Белги қўйиб, ташлади шоҳ Агамемнон дубулғасига.
Аҳли лашкар қўлларини чўзиб кўкка қилди ибодат;
Кенг фазога кўз тикканча қилардилар шундай тавалло:
«Мададкор бўл ўзинг, о Зевс! Қуръа чиқсин ё Диомедга,
Ё Аяксга, ё олтинга кон Микена ҳукмдори Агамемнонга».

Нестор эса, эл олдида дубулғани силкитар эди;
Шунда жами эл хоҳиши содир бўлди — Аякс қуръаси
Учиб чиқди; жарчи уни ўнгдан бошлаб, ҳаммага бир-бир
Кўрсатгани, танимади ул қуръани ҳеч бир саркарда,
Ниҳоят у яқин борди бул қуръани мис дубулғага
Ташлаган зот — бузрук Аякс Теламоний истиқболига;
У қўл чўзди, жарчи яқин бориб, унга қуръа узатди;
Аякс нигоҳ ташлади-ю ўз қуръасин таниди дарҳол
Ва шодликдан ерга отиб қуръани, у қичқирди шундай:
«О, юнонлар, меники бу! Хурсандликдан осмонда бошим!
Зеро эзгу армонимдир мағлуб этмоқ бузрук Ҳекторни.
О ёронлар, то мен бунда таққунча жанг аслаҳаларим,
Қодир Зевсга сиз ибодат қилиб тўринг; лек ичингизда,
Чиқармай ун сиғинингким, эшитмасин трояликлар.
Йўқ, баралла сиғининглар: биз ҳеч кимдан қўқмаймиз асло!
Ҳеч ким мени на куч қўллаб, на жанговар маҳорат ила
Қайтаролгай ушбу жангдан; зеро отам мақомида мен —
Саламинда нодон бўлиб туғилмаган бўлсам керак-ов!»

Данайлар ҳам сиғиндилар шу заҳоти қудратли Зевсга.
Кенг самога нигоҳ тикиб сиғинганлар зиёда эди:
«О Иданинг ҳукмдори шавкатли ва бузрук падар Зевс,
Ҳам ғалаба, ҳам порлоқ шон ато этгил ўзинг Аяксга!
Ҳекторни ҳам бандам десанг, бўлсанг агар унга ҳам мушфик,—
Баб-баробар қудрат ва шон бахш айлагил икковларига!»

Бу аснода сержило мис совутларин киярди Аякс,
Тақиб бўлган заҳот ботир ўз жанговар аслаҳаларин.
Ёв томонга юра кетди; ки одатда даҳшатли Арей
Жангга шундай киришарди, қодир Зевснинг иродаси-ла
Иккита халқ низолашиб қонли уруш бошлаган чоғда:
Эл таянчи маҳобатли Аякс мудҳиш тиржайганича
Ва заминни зириллатиб катта-катта одим отганча,
Чўнг найзасин силкиб кўкда, рақиб сари юра бошлади.

Аргосликлар кўриб унинг рафторини қолдилар қойил;
Лек Троя лашкарининг вужудида қалтироқ турди;
Ҳекторнинг алп кўксидаги юраги ҳам увишди ҳатто;
Бироқ, энди у на ёвдан қоча олар, на қўшин ичра
Яширолар эди ўзин — пиширганди бу ошни узра.
Аякс қалқон тутиб, мисли минорадай келарди жадал,—
...Яқин бориб Ҳектор томон у гулдирос овоз-ла деди:
«Ҳектор, энди ўзинг шоҳид бўлурсанки, ахейлар ичра
Ёв сафини чок этгувчи ул шер юрак Ахиллдан ўзга
Ҳали яна бисёр эрур қалби оташ мард муборизлар!
Ҳозир Ахилл мирмидонлик лашкарининг қароргоҳида,
Кемалари соясида ётур ранжиб Агамемнондан.
Вале сен-ла олишмоққа жазм айлаган ахейлар кўпдир!
Қани, Ҳектор, бошла энди сен, яккама-якка курашни!»

Аммо обдор дубулғали бузрук Ҳектор деди Аяксга:
«О Теламон ўғли Аякс, соҳибкарам, халқ ҳукмдори,
Мени худди гўдакдек, ё жанг ишидан мутлақо ғофил
Қиздек билиб гапиряпсан — булар бари сафсата паққос.
Кўп кўрганман мен жангни ҳам, қон кечилган қирғинларни ҳам!
Метин залвар қалқонимни ҳам ўнг ёққа, ҳамда сўл ёққа
Йуналтира оламан мен ҳордиқ билмай жанг қиларканман;
Мен Арейнинг шум наъраси даъвати-ла гоҳи пиёда,
Гоҳ гумбур жанг аробада елдек учиб жанг килолурман.
Бироқ сендек муҳорибга пистирмадан пинҳона ҳамла
Қилмоқни ҳеч истамайман, олишгайман очиқчасига».

Приам ўғли қулочкашлаб туриб, узун найзасин отди,
Найза паррон этиб бориб Аякснинг чўнг қалқонидаги
Мис қопланган саккизинчи қатламга зарб ила қадалди
Ва қалқоннинг олти қатин тешиб ўтиб офаткаш найза,
Еттинчи қат кўнга бориб туриб қолди. Шул зарбдан кейин
Бузрук Аякс Теламоний отди узун найзасин ногоҳ!

Найза ботди Приамзоднинг доираваш мис қалқонига:
Ўткир найза қалқонни ҳам, Приамзоднинг ғоятда гўзал —
Совутин ҳам тешиб ўтиб, дандонасин сал пастроғига —
Қовурғага яқин ерин ялаб ўтиб йиртди либосин:
Аммо Ҳектор ушбу машъум фалокатга чап бериб қолди.
Икковлари яна узун найзаларин суғуриб олиб,
Яна қонхўр шерлар янглиғ, ёки осон жон бермайдиган
Ул ёввойи қобонлардек ташландилар бир-бирларига.
Ҳектор Аякс қалқонининг қоқ ўртасин олди нишонга,
Вале найза мис қатламни тешолмасдан қайрилиб кетди.
Шунда Аякс бир ҳамлада ёв қалқонин ўз найзаси-ла
Тешиб ўтиб, даф айлади ҳужум қилмоқ бўлган Ҳекторни, —
Унинг найза ялаб ўтган бўйнидан қон оқди тирқориб.
Илло жангни тўхтатмади қалби оташ қаҳрамон Ҳектор:
Фақат бир оз тисарилиб, ерда ётган қора ва машъум
Харсанг тошни қўлларига кўтардию кучин борича
Шоҳ Аякснинг етти қават кўн қопланган чўнг қалқонининг
Ўртасига зарб-ла урди; ки жаранглаб кетди мис қатлам.
Аякс ҳам кўп маҳобатли харсанг олди кўлига дарҳол;
Кучанганча, қулочкашлаб отди уни, — рақиб қалқонин;
Ёриб ўтган тегирмон тошнамо харсанг Ҳектор тиззасин
Яралади: у чинордек «гурс» кулади чалқанчасига,
Мис қалқони босди уни; лек Аполлон яна оёққа
Турғазди тез Приамзодни: шунда улар бир-бирларини
Шамшир ила қиймалаган бўлурдилар, агар Зевс ҳамда
Мардумларнинг жарчилари ҳозиқ Идеи билан Талфибий
Икки ёқдан вакил бўлиб келмаганда мардлар қошига.
Ҳукмдорлик ҳассаларин чўзди улар рақиблар аро,
Сўнг Троя хабарчиси маслаҳатчи Идеи гап очди:
«О, эъозли ўғлонлар, бас, барҳам беринг энди жангга сиз:
Сарпадар Зевс учун бирдек азиздурсиз икковингиз ҳам;
Икковингиз беназирсиз жасоратда — келтирдик имон.
Вале кириб келмоқда тун; на хуш унга этмоқ итоат!»

Лек алп келбат Теламоний жавоб қилди дарҳол жарчига:
«Идей, амр эт, шу каломинг такрорласин Приамзода ҳам,
Зеро бизнинг йигитларни жангга даъват этган шу эди;
У бошласин: гар истаса, мен тайёрман, рози бўлишга».

Шунда обдор дубулғали бузрук Ҳектор айлади жавоб:
«Шундай, Аякс, тангри сенга шону шавкат, иқтидор, идрок
Ато этган; боз устига, эл ичра зўр найзаандозсан.
Бугунчалик ҳад кўййлик биз курашга ва олишувга!
Тўқнашурмиз кейин яна, ана унда жанг қилгумиздир
Иккимиздан биримизга тангри зафар бахш этмагунча.
Ҳозир кириб келмоқда тун; на хуш унга этмоқ итоат.
Кемаларинг қошига бор, хушнуд этгил аҳли юнонни
Ва айниқса, яқин хешу, азиз ёру биродарларни;
Мен ҳам азим Трояга бориб, унда жами эркаклар
Ва мен учун Афинанинг маъбадида сиғинаётган
Узун кўйлак кийган жами аёлларнинг хушлагум кўнглин:
Теламоний! Эсдалик-чун алмашайлик буюмларимиз.
Троада ва Эллада ўғлонлари замонлар ўтиб:
— Бул ботирлар жанг қилишган бўлса ҳамки шафқат билмасдан.
Лек дўстона ажрашганди, — деб юришсин, масрур бўлишиб».

Ҳектор сўзлаб бўлиб, ўзин кумуш нақшли ажиб шамширин
Ғилофи ва ғоят нафис елка банди ила узатди;
Аякс эса, тутди унга қирмизи ранг нақшин шамширин.

Мардлар шундай ажрашишгач, — бири юнон лашкаргоҳига,
Иккинчиси Трояга йўл олди тез; Троя аҳли
Аякснинг қуввасидан, унинг метин билак зарбидан
Омон қолиб, соғ, беозор қайтаётган Ҳекторни кўриб,
Қалбан хушнуд бўлди ғоят; Приам ўғлин тирик кўрмоқдан
Умид узган мардум уни бошлаб кирди азим шаҳарга.
Гўзал пойбанд таққан юнон лашкари ҳам айнан шу қабил
Бошлаб кетди ғолибият шухратидан оғзи қулоқда
Бўлган мағрур шоҳ Аяксни Агамемнон истиқболига...

Эл султони Агамемнон чодирда тўпланганлар-чун,
Қодир Зевсга бахшида, деб беш ёшли бир семиз танани
Қурбонликка бўғизлатди. Тез шилдилар тана терисин,
Гўштин жадал нимталашди, кейин тўғраб кўп жаз қилишгач,
Сихга тортиб лаққа чўғда аста-секин айлантирганча
Пиширдилар кабоб, кейин тайёр бўлгач, олдилар ўтдан.
Кўриб ҳамма тадорикни, бошладилар дарҳол зиёфат:
Ҳамма бирдай ишрат қилди, камситилган бўлмади асло;
Лекин мезбон — ахейларнинг ҳукмдори шоҳ Агамемнон
Аяксни меҳмон қилди энг тотли гўшт — сарпанжа ила.
Зиёфатда ҳамма ичиб-еб, қоринлар тўйгандан кейин,
Кекса Нестор ўз фикрини баён этди биринчи бўлиб
Бу кенгашда; ки у мудом машваратда эди беназир;
Хуштафаккур чол оммага шундай дея солди маслаҳат:
«Шоҳ Атрейзод ва сиз ахей лашкарининг саркардалари!
Жингалак соч юнонларнинг кўпи қурбон бўлди жанггоҳда.
Қаҳдор тангри Арей улар қонин тўкиб Ксанф дарёсин
Соҳилига, ғориб этди руҳларини Аид қаърига.
О Атрейзод, тонг отган чоғ жангни таққа тўхтатмоқ лозим.
Биз ҳаммамиз жанг майдонда ётган лашкар жасадларини
Хўкизлару хачир билан судраб келиб бу қароргоҳга,
Кемаларнинг яқинида ёндирайлик ёқиб гулханлар:
Токи ҳар ким, фарзандларга ёдгорлик, деб она-ватанга
Олиб кетсин қурбон бўлган оталарнинг азиз хокини.
Сўнг жасадлар куйдирилган даштда барча ўлганлар учун
Бир ягона улкан қабр тиклайликки, унинг ёнига
Ғоят баланг, серминора узун девор кўтарайлик биз
(Кемаларга ва лашкарга хизмат қилсин учун ғов бўлиб),
Ўрнатайлик унга метин табақали улкан дарвоза,
Қи бемалол ўтсин ундан ҳам отлар, ҳам жангаробалар.
Сўнг шул девор ёқалаб биз теран зовур қазайлик — сиртдан:

Агар мағрур ёв хужумга ўтмоқ бўлса, ул теран зовур
Йўл қўймасин ўтишига хоҳ отлик, хоҳ пиёда ҳолда».

Саркардалар кекса Нестор машваратин этдилар маъкул.
Бу аснода Троянинг эрлари ҳам Пергам ичида, —
Приам қасрин қаршисида шовқин солиб кенгашардилар.
Хуштафаккур Антенор гап бошлади бу ерда энг аввал:
«О Троя ўғлонлари, тингланг, сиз ҳам, о муттафиқлар!
Қулоқ осинг, баён айлай кўксимдаги дил сўзларимни:
Яхшиси, биз Еленани бутун молу давлати бирла
Маҳобатли Менелайга топширайлик бўлиб ҳамжиҳат,
Биз муқаддас қасамёдни буздик ахир ва хоинона
Жанг қилурмиз; аминманки, бундан хайр кутиб бўлмагай,
То мен айтган маслаҳатга амал қилиб, иш кўрилмаса».

Деб жойига ўтирди у: ана шунда жамоа аро
Қад кўтарди соҳибжамол Еленанинг шавҳари Парис;
Антенорга у шундайин баландпарвоз каломлар айтди:
«О Антенор, номақбул гап айтдинг мен-чун! Ҳолбуки, сендан
Кутган эдик барчамизга хуш келгувчи эзгу маслаҳат!
Гар шу айтган гапларингни чин юракдан сўзлаган бўлсанг,
Шубҳасизки, ақлинг олиб қўйибдилар боқий тангрилар!
Менинг очиқ каломим шу троялик диловарларга:
Естиқдошим Еленани бермам асло! Лек мен Аргосдан
Олиб келган хазинага келсак, барин бергумдир қайтиб,
Ҳатто, лозим бўлса, яна қўшиб бергум ўз хазинамдан». —

Деб жойига ўтирди у: ана шунда жамоа аро
Қад ростлади машваратда тангрига тенг соҳибдил Приам.
У шундайин хуштафаккур кенгаш солди мажлис аҳлига:
«О Троя ўғлонлари, тингланг, сиз ҳам, о муттафиқлар!
Қулоқ солинг; айлай баён кўксимдаги дил сўзларимни:
Ҳозир сизлар шаҳар ичра шомлик қилинг бир вақтдагидек;
Соқчи кўйинг, бўталарим, бедор турсин ҳар ким ўрнида.
Эрта эса, жарчи Идеи бориб баҳрий кемалар ёққа,
Иқтидорли Менелай ва Агамемнон қошига кирсин,
Баён этсин бу низонинг сабабчиси Парис ниятин.
Яна шундай оқилона бир фикрни қилсин у таклиф:
То ўлганлар жасадини йиғиб ўтда ёққунимизча,
Улар бир оз дам олсинлар бу шафқатсиз муҳорабадан;
Кейин яна тўқнашурмиз, ана унда жанг тўхтамагай
То бизнинг қай биримизга тангри зафар бахш этмагунча».

Нелейзода гапларига қулоқ осди бутун жамоа.
Сўнгра лашкар тўп-тўп бўлиб, давра қуриб қилди тановул.
Идеи эса, тонг чоғида кетиб баҳрий кемалар ёққа,
Агамемнон кемасининг соясида бутун жанговар
Данай ахлин маъракага жам бўлганин кўрди ногоҳон.
Саркардалар аро Идеи шундай деди жарангдор сас-ла:
«О Атрейзод, о сиз, юнон лашкарларин мард сардорлари!
Приам ва Троянинг энг ақобир мансабдорлари!
Бул низонинг сабабчиси бўлмиш шохзод Парис ниятин
Сизга баён этмоқликни буюрдилар, қулоқ оссангиз:
Аргосдан чўнг кемаларда ортиб келган молларни Парис
(О, кошкийди, бундан кўра, ўша ёқда қолса ўлиги!)
Барин сизга қайтармоқчи, ўз молидан қўшиб ёнига;
Ва лекин у Менелайнинг гул юз ёрин қайтармоқчимас
Унга қанча ёлборишган бўлса ҳамки жами одамлар.
Яна айтиб юбордилар: то ўлганлар жасадин ўтда
Ёққунгача бир оз ҳордиқ чиқармоқни истамайсизми?
Кейин яна тўқнашурмиз, ана унда жанг тўхтамагай
То бизнинг қай биримизга тангри зафар бахш этмагунча».

Идеи сўзин тинглаб ҳамма, толди теран сукутга бирдан.
Айни шу чоқ иқтидорли Диомеднинг саси янгради:
«Йўк, ҳеч бир зот қабул этмас Париснинг мол-давлатини ҳам.
Еленанинг бойлигин ҳам! Зеро ҳатто телбаларга ҳам
Аёндириким, ҳа демайин Троянинг битади куни!»

Асов отни тизгинловчи Тидейзода шох Диомеднинг
Жавобидан завққа тўлган ахей эли қийқирди шодон.

1 Асов отни тизгинловчи — бу васф «пахлавон» деган маънони билдиради.

Ана шунда соҳибқирон Агамемнон деди Идеёга:
«Доно жарчи, юнонларнинг фикрин ўзинг эшитдинг, мана;
Халқимизнинг жавоби шу, айнан шундай ўзимники ҳам.
Марҳумларни куйдиришга келсак энди, бунга монеълик
Қилмам асло. Бу дунёда яшаб бўлган бандалар учун
Ҳеч нимани аямасдан, улар руҳин дарҳол ўт ила
Шод айламоқ тирикларга энг муқаддас фарздир ҳам қарздир.
Бу аҳдимга Ҳера ёри чақмоқотар Зевс бўлсин шохид!»

Шундай деб у ҳукмдорлик ҳассасини кўтарди кўкка;
Идей ҳам тез қайтиб кетди ул муқаддас Илион сари.
Бу чоқ улкан маъракага тўпланганди трояликлар:
Сабрсизлик билан улар кутардилар Идеё қайтишин.
Мана у эл аро туриб, баён этди келтирган гапин;
Мажлис аҳли тинглаб бўлиб унинг гапин шайланди ишга, —
Биров ўлик ташимоққа, биров ўтин олиб келмоққа.
Ахейлар ҳам бандаргоҳдан шундай жадал тарқай бошлади, —
Биров ўлик ташимоққа, биров ўтин олиб келмоққа.

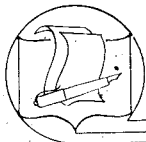
Ўз самовий сафарига шайланган ва сокин уммоннинг
Энг тубидан эндигина бош кўтариб чиқётган куёш
Кенг далани илк нури-ла ёритган чоқ жанг майдонида
Икки тараф учрашдилар. Бунда ётган кўп жасадларнинг
Ағёрми, ё аҳоблигин билиб олиш кўп маҳол эди.
Жасадларнинг юзин қондан ва тупроқдан ювишгачина,
Таниб, қайноқ кўзёш тўкиб ортардилар аробаларга;
Приам хўнграб йиғламоқни ман этганди: шунинг-чун улар
Жасадларни унсиз, руҳий изтироб-ла куйдирардилар.
Сўнг қайтдилар Трояга мурдаларни куйдириб бўлгач.
Ул ёқда ҳам мис совутли аргосликлар айнан шу тарзда
Жасадларни унсиз, руҳий изтироб-ла ўтда ёқдилар,
Сўнг қайтдилар бандаргоҳга мурдаларни куйдириб бўлгач.

Эртаси кун ғира-шира тонг ёриша бошлаган пайтда
Юнонларнинг сараланган йигитлари киришди ишга.
Ўлганларни куйдиришган ерда улар ғайрат қилишиб,
Бир ягона улкан қабр тикладилар; унинг ёнига
Ғоят баланд, серминора узун девор тиклади улар
(Кемаларга ва лашкарга хизмат қилсин учун ғов бўлиб),
Ўрнатдилар яна метин табақали улкан дарвоза
Ки бемалол ўта олсин ҳам отлар, ҳам жангаробалар.
Сўнг шу девор бўйлаб сиртдан ҳамма ери ҳам кенг, ҳам теран
Зовур қазиб, тубларига қозиқ қоқиб қилдилар тўсиқ.
Даштда шундай тер тўкишди жингалак соч ахей мардлари...

...Кўёш ботди, юнонлар ўз улкан ишин тугалладилар,
Қароргоҳда мол сўйдилар кечлик овқат тараддугида.
Айни шу чоқ бу соҳилга келиб инди кема қарвони:
Лемнос шоҳи Эвней ушбу кемаларда Атрейзодларга
Тўхфа этиб юборганди ўз майидан минг ўлчовини
(Эвней — подшо Ясон ила Ипсипила фарзанди эрди).
Ўзга юнон йигитлари майни молга алмашиб олди:
Биров сафид темир берди, жарангдор мис яна бириси,
Биров хўкиз терисини, ё хўкизнинг ўзини берди,
Биров берди ўз асирин. Сўнг бошланди хушқайфият базм.
Аргосликлар қилдилар базм лашкаргоҳнинг ҳамма ерида,
Трояда эса унинг аҳолиси ва муттафиқлар.
Лек олимплик Зевс бутун тун шум ниёт-ла сурункасига
Чақмоқ чақиб, базм аҳлига таҳдид солди, учирди рангин.
Қадаҳлардан май тўкарди мардлар, зеро биронта ҳам зот
Зевс учун май паймо қилмай май ичишга этмасди журъат.¹
Ниҳоят эл лаззат топди ётиб уйқу армуғонидан.

Русчадан Қодир МИРМУҲАМЕДОВ таржимаси.

¹ Зевс учун май паймо қилмай... — Паймо қилиш — тўкиш демакдир. Юнонлар ҳар қандай базм ва майшатларда майнинг дастлабки томчиларини худоларга атаб ерга тўкардилар.

Маматқул Ҳазратқулов

ИНСОН ХОТИРАСИ—МУҚАДДАС

Баҳорда бутун мавжудот, борлиқ уйқудан бош кўтаради. Қир-адирлар, далалар зумрадга бўялади. Хамирдай кўпчиб, иссиқ ҳовур кўтарилаётган ердан икки қулоқ бўлиб ўт-ўлан чиқа бошлайди. Тераклар япроқ ёзади, гуллар ғунчалайди. Қишнинг аччиқ заҳридан беркиниб ётган қурт-қумурсқалар ҳам ғимирлаб қолади, яшаш ташвишига киришади. Гўё ҳаёт янгидан бошлангандай... Шунда шоирнинг куйидаги сатрлари ёдга тушади:

**Аён бир хислатинг бордир азалдан,
Сени атамишлар уйғониш фасли.**

Ҳа, қадим-қадимдан ота-боболаримиз баҳорни шундай ардоқлаган. Эъзозлаган. Далаларга қўш чиққан. Ерлар ҳайдалиб, уруғ сепилган. Ерга уруғ тушиши — бу ризқ-рўз, демакдир. Шу боис халқимиз бу дамни байрам сифатида, сайл сифатида нишонлаган, бу кунларни узун қиш бўйи орзиқиб кутган. Зотан, қишнинг қаҳрли кунларидан, этни ачиштирувчи аёзларидан кейин илиқ баҳор шабадаси, қуёшнинг юмшоқ нурлари нақадар ёқимли, ҳузурбахш. Дилида сал бўлса-да, эзгулик, шавқи бор одамнинг кўнгли яйраб кетади, руҳи энгил тортиб, кайфияти кўтарилади. Шеър ўқиб юборганини ўзи ҳам билмай қолади:

**Кўндан кутган эдим, орзиқиб мана,
Булуғлар тарқалди тўкишиб кўз ёш.
Ҳаёлим осмондай ёришди яна,
Еруғ кунларимдай порлади қуёш.**

Йилнинг ана шундай завқбахш дамларида марҳумлар хотирасини ёдлаш ғоят олижаноб ишдир. Бунда чуқур рамзийлик кўраман. Шу маънода республикамизда ҳар йили март ойининг охириги яқшанбаси хотира куни, деб белгиланиши муҳим аҳамиятга эгадир. Марҳумлар хотирасини ардоқлаш, уларнинг эзгу ишларини давом эттириш бизнинг инсоний бурчимиздир. Ота-боболаримиз — бизнинг илдизларимиз. Илдизи мустаҳкам дарахтнинг умри боқий бўлади. Дарахтнинг илдизи қанча чуқур кетгани ва нечоғли кенг тарқалгани унинг умри дахлсизлигига кафолатдир...

Марҳумлар хотирасини эъзозлаш деганда, мен аввало ота-она хотирасини тушунаман. Ота-онани аввало ҳаётлигида қадрига етиш, ҳурматини жойига қўйиш лозим. Тириклигида қадрига етмай, ҳатто хolidан хабар олишга вақт тополмай, вафотидан сўнг турли маросимларини катта-катта қилиб ўтказувчи фарзандлар ҳам йўқ эмас. Уларнинг асосий нияти — ўзини кўрсатиш, ҳатто отаси ёки онасининг вафотидан ҳам ўз манфаати йўлида фойдаланиб қолиш.

Шундайлардан бирини кўрганман. Онаси қазо қилган, нариги хонада марҳума ётипти, у эса бошқа шаҳардаги қариндошларига, танишларига, кўнғироқ қилиб, қанча газмол олиб қўйгани, маросимга қанча гуруч дамлаши, дафн маросимида кимлар келиши ҳақида гапиряпти. Ишонасизми, бундай гапларни ҳатто тўй қилаётган одам ҳам айтишга уялади.

Бу ҳам майли-я, анча пайтгача онаминг маросимида фалончи акам, пистончи танишим келди, деб кўринганга мақтаниб юрди. Ҳолбуки, ўша дафн кунлари ўзининг кўзида ёш кўринмади. Аксинча, энг сўнги модадаги кийимларни кийиб олганча, у ёқдан бу ёққа ўтишдан ёхуд ўзининг иши тушадиган акаларидан кимлар келадикан, деб уларнинг йўлини пойлашдан бўшамади. Очиги, унинг бу қилиғи ҳаммининг ғашини келтирди, энсасини қотирди.

Уша воқеага уч йилдан ошди, шу вақт ичида онасининг қабрига бирон марта борганига ишонгим келмайди.

Мен унинг онаси тириклигида қандай муносабатда бўлганини ҳам биламан. Энди эса гап келиб қолганда, «Онам раҳматли қандоқ ажойиб эди-я», деб онасига ачинган бўлади. Ҳолбуки, мана шу гапларининг ўзиям сохталиги шундоқ билиниб туради. Қолаверса, онасининг қандоқ ажойиб аёллигини ҳаётлигида билмасмиди? Нега ўша пайтда қабрига етмади? Ваҳоланки, она шўрлик эрта-ю кеч унинг йўлига интизор эди...

Хўш, мана шунақа одамларнинг марҳумлар хотирасини эъзозлашига ким ишонади? Шахсан мен ишонмайман. Улар илдизсиз дарахтга ўхшайдилар, салгина шамолга қулаб тушади. Афсуеки, бунақалар оз эмас. Юқорида айтганим ёки шунга ўхшаган бошқалар ота-онасининг қабрини ҳам билишмайди. Отаси урушда ҳалок бўлганлар ёки отаси, ёхуд онаси вафот этганини эслаёлмайдиганлар уларнинг қабрини топгунча қанча азоб чекадилар. Топса бошлари осмонга етади, тополмаса бир умр армонда кетади. Улуғ Ватан уруши жанглирида ҳалок бўлган отаси қабрини излаб топганлар оз эмас. Мисол учун хонанда Дадахон Ҳасанов ва сурхондарёлик журналист Холмўмин Худойқуловни олайлик. Уларнинг иккови ҳам отасининг қабрини топгунча, бепоеън мамлакатимизнинг не-не жойларини кезиб чиқмадилар. Фарзандлик бурчи бу! Марҳумлар олдидаги қарзи! Ваҳоланки, отаси ёки онасини ўзи тобутда кўтариб бориб дафн этган, аммо орадан маълум йиллар ўтгач ота-онасининг қабри қаерда эканлигини тополмайдиган кимсалар бор.

Энди ўйланг, ўзининг падари хотирасига шу қадар енгил қарайдиган одам бошқалар хотираси ҳақида ўйлайдими? Ахир, биз фақат ўз ота-онамиз хотирасини эмас, балки бизнинг бахтимиз, бугунги нурафшон ҳаётимиз, бахтиёр келажагимиз учун курашганлар, жонларини қурбон қилганлар хотирасини ҳам дилда асрашимиз керак. Бу бизнинг инсоний бурчимиз, аждодлар олдидаги маънавий қарзимиз.

Доҳий В. И. Лениннинг Москвадаги мақбарасига ҳар кун эртадан кечгача одамлар оқиб келиши бежиз эмас, ахир. Бу социалистик жамият асосчисига, Коммунистик партия ташкилотчисига халқ эҳтироми, миннатдорлигининг ифодаси. Ёки Номаълум солдат қабри устида мудом янги гуллар туриши-чи! Ахир, у бизнинг бугунги кунимиз учун ўз жонини аямади. Унинг умри, унинг қони эвазига фашист тор-мор қилинди.

Хотира куни деганда мана шулар ҳаёлимизга келади.

Янги ҳаёт қураётган келин-куёв доҳий В. И. Ленин ҳайкали пойига ва Номаълум солдат қабрига гуллар қўяди. Бунда чуқур маъно бор, теран рамзийлик бор. Мана шу тенгсиз жамиятни тузиб берган доҳийга ва бу жамиятни фашистлар асоратидан сақлаб қолган совет солдатига, уларнинг хотирасига таъзим ифодасидир...

Менинг тенгдошларим урушдан кейин туғилганлар. Аммо урушнинг даҳшатлари бизнинг қалбларимизда ҳам маълум даражада ўз изини қолдирган. Ахир, қирқинчи йилларнинг охирларида ҳали уруш балоси тамоман адо бўлмаган эди-да. Қолаверса, урушда қатнашган оталаримиз, акаларимиз, тоғаю амакиларимиз ҳикояларидан, кинолару китоблардан уруш даҳшатларини ҳис қиламиз.

Социалистик жамиятнинг энг олий мақсади тинчлик экани ҳаммага маълум. Зеро, биринчи Тинчлик декретига доҳиймиз В. И. Ленин имзо чеккан. Доҳий васиятларига, йўл-йўриқларига содиқ Коммунистик партия ўз фаолияти давомида ана шу ишни, шу сиёсатни изчил давом эттириб келаётир. Бинобарин, уруш бор жойда ҳаёт йўқ, тараққиёт ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Иккинчи жаҳон уруши, ундан кейинги турли мамлакатлардаги катта-кичи урушлар неча миллионлаб кишиларнинг умрига зомин бўлди. Биргина Улуғ Ватан уруши йигирма миллион совет кишисининг ёстиғини қуритди. Мушфиқ оналаримиз, метин иродали боболаримиз, акаларимиз ҳозиргача унинг жабру ситамини тортиб келдилар.

Бевосита уруш, жанг бўлган жойларга борганда, унинг харобаларини кўрганда одамнинг юраги увишиб кетади. Мен Белоруссия, Латвия, Литва республикаларида бўлганимда буни аниқ сезганман. Минск шаҳрида Улуғ Ватан уруши музейи бор. Уни айланиб чиқишнинг ўзи одамни ларзага солади. У ердаги экспонатлар, суратлар киши кўз ўнгида Улуғ Ватан уруши жанглирини жонлантиради. Маршаллар, генералларнинг кийимлари, айрим солдатларнинг ўқ тешиб ўтган кителларини кўриб одамнинг ҳаёли олис-олисларга кетади. Кечагидек эсимда, мен музейдан жуда чарчаб (руҳан), ҳориб чиққан эдим. Ҳовлига чиқиб, хиёбондаги скамейкага ўтириб ҳаёл сурарканман, совет халқи нақадар бетимсол жасорат, матонат кўрсатганини юрак-юракдан туйдим.

Ўтган йили апрель ойида Ригада бўлган эдим Ушанда Рига яқинидаги Саласпилс концлагерини бориб кўрдим. У ердаги даҳшатни сўз билан ифодалаш қийин, фашистлар шовўллаб турган ўрмон ичидаги Саласпилс станциясида концлагерь қурган. Унинг 45 бараги бўлиб, ҳар бири 180 кишига мўлжалланган. Бироқ фашист газандалари бу ерга шунчалар кўп бегуноҳ одамларни ҳайдаб келишадикки, натижада ҳар бир баракка 800—900 кишини тикқан. Баракларга сиғмаган одамлар атрофи тиканли сим билан ўралган «кўралар»га қамалган. Қаҳратон ҳоракда улар бир-бирларининг пинжига кирган, аммо ачиқ изғирни, очлик уларнинг совуқда уларнинг чиппакка чиқарган. Оқибатда минглаб одамлар очликдан ўлган, совуқда музлаб қолаверган. Гуноҳсиз одамларнинг

сўнги бор оёқ қоқшини, мурдаларнинг устма-уст қалашиб тушишини фашистлар цирк ёки спектакль кўраётгандай ҳузурланиб томоша қилардилар. «Томошабинлар» орасида ярқираб турган хром этик кийганларгина эмас, шляпа ва оқ қўлқоп кийган «хоним»лар ҳам бўлган. Аёл-а? Наҳотки, ўшалар ҳам биз эркалайдиган, эъозлайдиган, гўзаллик рамзи деб ҳайратга тушадиган аёл бўлса? Наҳотки, ўшалар ҳам она бўлса?! Йўқ, уларни аёл дейишга, она дейишга тил бормайди! Аёл деган сўз ҳайф уларга, она сўзи ҳаром улар учун!

Минглаб болалар ҳам олиб келинган бу ерга. Фашистлар гўдакларни таёқ билан уриб ўлдиришган. Улар учун ўқни исроф қилишни лозим кўришмаган. Нақадар тошбағирлик! Болаларнинг кўпчилиги онаси қўлидан юлиб олинган. Бу ажалхонада ҳаммаси бўлиб етти минг бола оламдан кўз юмган. Ўша мурғак қалблар кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қийноқларга солиб ўлдирилган.

Саласпилс мемориал музейида болаларнинг қўлига боғланган номерлар турибди. Уларни кўриб одамнинг юраги увишиб кетади. Ахир, ҳали ақлини таниб-танимаган, ҳатто она заминга илк қадамни босишга улгурмаган гўдакларнинг нима гуноҳи бор эди?

Мемориал музейидаги суратлар ўша йиллар ҳақида ҳазин ҳикоя қилади. Скелет каби чўзилиб ётган болаларнинг суратига қарашнинг ўзи даҳшат!

Концлагерга тушганларни аямай ишлатишарди. Лекин уларни истаган пайтда, ҳатто зерикиб ўтирганда эрмак учун отиб ташлашарди, уларга тош отиб ўйнашарди. Бу ерда ҳалок бўлганлар орасида 47 минг совет ҳарбий асири, 54 минг тинч аҳоли бор эди.

Саласпилс 1941 йилнинг сентябридан 1944 йилнинг эзигача фашистларнинг ажалхонасига айланди. Шу вақт мобайнида бу станция юзлаб, минглаб кишилар учун ҳам рамзий, ҳам тўғри маънода охириги бекат бўлиб қолди: 1944 йилнинг эзида Саласпилсдан Румбули станциясигача жуда аччиқ, қўланса тутун тарқалади. Унинг ҳиди шу қадар оғир, ўткир бўладики, инсон зоти чидаб туролмайди. Бу — ёқилган мурдаларнинг тутуни эди. Совет Армияси фашистларни тор-мор этиб, уларни қувиб келаётганларини сезган гитлерчилар ўз жиноятларининг изини йўқотиш учун сонсиз ўликларга ўт қўйди, баракларни ёқади, уларнинг ичида эса ҳали кўзлари ёруғ оламни кўриб турган минглаб одамлар бор эди. Бироқ жиноят изсиз кетмайди. Қолаверса, бу ажалхонага кириб, ундан тирик чиққан қанча-қанча одамлар бор. Бинобарин, концлагерга тушганларнинг ҳаммаси тақдирга тан бериб ўтиравермаган. Улар орасида қочиб кетишни ўйлаган, унинг режасини тузган, жаллодларга қарши бош кўтаришга ундаганлар ҳам бўлган. Бу режаларнинг баъзилари амалга ошган.

Концлагердан қочиб кетишга муваффақ бўлган кишиларнинг хотираси асосида мемориал тикланган. Бетон плитадан тикланган узун йўлак зинама-зина тепага кўтарилиб бораверади. Охирида сўнги йўл келади. Бу ўша фожияли йилларда ҳаёт билан ажалнинг чегараси ҳисобланган. Унинг нариги томонига ўтган одам бу дунёда сўнги қадамни босган.

Бугунги кунда музейга айлантирилган бу зиналардан юрганда, ўша ўлим чегарасига термулганда, киши кўз ўнгида минглаб одамларнинг ҳеч асоссиз келиб кетганлиги намоён бўлади. Улар орасида қайси миллат вакиллари йўқ эди? Юз минг одамнинг нечтаси ўзбек экан?

Ажалхона тагида ҳозир сув кўллаб турибди. Унинг деворлари орасидан сув томчилари сизиб чиқиб чак-чак томиб ётибди. Бу менга ўша асирларнинг кўз ёши бўлиб турибди. Зотан, бу ерда ўша йиллари неча минглаб аёлу эркакнинг, кексаю ёшнинг, болаларнинг кўз ёшлари дарё бўлиб оқди. Бу кўз ёшларига чидай олмаган ўрмонларнинг боши эгилган, Даугава дарёсининг бағри хун бўлган.

Концлагерь ўрни ҳозир зиёратгоҳга айлантирилган. Уртада икки қатор қарағай шовуллаб турибди. Бу дарахтлар ўша машъум воқеаларнинг бевосита гувоҳи. Чунки уларни лагерга тушган асирларнинг ўзлари 1942 йилда экишган. Ҳа, улар ўзларининг сиймоларини дарахтлар мисолида тиклаб кетишган. Бу қарағайлар у вақтда кичик бўлган, албатта. Бироқ ўша одамларнинг қўли теккан, уларнинг нигоҳи тушган... Лагердаги асирлар оч қолган кезларида дарахт баргларини, қуртакларини, ҳатто янги новдаларини ейишган. Балки мана шу дарахтлар ҳам кимнингдир умрини лоақал бир кунга узайтиргандир. Эҳтимол, кимнидир умуман ўлимдан сақлаб қолгандир.

Дарахтларнинг рўпарасида узун мрамар плиталар бор. Бир метрлар чамаси баланд кўтарилган бу сулачанинг устида доимо янги узилган гуллар туради. Унга яқинлашсанг, «тақ-тақ» этган овоз эшитилади. Бу садо шу ерда ҳалок бўлган минглаб кишиларнинг толиққан юрагининг акс садоси, уришидир. Бу садо «Огоҳ бўлинг, одамлар! Урушга йўл берманг!» деб хитоб қилаётганга ўхшайди...

Концлагерь озод этилган июль ойида марҳумлар хотирасини ёдга олиш маросими бўлар экан. «Буни унутиш мумкин эмас, бу такрорланиши мумкин эмас!» деган шior остида ўтадиган бу маросимга фақат Рига ёки Латвия аҳолиси эмас, мамлакатимизнинг турли шаҳар ва қишлоқларидан, чет эллардан вакиллар боришар экан...

Мана шуларни ўйлаганда, хотира кuni таъсис этилгани нақадар олижаноб иш бўлганига яна бир карра ишонч ҳосил қилади киши. Зотан. Улуғ Ватан уруши фронтлари-

да ҳалок бўлганлар хотирасини эъзозлаш ҳозирги кунда янада муҳимдир. Бир рақам келтираман: Улуғ Ватан уруши йилларида ҳалок бўлган 20 миллион совет кишининг ҳар бири хотираси учун бир минутдан сукут сақласак, 38 йилдан кўпроқ бир жойдан кимирламай туришга тўғри келар экан. Мана шу рақамнинг ўзиёқ уруш даҳшатлари нақадар оғир эканини кўрсатади.

Асримиз денгиздай чайқалиб турган, империалистлар, хусусан АҚШ ҳукмрон доиралари кетма-кет ядро қуроллари синаётган ҳозирги мураккаб кунларда уруш қурбонлари хотираси биз учун муҳимдир. 29 март — хотира куни яна шу марҳумлар эсга олинади. Генерал Собир Раҳимовни хотирлаймиз, неча ўнлаб Совет Иттифоқи Қаҳрамонларини, минглаб урушда ҳалок бўлганларни эслаймиз. Уларнинг қабрига бориб зиёрат қиламиз, гуллар қўямиз, хотирасини ёдга оламиз. Биздан олдин ўтганларнинг энг яхши ишларини давом эттирган ҳолда, уларнинг хатосини қайтармасликка ҳаракат қиламиз, улардан тегишли хулоса чиқариб оламиз. Зеро, ўтган ҳар бир даврнинг ўз ютуқлари, ўз хатолари бор, уларни тўғри таҳлил қилиш, ҳалол хулоса чиқариш бугунги авлоднинг вазифасидир. Партия бизни ана шунга ўргатган, шундай таълим бермоқда...

Хотира куни ҳақида ўйлаганимда бир воқеа ёдимга тушади.

Бир неча йил бурун қишлоғимизда сув омбори қуриладиган бўлди. Шу муносабат билан қишлоқ қабристонини кўчирилиши зарур, деб топилди. Мутахассислар, шу ишни амалга оширувчилар келишди. Улар қишлоқ аҳлига «Агар кимки ота-онаси, ака-укаси — хуллас, бирон-бир яқини қабрини таниса, кўрсатсин, биз алоҳида қилиб оламиз ва алоҳида қабр қилиб кўямиз», дейишди. Биласизми, ўшанда кўпчилик қабрнинг «эгаси» топилмади. Бошқача айтганда, ўша қабрларга ким дафн этилганини ҳеч ким билмади. Оқибатда «эгасиз» қабрларнинг ҳаммаси экскаватор билан олиб бир жойга кўмилди.

Ахир, бу фожиа, даҳшат-ку! Эҳтимол, кимдир бу сатрларни ўқиб «юз йиллар бурунги қабрни ким ҳам биларди», дейиши мумкин. Аввало, ўша қабрларнинг кўпи унақа «эски» эмасди. Қолаверса, юз йил эмас, икки юз йил ўтса ҳамки, авлоддан-авлодга бу қабр кимники эканлигини айтиб бериши мумкин-ку! Асосий гап эътибордадир. Ҳар ким ўзининг ота-онаси қабрини зиёрат қилиб турса, фарзандларига мана шу буванг ёки бувинг қабри деб кўрсатса, у ҳам ўз навбатида ўз фарзандларига айтса бўлади-ку! Агар шундай қилинса, ишончим комилки, «эгасиз» қабр деярли бўлмайди.

Буларнинг ҳаммаси нимадан келиб чиқади? Оддийгина эътиборсизлик, ҳолос. Ота-онамиз вафот этганда уввос солиб йўғлаймиз, аммо орадан бир-икки йил ўтгач, ҳаммасини унутамиз. Тўғри, ҳаёт, унинг ўз қонунлари бор, қолаверса, одамзод бир умр аза тутиб юриши шарт эмас, лекин марҳумларни ёддан чиқариб юбориш ҳам инсонийликдан эмас-да. Мана шунинг оқибатида республикамизнинг жуда кўп жойларида, айниқса, қишлоқларида қабристонлар ҳаддан ташқари қаровсиз ҳолда. Кўпгина қабристонларнинг атрофи лоақал оддий сим билан ўраб қўйилмаган. Ичида моллар ўтлаб юради, баҳор кезлари ерлар юмшаб қолмайдими, молларнинг оёғи қабрни тешиб юборади. Баъзи қишлоқларда эшитганман, айрим кимсалар молини атайлаб қабристонга ҳайдаб юборар экан, ўти кўп, тўйиб келади деган мақсадда.

Мана сизга марҳумлар хотирасини қадрлаш!

Қабристонлар қаровсиз бўлгани учун у қўрқинчли, даҳшатли бир жой сифатида ўрнашиб қолган одамлар онгида. Биз болалигимизда, ҳатто кечаси у ёқда турсин, кундузи ҳам қабристон ёнидан ўтишга қўрқар эдик. Чиндан қўрқинчли, ваҳимали эди-да. У ерда на бир дарахт бор, на сув бор. Ҳувиллаб ётган бўл. Абдулла Қаҳҳорнинг «Даҳшат» ҳикоясини эсланг. Бир одам баҳслашиб кечаси қабристонга бориб пичоқ қадаб келмоқчи бўлади. Энг ваҳимали, қўрқинчли жой бўлгани учун ҳам қабристонга бориб келиш танланади. Ҳикояда-ку, неча ўн йиллар бурунги вақтдаги воқеалар ҳикоя қилинади, бироқ ҳозир ҳам ана шундай даҳшатли, ваҳимали қабристонлар республикамизда оз эмас. Тўғри, кейинги йилларда қабристонларни обод қилишга жиддий эътибор берилга бошланди. Хотира куни таъсис этилиши бу борадаги яна бир хайрли иш бўлди. Шу куни ҳамма қабристонга бориб ота-онаси, яқинлари қабрини зиёрат қилади, атрофини тозалайди. Кўплаб қабристонларнинг атрофи девор билан, ҳеч бўлмаганда сим билан ўралди, бу оёқ ости бўлишдан сақлайди. Ватан туғилган уйдан бошланади, ватанпарварлик эса киндик қони тўкилган хонадонга меҳрдан туғилади. Демак, дунёдан ўтганлар хотирасини эъзозлаш ҳам аввало ўз ота-онаси хотирасига ҳурматдан бошланади.

Мен яна Ригани эслагим келади. Бу шаҳар қабристонини туристлар саёҳати маршрутига киритилган. Шаҳарнинг тарихий ёдгорликлари, Домский собор каби ҳайратомуз бинолар, янги кварталлар қаторида шаҳар қабристонини ҳам зиёрат қилинади. Чиндан ҳам кўрса кўргудек. У ердаги тартиб, озодалик кишини ҳайратга солади. Қабрлар бир текис, бир қатор қилиб кўмилган. Ортиқча дабдаба, ваҳимали мрамартош-

лар йўқ. Қабрлар пастак-пастак, ердан салгина кўтарилган, холос. Устида марҳумнинг исми-шарифи, туғилган ва вафот этган йили ёзилган лавҳа. Ҳар бир қабр олдида кичкина стулча. Борган одам қабр атрофини супириб-сидиради, ўша стулчада ўтириб марҳумнинг хотирасини ёдлайди. Деярли ҳамма қабр устида янги узилган гул. Баҳайбат дарахтлар шовуллаб ётипти. Бу ерга кирган одам қабристонда эмас, истироҳат боғида юргандай ҳис этади ўзини.

Машҳур латиш ёзувчиси Я. Райнис қабрини зиёрат қилдик. Унинг қабри устига асарлари қаҳрамонларининг умумлашган ҳайкали ўрнатилган. Жуда ҳам ибратли... Умуман, латвияликлардан ўргансак арзийдиган жиҳатлар кўп экан...

Қабристонларнинг озодалиги, у ерлардаги тартиб ҳақида гап кетганда, ёдгорлик тоши қўйиш хусусида баъзи мулоҳазалар туғилади. Хўш, бу тошни қўйишдан асосий мақсад нима? Менинча, асосий ният марҳумнинг авлодлари учун бир белги, холос. Бошқача айтганда, ёки менинг бувам, ёхуд бувимнинг қабри қаерда деб қидириб юрмаслик учун маълум бир нишона. Агар бу одат бўлганида, юқорида эслатганим, қишлоғимиздаги воқеа — кўчирилаётган қабристондаги «эгасиз» қабрлар бўлмас эди. Бироқ кейинги йилларда ана шу ёдгорлик қўйишда ҳам мен сендан камми қабилда иш тутувчилар пайдо бўлди. Яъни, бирон-бир яқин кишиси вафот этса, қабрига одам бўйи баравар тошлар ўрнатиш, қора мрамор қўйдим, деб мақтаниш, марҳумнинг суратини тушириш каби ҳоллар рўй бермоқда. Бундай дабдабавозликдан марҳумга ёки унинг авлодларига нима фойда бор? Ўзини кўрсатиш, манманликдан ўзга бир нарса йўқ. Албатта, ундай қилиш керак, бундай қилмоқ лозим, деб кўрсатма бериш қийиндир, аммо бир нарсани ишонч билан айтиш мумкинки, ҳамма нарсанинг меъёрида бўлгани тузуқ. Бу борада район ва қишлоқ Советлари, хўжалик раҳбарлари бош-қош бўлсалар мақсадга мувофиқ бўларди.

Кўплаб қишлоқларда қабристонлар қаровсиз ҳолда эканини айтдик. Менинча, бу ишни ҳам ижобий ҳал қилиш мумкин. Бунинг учун яна гап айланиб хўжалик ва қишлоқ Советлари раҳбарларига келиб тақалади. Шаҳарлардаги мозорларда гўрковлар, қоровуллар бор. Аммо қишлоқ қабристонларига қаровчи ҳеч ким йўқ. Унинг устига кўпгина мозорларга сув бормайди. Оқибатда дарахт экишнинг иложи йўқ. Хўжаликлар ва қишлоқ Советларининг раҳбарлари шу масалани жиддий ўйлаб кўришса, яъни қабристонларга қаровчи қоровул штати жорий этса бўлади-ку! Кейин сув келтириш йўллари ҳам қидириш лозим. Шунда дарахтлар, гуллар экса бўлади, бир одам унга мутасадди бўлса ҳалигидай оёқ ости бўлишлар, молларнинг оралаб юриши барҳам топади. Мозорда кичик-кичик йўлкалар қилиш мумкин, токи фарзандлар ўз ота-онаси қабрига боргунча бошқа қабрларни босмасин. Шаҳарлардаги мозорларда бу масалада ҳам бир қадар ибратли ишлар қилинган (гарчи ҳаммаси ҳам талабга жавоб бермаси-да), бироқ қишлоқ мозорларида мана шу масала ҳам ҳаддан ташқари ёмон аҳволда.

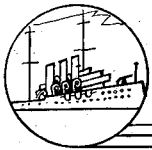
Қишлоқ жойларида тарбиявий ишларни ҳам яхши йўлга қўймоқ зарур. Коллективлаштириш йилларида жонбозлик кўрсатганлар, биринчи беш йилликларнинг қаҳрамонлари, урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида фидокорона меҳнат қилганлар хотирасини ардоқлаш, уларнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти ҳақида ёшларга ҳикоя қилиб бериш лозим. Кўп жойларда бу каби ишлар ҳам кўнгилдагидек эмас. Ҳатто Улуғ Ватан уруши ветеранларининг қабри ҳам қаровсиз ҳолда ётган жойлар оз эмас. Масалан, Ургут районидаги Қоратепа қишлоғидан чиққан мард жангчи, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Облоқул Узоқов қабрини олайлик. Қишлоқ Совети, Калинин номидаги колхоз, район ҳарбий комиссариати кўнгилдагидек эътибор берапти, деб бўлмайди. Қолбуки, Облоқул Узоқов Улуғ Ватан урушида мислсиз жасоратлар кўрсатган, у райондаги ягона Совет Иттифоқи Қаҳрамони. Хотира кунинда ҳам, Ғалаба байрамида ҳам унинг қабри тепасида йиғилиб, марҳум қаҳрамоннинг жасорати ҳақида қишлоқ ёшларига сўзлаб бериш мумкин-ку! Шу колхозда яшовчи кўпгина ёшлар, ҳатто унинг ҳамқишлоқлари О. Узоқов жасоратидан беҳабар. Нари борса, унинг урушдан қаҳрамон бўлиб келганини биллади, холос. Ваҳоланки, унинг жанговар фаолияти ҳақида мактаб ўқувчиларига ҳикоя қилиб бериш керак, сиз ўқийётган мактабда у ҳам бир вақтлар ўқиган, демак сизлар Совет Иттифоқи Қаҳрамони Облоқул Узоқов билан мактабдошсиз, деган гапларни ўқувчиларга айтиш керак. Ёшлар, пионер ва комсомоллар қалбида ватанпарварлик, оталар жасоратига ҳурмат туйғуларини ўстиришда бунинг аҳамияти жуда катта.

Ўйлайманки, бунга ўшаган мисоллар республикамизнинг бошқа область ва районларида ҳам топилади...

Хотира кунини ҳақида ўйлаганимда ана шулар ёдимга тушади.

Республикамизда Хотира кунини жорий этилганини халқимиз мамнуният билан кутиб олди. Зотан, у давримизнинг энг яхши одатларидан бири сифатида халқимиз ҳаётига сингиб бормоқда, яъни халқимизнинг яхши урф-одатлари, расм-русмлари қаторидан ўрин олди. Урин олдигина эмас, алоҳида аҳамият касб этди.

Инсон хотираси — муқаддас. Уни ардоқлаш бизнинг инсоний бурчларимиздан биридир. Марҳумлар хотирасини эъзозлашнинг барча чораларини кўришимиз керак. Оламдан ўтган ота-онамиз ёки бошқа яқинларимизнинг суратини уйимиз дворида осиб қўйган билан иш битмайди... Амалий ишга ўтиш даркор...

Мурод Хидиров,
Аброр Хидиров

КЕЛИНЧАКДЕК ЯСАНГАН ДУНЁ

«...қафаслар тору мор ўлмиш.»
Комил Яшин. «Нурхон».

Афсуски, қафаслар осонликча тор-мор бўлмади. Қурбонлар беришга тўғри келди. Таниқли рассом Чингиз Аҳмаровнинг санъатимиз қалдирғочларидан бири ҳақида айтган ажойиб ташбеҳи беихтиёр эсга тушади. «Қалдирғочлар иссиқ юртларни тарк этиб, бизнинг ўлкага эрта баҳор палласи учиб келадилар. Энг аввал учиб келган қалдирғочларга ҳамиша қийин бўлади. Эрта баҳорнинг изғиринига кўниқолмай, улардан баъзи бирлари ўлиб кетади. Мана шу баҳор даракчилари ўз изидан келаётган қалдирғочлар қавмига йўл очиб бермаса бўлмасди-да». Бу қиёс саҳна қалдирғочи Нурхон Йўлдошхўжаеванинг қисматига ҳам дахлдор.

Ўзбек Совет Қомусида Нурхонга бағишланган мақолада: «Профессионал театр саҳнасига биринчи бўлиб кириб келган ўзбек раққосаси, ўзбек хотин-қизлари озодлиги учун кураш қурбони», деган сатрлар битилган. Агар сўз бор-йўғи (1913—1929) ўн етти баҳорнинг юзини кўрган, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган бокира қиз тўғрисида бораётганини ўйласангиз, ҳайратга тушасиз. Ахир, ҳайратга тушмай бўладими? Ўн етти ёшидаёқ у мумтоз рақслар маликаси бўлиб танилган эди.

Нурхоннинг саҳнадаги ҳаёти капалак умридек қисқа кечди. Аммо ў ана шу қисқа фурсат ичида ўз доврўғини ўзи ёйиб улгурган эди. Фожиали, айни пайтда қаҳрамонона ўлимидан кейин унинг номи тилларда дoston бўлди. Чунки бу — ҳаётбахш ўлим бўлган эди. Атоқли драматург Комил Яшиннинг 1942 йили ёзган «Нурхон» музикали драмаси рақс маликасининг иккинчи ҳаётини янада абадийлаштирди. Энди Нурхон абадий қаҳрамонга айланиб, курашни давом эттира бошлади.

Дарвоқе, адабий қаҳрамон, дедик. Кейинги авлодлар уни фақат адабий қаҳрамон сифатида танийди. У кўпчиликнинг шуурига асосан драма ва спектакль орқали сингиб кетди.

Аммо шуниси қувонарлики, сўнгги йилларда баъзи санъаткорларимизнинг эсдаликларида Нурхон тилга олина бошлади. Нурхон ҳаётининг бўш саҳифаларига зарҳал битиклар тушди. Эсдалик муаллифларидан баъзи бирларининг Нурхон билан шахсан таниш бўлиши биз учун янада қадрлидир.

«...1928 йилнинг ёзида биз Тошкент шаҳрида ўтказган гастролимизни тамомлаб, — деб ёзади Ўзбекистон халқ артисти Гавҳар Раҳимова, — отпускаи олдик-да, уй-уйимизга жўнадик. Мен аввалига Гаравага бориб, онамни кўрдим. Бир-икки кундан сўнг Нурхон билан учрашиш учун Марғилонга жўнадим. Марғилонга келиб, Бегимхонниқига кирдим. Ўша кун Бегимхоннинг тиши қаттиқ оғриб турган экан. Балки у шу тиш оғриғи туфайли ўлимдан қолгандир...»

Бегимхон Нурхоннинг сочини қирққоқил қилиб ўриб, менга юзланди-да, деди: — Бугун амман Нурхонни меҳмонга чақирган. Ҳали замон Нурхонни олиб кетиш учун укам Соли етиб келади. Сен ҳам Нурхон билан борақол, Гавҳархон. Мен ҳам борар эдим-у, тишим қурғур жуда азоб берапти...

Нурхон билан бирга унинг аммасиникига бормоқчи бўлдим. «Аввал уйга кириб, онамга бир оғиз айтиб кўяману сўнгра Нурхоннинг орқасидан етиб бораман», дедим Бегимхонга. Шунки маслаҳатлашиб турган пайтимизда Бегимхоннинг укаси, яъни Нурхоннинг акаси Соли келиб қолди. Калласи катта, пешонаси тор, пакана бўй Солининг афт-ангорини ҳали-ҳали эслайман. Солининг катта оғзи ва икки томонга чўзилиб кетган шалпанг қулоқлари уни хунук, бедаво қилиб кўрсатади...

Мен онамдан сўраб келиш учун уйимизга кетдим. Лекин онам менга жавоб

бермади: «Сенинг келишинг шарофати билан меҳмон чақириб қўйганман, уларни ташлаб кетсанг, уят бўлади», дедилар. Мен ноилож уйда қолдим. Орадан чамаси икки соатлар ўтган, бизникига Бобораҳим Мирзаев етиб келди. У ниҳоят даражада ҳаяжонланганидан тили калимага келмас эди. Охири мен мудҳиш ҳодиса юз берганини пайқадим. Тезда Фарғонага одам юбориб, Қориёқубовга хабар бериш керак эди. Қотиллик юз берган — малъун Соли аммасининг уйида синглиси Нурхонни ўлдирган эди. Биз Қориёқубовнинг уйига етиб бориб, воқеани айтдик...

Қотиллик юз берган уй атрофи одамларга тўлиб кетган эди. Кўчалар, уйларнинг томлари, дарактларнинг тепаси гиж-гиж одам.

Биз ичкарига кирдик. Хона ўртасида Бегимхон деворга суяниб ўтирарди. У беҳуш. Ундан сал нарироқда қонга беланиб, Нурхоннинг жасади ётарди. Одамлар милиция вакиллари ва суд экспертизаси ходимларини кутишарди. Тезда Нурхоннинг жасадини текшириш учун олиб кетдилар. Воқеанинг тафсилотларини биз кейинроқ эшитдик...

Эртасига Марғилон шаҳридаги энг катта майдонда Ўрда тагида мотам митинги бўлди. Нурхоннинг жасади солинган тобут баланд минбарга қўйилди. Митингга минглаб кишилар йиғилди. Фақат Марғилондан эмас, Андижон, Фарғона, Қўқон, Асака шаҳарлари ва қўшни қишлоқлардан ҳам кўплаб одам келган эди».

Гавҳар Раҳимова Нурхоннинг аммасиникида акиси томонидан қай тариқа ваҳшийларча ўлдирилишини, унеча раққосанинг хурофотга муккасидан кетган жоҳил отаси Йўлдошхўжа Салимхўжа ўғлидан кўрган-кечирганларини, поччаси уста Олим Комиловнинг (опаси Бегимхоннинг эри) уни зулматдан олиб чиқиб, санъатга ҳавас уйғотишини, унинг Бухоро шаҳрида биринчи марта саҳнага чиқишини, Муҳиддин Қориёқубовнинг ҳар концерт олдидан ёт унсурларга лаънат ўқиб, Нурхонни ёдга олишини ҳам иншо этади.

Санъатшунос Т. Обидов ўзининг «Уста Олим Комилов» китобида Нурхоннинг опаси Бегимхон Комилованинг ўша фожиа юз берган кунлардаги таассуротларига тўхталаркан, халқнинг ғазабдан жунбушга келганини, бу ўлим хотин-қизлар озодлиги учун курашнинг чинакам рамзига айланганини ёзади.

Шу ўринда «Нурхон» пьесасининг нечоғлик ҳаётийлигини, давр нафасини нечоғлик ёрқин ифодалаганини қайд этиш жоиздир. (Лекин биз бу ерда «Нурхон» пьесаси мисолида ҳаёт ҳақиқатининг адабий ҳақиқатга айланиш нуқтаи назарини муфассал таҳлил қилишни кўзда тутмаймиз. Чунки бу алоҳида бир адабий мақола учун мавзудир).

Пьесанинг ремаркасида: «Кўчаларда халқ тўлкини оқади. Унлаб байроқлар кўринади. Шовқин-сурон кўтарилади», деб изоҳ берилади.

Охирги кўринишнинг ниҳояси эса В. Иванович (Нурхоннинг устози)нинг мана бу сўзлари билан якунланади:

«Нурхон! Эшитяпсанми! Бутун халқ оёққа турди. Бу мусибатдан ғазабга келган озод халқ Нурхон қотилларига ўлим талаб қилаётир! Ўлим! Сен озодлик йўлида жон бердинг! Лекин сенинг гўзал, ажойиб санъатинг асло ўлмас! Тобора юксалар, яшнар!..»

Бу ҳаётбахш ўлимга кўтаринки руҳ бағишлаган ана шу тантанавор хитоблар ҳақиқий воқеийликнинг ўзига ҳамоҳанг эди, шаксиз.

Эрк қуши Нурхоннинг 8 Март кўчасидаги 8 Март маҳалласида ўлдирилиши бир тасодиф бўлса ҳам, унинг рамзий маъно қасб этгани бизни ўйга толдиради.

Муҳиддин Қориёқубов раҳбарлигидаги Ўзбек этнографик рақс ансамблида Нурхон ўнлаб халқ ўйинларини маҳорат билан ижро этгани, Самарқанд, Бухоро, Каттақўрғон, Термиз, Денов ва Тошкент шаҳарларида берилган концертларда томошабинларнинг қизгин олқишларига сазовор бўлгани маълум. Лекин унинг роль ижро этишдаги лаёқатини СССР халқ артисти Ҳалима Носирова ҳам эътироф қилади. Ҳалима опанинг қуйидаги эсдалиги жуда мароқлидир:

«Нурхон ғоят хушбичим қиз бўлиб, ўйинга тушганда ўзининг енгил, жозибадор, нафис ҳаракатлари билан томошабинларни маҳлиё қилиб кўяр эди.

...Ўша биринчи концертдан кейин бир ой ўтгач, Нурхон драматург Комил Яшиннинг «Лолахон» номли бир пардали музыкали драмасида Лолахон ролини ижро этди. Мен бу спектаклни бориб кўрганман.

Пьеса мазмунан ўша давр учун жуда мос ва қизиқарли эди. Унда бир қизнинг бутун тўсиқларни енгиб, паранжи ташлагани ва янги турмуш қуришда иштирок этгани ҳикоя қилинарди. Музикасининг асоси халқ куйларидан иборат бўлиб, лапарлардан жуда ўринли фойдаланилган, дуэт, диалогларда умумий бир мазмунга бўйсундирилган тўртликлардан иборат халқ кўшиқлари икки киши томонидан галма-гал ижро этиларди. Спектаклдаги ҳамма нарса янгича, қизиқарли эди.

Нурхон ўз ролини ғоят усталик билан ижро этди. Кичик кўшиқларни ҳам жўшқин эҳтирос билан айтди... Яшин Нурхоннинг ўйинидан мамнун бўлди. Ўйин тугагач, Яшин билан бирга саҳна орқасига ўтиб, бу ажойиб актрисани табрикладик.

Ҳали жуда ҳам ёш, 16—17 ёшлар чамасидаги Нурхон одамнинг суқи кирадиган даражада хушбичим эди. Муваффақиятидан ҳам уялар, ҳам қувонарди. У бизга тортинибгина қўлини берди ва ёноқлари олмадай қизариб кетди. Унинг бутун ҳаракатларида тортинчоқлик сезилар, лекин бу тортинчоқлик замирида катта куч

борлиги кўзга яққол кўринади. Одатда илк баҳор кунлари дарахтларнинг куртаклари бўртиб, барг ёзаётганда бу япроқчаларда уйғонаётган табиатнинг шиддатли қудрати шундай сезилиб туради ва бўлажак мўл ҳосилдан дарак беради...

— Камдан-кам учрайди бундай истеъдодлар! — деб қўйди Яшин мени уйга кузатаркан.

Чиндан ҳам, у камёб истеъдод соҳибаси эди».

Нурхоннинг ролни жозибали ўйнагани борасидаги худди шундай таассуротни Бегимхон Комилова ҳам таниш-билишларига ҳикоя қилиб юрган. Ахир, туғма раққосанинг стихияси рақс эди-ку! Хўш, Нурхоннинг иккинчи истеъдоди ҳақидаги фикр қандай туғилган? Агар мантиқдан келиб чиқадиган бўлсак, «Лолахон» бир пардали музикали драмаса қаҳрамонининг ҳаёти Нурхоннинг кечмишларига жуда-жуда ўшар эди. Бизнингча, бу ролни Нурхон шунчаки ўйнамаган, балки бошидан кечирган, бамиқоли ўз ролини ўзи ўйнаган. Лолахоннинг ботиний кечинмаларини теран ҳис этгани учун санъатнинг бу бобида ҳам Нурхоннинг лаёқати яққол кўзга ташланган. Аслида Нурхонни табиат рақс учун ато этган эди.

Маълумки, архив ўзига хос хотиралар хазинаси. Тарих жавонидан жой олган сарғайган саҳифаларда қанчадан-қанча воқеалару тақдирлар муҳрланган бўлади. ЎзССР Давлат архиви ҳам беназир хазинадир. Унда Нурхон қотиллари устидан олиб борилган тергов ва суд ҳужжатлари ҳам рўйхатга олинган.

Бу сарғайган саҳифалар тилга кирганда, сиз ўзингизни тарих лаънатлаган ўша қотиллик юз берган даврга бориб қолгандек, ўша воқеаларнинг гувоҳи бўлгандек ҳис этасиз.

1929 йил 30 июнда врач В. М. Делекторский уч милиция хизматчиси ва маҳалла қўмитасининг қотиби иштирокида тузган Актда Нурхоннинг жасадини қотиллик содир бўлган Аҳрорхўжанинг уйдан қўшниси Мирхолиқов Исмоилнинг ҳовлисига олиб ўтиб кўриқдан ўтказилгани қайд этилади. Актда Нурхоннинг ёшини 17—18 чамасида, деб топилди. Жасадининг 21 жойига пичоқ санчилган. (Ваҳоланки, бу аниқ рақам турли манбаларда турлича айтилганини учратамиз).

1929 йилнинг 1 июлида Фаргона округининг 6-участка терговчилари — Солодов и ва Болтабоев тузган суд-экспертиза Актида жасад турган уйнинг (Аҳрорхўжанинг қўшниси — Мирхолиқов Исмоил ҳовлисининг) номери — «194» деб аниқ кўрсатилган. Шунингдек, жасадининг жароҳат излари бирма-бир қайд этиларкан, Нурхоннинг кўринишига қараб 20 ёш берилади. Қизиғи шундаки, қотиллик кечган ҳовли ва уй эгаси — Аҳрорхўжа Мақсудхўжаев (этибор беринг: бу ҳужжатда тўла фамилияси билан аталапти) ишчи муҳбир, муаллим Ризаевни ўлдирганликда айбланиб, турмада сақланаётгани ҳақида ҳам маълумот берилган.

Бу ҳужжатлар орасида «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1929 йил 11 июль сонисида «Яна бир қурбон» сарлавҳали мақола бор. Остига «М. Ҳамидов» деб имзо чекилган мақола Нурхоннинг фожиали ўлимига беҳад ачиниш, унинг қотилларига зўр нафрат билан ёзилган... Унда беш айбдорнинг қўлга тушгани айтилади. Аҳрорхўжанинг Абдусамад Ризаевни (этибор беринг: ишчи муҳбир, муаллим Ризаевнинг исми ҳам тилга олинди) ўлдиришда айбланиб қамоқда ётгани эслатиб ўтилади. Мақолада бир марғилонлик кишининг тилидан Нурхонни «уста Олим Чангчининг қизи» деб хатога йўл қўйилган.

Мақоланинг ибтидосида Турсунойнинг ўлими ачиниш билан эсга олинади. Ҳақиқатан ҳам ўша йўқотишдан кейин орадан кўп ўтгани йўқ эди. Тўнгич ўзбек совет актрисаси Турсуной Саидазимова реакцион кучларнинг қўтқусида жоҳил эри Ҳожиқул томонидан 1928 йил 19 майда ваҳшиёна ўлдирилган эди. (Бухорода жонига қасд қилинган бу тошкентлик актрисанинг жасади Самарқандда дафн этилган эди. Дафн кунининг ўзидаёқ Ҳ. Ҳ. Ниёзий «Турсуной марсияси» шеърини ёзганди. Бу шеър ўша кунгич куйга солиб айтилганди). Орадан кўп ўтмай, 1929 йил 18 мартда Ҳ. Ҳ. Ниёзий ҳалок бўлди. Бу фожиали ўлимдан халқ ларзага келди. Сал кейинроқ эса, Нурхон Йўлдошхўжаева... Мана шу кетма-кет йўқотишлар халқимиз ғазабини ғоят тоширган эди. Шунинг учун ҳам Нурхон қотиллари устидан олиб борилган суднинг бир йилга чўзилиши бежиз эмас. Кенг жамоатчилик эса Нурхон қотилларига олий жазо берилишини қатъий талаб қиларди.

Шу жиҳатдан архивда сақланаётган Самарқанд маҳаллий касаба союз аъзоларининг умумий шаҳар мажлиси қароридан кўчирма характерлидир. Мажлисида 78 киши қатнашади ва Муҳиддин Қориёқубов Нурхоннинг ўлдирилиши тўғрисида ахборот беради. Мажлис аҳли совет одил судидан қотилларга олий жазо берилишини сўрайди. Шу билан бирга умуммажлис ЎзССР Халқ маориф комиссарлиги диққатига ўзбек драмстудияларидан бирида Нурхон Йўлдошхўжаева номидаги степендияни ташкил этиш масаласини ҳавола қилади.

Муҳиддин Қориёқубовнинг шахсий архивига тааллуқли мана бу саҳифани ҳаяжонланмасдан ўқиб бўлмайди:

«Нурхоннинг ўлимини Тамарахоним шундай хотирлайди: Нурхоннинг ўлими Қориёқубов учун ҳам, бутун коллектив учун ҳам оғир фожиа эди. Нурхоннинг тобути тепасида турган Қориёқубов йиғламади, бизга ҳам кўзёши тўкишга рухсат бермади.

У ғазаб билан душманларга қарата шундай деди: «Унлаб, юзлаб ўзбек хотин-қизларининг санъатга кириб келиши душманга муносиб қасосимиз бўлади...»

Тамарахоним эслagan бу коллективнинг қачон ташкил топиб, қандай аталганини ва кимлардан иборат бўлганини айтиб ўтиш ортиқчалик қилмас, деб ўйлаймиз. 1928 йилнинг ўрталарида ЎзССР Халқ маориф комиссарлиги қошида Ўзбек Давлат музикаси ансамблини тузиш М. Қориёқубов ва Тамарахонимга топширилади. Ташкил топган бу ансамбль 1929 йилнинг апрелидан бошлаб Ўзбек давлат экспериментал ансамбли деб қайта номланган. Ансамблда Муҳиддин Қориёқубов, Тамарахоним, Зухур Қобулов, Гавҳар Раҳимова, Бобораҳмон Мирзаев, Пулатхон Раҳимова, Уста Олим Комилов, Ҳожи Сиддиқ Исмоилов, Муҳаммаджон Холмухамедов, Низом Холдороров каби санъаткорлар ишлашган.

Энди Нурхоннинг ўғай акаси ва қотили Солихўжа Йўлдошўжа ўғлининг тушунтириш хати билан қизининг билвосита қотили ҳисобланган Йўлдошўжа Салимўжа ўғлининг прокурорга ёзган Аризасини деярли тўлалигича келтираемиз. Бу иккала ҳужжат суд жараёни учун муҳим саналади.

Солихўжа Йўлдошўжа ўғлининг тушунтириш хати:

«Мен отамникидан олти йил бурун кетиб қолиб, ҳар кимларникида тўқувчилик қилиб келдим. Чунки отам дамба-дам ичар, маст ҳолда «ўлдираман» деб мени ва опа-сингилларимни қўрқитарди. Гарчи опам Бегимхон ва синглим Нурхон мени унчалик яхши кўришмаса ҳам, аммо мен уларни туғишганларимдан ҳам кўра яхшироқ кўрардим.

Опам ва синглим паранжини ташладилар. Синглим артистка бўлиб ишлади. Отам Йўлдошўжа доимо, қизларим фоҳиша бўлиб кетди, сен эса даюссан, дерди. Отам доимо мени «даюс» деб атаркан, опам ва синглимнинг ҳар иккаласини ҳам сўйишимни буурарди. Буни у, опам очиқликка чиққанидан бери, синглим ўтган йили очилгани учун уларни бўғизла, дегани деган эди.

1928 йилнинг қишида бир қирғиз киши мени отамникага олиб борди, Бувахўжа Қосимов ҳузурда отам, опанг Бегимхон очиқликка чиққан шекилли, деди. Мен, очилган деб айтдим. Отам, сен даюс нечун уни бўғизлаб ташламадинг, деди. Мен отамникида уч кун турдим, у менга нуқул, сен ҳаёсизни сўйишинг даркор, деб айтарди. Уша кунларда мен бетоб бўлиб қолдим ва отамникидан кетдим, ўз опамни сўйишим ҳақидаги отамнинг амрини бажаролмадим, чунки опамни яхши кўрардим. Шунинг учун ҳам опамга, эрининг ҳузурда, сени отам бўғизлашни буюрди, деб айтдим.

Ўтган йили Абдуқодир мингбоши мени отамга бошлаб келиб, ўғлингни сенга фойдаланиш учун келтирдим, деб айтди. Сўнгра отам, нечун опанг билан синглингни бўғизламадинг, деб сўради.

Абдуқодир мингбоши отамникага мени бошлаб келаётганида йўлда айтганларини такрорлаб, отанг амр қилган ҳамма фармойишларни бажаришинг ҳам қарз, ҳам фарз, деди. Мени у бир кеча ўзиникида сақлади ва тун бўйи аёлларни нажосатга тенг, уларнинг отаси сенга ҳам падар, сен отангни амрини бажар, деб чиқди...

Тағин отам имомни чақириб келди. У отам ҳузурда, сен отангга қулоқ солишинг ва амрини бажаришинг лозим, деди. Отам эса қўлида қуръонни тутиб турарди. Мен, майли, майли, деб айтдим.

Бир куни отамни бир қассоб дўсти менга, сен даюссан, сенда одамийлик йўқ, сен опа-сингилларингни очишга имкон бердинг, деди. Мен, у ҳам опа-синглимни ўлдиришимни тарафдори экан, деб тушундим. Мана шу кимсалар мени таъқиб қилишарди.

Поччам Олим Соз Комиловдан билдимки, синглим Нурхон Аҳрорхўжани уйида экан. Унинг хотини синглим Нурхонни очилганига қаршилигини билардим. Мен 30 май куни бир шиша ароқ олиб, ярмини ичдим-да, синглимга бу ердан кетишини атай деб, Аҳрорхўжани уйига жўнадим. Бу ёққа келиб уй эшигини қоқдим, Аҳрорхўжанинг хотини эшикни очди. Кейин у мени палов билан сийлади. Мен паловни еб, ароқни қолганини ичиб, синглим Нурхонни чақирдим. Унга, бу ердан кетайлик, дедим. Шунда Аҳрорхўжани хотини, у бормайди, деди. Синглим ҳам, мен бормайман, деб айтди. Мен юрақол, юрақол, деб ўтиндим, лекин мен синглимни рад этганидан жаҳлим чиқди. Пичоқни қинидан чиқазиб, ура бошладим. Мен уни орқасидан югурганимни ҳам, пичоқни урганимни ҳам эслолмайман. Мен қаттиқ ҳаяжонлангандим, ичиб олгандим. Мен синглимни жуда яхши кўрардим, ҳаддан ташқари ҳаяжонланганимдан ўлдириб қўйдим».

Солихўжа терговда ҳам, судда ҳам ўғай синглиси Нурхонни яхши кўрганидан тонмайди. Жонил ва тошбағир отасининг тазийқи билан қон тўкишга мажбур бўларкан, кўп иккилаш ва изтиробларни бошидан кечиради. Жиноятнинг тафсилотини яхши билган Уста Олим Комилов ҳам бунга кафолат беради. «Нурхон» драмасида айни шу ҳолат учинчи ва тўртинчи пардада Мамат (асарда Солихўжанинг прототипи)нинг ички монолоғида ўз ифодасини топган. Масалан: «М а м а т (хаёл сўради. Бирдан бақириб). Мен қандай ишга қадам қўйдим, синглим... Нурхон...» (Учинчи пардадан).

Ёки:

М а м а т. Мен қандай ишга қадам қўйдим... Ўлдирдим. Ўлдириш... қандай ваҳима... (Жимлик). Аммо... Қасам... қуръон... ор-номус?! Йўқ, йўқ!! Бу қиз шармандалик кўчасига кирди, бузилди. Юзини очди. Бизни шарманда қилди. Отамни ерга қаратди. Тавба

қилдираман... Бордию, тавба қилиб, бу шармандалик йўлидан қайтмаса, айб ўзида...»

Солихўжанинг тушунтириш хатида қотиллик юз берган сана «30/V» шаклида хато ёзилган. Бунда рим рақамидан кейинги «1» тушиб қолган. Медицина ва суд-экспертиза Актларидан қотиллик кечган сана «1929 йил 30 июнь» экани бизга маълум. Ўзбек Совет Қомусида ҳам Нурхоннинг фожиали ўлими санаси «1.VII.1929» тарзида хато ёзилганини айтиб ўтишни бурчимиз деб биламиз.

Йўлдошўжа Салимхўжа ўғлининг Фарғона Округи прокурорига ва Фарғона округининг Фарғона райони бўйича прокурор ёрдамчисига кесиш чорасини ўзгартириш ҳақидаги Аризаси:

«Мен 1929 йилни июнь ойида ўзим яшайдирғон Гарава қишлоқ Совети орқали Марғилон шаҳрини Жиноят қидирувига қақрилиб, тергов органи томонидан қамалдим ва Жиноят мажмуасини 14—64—моддасида кўрилғон жинойий иш қилғонликда шубҳа остига олиниб, қамоқда тутилдим.

Еттинчи участка халқ терговчиси томонидан менга қўйилғон жамики айблар гумон қилинғон яланг асоссиз далилларга қурилғондир. Мен учун шуниси даҳшатликим, ўзим қилмоғон ва дахлдор бўлмағон ҳолда, қонун томонидан қаттиқ жазоланадирғон иш учун жинойий жавобгарликка тортилдим.

Гражданка Нурхон Йўлдошўжаева (мени қизим)ни гражданин Солихўжа Йўлдош-хўжаев (мени ўғлим) томонидан ўлдирилганига гўёким шерик бўлғоним учун жинойий жавобгарликка тортилғонимни фақат қамалғон ва терговчи сўроқ қилғон чоғида мен биринчи маротаба билдим. Марғилон шаҳринда кечғон бул жиноятга шериклигим нималардан иборатлиғи ҳали-ҳануз менга ноаёндин, чунким тубандаги сабабларга кўра тергов органи қийналмоқдалар: мен бундан саккиз йил муқаддам хотиним Тўтиой Тешабойхўжаевадан ажралганман, ҳар иккаламизни никоҳимиздан болалар бор эди; қизим Нурхон ҳам шу жумладандир. Мен ундан ажралганимдан кейин уйдан кетди, мен эсам бошқага уйландим. Мана шу ажримдан кейин унинг бирлан ва болаларим бирлан мутлақо алоқа бўлмадим. Мен доимо ҳеч ерга чиқмасдан Гарава қишлоғида яшаб турибман, у ерда экин майдоним бирлан деҳқончилик хўжалигим бор. Уттиз беш таноб ернинг йигирма тўрт танобига пахта экилди. Мен ҳосилдан Ижара шеркатига 200 сўм ва пахта шеркатига 200 сўмга яқин қарздорман.

Менинг қамалишим муносабати бирлан хотиним ва ўғилликка олғаним тўрт яшар гўдак (собик боқимсиз)дан иборат оилам мени тимсолимда таяниб туришган ёлғиз ишловчидан маҳрум бўлишди. Буткул деҳқончилик хўжалигим ва буткул экин-тикиним менинг қамалишим муносабати бирлан ва ишчи кучларининг йўқлиги учун ўз ҳолига ташлаб қўйилғондир. Қурғоқчилик экинга хавф соляпти, ҳосилдорлик қарзга олган молларим ва пахта молларим билан ҳисоб-китоб қилишга имкон бермайдур, шул тариқа деҳқончилик хўжалигини мустақамлигига путур етадур. Андин кейин оилам бирлан буткул хўжаликни қайта тиклаш жуда ҳам қийин бўлғусидир.

Мен юқорида баён қилинғонларни назарда тутиб, яна бир маротаба билдираманим, менга қўйилган айбга ўзимни мутлақо айбдор деб ҳисобламайман...»

Маҳбус Йўлдошўжа Салимхўжа ўғли аризасининг сўнггида жиноятчи ўғли томонидан юз берган қотилликка дахлдор эмаслигини, ҳатто буни қишлоқдошлари ҳам тасдиқлаши мумкинлигини таъкидлайди. У яна келтирган далилларини прокурор назоратидан ўтказилишини ва ўтинчлари инobatга олинишини сўрайди. Шунингдек, қамоқдан бўшатилиб, озодликдан маҳрум қилинмаган ҳолда, қандайдир енгилроқ чора кўришга кафолат берилишини ҳам ўтинади.

Мана, кўрдингиз: Салимхўжанинг аризасидаги «далил»ларга кўра, унинг ўзи «беғуноҳ мусича». Аммо бу пуч даъволарга ишонадиган бирор зот дунёда топиладими? Қизининг фожиали ўлимига заррача ачинмаётгани унинг ўтакетган тошбағирлигини кўрсатса, енгилроқ жазо сўраётгани унинг ўтакетган қувлигини фош этиб турибди.

Беш хотинли Салимхўжанинг икки марта Маккага ҳаж қилгани, ҳожи бўлишига қарамай, ўғри ва қиморбозлар билан ошно экани ҳақида маълумотлар бор. Айниқса, унинг босмачи тўдалари билан тил бириктириб иш тутгани ярамас кирдикорларининг ўз вақтида очилмай қолишига сабаб бўлган. Нурхоннинг онасини ўз сочи билан бўғиб ўлдиргани марҳуманинг қариндошларига аён эди. Лекин улар ҳожини айбладан чўчийдилар. Бир куни дарғазаб бўлиб, ҳожи иккита ёш ўғлини уриб ўлдириб қўйгани ҳақида ҳам эсдаликларда эслатиб ўтилган. Хуллас, Салимхўжанинг шунга ўхшаш ёвузликлари бўйича судда гувоҳликка ўтганлар бўлганми-йўқми, бу — бизга қоронғу. Негаки, жиноятга шерик деб топилганлар ва гувоҳларнинг кўрсатмалари қайд этилган ҳужжатлар тўла эмас. Умуман, тергов ва суд жараёни хусусида яхлит тасаввур берадиган ҳужжатларнинг ҳаммаси архивда рўйхатга олинмаган ёки номаялум сабабларга кўра уларнинг бир қисми йўқолган.

Муҳиддин Қориёқубов номи билан боғлиқ бир ҳужжатни эса четлаб ўта олмаймиз. Бу — республика прокурори Бадриддинов томонидан суд жараёнига жамоат қораловчиси бўлиб иштирок этиш учун М. Қориёқубовга берилган ижозат қоғози — ордердир. Унга Олий суд раёси, Жинойий иш мажмусининг 84-моддасига асосан Қориёқубов қораловчи бўлиб қатнашиши мумкин эмас, деб имзо чеккан. Ижозат қоғози

остидаги саналарга бир диққат қилинг-а: 18.II.1930.; 20.II.1930. Бундан кўринадики, ансамбль раҳбари Нурхоннинг ўлимидан салкам саккиз ой ўтгандан кейин ҳам суд жараёнида иштирок этишга уриниб кўрган ва бу фожианинг қайғуси билан яшаган.

Бу тарихий очеркка нуқта қўйишимиз олдидан Нурхоннинг бадиий образини яратган ва уни шахсан таниган академик адиб Комил Яшин билан учрашиш истаги туғилди. Биз адибнинг уйига бориб, ундан Нурхон ҳақидаги илк таассуротларини сўрадик.

— Нурхон... ўт эди, олов эди,— деди Комил ака паришон хаёллари тарқаб, бирдан сергак тортаркан.

— Ҳа, — дедик биз, — Нурхоннинг ўқтамлиги, мардоналиги ва ўлимнинг ҳам юзига тик боққанлигини драмангиздаги мана бу сахнадан, яъни пичоқ ўқталиб турган акасига айтган мана бу сўзларидан билиб олиш қийин эмас:

«Н у р х о н. Ҳаёт билан менинг ўртамга баланд тоғлар тикка қилсанг ҳам, юрагимни бўғиб, озодлик кўшиқларимни ўчирсанг ҳам, юрагимдаги орзу-армонларимни ўлимнинг ўтли омбурлари билан ўйиб-юлиб ташласанг ҳам бу ёруғ йўлдан қайтмайман!»

— Нурхондаги ботиний кучни вақтида Ҳалимаҳон опангиз ҳам илғаган эди.

— Тўғри, Ҳалима опа ўз эсдалиқларида Нурхоннинг истеъдодини шунчаки эътироф этибгина қолмай, балки кўкларга кўтариб мақтайди.

— Бу, албатта, Нурхонни яхши билганимиздан, унинг лаёқатини кўз ўнгимизда кўриб турганимиздан эди. Самарқандда иш бошлаганмиз-у, лекин муқим уйимиз йўқ. Уша йигирма тўққизинчи йилда Уста Олим Комилов Регистондаги Шердор мадрасасининг икки ҳужрасида истиқомат қиларди. У ҳужрасидан бирини Ҳалимаҳон билан менга бўшатиб берди. Нурхон эса поччаси Комилов ва опаси Бегимхоннинг қарамоғида эди. Биз бир оиладек аҳил, тотув яшардик. Ижодий баҳсларимиз тун ярмидан оғиб қолганда ҳам тинмасди.

Мен Нурхоннинг қўнғироқдек овоз билан лапар айтиб, халқ рақсларини ўзига хос жозиба билан моҳирона ижро этганини Самарқандда ҳам, Тошкентда ҳам кўрганман. Уша кезлардаёқ Нурхон санъатга чанқоқ элнинг зўр олқишига сазовор бўлган эди.

Агар Нурхоннинг келажакда нималарга қодир экани ҳусусида гап кетса, ҳамisha буюк бир армон билан хўрсиниб қўяман... Бордию Нурхоннинг ҳаёт шаъми барвақт ўчмаганда, Мукарама Турғунбоевадек улкан санъаткор, у яратган миллий рақс мактабининг издоши бўлиб қоларди, десам маҳоватга йўманглар.

Комил ака бир зум тин олди. Сўнгра сукунатни биринчи бўлиб ўзи бузди.

— Айтганча,— деди чеҳраси ёришиб,— бежиз йўқлаб келмабсизлар. Худди шу кунларда, «Нурхон»нинг янги нусхаси устида ишляпман. Курашни янада кескинроқ қўйишга тўғри келади. Айниқса, хурофотга қарши тағин ҳам кучлироқ ўт очиш керак. Ахир, Нурхонни хурофот ўлдирди-ку! Қай йўсида бўлмасин, хурофотдан бугун ҳам завоЛ кураётганлар топилади. Шундай эмасми?

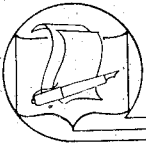
— Демак, тез орада Нурхон билан дийдор кўришар эканмиз-да,— дедик биз қайтишга отланарканмиз.

— Ҳа, уни Муқимий номидаги музикали драма театри кутаяпти,— деди Комил ака биз билан хайрлашаётиб.

Йўлда хаёлимиздан кечади: бизни ўтмиш билан, замонлар билан туташтириб турадиган авлодлар, ўчмас хотиралар ва қудратли сўз санъати бор. Ана шулар воситасида биз мазий билан кўзга кўринмас ришталар орқали боғланганмиз. Мана, Нурхоннинг ўша фожиаи ўлимига эллик саккиз йил бўлибди. «Нурхон» драмасининг ёзилганига эса қирқ беш йил ўтибди. Аммо бугун ҳам атоқли драматургимиз унинг ёди билан яшаяпти. Ҳадемай, Нурхон пойтахт сахнасида яна қайтадан балқиб, ўзи кўрмаган кунларга, Улуғ Инқилобнинг етмишинчи баҳорига пешвоз чиқади.

Ана, Алишер Навоий номидаги академик Катта театрининг муҳташам биносидан классик куй садолари салқин оқшомда ҳаволаниб, дилга сурур бағишляпди. Яна замонларни туташтирган воситалар ҳақида беихтиёр уйлаймиз: 1956 йили Тошкентда бўлган таниқли немис ёзувчиси Куба (тахаллуси, исми — Курт Бартель) ва журналист Ганс Розенкранц академик театрга кириб, Бегимхон Комилова билан учрашган эдилар. Улар Бегимхондан ўзи ва сингиси Нурхоннинг қисмати тўғрисидаги ҳикояларни мароқ билан эшитган эдилар. ГДРда чиқадиган «New Berliner illustated» журналининг сентябрь сонида ана шу таассуротлар таъсирида ёзилган Ганс Розенкранцнинг «Паранжисиз Тошкент» мақоласи босилган эди. Орадан бир неча йил ўтгач, Ғарбий Германиядан академик театримизнинг кўрки, ўзбек балети маликаси, СССР халқ артисти Бернора Қориева ҳузурига ёш немис балеринаси Жаклин Аҳмедова таҳсил олгани келди. Кейинчалик Бернора Қориева шогирди уйнаган балет премьерасини Ғарбий Германияга бориб кўрди. Нурхон ўлдирилган ўша машъум кунда марғилонлик Ҳалима Комилова эндигина уч ёшга тўлган тетаполга гўдак эди. Эндиликда Ўзбекистон халқ артисти бўлиб танилган Ҳалима Комилова 1951 йили Берлинда ўтказилган жаҳон ёшлари фестивалининг лауреати...

Ҳа, Нурхон, сенинг кўзингга «дунё келинчақдек ясалган» бўлиб кўринганди. Афсуски, ўзинг келинчақлик либосини киймай, келинчақдек ясанган дунёни тарк этдинг. Лекин биз шундан тасалли топамизки, бугун сенинг жамики армонларинг ушалди.

БОҒЛАРГА ФАЙЗ ҚАЙТАДИМИ?

**БОБОЛАР УДУМИ АРДОҚДАМИ! МЕВАСИНИ ЕНГ-У, БОҒИНИ СЎРАМАНГ.
«ИХТИСОСЛАШ» НИҚОБИ ОСТИДА. МИЛЛИОНЛАБ НИҲОЛЛАР ХАРЖИ. ЭҒАСИЗ
БОҒЛАР. ПУЛ ҚЎП! МАЪНАВИЯТ-ЧИ! БОҒИ БОРНИНГ ИҚБОЛИ БОР. МЎЙЛОВИ
МОЙЛИ МАҚТАНЧОҚЛАР. ТЎСИҚЛАР ПАЙИНИ ҚИРҚИШ МУМКИН.**

Д. Нурий. Саховатли еримиз донғини оламга таратган машҳур соҳибкор Ризамат ота Мусамухамедов: «Боғдорчилик ўзбекларнинг ота-боболаридан мерос. Биз кўз очиб узум, олма ва бошқа меваларни кўрганмиз. Оналаримиз беланчагимизни ишқомларга, мева дарахтларига осиб аллалаганлар», деб айтган эди. Биз кейинги йиллар мобайнида мана шу боболар касбига эътиборни анча сусайтириб қўймадикми? Тўғри, баланчларвоз гаплар, дабдабали ҳисоботлардан ҳаммаёқ тўкин, боғ-роғга бурканиб кетгандай эди. Аслида аҳвол бундай эмасди-ку?!

М. Мирзаев. Мен аввало қадимдан шуҳрати узоқ элларга таралган ўзбек боғлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқчиман: бундан бир юз йигирма йил муқаддам Лондонда ўтказилган умумжаҳон мевалар ширинида заминимиз неъматлари биринчиликни олган эди. На мевалар турининг ранг-ранглигида, на ҳосилдорликда, на ширинликда ер юзида бизнинг боғларга тенг келадиганини ҳали эшитганимиз йўқ. Масалан, расмий маълумотларга қараганда, дунё бўйича ҳар гектар боғдан олинadиган ҳосилдорлик 32—40 центнерни ташкил этса, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 120 центнердан юқори.

Халқимизнинг боққа бўлган азалий меҳри ҳақида гапирадиган бўлсак, турли сабаблар билан узоқ йиллар мобайнида бу удумни ардоқлай олмадик. Очирқоқ айтганда, унга «хиёнат» қилишгача бориб етдик. Шу кунга келиб, мана мен ҳақиқий боғбонман деб майдонга отилиб чиқадиган кишиларни шаҳарни қўяверинг, катта-катта хўжаликларда, ҳатто қишлоқларда ҳам камдан-кам учратадиган бўлиб қолдингиз. (Албатта, боғ-сабзавотчилик билан шуғулланувчилар бундан мустасно!). Қуш уясида кўрганини қилади дейдилар. Ота дарахт тагини юмшатса, сув қуйиб қараса, парваришласа, бола ҳам албатта шуни қайтаради. Аммо шундай одамлар топилмай қолди-ку! Гўё оламшумул ишлар билан банд — «майда» ишларга вақти йўқ! Бирон лавозимли раҳбар ниҳол кўтариб келиб, ўз ҳовлисига ўтқазганини кўрганмисиз? Афсуски йўқ. Уни бошқалар экади. Шунинг натижасида табиатдан маънавий завқ олиш — қуруқ истезмолчиликка айланди. Атроф муҳитта бўлган тафаккур мувозанати бузилди, олдинлари доим бир-бирини тўлдириб келган деҳқончилик билан боғдорчилик орасида тафовут пайдо бўлди. Бунинг акс садосини мана шу кунларда кўриб, билиб турибмиз.

Бу тафовутни калондимоғлик, сохта шуҳрат орқасидан қувиш, эртани ўйламай калтабинларча хўжалик юритиш иллатлари келтириб чиқарди. Аввалига бу ўткинчи икир-чикир деб эътибор берилмади. Ёмон ярадай газак олиб кетгандан кейин эса, унинг олдини олиб бўлмай қолди.

Ҳиндистон Бош министри Р. Ганди ва Ҳиндистон ҳукуматининг тақлифига биноан расмий дўстлик ташрифи билан Ҳиндистонга кетаётган КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев ўтган йилнинг 24 ноябрида Тошкентга келиб, шу кунги Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросининг аъзолари ва аъзоликка кандидатлари билан суҳбатлашган эди. Суҳбат давомида у республикага партиявий ва хўжалик раҳбарлигининг турли соҳалари билан батафсил қизиққан эди. Уртоқ М. С. Горбачев республикамиздаги қайта қуриш масалаларига тўхталар экан, шу жумладан бозордаги нарх-

лар ҳақидаги айрим маълумотлар, магазинлардаги мева-сабзавот маҳсулотларининг хиллари тўғрисида танқидий фикр билдирган эди.

Қуйида ёритилаётган академик Р. Шредер номидаги Боғдорчилик-мевачилик илмий-тадқиқот бирлашмасининг директори, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Маҳмуд Мирзаев билан ёзувчи Дадахон Нурийнинг гурунгида ўлкамиздаги боғдорчиликнинг ҳақиқий аҳволига рўй-рост баҳо берилади ва республика хўжалигининг бу соҳасини юксалтириш борасидаги жиддий муаммолар ҳусусида баҳо юритилади.

Д. Нурий. Мен бир пайтлар, Тошкентдан меҳмон бўлиб борган ёзувчиларга ўз боғлари, унда ишлайдиган ўнлаб «боғбонлари» бўлатуриб, Қўқон бозоридан мева-чева сотиб олиб, дастурхон ёзган бақувват хўжалик раҳбарлари ҳақида ёзганим. Тасодифни қарангки, орадан кўп ўтмай ўша колхоз вакиллари билан Тошкентдаги анъанавий кузги ярмаркада учрашиб қолдим. Улар савлат тўкиб, қовун-тарвуз ва сархил олмалар ортилган иккита баҳайбат машина олдида туришар, фотомухбир борт ёнбошидаги «Саховатли еримиз тўхфаси сизга, шаҳарликлар!» деган шиор қаршисида уларни суратга туширарди. Кўярда қўймай, мени ҳам ёнларига қақришди...

— Полиларнинг ҳосили бу йил чакки бўлмади чоғи, — дедим улардан бирига сал холироқ қолгач. «Э, ака, бизда полиз нима қилсин. Бу — Мирзачўлники». Содда бепарволик билан айтилган жавобдан ҳайрон бўлиб, «Олма ҳам Мирзачўлникими?» деб сўрадим: «Уни ҳам бир амалладик-да! Ярмаркада қатнашасизлар дейишганди»...

Мевачилик планларини мана шундай йўллар билан «амаллаб» юрганлар республикада оз бўлмас керак!

М. Мирзаев. Албатта! Ҳали ҳам боғдорчилик ишларига масъулиятсизлик билан қаровчи, олдинги хатолардан тегишли хулоса чиқариб олмаётганлар учраб турибди. Баъзан «Боғдорчиликми, шу ҳам иш бўптими! Ойдинда оёқ билан қилиб қўйса бўлади», дегувчи тақаббурлар ҳам топилмоқда. Кимки, бу ишни ёзда бир-икки марта суғориб, кузда мева узиб олишдан иборат деб ўйласа, катта хато қилади. Халқимизда «Боғ — боқсанг боғ, боқмасанг юракка доғ», деган ажойиб нақл бор.

Боғ ҳам кундалик парваришга: таглари юмшатилиб, ўғитлаб туришга, ҳашорат ва касалликлардан ҳимоя қилишга, ортиқча шохларини бутаб, шакл-шамойил беришга муҳтож!

Биз қовун эксак, пахта эксак ёки бошқа тур деҳқончилик қилсак, доим ундан бохабар бўлиб турамыз. Лекин, негадир боғга келганда, мана шу одатни унутамиз. Ойлаб уни ўз ҳолига ташлаб қўямиз.

Д. Нурий. Кўп йиллардан бери боғни бутунлай «эсдан чиқариб» юбормасликнинг янгича «усули»га амал қилиб келинмоқда. Яъни мевазорлар ичига беда ёки озуқабоп ўт, кўпроқ пахта экиб юборилади-да, шу баҳонада тез-тез боғ оралаб турилади. Ердан бундай «устама» фойдаланишни айрим хўжалик раҳбарлари тадбиркорлик деб тушунадилар.

М. Мирзаев. Адашмасам, бундан уч йилча бурунги сўхбатда ҳам шу хилдаги «устама» фойдаланиш ҳақида мен ўз фикримни айтганим. Бу аслида тадбиркорлик эмас, айнан кўзбўямачилиқдир. Кўпинча, ўша ер «боғ» деб юритилаверади-ю, бироқ унинг ичидаги экин майдони ҳисобда бўлмайди. Ваҳоланки, бутун диққат-эътибор ўша ердан олинадиган ҳосилга қаратилган бўлади. Дарахтлар эса қаровсиз қолади, техника такрор-такрор оралайвериш, унинг шохларини синдиради, ер ҳайдалганда омоч тўғлар илдишларни шикастлантиради... Қарабсизки, йиллар давомида бундай экинзор-боғлар ҳосилсиз чакалакзорлардан фарқи қолмайди. Хўжалик раҳбарлари эса ўз айбларини яшириш учун, боғдорчилик фойдасиз соҳа эканлигини айтиб, зорлана бошлайдилар.

Д. Нурий. Бундан уч йилча олдин телевизор орқали мутахассис ва боғбонларнинг сиз бошқарган мунозараси кўрсатилганди. Ушанда Улуғ Ватан уруши инвалиди, чўлда боғ яратиб эл офига тушган Абдулатиф Турсунов «Кимки боғдан зарар кўрдим деса, номаъқул гапни айтибди. Мен ўз тажрибамдан келиб чиқиб, шунини айтмоқчиман: одам қакроқ, сувсиз даштга яхши ният билан кўчат экиб, пақирлаб сув ташиб, кўкартирган тақдирда ҳам меҳнати зое кетмайди. Икки-уч йил ўтгач, ҳазина топган кишидай фақат фойда кўради», деганди.

М. Мирзаев. Ҳа, жуда топиб айтилган бу гап менинг ҳам эсимда. Боғ ҳеч қачон ҳалол меҳнат кишинини алдамайди. Саховати ҳам ўзига сарфланган меҳнатга яраша бўлади. Боғдан осонликча фойда ундиришни ўйлаган кишининг ўзи алданади!

Д. Нурий. «Узгипрозем» инспекцияси томонидан ўтказилган яқиндаги текширувда бутун республика бўйича 221 минг гектар энг унумдор, суғориладиган ерлар яшириб келинганлиги аниқланган. Буларнинг ҳаммаси боғлар ва бошқа экинзорлар ниқоби остидаги пахта майдонлари бўлган.

М. Мирзаев. Мана шу номаъқулчиликларнинг оқибати — кўзбўямачилик, давлат ва халқни алдаш каби тоқат қилиб бўлмас иллатларни келтириб чиқарди. Сохта боғлар ҳисобига «мева» сотиш планларини дўндирган бутун-бутун районлар ҳам топилиб қолди. Мана, бир мисол: боғ-роғлар маскани деб таърифланувчи Фарғона водийсидаги катта районлардан бирида бундан уч йил муқаддам юзлаб тонна ўзи йўқ мева маҳсулоти дўконлар орқали аҳолига сотилди, деб ҳужжатлаштирилгани ошкор бўлган эди.

Ишчи-колхозчининг моддий таъминотини яхшиламасдан туриб, меҳнат унумдорлигини оширишга эришиб бўлмайди, деб кўп гапирилмоқда. Лекин шунга қарамай, ҳалигача боғ деса энаси қотадиган хўжалик раҳбарлари топилиб турибди.

Баъзи район бошлиқлари ўйламай-нетмай боғларнинг шўрини қуритадиган бир ёқлама қарорлар қабул қилиб, ишлаб чиқаришда гўё «янгилик» яратмоқчи бўлдилар.

Д. Нурий. Бу сўзларингиз менга аввал кўп тармоқли бўлиб, бирмунча бақувват ҳисобланган, сўнгра «шўри қуритилган» бир колхоз қисматини эслатиб юборди.

У Бўстонлиқнинг олис тоғлари орасидаги Пском қишлоғида жойлашган бўлиб, боғдорчилик ва чорвачиликда, полиз экинлари, нўхат, ғалла етиштиришда машъал ҳисобланарди. Бирдан райпландагилар хаёлига бу хўжалик фаолиятини доривор ўсимликлар етиштиришга йўналтириш керак, деган фикр келиб қолди. Шундай қилинди ҳам. Бироқ беш йил давомида ҳеч қандай натижа чиқмади... Колхоз яна бошқа соҳага айлантирилди... Хуллас, хўжалик бор-йўғи ўн беш йил нари-берисида бутунлай соҳозига бўлим қилиб, топшириб юборилди.

Яқинда у ердаги сўнги ўрикзор боғни ялпи кесилаётгани устидан чиқдим. «Ўрик» планда йўқ эмиш. Ўрнига чорва озуқаси экилармиш. Пском бошига тушган бундай алғов-далғовликларни жуда кўплаб хўжаликлар мисолида келтириш мумкин.

Менимча, республика Госпланидаги айрим тр амалиётчи мутахассиснинг узоқ йилларга чўзилган шу хилдаги иш услуби бизга жуда қимматга тушди.

М. Мирзаев. Аслида бундай бир соҳага «ихтисослашиш» ниқоби остида ерларимиз силласини қуритган, боғларимиз ўрнида доғ пайдо қилган хунук оқибатлар яшириниб ётарди. Мана, бунинг хавфли акс садолари ҳозир ҳаммага маълум. Тупроқни органик моддалар билан тўйинтирадиган, мош, нўхат, ловия каби дуккакли экин турларини пландан чиқариб ташлаш ёки номигагина киритиш, боғдорчилик маҳсулотларини эса «мева» деб умумий ном билан аташ айрим «ишбилармон» хўжалик бошлиқларига қўл келиб қолди. Планни улар фақат олма, узум (унинг ҳам 1—2 хили) ҳисобига тўлдириш йўлига ўтиб олдилар. Ахир, «мева» бўлгандан кейин бари бир-да, уларга!

Д. Нурий. Ваҳоланки, ҳолва деган билан оғиз чучимаслигини улар яхши билишади... Мана сиз бошчилик қилаётган Шредер номидаги илмий-текшириш боғдорчилик бирлашмаси боғларида, унинг кўпдан-кўп филиалларида узумнинг юзлаб тури товланиб етилади. Катта бодомзору ёнғоқзорлар, нокзору беҳизорлар, ўрик, гилосу ўнлаб турда товланувчи шафтолиларни кўриб, еримиз саховатидан беихтиёр одам тўлқинланиб кетади. Аммо, республикамизнинг кўпдан-кўп колхоз-совхозларининг боғ-далаларида, ҳатто боғдорчилик хўжаликларида ҳам бу манзарани учратиш амри маҳол. Боғ деб олмazorни кўрсатишади, холос. Шунинг учун ҳам дастурхонимиздаги мева турлари кейинги пайтларда кескин камайиб кетди. Бу кўпчиликнинг ҳақли таъналарига сабаб бўлмоқда.

Боғдорчиликда рўй бераётган бундай «монокультура» сабабларини сўрасангиз, мутасадди кишилар, бизга беришганини экамит, чунки агросаноатга ҳам фақат икки-уч хил кўчат турлари етказиб беришади, холос, деб айтадилар.

М. Мирзаев. Нотўғри гап! Бизда ўзингиз кўрганнгиздай ранг-баранг мева ниҳоллари олдин ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор.

Мана шу йилнинг ўзида нок, беҳи кўчатларидан уч миллион тўрт юз ўттиз саккиз минг дона, ўрикдан бир миллион эллик минг дона, шафтоли ва олхўридан бир миллион олти юз эллик минг дона, гилосдан қарийб тўрт юз минг дона, ёнғоқ ва бодомдан беш юз эллик минг дона, жами бўлиб ўн икки миллион туп кўчат тайёрлаб қўйибмиз. Булар ичида узумнинг ўнлаб тури, олча, уноби, хурмо, шотут, писта ва бир неча тур жийда ниҳоллари бор. Шу кўчатлардан бутун республикада қарийб қирқ минг гектар боғ яратса бўлади.

Д. Нурий. Писта ҳақида гапирдингиз. Илгари дастурхонимизнинг безаги бўлган хандон писта йилдан-йилга камайиб кетмоқда. Бунга қисман, табиатга нотўғри муносабатда бўлиш орқасида тоғлардаги пистазорларнинг кескин камайиб кетганлиги ҳам сабаб бўлди. Бироқ сизларда пистанинг шаҳарда ҳамда Ўзбекистоннинг исталган ерида ўсаверадиган, серҳосил янги нави яратилганига анча бўлиб қолди. Бир пайтлар ўша пистазорни кўрсатган эдингиз. Меваси йирик, мазаси одатдаги хандон пистаникидан лаззатлироқ эди. Мана, орадан ўн йилча вақт ўтди-ю, ҳалигача ўша писта навини бирон жойда учратганим йўқ. Ёки у нав яхши натижа бермадимми?!

М. Мирзаев. Натижаси кутганимиздан аъло! Гуркираб ўсиб ётибди. Мана, унинг бу йилги ҳосилдан намуна! (Олим бодомдай йирик, кўкиш мағзи шундоқ кўриниб турган бир қафт пистани олдимга қўяди). Қаранг, беш-ўн донаси билан ҳовуч тўлади. Бунинг яна афзаллиги шундаки, шохида туриб, пишиб етилган сари данагининг ўзи «чақилиб» бораверади. Энди, навни тезроқ оммавийлашиб қетмаётганлигига сабаб — ҳали ҳам пистага шубҳа билан қарайдиган кишиларнинг кўплигидир. Биз бу нав кўчатини сотишга келганда қийналамиз.

Чунки бу масалани ўзимизга боғлиқ бўлмаган муаммоли жиҳатлари ҳам бор. Биз кўчат етиштирамиз, унинг тақдирини бошқалар қўлида бўлади. Яъни мол эгаси харидор олдида камсуқум бўлсагина ютгани каби, биз ҳам иложи борича «камтар» бўлишга ҳаракат қиламиз. Бизларнинг асосий «харидор» — агропром! Улар нимани хоҳласа, шуни олади. Қаерга юбориш, нималар эктириш ҳам ўшаларнинг қўлида. Албатта, уларни ниҳолнинг ҳар хиллиги қизиқтирмайди. Дарвоқе, «мева» берса бўлди. Шундай экан, планнинг жонини киритадиган, унинг устига кам меҳнат сарфланадиган ниҳол турининг безори чақоқ бўлиши табиий! Бир туп олма бир ярим тоннагача ҳосил бериши мумкин. Ўрик, ёнғоқ ёки писта эса, бунинг учдан бирини ҳам беролмайди.

Нок, гилос ҳақида гапирадиган бўлсак, кўпчилик хўжалик мутасаддиларининг ўзлари минг баҳоналар билан шу турдаги мева плантацияларининг яратилишига қаршилиқ қиладилар. «Нок тез касалликка чалинадиган дарахт, гилосни эса пишганда териб олишимиз қийин, энг долзарб паллада ишдан қўяди», деб очик гапирадилар. Бундай қарашлар билан бозордаги мевалар нархини тушириб бўлмайди. Эсингизда бордир, бундан уч йил аввал газеталарда гилоснинг килоси уч сўмга чиқиб кетди, деб бонг урилганди. Ваҳоланки, ўтган йили у айни пишиқчилик палласида беш сўмдан пастга тушмади. Нега десангиз, ҳозир бутун республикада фақат саксон гектарга етиб-етмас ердагина гилос ўсаниб турибди, холос. Илгари анча кўп эди. Шу кеча-кундузда бизнинг кўчатхоналаримизда икки минг гектар майдонга етадиган гилос ниҳолларимиз бор. Агар қизиқувчилар топилиб, шуларни ҳаммаси ўтқазилса, республикада гилосзорлар бир неча баробарга кўпаяр, албатта, бу боғдорчиликда қатта силжишга сабаб бўларди.

Д. Нурий. Бозор нархини «синдириш» ҳақида кўп гапириляпти, ёзиляпти. Лекин, айтганингиздай акс садо бошқача бўляпти. Бу қачонгача давом этиши мумкин?!

М. Мирзаев. Республикамиз ҳаётида кескин бурилиш ясаган Ўзбекистон Компартиясининг тарихий XVI пленуми бўлиб ўтганига мана, уч йилдан ошяпти! Демак, шунча вақтдан бери боғдорчилик соҳасида ҳам қайта қуриш давом этмоқда. Жуда секинлик билан, албатта. Ҳар ҳолда барпо этилаётган янги боғлар яқин йиллар ичида ўз ижобий натижасини бериб қолади. Бу — биринчиси! Иккинчиси, республика Госплани боғдорчилик маҳсулотларига маъҳум талаб эмас, аниқ талаблар қўйиши керак. Ана шундагина етиштириладиган маҳсулот турларини бир неча номга кўпайтириб, бозор нарх-навосига таъсир этиш мумкин.

Д. Нурий. Яқинда аҳолини йил бўйи мунтазам мева ва сабзавот турлари билан таъминлаш масалаларига бағишланган республика семинар-кенгаши бўлиб ўтди. Унда кўтарилган муаммоларни тезроқ ҳал этишнинг яна қанақа йўллари бор?

М. Мирзаев. Ўзбекистон агросаноат комитети фаолиятида боғдорчиликка оид ишлар пала-партишлиги, уюшқоқлик ва тартиб йўқлиги, деҳқончилик маданияти пастлиги, ер-сувдан фойдаланишдаги хўжасизлик сингари носоғлом вазият узоқ йиллардан бери давом этиб келди. Минг афсуски, ҳалигача мана шу камчиликлардан бутунлай қутилиб олингани йўқ.

Республикада аҳоли жон бошига тўғри келадиган мева маҳсулотлари миқдори СССР Госплани томонидан тасдиқланган физиологик нормадан анча паст. Яъни Ўзбекистондаги саховатли ерда яшаб туриб, унинг неъматларидан одамларни баҳраманд қилишда гоят орқадамиз... Ҳатто айтишга одамнинг тили бормайди.

Д. Нурий. Қачонгача ўз камчилигимизни ўзимиздан яшириб юрамиз. Яширавериб, мана, оқибати нима бўлди...

М. Мирзаев. Гапингиз тўғри. Аслини олганда Иттифоқнинг турли регионида мева истеъмол қилиш ўша ернинг шарт-шароити, об-ҳавоси, асрлар давомида шаклланган организмнинг талаб-эҳтиёжи ҳисобга олинган ҳолда қатъий қилиб белгиланган. Яъни Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир граждани нормал ўсиши, улғайиши учун йил давомида 92,8 килограмм мева истеъмол қилиши лозим. Аммо, бу рацион узоқ йиллар давомида 32—34 килограммдан нарига ўтмай келди.

Д. Нурий. Бунга магазинга пул ўтказиб, банк орқали қайтариб олиш йўли билан аҳолига «сотилган» қоғоздаги «мевалар» ҳам кирса керак?

М. Мирзаев. Албатта. Ахир, улар планни «бажарганлар-ку!».. Лекин қатор камчиликларга қарамай, мева етиштириб аҳолига сотишда бу йил бир оз силжиш бўлди.

Д. Нурий. Яна бозорга қайтадиган бўлсак, у ердаги аҳволга қараганда бу «силжиш» сезилмаяпти чамамда.

М. Мирзаев. Бунинг сабаби шундаки, росмана боғдорчилик билан шуғулланаётган хўжаликларда маҳсулот сифати ҳали ҳам жуда орқада. Бозорнинг ҳеч қаерда ёзилмаган, буйруқ ва дабдабали кўрсатмалар билан тартибга солиб бўлмайдиган, бироқ ҳаммага маълум оддий бир қонуни бор. Уни барча билади: очиб қўйган дўкончаларида маҳсулотлари касод бўлиб ётган хўжалик бошлиқлари ҳам, заготконторалар, мева сақлашга мўлжалланган омбор мутасаддилари ҳам! Мана, бир мисол: майда, яши сараланмаган, унинг устига заха еган олма ёки хом-хатала шафтоли қутиларда уйилиб ётибди. Арзон. Лекин ҳеч кимнинг қарагиси келмайди. Анча қимматроқ бўлса ҳам деҳқоннинг тоғора-саватларга қулинг ўргилсин қилиб териб қўйилган молини олади... Бу ҳақда кўп гапирилган, тўхтовсиз гапирилмоқда... Маҳсулотнинг сифати — боғни ўз ҳолига ташлаб қўймай, ундан доим хабардор бўлиб туришга боғлиқ. Айниқса, зараркунандаларга қарши вақтида ишлов бериш, аввало ҳосилдорликнинг ўттиз фоизгача кўпайишига олиб келади, қолаверса, мевалар сархил ва кўримли бўлади. Кўп йиллик тажрибалардан маълумки, бу ишларни амалга ошириш учун сарфланган ҳар сўм хўжаликка нақд 15—16 сўм бўлиб қайтиши мумкин. Оддийгина мана шу ҳисоб-китобни «тушунтириш» учун ўнлаб қўлланмалар чиқариб, жойларга юборяпмиз, матбуот, радио, телевидение орқали чиқиш қилмоқдамиз. Аммо ҳамон аксар боғларимиздаги вазият кўнгилдагидай эмас, ёппасига касалланиш ҳоллари юз бериб турибди. Арзимас профилактик ишлар қилинмайди, қилинса ҳам номигагина амалга оширилади.

Агар бригадир ўз пахта даласига ҳашорат ёки ўргимчаккана тушганини кўриб қолса, ҳаммаёққа елиб-югуради, барчани оёққа турғизади. Чунки ҳосилдан айрилиши, қилган меҳнатига куйиб қолиши мумкин. Ҳеч қачон касалликка чалинган бирон боғ атрофида шундай парвоналик, уюшқоқликни кўрганмисиз? Мана, биздаги асосий муаммолардан бири!

Д. Нурий. Маҳсулотнинг сифатли бўлиши унинг йиғиб-териб олинишига ҳам боғлиқ деб ўйлайман. Масалан, кўпгина колхоз, совхоз боғларидан дўконларга, омбуларга келадиган мевани узиш аксар мактаб, техникум ўқувчилари зиммасига ташлаб қўйилади. Улар эса эгасиз боғда ўзларини қандай тутиб, қандай мева узишлари кўпчиликка маълум. Бундай пайтларда «узиш» эмас, «қоқиш» деган сўз ҳақиқатга яқинроқ бўлиб қолади.

Боғнинг «эгалари» ҳақида гапирдим. Гапнинг очиги, ҳали бирон хўжаликдаги «боғ бригада» аъзоларининг тиниб-тинчиб ўз ишлари билан банд бўлганларини кўрганим йўқ. Улар гўё турфа касб эгаларидан иборат «ўт ўчирувчилар». Қаерда долзарб юмуш чиқиб қолса, ўша ерга ташланади: эрта баҳорда дала шийпонларини тартибга келтирадиган сувоқчи-бўёқчи ҳам, яганачи-чопиқчи ҳам, пичан ўриб, чорвага озуқа тайёрловчи ҳам, қиш яқинлашган сари молхоналарни эпакага келтирувчи дурадгор ҳам ўшалар... Оқибатда, шу одамлардан боққа меҳр, масъулият талаб қилиб бўладими! Ҳалигидай ўзлари қиладиган ишларни болалар зиммасига юклаб юришаверади.

М. Мирзаев. Аслида айб уларда эмас! Бизда одат тусига кириб қолган ишни нотўғри ташкил этишнинг натижаси бу! Партия, ҳукуматимиз ҳар ким ўз жойида бўлсин, ўз соҳаси бўйича жавоб берсин, деб жуда оқилона талаб қўймоқда. Энди бировнинг кемтигини бошқа бировлар тузатиб юрадиган давр ўтди. Уйлаймизки, мана шу қонуний талаб боғдорчиликда ҳам ўз ўрнини топади.

Д. Нурий. Яна мевалар асортиментининг камлиги ҳақида гапирмоқчиман. Негадир кўп йиллардан бери дўкон пештахталарида фақат бир-икки хил мева кўзга ташланганидан, у ҳаман бўлса қисқа муддат ўтгач, бутунлай кўринмай кетадиган бўлиб қолди. Шафтолини айни ёзда, хом ҳолича узилган нокни уч-тўрт кун мобайнида сотиб олиш мумкин, холос. Биздаги мавжуд имкониятдан келиб чиқиб, гапирадиган бўлсак, аҳолини йил бўйи мева-чева билан таъминлаш имкониятига эгамиз. Нега шу имконият ҳалигача рўёбга чиқмаяпти?

М. Мирзаев. Ҳамма нарса ҳаракат, қизиқиш ва салгина куюнчакликка боғлиқ. Мана шу фазилатлар катта-катта хўжаликларни бошқариб турган кишиларда етишмади, деб ўйлайман. Йўқ, улар бутунлай ландовур бўлишган демоқчи эмасман! Ўзлари учун шараф деб билган ишларни сидқидилдан, ҳатто жонни жабборга бериб бажаришган... Боғдорчиликни эса шунчаки... Узумнинг неча тури бор, олма қачон пишиб, қачон тугайди — қизиқиб ўтиришга вақтлари бўлмаган. Ваҳоланки, узум ва олманинг ўзини эрта баҳордан то кеч кузгача кетма-кет етилиб бораверадиган турлари мавжуд. Одатдаги эртапишар чиллакидан ўн беш кун олдин етиладиган узум нави бор. Ундан кейин гўзалқора, тоифий, нимранг, ҳусайни ва ниҳоят кузнинг охирига бориб шира боғлайдиган, сақланса бир йилгача турадиган Саид Ғуломий навлари... Мана шуларни режа билан экиш орқали аҳолини мунтазам йил давомида сархил узум билан таъминлаш мумкин. Шафтоли, нок, олмани, ҳатто ўрикнинг ҳам баҳор, ёз, куз фасллариининг ҳар хил даврида пишадиган ўнлаб навлари боғларимиз тажриба участкаларида ўсиб турибди. Қани бунга қизиқувчилар?!

Д. Нурий. Баъзи область ва районларга борганимизда еримиз боғни кўтармай қолди. Мева ниҳоли экиб ўстиролмаепмиз деган гапларни эшитиб қоламиз.

М. Мирзаев. Бизда хўжалик юритишнинг кўп соҳаларида бўлгани каби боғдорчиликда ҳам кампаниявозлик иллати зўрайиб кетди. Бунинг ёмон томони нимада? Авваёв ҳар бир кўчатни экса бўладиган ёки экилса яхши натижа бермайдиган ўз райони бор. Буни бизда «районлаштириш» дейилади. Чунончи, Фарғона муътадил иқлимига мос тушадиган шафтолининг бир тури Қашқадарёга мутлақо тўғри келмайди. У ернинг «ўз» нави бор. Яна шунини айтиб ўтмоқчиманки, шафтолининг ўзидан ҳозир республикамизнинг турли минтақаларига мос тушадиган қирқ турини кўчатхоналаримизда учратиш мумкин. Шунингдек, олманинг ўттиз хили, нокнинг гулала, шаҳрисабз, косонсой, кадиноқ, дилафрўз каби ўн беш хили мавжуд. Мана шу кўчатларни биздан агропром олади ва уларни районига қарамай, ўнг келган жойга тарқатаверади. Уни олганлар ҳам экиш керак экан, деб агротехника қонун-қоидаларига мутлақо риоя қилмай, ўтқазаверадилар. Сўнгра парвариши ҳам унутилади. Ана ундан кейин айб «ўсмайдиган» бўлиб қолган мевали дарахтга тўнқалади. Чамамда йигирма йилдан бери боғдорчиликка мана шундай муносабатда бўлиб келинмоқда. Ҳа, йигирма йил! Биз фақат кўчат етиштирадиган ташкилотга айланиб қолганимизга шунча бўлди! Ҳозиргача Агропром биздан юз миллиондан зиёд узум ва турли мева кўчати олди. Бирок ўшалар қани? Аллақачон ҳосилга кириб, мўл-кўлчилик бошланиши керак эди-ку!

Д. Нурий. Уша кўчатларнинг ярми ҳам эмас, ҳеч бўлмаганда учдан бири кўкарганда эди, бутун республикани мева босиб кетиши мумкин эди.

М. Мирзаев. Ҳа, шундоқ, лекин кўкармаган дарахтдан нима ҳам олиб бўларди!

Юқорида эслатиб ўтганларимиз сингари бир-бирига боғланиб, чалкашиб кетган кўпдан-кўп номатлуб иш юритишнинг қурбони бўлган ўша дарахтлар.

Д. Нурий. Уларни сизлар етиштиргандан кейин, тақдири билан қизиқиш ўз вазифаларингиз эмасми?

М. Мирзаев. Илгари бизларнинг вазифамиз эди. Олимларимиз кўчатларни экиш, парваришлаш устидан қаттиқ назорат қилардилар. Агросаноат комитети тузилди-ю, бу ҳуқуқдан маҳрум бўлдик.

Д. Нурий. Кўпчилик кекса боғбонлар куйиниб айтадиган: «Олтмиш бешинчи йиллардан кейин боғлардан файз кета бошлади», деган гапларда жон бор экан-да!

М. Мирзаев. Жон бор. Агропром бош боғбонликни ўз қўлига олгач, у ердаги ўртоқлар: «Қаерга нима экамиз, нима экмаймиз — бу бизнинг ишимиз! Сизларнинг вазифангиз фақат кўчат етказиб бериш! Уёғи билан ишларинг бўлмасин», — дейишди. «Харидор»нинг гапини тарки вожиб қилиб бўлмайди! Тўғри, баъзан биз маслаҳатлар берамиз: фақат олма, узум экавермай, бошқа тур мевалардан ҳам олинглар, деймиз. Шундан кейин «қийин» ўсадиган дарахтларни хўжаликлар олишни хоҳламаяпти, дейишади. Ана, кўрдингизми, ўртада яна тафовут!

Д. Нурий. Халқда «чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин» деган нақл бор. Бизнингча, бирлашма йигирма йил олдинги ҳуқуқини ўз қўлига олиши керак. Токи мавжуд бўлган ва келажакда яратиладиган боғлар ўзининг замонавий илмий асосига эга бўлсин.

М. Мирзаев. Қанийди энди шундай бўлса! Биз кўчатни етиштириб жойларга ўтказишни планли равишда олиб боришдан тортиб, ҳосилга киргунча бўлган даврни назорат қилиб турардик. Бундан хўжаликлар фақат фойда кўради. Ана унда боғдорчилик олдидаги муаммолар бир оз камаяди... Эл дастурхонида мевалар тури ранг-баранг бўлади.

Д. Нурий. Боғларимиз олдида яна қандай муаммолар бор деб ўйлайсиз?

М. Мирзаев. Муаммолардан тағин биттаси боғлар бут эмаслигидир. Мева қаторлари орасида фойдаланилмай ётган «ола» жойлар йигирма-йигирма беш фоизни ташкил этади. Яъни: юз туп ўрикнинг йигирма-йигирма беш тупи йўқ! Текширишларимиз давомида яна шу нарса аниқландики, айрим районларда қирқ-қирқ беш фоиз хатоси бор боғлар мавжуд экан. Бу — на хўжалик раҳбарлари, на район вакиллари узоқ йиллар давомида бирон марта ҳам боғ ораламаганлиги, ҳатто мевазорларга қайрилиб қарамаганлигининг яққол далилидир. Дарвоқе, Ўзбекистондаги жами, уч юз эллик минг гектар суғориладиган, серунум ерларнинг йигирма беш минг гектари «ола» экани, ҳосил бермай бекор ётгани маълум. Демак, йил сайин давлат фондидаги мана шунча ердан олинадиган уч юз минг тоннадан зиёд ҳосилни йўқотиб келмоқдамиз.

Д. Нурий. Давлат ерини талон-тарож қилганлар жазоланади! Наҳотки, ерни бу даражада ўз ҳолига ташлаб қўйганлар учун жазо бўлмаса!

М. Мирзаев. Ҳар йили ҳар бир хўжаликда инвентаризация ўтказилиб, унинг экин майдони, боғлари қанча, ўшалардан неча фоизи бекор ётибди, бунинг учун қим жавобгар — аниқланади. Лекин ҳалигача бу хилдаги хўжасизликнинг сабабчиси бўлган бирор шахснинг жавобгарликка тортилганлигини эслолмаймиз! Бу — кўриниб турган, кўпчиликка аён ҳақиқат бўлса ҳам — эътибордан четдаги зараркунандаликнинг ўзгинаси! Мана энди бу борада қатъийлик кўрсатиш, партия ва ҳукуматимиз ҳаммамиздан талаб қилиб турган ердан оқилона фойдаланиш борасидаги кўрсатмалар асосида бепарволик билан очилмасига гаплашиш пайти келди.

Д. Нурий. Мени, яна юқорида эслатиб ўтганингиз, давлатга бирон фойда келтирмай ном-нишонсиз йўқолган кўчатлар қисмати ўйлантиряпти: агар магазинчи харидордан ўн тийин «уриб» қолса, бировнинг ҳақиға хиёнат қилди деб, жазолашади. Бироқ, қанча ҳаражат билан ўтқазилган миллионлаб ниҳоллар қуриб кетаверса-ю, унга жавобгар шахс топилмаса? Давлатнинг дарғоҳи шунчалик «кенгми»?

М. Мирзаев. Қандай «жавоб» беришганини: суҳбатимиз давомида қисман эслатиб ўтдик. Улар гарданидаги «гуноҳ»ни ўзни сахий, кўнгилчан тутиб кечириб келинади. Энди эса, ҳар бир экилган кўчат учун қимдир жавоб бериши керак. Чунки унга харидорнинг «ўн тийини» эмас, давлатнинг жуда катта миқдордаги маблағи сарфланган. Йўллар бўйига, хиёбонларга экилганча қолиб кетган, қуриб қосови чиқиб ётган дарахтларни олинг! Бунинг яна бошқа хавфли томони ҳам бор: одамларда ички бепарволик туйғусини уйғотади, маънавий-ахлоқий дунёқарашга путур етказишади. Шунинг учун ҳам энди бу борада муросасозлик қилиб ўтиришга ўрин бўлмаслиги керак!

Д. Нурий. Бир пайтлар «Чўлни боғу бўстонга айлантирамиз» деган шиор билан Мирзачўлга ҳужум бошланганди. Кўп ўтмай, моҳир ташкилотчи раҳбар Усмон ота Юсупов бошчилигида кўрган одамнинг баҳри дили очиладиган катта мевазор боғлар барпо этилганди. Аммо, ҳозир ўша боғлардан ном-нишон йўқ. У ер-бу ерда сақланиб қолганларини ҳам, бултур Сирдарёни айланиб юриб, текислаб юборишаётганининг гувоҳи бўлдим. Чўлда ҳозир мева анқонинг уруғи! Чунончи, Илйич районининг марказий бозорида айни пишиқчилик палласи ҳар кило олманнинг уч сўмдан сотилаётганининг гувоҳи бўлдим. Маълум бўлишича, бу ерга Самарқанд, Зомин томонлардан мева келтириб, отасининг баҳосида сотиб кетишаркан. Бизга ҳамроҳ бўлган район вакиллари-

дан бири ажабланарли жойи йўқ дегандай қўл силтади: «Одамларда пул кўп. Керак бўлгандан кейин қанчадан сотса ҳам олади-да!» Биз ўшанда: «Пул бор! Маънавият қани? Теп-текис яйдоқ далалар бор-у ўша боғлар қани?» деб эътироз билдиргандик.

М. Мирзаев. Узоқ йиллар мобайнида ердан зўравонлик билан жинояткорона фойдаланиш оқибатида ўша боғларга завоул етди. «Донг» таратишга ва «тақинчоқ»ларга ишқивозлар эса фақат ўз фойдаларини ўйладилар. Ерни соғин сигирдек соғдилар-у, унинг аҳволидан хабар олмадилар. Натижада оммавий шўрланиш бошланиб кетди. Шўр дарахтларнинг илдиизига урди. Осмондан эса қайта-қайта дори пуркалди. Ана ундан кейин боғлар ёппасига ҳурой бошлади.

Мана энди ўтмиш хатоларини такрорламаслик чоралари кўрилаётган экан, қўл қайтадан чинакамига боғ-бўстон бўлиб жамол очса, бизлар унинг боғбони сифатида камарбастамиз.

Д. Нурий. Шу ерда яна бир нарсани айтиб ўтмоқчиман. Бир эвини қилиб боғдан «қутулиш» илинжида: «Биз ҳақиқий пахтакор бўлиб қолаверайлик. Аҳолини мева-чева билан таъминлаш эса бошқаларнинг зиммасида бўлсин», дейдиганлар ҳам йўқ эмас. Бу мутлақо нотўғри фикр. Боғи борнинг иқболи бор, дейди халқимиз. Демак, ҳар бир хўжалик, ўз боғига эга бўлиши, давлат планидан ташқари мева билан ўз-ўзини таъминлай олиши зарур.

М. Мирзаев. Илгари рўзғорида ҳеч вақоси, чўнтагида ҳемириси бўлмаса ҳам ўзини «кўрсатиш» учун гузарга мўйловини ялтиллашиб мойлаб чиқадиган мақтанчоқ кишилар ҳақида ҳазиломуз гаплар юрарди. Ҳозир худди ўшаларга ўхшаш хўжалик раҳбарлари ҳам бор. Журналист, мухбир уртоқларга (айниқса, радиомухбирга!) шуни айтмоқчи-манки, ҳозир кишиларнинг турмуш фаровонлиги, маданий ҳаёт даражасини асфальтланган кўчалар, данғиллама клуб биноларига қараб ўлчанадиган вақт эмас! Улар бирон «машъал» хўжалик бошлиғини кўкларга кўтариб мақташдан аввал, неча гектар боғи бор, ўша хўжалик территориясида истиқомат қилувчилар район ёки шаҳар бозоридан мева харид қилиб, рўзғор тебратишмаяптимикан — шуни аниқлашлари керак. Модомики, шу камчиликлар мавжуд бўлса, ўша раҳбарга мақтов ҳайф! Йиғишларга кўкрагини тўлдириб, унвонлар тақиб келиши, мўйловини мойлаб олган мақтанчоқнинг қилиғига ўхшайди!

Д. Нурий. Бундан тўрт йилча муқаддам Қашқадарёда кекса бир чўпон отахон билан суҳбатлашиб қолгандим. Ушанда у киши яйловларнинг камайиб кетгани етмагандай, дард устига чипқон бўлиб, СЖКнинг кенг миқёсда қўлланилаётгани ҳақида гапириб, булар чорвачиликнинг бошига битган бало бўлди, энди бу соҳа баттар ёмонлашиб бораверади, деганди. Ваҳоланки, ўша пайтларда республика матбуоти сунъий қочирини — СЖК афзалликлари ҳақида мақолалар билан тўлиб-тошиб чиқар, ҳар юз совлиқдан 200 кўзи олувчиларни радио кўкларга кўтариб мақтарди. Мен Қарши чўли чорвадорлари ҳақида буюртма очеркни ёзмадим. (Яхши қилган эканман, орадан кўп ўтмай, СЖК ростданам чорвачиликнинг шўри бўлиб чиқди. У таъқиқланди.) Ушанда редакция олдидаги «қарзим»ни бошқа мавзу орқали узмоқчи бўлиб, Водийга бордим.

Кўқон шаҳрига туташ совхозлардан бири Сўх дарёси бўйларида катта ўрикзорлар барпо этгани, планни икки ҳисса қилиб бажараётгани ҳақида гапириб, мени ўша ёққа йўллашди.

Мевалар фарқ пишган палла эди. Боғ бригадири билан катта ўрикзор оралаб юрибмиз. Қалин шохлар ғуж-ғуж ҳосилга бурканиб ётибди. Шундоқ қўл узатса етади. Меваларнинг бир томони қизғиш-лоларанг, бир томони олтиндай сарғайиб товланади. Кўзни ўйнатади. Бригадир бу боғдан олинаётган фойдадан кўпчилик манфаатдор эканлигини айтди.

Бироқ, шийпонга бориб ўтирганимизда кекса боғбон кутилмаганда «сир»ни очиб қўйди: «Заводдагилар учун жуда мос тушади, уларга шунақа ерга тушса ёрилмай, копток бўлиб сапчидиган ўриклар керак. Лекин, еб бўлмайди, без чайнагандай бўласиз». Чол дастурхонга шийпон ёнидаги ўзи ўстирган Риштон қандагидан узиб келтирди.

Бригадир бир оз ўнғайсизланиб, қариянинг гапига аниқлик киритди: «Тўғри, шу боғимиздаги кўчатларни олимлар яратишган. Ростданам консервабоп! Иннайкейин, узишга осон — нарвон судраб, овора бўлиб юрмайсиз! Ҳосилини кўриб турибсиз. Зоотехнигимиз бу ўрикзорни «СЖК навли боғ» деб ҳазиллашади»...

Мен ўзи чиройли-ю, бетамиз ўриклар ҳақидаги гапларни Наманган, Андижон, Сурхондарёда ҳам кўп эшитдим. Айниқса, кекса боғбонлар куйиниб «поллизаримиздаги маза-матрасизлик боғларимизга оралаб қолди», дейишади. Бундан икки йилча олдин ҳам марказий матбуот саҳифаларида ўзининг табиий ширинлигини йўқотган, эндиликда фақат шакар қўшиб тайёрланаётган ўрик маҳсулотлари ҳақида ташвишли мақола эълон қилинганди. Мана шу нохушликлар илдиизи бир пайтлар авж олган план, сон орқасидан қувиш, фақат вақтинча манфаатларни кўзлаб иш юритиш каби эски иллатларга бориб тақалмасмикан! Боғдорчиликда эришилган муваффақиятлар қатори, «СЖК» усулига ўхшаш, айрим нобоп навларни оммалаштириш юз бермадимикан?!

М. Мирзаев. Мен олимлар етиштирган қайси ўрик ҳақида гап кетаётганини

тушунмадим. Бироқ, шуни айтишим мумкинки, ҳар бир янги навни яратиш учун камида йигирма-ўттиз йил керак бўлади. Биз ҳамма жиҳатдан мукамал: касалликка чидамли, серҳосил, айниқса, ширинлик коэффициенти стандарт даражасига жавоб берадиган навнигина оммавий равишда кўпайтиришга руҳсат этамиз. Шуни ҳам айтиб ўтмоқчи-манки, биздаги ўриқлар шакар моддасининг мўллиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда туради. Бу — жаҳон миқёсида тан олинган.

Яна, сиз кўрган, кекса боғбонлар айтадиган ўриқлар ҳосили хусусида гапирадиган бўлсак, мевани ҳар томонлама талабга жавоб берадиган бўлиши учун, энг аввало, агротехника қоидалари асосида унга ишлов бериб бориш керак. Вақтида суғорилмаган, айниқса, етилиш пайтида чанқаб қолган дарахт меваси камсув, ширасиз бўлиши табиий. Ёки «районлаштириш» қонун-қоидаларига эътибор бермай экилган меванинг ҳосили ҳам шундай сифатсиз бўлиши мумкин. Тўғри, шошма-шошарлик билан яратилиб, ўзини оқламай қўйган баъзи мева навлари ҳам йўқ эмас. Биз уларни кенг кўламда экишни тавсия этмаймиз! Демак, бу ерда «СЖК» усули келтирган завоёл боғдорчиликда ҳам қайтарилиши мумкин, деб тахмин қилишга ҳожат йўқ.

Д. Нурий. Баъзида қулоғимизга илгариги турли мева навлари ҳозир йўқ бўлиб кетди, энди уларни тиклаб бўлмайди, деган гаплар чалиниб қолади.

М. Мирзаев. Бундай таъна гапларни бизлар ҳам эшитяпмиз. Лекин, мутлақо асоссиз. Ҳозир боғларимизда Ўзбекистонда ўсадиган барча меваларнинг юзлаб, минглаб навлари мавжуд. Масалан: ўриқнинг ўзидан хурмойи, исфарак, субҳони, бобойи, қандак, мирсанжали, тожибойи, муллагадойи, учма, моҳитобий, жовпазак, хўжандий, даровшак, кўксифат, азимжоний, барождобий, бибинигорий, намангоний, пақ-пақ, луччак пайванд, оқўрик, кечпишар, шакархоний сингари жами бир минг беш юз нави, узумнинг бир минг икки юз нави, шафтолининг беш юз нави, олмаининг олти юз, нокнинг уч юз нави ўсиб турибди.

Бу навлар баъзилар ваҳима қилиб айтганидек «йўқ бўлиб кетди» эмас, ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмайди ҳам! Қани хоҳлаганлар илтимос қилишсин, нимаики мева туридан бўлса, истаганларича кўчат етказиб берамиз.

Д. Нурий. Халқ селекционерчилиги ҳақида ҳам қисқа тўхталиб ўтсангиз.

М. Мирзаев. Бу — биздаги энг нозик масала... Сизга буни қандай тушунтирсам экан. Фараз қилайлик, мана бир киши Тошкентдан Фарғонага борди. Қишлоқ айланиб юриб, ҳаваскор боғбоннинг ҳовлисидаги турфа мевалар, ноку шафтолиларни кўриб ёқа ушлади. Бунақасини ҳеч қаерда учратмаган. Жумладан, шафтоли шохларидея пишиб турган мевалар худди ўриқнинг ўзи! Таъми ҳам бошқачароқ. Нега бу янгиликдан олимлар беҳабар?!... Ёйинки ҳаваскор боғбон ўз ҳовлисидаги нокка бошқа навни пайванд қилди. Йиллар ўтиб, шунақанга ҳосил бердики, бу тур нок ҳеч қаерда йўқдай... Демак, янги нав яратилмадимикан?.. Бизга хат кела бошлайди. Олимларимиз зора янгилик бўлса, деб не умидлар билан ўша ерга боришади. Бироқ, бу — илгаритдан ўзимизда мавжуд бўлган нав бўлиб чиқади. Аммо ўзини халқ селекционери деб атовчи киши бу билан тинчиса-чи!.. Мен яратган навни тан олишмапти, деб турли идораларга хат ёзади, шикоят қилади. Биз уни боғимизга таклиф этиб, китобларни варақлаб ўзимизни «оқлагунча» эсимиз кетади... Бултур самарқандлик бир ҳаваскор боғбон «бешюлдуз» номли олма нави кашф қилгани ҳақида хабар келди. Бориб кўрсак, боғимиздаги ҳаммага маълум жоноқи олмаининг айнан ўзи. Лекин шундай деб тушунтиролмадик. Норози бўлди... Охири, кунни кеча, узр, мен янглишган эканман, ҳовлимдаги олма нави бошқа жойларда ҳам ўсаркан, деган мазмунда хат йўллабди. Хайрият!

Мен бу билан ҳақиқий халқ селекционерларини камситмоқчи эмасман. Ваҳоланки, биз уларнинг ёрдамига муҳтожмиз. Шунинг учун ҳам ҳар йили область ва районларга кўплаб хат жўнатамиз. Янги нав кашф этилган бўлса, бизларга хабар қилинганлар деймиз! Ростданам, нав янги бўлса, уни кашф этган селекционерни тақдирлаймиз, анъанага кўра навни ўша кишининг номига қўямиз. Масалан, юқорида узумнинг сайд фуломий нави ҳақида гапириб ўтдик. Уни паркентлик халқ селекционери Саид Фуломов томонидан яратилганига ҳали кўп вақт бўлгани йўқ. Шунингдек, Собир Муллажонов сингари жонкуяр селекционерларимиз ҳам борки, олимларимиз доим улар билан ҳамкорликда иш олиб борадилар.

Д. Нурий. Кейинги пайтларда анжирнинг шифобахшлиги ҳақида кўп гапирилмоқда. Ўзингиз ҳам суҳбатлардан бирида шуни таъкидлаган эдингиз. Гапнинг тўғриси, одамлар бодомни мақтаб-мақтаб ўн беш сўмга, ёнғоқни мақтаб-мақтаб олти сўмга чиқариб юборишди, дея ҳазилнамо гап қиладиган бўлишди... Энди анжир ҳам анқонинг уруғи бўлиб бормоқда.

М. Мирзаев. Камроқ гапириб, кўпроқ иш қилайлик демоқчисиз-да! Тўғри! Анжир билан анор бизнинг «лаҳжа»мизга кўра, субтропик ўсимликлар турига киради. Уларни кузда кўмиб, эрта баҳорда очиш керак. Мана шу «сермашаққат» меҳнатдан қочиб, кўпгина хўжаликлар, ҳатто шахсий томорқа эгалари ҳам уларни экишга қизиқмай қўйдилар. Ўзни ишининг осонига уриш — бу жуда ёмон одат, оқибати бордан йўқ қилишга олиб келади. Одамни, тайёрига баковул бўлиб яшашга интилувчи калтафаҳм қилиб қўяди... Шунга қарамай, бу тур мевалар шуҳратини тиклаш мақсадида кейинги

йилларда анор етиштиришга мўлжалланган қатор областларда бир неча совхозлар ташкил этилди. Бу хўжаликларнинг биттадан бўлимини анжир етиштиришга йўналтириш мўлжалланмоқда. Кейинчалик алоҳида хўжаликлар ташкил этиш ниятимиз ҳам йўқ эмас.

Бу меваларнинг кўчати масаласига келсак, ҳозир даладаримизда ўн минглаб анжир, анор ниҳоллари харидорларга мунтазир.

Д. Нурий. Яқинда кўзга кўринган совет журналисти Геннадий Васильевнинг «Ўзгарувчан ва ўзгармас Америка» китоби босилиб чиқди. Унда ушбу мамлакатнинг машиналар билан тўлиб-тошган кўчалари бўйида қилинаётган деҳқончилик — қарам, ҳатто помидор етиштирилаётганлиги ҳақида ёзилади. Бу — резавор маҳсулотлар нархи кўтарилиб кетганидан эмас, одамлар табиатдан моддий-маънавий озуқа олишга интилаётганлари учун шундай қилмоқдалар, деган ғояни ўртага суради китоб муаллифи ва бир таниқли олимнинг «шаҳар деҳқончилиги»га хайрихоҳлик билан айтган гапларини мисол келтиради.

Мен бу билан айтмоқчиманки, бизлар ҳам бундан уч йилча муқаддам анчагина реалроқ бўлган «шаҳар боғдорчилиги» масаласини кўтариб чиққандик. Бу ташаббусни республика партия ва ҳукумати маъқуллади... Тошкент шаҳар ижроия комитети махсус қарорлар қабул қилди. «Шаҳримизда мевали дарахтлар экилмаган биронта квартал ва маҳалла қолмасин» деган шior ҳар куни газета саҳифаларидан тушмай турди. Афсуски, буларнинг ҳаммаси вақтинча бўлиб чиқди. Гап кўпу кўмир оз деганларидай, ҳалигача на бирон боғ-парк, на бирон кўзга ташланадиган боғ-хиёбон яратилгани йўқ. Республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам бу соҳада сезиларли силжиш бўлмапти.

М. Мирзаев. Бу силжишларнинг бўлмаётганлигига нималар сабаб эканлиги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида босилган қатор жиддий, танқидий мақолалар орқали очиб берилди. Ниҳоят, газетанинг қайта-қайта бонг уриши, айрим ўртоқларни сал хушёр торттирди шекилли, ўтган йилнинг баҳорида «қўймади-қўймади, энди бизга мевали кўчат бермасангиз бўлмайди, отахон» дея шаҳарнинг обрўли раҳбарларидан бири мана шу ерга — кабинетимга келиб ўтириб олди. Биз уларга икки қўллаб бир юз эллик мингга яқин ўрик, нок, беҳи, гилос ниҳоллари бердик.

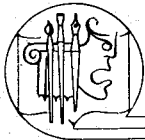
Д. Нурий. Лекин шаҳарга йил — ўн икки ой давомида тинимсиз ўтказилаётган миллионлаб мевасиз кўчатлар ичидан кундузи уларни чироқ ёқиб, қидириб тополмай-сиз... Гўё мевали дарахтлар экмаслик борасида Горзеленхоз, шаҳар Генплани маҳкамаларини эгаллаб олган бир гуруҳ «мева емасам ҳам куним ўтаверади» дейдиганлар чиқариб қўйган норасмий «қонун» ҳалигача ўз кучини йўқотгани йўқ шекилли, шунча гапларга қарамасдан бу идораларнинг иши йўналишида ҳеч қандай бурилиш бўлмапти.

М. Мирзаев. Ана шундай норасмий «қарорлар» пайини қирқадиган бирдан-бир оқилона йўл борлиги ҳақида, адашмасам, ўтган йилги чиқишларнингиздан бирида сиз ёзгандингиз: яъни шаҳарларда, умуман бутун республикада «мевали дарахтлар йили»ни эълон қилиш! Мана шундагина миллионлаб манзарали дарахтлар билан «кўмиб» юборилаётган мевали ниҳоллар бағрига шамол тегиши мумкин! Уйлайманки, боғни севувчи ҳар бир киши бу хайрли тадбирни қўллаб-қувватлаган бўлур эди.

Д. Нурий. Демак, боғлар қўйнига азалий файз қайтиши аниқ?

М. Мирзаев. Албатта! Бу кўпроқ ҳаммамизнинг бир ёқадан бош чиқариб қиладиган хатти-ҳаракатимиз, фидокорлигимизга боғлиқ!

ФАХРИДДИНОВ ТАНЛАГАН ЙЎЛ

Зайниддин тасвирий санъатда ўз йўлини, яратилажак образлари дунёсини жуда эрта топди. Ҳозир биз у ҳақда республикамизнинг тарихий мавзуда ижод қиладиган истеъодли рассомларидан бири деб, айта оламиз. Бундан беш йил илгари Ўзбекистон Архитекторлари союзининг Кўргазмалар залида ёш раъсомнинг шахсий кўргазмаси бўлиб ўтиб, унда Зайниддин 60 асарини кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола этган эди. Асарларнинг аксар қисмида ўзбек халқининг асрлар қатига сиқган бой тарихий ҳаёти, жаҳон фани ва маданияти ривожига катта улуш қўшган буюк аждодларимиз образи тасвирланган эди. Илк кўргазмадаёқ ёш раъсомнинг Урта Осиё тарихига теран қизиқиши намён бўлиб, Улуғбек, Ал-Хоразмий, ибн Сино каби сиймоларнинг образини яратиш унинг учун шунчаки қизиқиш ҳосиласи эмас, балки ҳақиқий изланишлари маҳсули сифатида таассурот қолдирган эди. Зайниддин мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ ўтмишга доир расмлар чизарди. Бадий билим юртида таҳсил жараёнида ҳам танлаган йўлидан чекинмади, ҳатто Тошкент Театр ва бадий институтини тамомлаш пайтидаги диплом ишини ҳам айнан шу мавзуга бағишлади. Диплом иши бўлмиш — «1916 йил кўзғолони» йирик полотносида у бою боёнларнинг шафқатсизлиги туйғайли оддий халққа амалдорларга нисбатан туғилган қаҳр ва ғазабни аниқ ифодалай олди. Зайниддин мазкур асарида халқ вакилларининг типик характерларини ярата олган, кўзғолончиларнинг имо-ишора ва ҳаракатларида картина ғояси дурустгина ойдинлашган. Аммо унинг тажрибасизлиги, асарда халқ кўзғолонининг ҳаракатлантирувчи кучлари ва сабабларига бир ёқлама ёндашганлиги оқибатида оммага жабр-зулм етказган ҳукмдорларнинг образи ўз аксини топмай қолган.

Баъзи ижодкорларнинг наздида ўтмиш мавзуида ижод қилиш ўта жўндек туюлади, гўёки персонаж бошига салла, эгнига тўн кийгизиб қўйиш билан ҳаммаси силлиққина кўчадигандек. Яна бошқа бирларининг фикрича, бу мавзунинг мухлислари кўпроқ, шунинг учун рассомлар ном чиқаришга ҳаракат қилармиш. Ҳамон яшаб келаётган бу ғайриижодий ёндашувнинг оқибати сизу бизга аён: миллий заминдан йироқ асарлар йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Тарихийлик замонавийликдан кўра жуда катта тайёргарлик, билим, маъсулият, энг муҳими — тарихий ҳақиқат моҳиятини пухта ўрганиб олмоқни талаб қилади. Халқ ўтмишини санъат асарида ёритаётганда жиндай лоқайдлик қилмаслик, энг майда деталларни ҳам назардан қочирмаслик зарур ҳол, чунки буларнинг ҳар биттаси давр руҳининг бузилишига олиб келади. Буни яхши англаган Зайниддин ўзи танлаган йўлнинг бутун машаққатию маъсулиятини яхши идрок этади, устоз санъаткорлар тажрибасига, илғор аъёналарга суянган ҳолда туйғуларини ранглар воситасида одамлар қалбига етказмоқда.

Қалбида юрт туйғуси сўнмаган ижодкор ҳар бир асарида ўзгача бир ҳикматни илгари суради, юртининг улуғворлигини, маданиятини элларга ёяди, туйғуси жиловланмаган одам эса шу ҳикматни уқмоққа тиришади.

Институт таҳсилдан сўнг Зайниддин Фахриддинов тобора такомиллашиб келаётган, бугунги кунда нодир саналаётган ҳунармандлар ҳақида беш картина яратди. Булар «Бешиқчи», «Тунукасоз», «Соз устаси», «Чегачи», «Тароқчи» деб аталади. Мазкур асарларнинг мавзу ва мундарижасини у Тошкент ва Бухоро ҳамда бошқа жойлардан излаб топди. Рассом бу сюжетларни бирон бир одамнинг қиёфасидан кўчириб қолмасдан, балки узоқ кузатишлари ва уларнинг бадий умумлашмасидан келиб чиққан ҳолда яратган. Айниқса, «Соз устаси» картинаси гўё жонли қиёфадан кўчирилгандек туюлади. Юксак маҳорат билан ишланган санъат асари ҳамиша кишида ана шундай таассурот қолдиради. Ҳунармандлар ҳақида ҳикоя қиладиган бу асарларни кўздан кечирининг ҳамано Фахриддиновнинг ўтмиш ҳақида фикр юрита туриб, бугунги кун ҳақида ўйлайдиган зийрак рассом эканлигини фаҳмлайсан. Дарвоқе, ота-боболаримиздан қолган бу касбларни ҳурмат ва садоқат билан давом эттираётган кишилар ташвиши, дард ва қувончларига шерик бўлганинг баробарида, улар меҳнатининг келажагини ҳам ўйлаб қоласан киши.

Зайниддиннинг дастлабки кўргазмасида менга «Улуғбек» ҳамда «Абу Али ибн Сино шогирдлари даврасида» полотнолари катта қизиқиш уйғотган эди. Ибн Синога бағишланган сюжет ёштин бино интеръерига ишланган. Композициянинг қоқ марказидан ўрин олган ибн Синонинг катта заковат соҳиби эканлиги сезилиб туради. Атрофида ўтирган шогирдларнинг нигоҳи устозга қаратилган бўлиб, уларнинг қиёфасида ранг-баранглик мавжуд. Бу мақбул, албатта. Аммо кўпгина образлар, либослар етарлича таҳлил қилинмаган. Ана шу сабабдан бош ҳолати, қадди-баст ва тўнлар безаклари тасвирида камчилик сезилади. Яна тақрор айтаман: ўтмишга мурожаат қилган ҳар бир рассом буларнинг ҳар бирига кераклича эътибор бермоғи зарур. Салгина бепарволик оқибатида полотнонинг мазмун ва бадий қимматига пугур етказиш мумкин. Зайниддин рангтаъсирда улуғ донишманд образини «Абу Али ибн Сино амир кутубхонасида» картинасида ҳам давом эттиради. Бу асарда аллома китобларга тўла жавон ёнидаги зинада ўлтириб, чироқ ёруғида мутолаа билан банд. Рассомнинг образида фозилларга хос ижодкорлик мужассамлашган ва характернинг ёруғлик ва қоронғиликка йўғрилиб ишланганлиги Рембрандт услубини ёдга солади.

Асарни яратиш жараёнида бетакрор санъаткор Рембрандт услубидан ижодий фойдалаганлигини Фахриддиновнинг ўзи ҳам тан олади. Тунги чироқларнинг нур таратиши ранглар гаммасининг муваффақиятли қишини таъминлаган. Полотнода давр руҳининг кескин ажралиб тургани кишини мафтун этади.

Ижодкорман, дегани борки, буюк юртдошлар ҳаёти йўлини халққа етказмоқчи орзу қилади. Бунинг учун ёлғиз орзунинг ўзи кифоя қилмайди, албатта. Рассом бир неча асарида Ал-Хоразмийнинг ҳаётини ёритишга уринади. Сиз ҳам, бу сиймонинг жаҳон фани тараққийсига бебаҳо улуш қўшганини биласиз. Зайниддинга қадар рангтасвирда жаҳонга донг таратган хоразмлик бу алломанинг образи унча-мунча ёритилган. Улкан сиймонинг мадрасадаги фаолияти акс этган композицияда хорижлик олимлар (бу асарда типиклашган образларнинг шакли-шамойили ва кийим-кечагидан маълум) Ал-Хоразмийнинг изоҳларига қулоқ осганлар. Бош қаҳрамоннинг ортида вақтнинг аниқ ўлчов асбоби жойлаштирилган. Ҳаракатлар, ҳолатлар, кийимлар турли-туман ишланган. Булардан кўринадики, рассом кўп қиёфали композициялар ишлашнинг етарлича ҳадисини олмоқда. Бироқ рассомда таассуротлар камлигидан айрим образларнинг ботиний олами тақомилига етмагани кўзга сал-пал бўлса-да, сезилиб туради.

Ириқ шахсларнинг фаолиятини битта асарда лўнда, тўлақонли ёритиш қийин эканлигини тан олишимиз керак. Ал-Хоразмийнинг олис сафарга отланаётгани лаҳзаси «Олис сафар арафасида» картинасида ўз ифодасини топган. Устозлари бўлғуси сафарнинг йўналишини харитадан курсатиб туради. Айтиш жоизки, Зайниддин ҳамшиша бир хилликдан қочади, ҳамшиша янги ифодалар топа олади. Композиция нафақат образларнинг ҳар бирига характерли аспектда ёндашганлиги, ҳаракатларнинг турфалигию ракурслар, ҳолатларнинг типиклиги билан эмас, тасвирланган предметларнинг (китоблар, кўзалар, турли ўлчов асбоблари) кўламдорлиги билан ҳам қизиқарлидир. Бу полотнода рангтасвирга хос жонли лавҳалар талайгина топилади. Айниқса, юкни кўтариб бораётган одам образи жуда ажойиб чиққан. Картинанинг олд қисмида тасвирланиб, бир қўлида китоб, бошқасида ўлчов асбобларини ушлаган сарғиш ёмғирпўшли шогирдининг, ўртаосиёликларга хос қиёфага эга қарвончиларнинг типик ижроси ҳам табрикка сазовордир. Шубҳасизки, Фахриддинов бу закийнинг ҳаётини синчиклаб ўрганган, давр тўфонларини ҳис қила олган, ўша даврдаги илмий ускуналар ва донишнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қиладиган китоблар билан яхшироқ танишганлиги асарнинг юксак савияда ижро этилишига сабаб бўлган.

Сўнги йилларда портрет жанри кенг қулоч отмоқда. Аммо, портретларнинг ҳаммаси ҳам бир савияда чиқяпти, деб бўлмайди. Зайниддин бу жанрда ҳам ўзига хос ифода услубини топа билган; улғу қомусчи олимнинг ёлғиз, мушоҳада қиладиган чоғини тасвир объекти қилиб олган. Ал-Хоразмийнинг орқа фонидан унча бўлган дунёнинг тузилиши хусусидаги тушунча (сайёрамизнинг улкан ҳўкиз шохи устида турганлиги) ва алломанинг сайёранинг улкан шар шаклида эканлигини эътироф этгани мужассамлашган. Рассомнинг ижодий мақсади эса томошабинга жуда теран етказилган. У, Урта Осиё тарихида ўчмас из қолдирган яна бир аллома — файласуф, шоир, мусоқачи, мусиқашунос Форобийнинг образини ҳам яратди.

Рассомнинг ижодий диапозони анча кенг. У замонавий мавзуга ҳам мурожаат қилиб туради. Долғали давримизни рангтасвирда ифодалашда у пешқадам мусаввирлар сафидан ўрин олди дейишга ҳақимиз. «Ҳаёт мантқиқи» полотноси унинг ижодидаги сара асарлар сирасига қиради. Рассом яратажак ҳар бир образи устида эринмай тер тўқади. Шунинг учун унинг асарлари пухта бўлиб, гоё ва образларнинг ишончли чиқишини таъминламоқда. Фахриддинов бу асарида ҳам тарихий мавзуга садоқати зўрлигини яна бир бор намоён қилади. Бу полотнода бировга меҳр кўргазмайдиган ҳукмдор, иззат-нафсини қондириш йўлида жирканч қабиҳликлардан ҳам тоймайдиган, боз устига бегона қўшинларнинг ғалабасига ғаразгўйлик қиладиган, куюнчаклик ва ғам нелигидан бутунлай маҳрум фармонбардор образига рассом олим ва шоир, санъат ва фанда шухрат топган, мамлакатининг гуллаб-яшнашига доимо қайғурадиган, фаровонлик, тинчлик ва дўстлик ҳақида ўйлайдиган донишманднинг образини қарама-қарши қўяди.

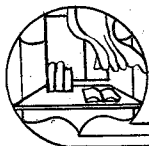
Республикамизнинг инқилоб йилларидаги ҳаёти «Бухорода инқилоб байрами», «Сув ҳақида орзу» каби асарларида ўз ифодасини топгандир. Бундан ташқари «Байрам куни», «Ерёнғоқ йиғиш» картиналари ҳам Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши мавзусига бағишланган. Машҳур актриса Сора Эшонтўраеванинг рангтасвирдаги илк ижодий портретини Зайниддин Фахриддинов яратишга муваффақ бўлди. Севимли актриса бу асарда кўп йиллардан буён Ҳамза номидаги академик театрда ижро этган образлари фонидан кўз олдингизда намоён бўлади. Актриса ҳақидаги композициянинг теранлиги баробарида сюжет йўналиши ҳам рангтасвирда ноодатийдир.

Мана ўн йилдирки, З. Фахриддинов ўз ижодий малакасини мустақил равишда бойитиб бормоқда. Шуниси ажойибки, у лирик асарларида ҳам, масалан, «Лирика» триптихидаги образлар ҳам ўтмишдан олинган бўлса-да, бугунги кун ҳақида мушоҳада юритишга ундайди.

Зайниддин Фахриддиновнинг танлаган йўли бугунги кунда долзарбдир. Она юрт тарихини ифодалаш ҳамма ижодкорлар учун қизиқарли, аммо бунинг уддасидан чиқиш ҳаммининг қўлидан келавермайди. Ёш рассомнинг тарихий мавзуга содиқлигини қувватлаш керак, негаки, яхши ифода йўсини келгусида унинг бақувват асарлар яратишига асос беради.

Рафаэл ТОҚТОШ,
санъатшунослик доктори

ИШОНЧИМ, ИМОНИМ, ОЛҚИШИМ—ҲАҚИҚАТ!

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ШОИРАСИ, СОЦИАЛИСТИК МЕХНАТ ҚАҲРАМОНИ
ЗУЛФИЯ БИЛАН СУҲБАТ

— Зулфия опа, тўғриси айтсам, ҳозир шеър, фақат сизнинг шеърларингиздан ўқигим келяпти.

...Мисрага далалар нафаси шовуллаб кирмаса,
Инсонлар юраги ловуллаб турмаса,
На давр,
на меҳнат,
на шодлик қаламни сурмаса,
Бир пулдир меҳнату дарду шеър,
тун умри.

Ўқийман, ўйлаб ҳам турмайин
Йиртаман парчалаб...

Мана бу бошқа бир шеърингиздан:

Яшашни куёшга ўхшатсам кўзларим қамашмас,
Шуълаю ёғувчи юлдузлар шарросин сезаман теграмда.
Дил ҳеч он тойганмас,
Имондан адашмас
На шодлик,
На ғурбат қуюндай ёприлиб келганда...

— Бир пасда алланечук бўлиб кетаман. Шеърнинг изтироби ҳам, қувончи ҳам қанотли: кўтариб юборади одамни. Бир жиҳатдан тўғри айтасан, шоир ҳақида минг тавсиф эшитгандан кўра унинг шеърдан ўқисанг, яхлитроқ тасаввур оласан. Чунки ҳеч ким ўзидан баланд ҳам, паст ҳам ёза олмайди. Шеър — шоирнинг жонли сурати, қалби, ақли кўринадиган кўзгу. Тожикистон, Озарбайжонда сафарда бўлганимда, қардошларимизнинг бир одатига қойил қоламан. Дастурхонни шеър билан ёзишиб, шеър билан йиғишади. Навоий, Фузулий, Ҳофиз — бирин-кетин даврани тўлдираверади. Майда-чуйда туйғулар сенга асло яқин келолмайди. Рўҳинг юксалаверади, юксалаверади... Ўзингни ҳар яхшиликка қодир, кучли сезасан! Бизда шундай эмаслиги ҳамиша мени оғринтиради.

— Келинг, бўлмаса Сизнинг шоир, инсон сифатидаги мана шундай қувончларингиз, оғриқларингиз ҳақида гаплашамиз. Агар расмийроқ қилиб айтадиган бўлсак, ҳаёт ва ижоддаги қаноатларингиз тўғрисида.

Мен биламан: Сиз доим ёшлар ижодини синчковлик билан, яна меҳр билан кузатиб борасиз. Зебо Мирзоева исмли бир университет талабасининг «Ёшлик» журналида эълон қилинган илк машқларини ўқиб: «Туйғулари бир самимий-ей», — деб қувонганингиздан хабарим бор. Ҳозир илк сўзи билан ихлос уйғотаётган Зебога ўхшаш ижодкорлар кўп. Бироқ шеърнинг жамиятдаги бурчини ҳар ким ҳар хил англайди. Бирови «ўзим учун ёзаман» деса, ўзгаси яна бошқача фикрлайди.

Зулфия опа, халқимиз Сизнинг қвонингизни илк бор жуда мураккаб давр — 30-йилларда эшитган эди. Сиз ўша пайтлари шеърининг вазифасини нимадан иборат деб билгансиз?

— Шеър, умуман, санъат турларининг барчаси ҳам сув, ҳаво, тупроқ, нур янглиғ инсоният эҳтиёжини қондирадиган манба бўлиши зарур. Фақат биттаси моддий, биттаси маънавий қувват беради, холос. Шеър бўлолмаган тизма, нўноқ қаламқаш кўли билан қоғозга чизилган ясама куёш, ҳаво ёки сувсиз дарё, ҳосилсиз тупроқдир. Мен ҳам буни бирданига англадим, дея олмайман. Эскиликка қарши кураш, янгича меҳнат жараёнида янги фикрли инсоннинг шаклланиши — хуллас, теграмда мийг бир турланиш, тебранишлар билан ҳаёт қайнарди. Шу инқилобий лаҳзалар бағрида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирийлар бошлаган катта йўл давомида Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Уйғун, Усмон Носир, Ғайратий, Шайхзода, Миртемир, Ойдин билан бошқача рўх, бошқача сўзли янги ижодкор авлод дунёга келди. Мен ана шу даврдаги яловли шеърятимиз садоларини тинглаб, улардан сабоқ олиб тутдим чоғи. Адабиётга кириб келган давримнинг ташишу севинчлари, шунингдек, талаблари ҳам беҳад улкан, мен эса бу улканликлар қошида жуда-жуда ёш эдим. Шунинг учун «Турксиб йўлларида», «Нима бизга Америка?!» каби шеърлар яратилган ўша Вақт тарозисига солиб кўрганимда ҳам, бугунги кун нуқтаи назаридан ҳам илк машқларимдан сира кўнглим тўлмайди. Яқинда чоп этилган уч жилдлик «Танланган асарларим» биринчи тўпламимдан намуна учун бир-иккита демаса, деярли, ҳеч нарса киритмадим.

Юқорида айтганимдай, ўзи дунёга келган Давр Сўзини пичирлаб эмас, ҳайқириб, ёниб айта олган шеърятгина чинакам ижод бўлади.

— Илк ижодингиздаги «Баҳор кечаси», «Баҳор», «Муҳаббат тонги кулганда» номли шеърларингизда чиройли лирик парчалар бўлса ҳам, «Буюр, Ватан», «Қурдош қизга», «Октябрь» каби шеърларингиз менга бир ёқламадай туюлади. Гўё Сиз уларни ҳаётнинг фақат қуёш тушиб турган жойларини кўриб ёзгандайсиз...

— Йўқ, сен бунга атайлаб қилинган деб ўйлама. Мен ҳеч қачон ўзим бир хил ҳис қилиб, фикрлаб, қоғозга бошқача туширган эмасман. Ҳаётни нур аралаш кўрган бўлсам, бу менинг ўша пайтлардаги шахсий турмушимга монанд. Биласанми, ота-онам, акаларим ниҳоятда яхши инсонлар эди. Уларнинг севгиси, эркалашлари, ҳаётимда борлиги доим кўнглимни кўтарарди. Яна тақдир мени Ҳамид Олимжондай ҳассос бир қалб эгасига дуч этди. Турмушга мен ана шу бахтим даричаси орқали қараган бўлишим табиий. Бир ёқламалик ҳозир сен билган, таниган ў з л и г и м д а н чекинишим эмас, балки, ўша туфайлидир.

— Ижодингиз билан шуғулланувчи адабиётшунослар орасида «Ҳамид Олимжондан жудодлик — Зулфия шеърятининг йўналишини кескин ўзгартирди» деган фикр бор. Улар қисман ҳақдорлар, лекин мен бу фикрни тўлалигича қабул қилолмайман. Мабодо, Ҳамид Олимжон ўша бахтсиз ҳодисадан омон қолганда, Сизнинг жонингизга уруш оловларидан ёнғин туташмасмиди? Сўзингиз, созингиз ўзгармасмиди?

— Сен шуни билгинки, инсон чинакам хатар билан юзма-юз келмагунча, ўзининг нимага қодирлигини яхши билмайди. Мустамлака мамлакатларни олиб кўрайлик: эксплуататор қарам халқнинг қорнини сал-пал тўқ қилиб қўйса бас, омма бир амаллаб кун ўтказиб юраверади. Қачонки, уларнинг кун кечириш имкониятларини бутунлай чеклаб қўйгач, у бош кўтаради. Улуғ Ватан урушининг дастлабки кунлари ана шунақа қуллик хавфини яққол кўрсатиб қўйди. Сен ҳеч уруш даври кишиларининг суратига диққат қилганмисан? Кўзларини эсла: учкун сачратади. Халқимиз бирданига шундай кучли бўлиб кетди. Қаламию қисматини халқ тақдири билан боғлаган шоир эса бундай пайтда жунбушга келиши турган гап. «Ҳижрон кунларида» китобим Ҳамид Олимжон ҳалокатигача наشريётга топширилган эди. Ҳатто, ўша китобнинг корректурасини ўқиб ўтириб, тушган суратимиз ҳам бор.

Менинг жонимга урушинг илк портлашлариданоқ ўт кетган эди. Ўз ғамимни эса, арслондай умр йўлдошлари, йигит етилган ўғлонлари ўрнига бир парча совуқ қорахатни бағрига босиб қолаверган аёлларимиз кулфатининг бир бўлаги деб қабул қилганман, холос...

— Узр, мен Сизга урумингизнинг куюк дамларини эслатдим...

— Бекажон, одам унутганини «эслатдинг» дейди. Мен эса сира ҳам унутмаганман. Умуман, инсон ўзи ўтган йўлга ҳаёлан тез-тез қайрилиб, уни одимлаб турса, ёмон бўлмайди. Мана, юқорида Ойдин опани, Миртемирни тилга олдим. Юраги тўла яхшилик эди уларнинг. Босган изларида жуда ажойиб китоблар билан бирга инсонга қанча меҳр, қанча муҳаббат қолди. Улар нечаларга тиргак бўлди, мадад-мадор бўлди. Болалар адабиётига асос солган Зафар Диёр деган шоиримиз бор эди. Негадир улар ва уларга ўхшаган совет адабиёти тарихида ўз саҳифалари, ўз ўрни бор бир неча ижодкорларимизни камроқ хотирлаётгандаймиз. Ахир, хотира — бугуннинг бир қисми, бажаришимиз заруратга айланган бурчларимиздан бири.

— Яна бир нарсани сўрагим келди. Урушдан кейинги ижод саҳифаларингизда, айниқса, 50-йилларнинг охири, 60-йиллардан бошлаб тўхталиш, қайтиш деярли кўринмайди. Фикрингиз тобора кенгайиб, унинг тасвири тиққ тортиб борган. Маълумки, оила ижодкор аёлнинг жуда кўп вақтини олади, ўқиш, ўрганиш, ўз устида ишлаш имкониятларини еиди. Натижада дурустгина сўз айтиб юрганларнинг аксарияти «ўзидан кўпайгач», ижодкор сифатида кичрая бошлайди. Мардроклар кўзини «чирт» юлиб, адабиётни ташлаб кетади, бундайроқлари, баҳоли кудрат ёзиб юраверади. Балки, ёлғизлик Сизга чинакам шеър бергандир? Балки, бу ёзувчи, шоир аёл учун керакдир? Нима деб ўйлайсиз?

— Сенга Герценнинг битта гапини айтай: «Танҳо одам ҳаёти, қанчалик таъминланганидан қатъий назар, қашшоқликдан иборатдир». Лев Николаевич Толстойда ҳам шунга эгиз фикр бор: «Ўз уйида бахтли бўлган кишигина бахтлидир», дейди у. Мен тоқ яшашни аёл тугул, ҳатто қушларга ҳам раво кўрмайман. Сен болаларимнинг отаси билан бирга кечирган кунларим шодлигини тасаввур қила олармикансан?! Қанчалар эъзозлар эди у мени, мен қанчалар ардоқлардим, борлигидан қанчалар севинардим, қанчалар суянардим унга. Ихтиёримда бўлса, шамолни раво кўрмас эдим-ку. Қўйлагини ювсам, дорга ёлғиз илиб қўйгим келмасди, худди якка ўзи қолаётгандек ташвишланардим. Ижодкор аёлга оила, ҳурматли, муҳаббатли оила ҳеч қачон халал бермайди. Фақат ундан икки ҳисса кўп фидойилик талаб қилади. Агар кимнинг юраги шундай катта фидойиликка қодир бўлмаса, биттасидан воз кечгани маъқул. Табиийки, мен она сифатида ҳеч кимга оила, фарзандларидан кечишни зинҳор маслаҳат бермайман.

Ўзимга келсам, Ҳамид Олимжондан сўнг унинг катта оиласига бош бўлиб қолдим. Оқила, файзли аям (қайнонам), улар тарбиясини олган фарзандлар, ўзимнинг иккита ёдгорим — қувончларим билан барча ташвишга бас келдим, чоғи.

Шоир осон яшаса, яхши ёза олмаслиги мумкин. Ижодимда агар ўша даврларда олға силжиш бўлса, бу енгил яшамаганимнинг ифодаси.

— Мен саёзроқ ўйларканман-да, бўлмаса... Ахир Сиздан кейинги шоирларнинг энг талантлари ҳам катта минбарларга чиқиб кета олмапти-ку. Шундай бўлмаётганига маълум даражада турмуш икир-чикирлари сабабми дейман-да...

— Кел, яхшиси бу ўринда шоир-шоира деб ажратиб ўтирмайлик. Талант, иқтидор билан ёзилган шеърларимиз, нега катта минбарларга чиқа олмаётгани ҳақида бўлса бошқа гап. Менимча, оқсаб — таржимода. Таржимон қаламидан кўп асарларимиз хиралашиб чиқаяпти, фикри, оҳанги тўлалигича кўча олмайди. Демак, мутасадди ўртоқлар бу масала учун астойдил жон куйдиришлари, жон койитишлари керак. Утган йили Ёзувчилар союзи Тошкентга барча республикалардан таржимонларни таклиф қилиб йиғилиш ўтказди. Юзма-юз суҳбатлашиб, фикрлашиб — яхши таржима йўлида хайрли қадам, албатта. Барибир, таржимага тақдим этиладиган асарлар, ким

ёзишдан қатъий назар, ёши, унвони, мансабига қарамай, Союзимизда муҳокама этилиши, сараланиши, олдиндан планлаштирилиши шарт. Халқимизнинг ўтмиши, бугуни, руҳини тилимизни биладиган таржимонларни ишга жалб этишнинг яна бошқа имконларини излаб топмоқ зарур. Бу у қадар қийин иш эмас. Яхши асарлар йўли фақат ўз халқи доирасида тугаб қолмаслиги керак.

— Йўл ҳақидаги гапингиз яна бир саволни етқалаб келди. Сиз турли муҳим воқеалар муносабати билан турли делегациялар составида жуда кўп чет мамлакатларда бўлдингиз.

Лекин Сизнинг сафар шеърларингиз кўпчиликни кўради, туркум-туркум эмас, алоҳида. Яна бу шеърларда ўзга юрт, унинг кишилари бир восита, холос. Фикр ўзагида эса ўз халқимиз ўй-хаёллари ётади. Шундай экан, бу сафарларни шоир ижодида кучли бир туртки сифатида қабул қила оласизми? Мана, машҳур халқ бахшиларига келсак... Улар бир умр қафтдай қишлоқдан четга чиқмай яшаган бўлишлари мумкин. Лекин ноёб дostonлар қолдирганлар...

— «Сафар шеърларингизда ўзга юрт бир восита, ўзагида ўзимизнинг олам» — дейсан. Мен чет элларнинг кўчаси, дўконлари ҳақида ахборотлар берувчи шеърларни ёқтирмайман. Ўз қувончу ташвишларимизга эшлик кўрмасам, сафаримда бир мисра ҳам ёзилмайди. Лекин мен ижодкор оёғи етиши имкони бўлган жойга тасавур қанотида бориб юрмаслик керак деб ўйлайман. Борсанг, ўз кўзинг билан кўрсанг, ўша халқни озми-кўлими биласан. Масалан, мен ўзим, меҳнат қилувчи жафокаш халқ қалби доим гўзал, эзгу истаклар, некбин ниятларга тўла эканини биламан. Уруш ва ҳар хил қабохат келтирувчилар гапларини минг бир қобиққа ўраб айтаётган минг бир сиёсатдонлар эканини ҳам биламан. Шу билишнинг ўзи кенгайтирмайдими ижодкор дунёсини?

Фольклор масаласига келсак:

Ёшларин оқизиб, музлар йиғлади,
Сочларини ёйиб, кузлар йиғлади...

каби гоҳ ўлдириб, гоҳ тирилтирадиган мисраларга мен ҳам мафтунман. Лекин халқ дostonлари — неча замон, неча авлод бахшиларининг биргаликдаги аҳил меҳнати мевасидир. Бир авлод ўзидан олдингилар сўзини бойитган, кемтигини тўлдирган. Агар бизнинг шеърятимизда ҳам рад этиш, тонишдан кўра шундай давомийлик, бойитиб, чуқурлаштириб бориш кўпроқ бўлганда эди!..

Дoston, эртак, хуллас, халқ оғзаки ижодининг барча турлари ниҳоятда таъсирчан. Инсон сезгиларига тез урилади. Қани эди, ўрта мактабларимизда фольклор ўргатилишига кўпроқ эътибор берилса, янги тузилаётган программа ва дарсликларда кенгроқ ўрин ажратилса... Ҳозир дostonларни ёзиб олиш, айнан эшиттириш учун юз хил имконлар бор. А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти, Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институти олимлари тўплаган, ишлаган материаллар қанча! Бу меҳнатларга Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Тўра Мирзаев каби заҳматкашларнинг кўп йиллари сарф бўлган. Халқ учун тўплаган бойлик унинг маънавияти йўлида сарфланиши керак. Биз мактабларда касб-ҳунар ҳақида кўпроқ ўқитиб, унинг маънавий дунёсини бир оз оқсатмаймизмикин? Улкан ёзувчимиз Чингиз Айтматов «Литературная газета» саҳифаларидаги суҳбатида «Бугунги ёшлар орасида зерикаман» тарзида гапирганда элларнинг ҳаммасини эмас, маънавий дунёси қашшоқлашганларини назарда тутган бўлса керак. Албатта, битта фольклорни ўқитиш билан боланинг дунёқараши гўзаллашиб кетавермайди-ю, лекин бор имкониятлардан нега фойдаланмаймиз?!

— Зулфия опа, шу ўринда ўқиш-ўқитишга доир яна бир масала ҳақида фикрингизни билишни истайман. Сиз эски ўзбек ёзувини жуда яхши биласиз, шу ёзувдаги китобларимизни аслида ўқийверасиз. Лекин адабиётга алоқадор одамларнинг ҳаммаси ҳам бу ёзувни билишмайди. Шунинг учун, Сиз айтмоқчи кўп китоб, қўлёмаларни улар кўзи билан кўролмай, тасавури билан пай-паслайди. Мактабларда эски ёзув ўқитилса, ана шу муаммони ҳал этишга киришилган бўлмасмиди?

— Мактабларда ўқиш, ўргатиш учун имконият торлик қилар. Лекин университет ва институтларнинг тарих, филология факультетларида эски ёзув асосий фан сифатида талабчанлик билан ўргатилса, ёмон бўлмайди. Бу гапимнинг чекланган тушунчали айрим кишилар ўзгача шарҳлаб юбормаслиги учун айтиб қўяй: бу ёзувда, яъни араб алифбосида бизнинг ва жаммики туркий халқларнинг тарихи, адабиёти битилгани учун ҳам ўрганишимиз зарур. Яхшиямки, уларнинг кўплари рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган. Лекин ҳаммаси эмас-да. Ҳар бир тарихчи, адабиётчи эса, тарихни гапирётганда нимани рад этиб, нимани ёқлаётганини тахминий ёки кўр-кўрона эмас, ўқиб, билиб, илмий асосда исботлаши, кўпчиликка шу асосли сўзни айтиши зарур.

— Сизнинг кўп шеърларингизда катта гражданлик билан майин лирика уйғунлиги бор. Ҳолбуки, айрим лирик шоирларда фикр чекланган бўлади, каттароқ гап айтмоқчи бўлганларники поэтик қашшоқроқ чиқади. Сизда икковининг уйғунлиги қандай кечади?

— Бу уйғунлик шеърятнинг жон томири. Леся Украинкани ўқигансан-а?

— Ҳа, таржима қилишга ҳам уриниб кўрганман:

Тошга бошин уриб бўкирган
Тўлқинларга сен йўл кўрсатдинг.
Элимизни эзар қора ғам,
Ёлбораман, чора ўргатгин,
Қандай озод этамиз ҳақни,
Қандай янги дунё кураимиз,
Танитамиз ўзига халқни?!...

— Яхши ўзбекчалаштиргансан. Таржима билан ҳам шуғулланиб тур!

Доим шундай яхши шоирларни таржима қилиш керак, лекин уни таъминот манбаига айлантмаслик зарур. «Иқтисоддан сал қийналиб, бу шоирни ўзбекчага ўғирдим, ўзи тузук ёзолмайди» деган гаплар қўлоғингга чалинганми? Лекин виждоннинг қийналгани моддий қийинчиликдан енгил эмас-ку!

Ҳа, Леся Украинканинг шеъри тўғрисида... Кўрдингми, эрксизликда эзилган ўтмиш Украинасининг қора дардини қандай эҳтиросли айта олган. Анна Ахматовани қанақа шоира дердинг? Марина

Цветаевани-чи? Фафур Фуломни-чи? «Мен яхудийман», «Соғиниш» шеърларини эсла. Уларда қай бири устун? Фикрми, поэтикасими? Шоир чин гражддан сўзини санъат даражасига кўтариб айта олсагина, уни шеърятга етиб келди, деб ҳисобласа бўлади. Поэтик қашшоқ фикр ҳали ҳайкалтарош қўлига олмаган, аммо йўнишга мўлжаллаган тош. Фикрсиз чиройли сўзлар тизмаси эса, қоғозгул, фақат сумбати бор, атри-да, нафаси-да, йўқ.

Агар мен шеърларимда озми-кўпми икковининг уйғунлигига эришган бўлсам; ўша лаҳзаларда шоир эканман, деб қувонсам арзийди. Лекин мен ҳеч қачон фикрни бирор шаклга атайлаб уриниб солган эмасман.

— Биламан, кўп шеърларингизни бир зарб билан ёзганингизни эшитганман. Лекин мен ўша шеърларингизнинг ҳам қораламаларини кўрганман, сўнгги нуқта қўйилгунча, неча бор ўчирилиб, неча бор янгидан бошланган сатрлар...

— Шеърингни бировга ўқидилгми ё имзонгни қўйиб, эълон қилдингми, унинг ҳар бир сўзига жавобгарсан. Буюртма билан ёзилганми, бирор санага аталганми — фарқи йўқ, бу сабаблар шеърга ҳеч қандай имтиёз бера олмайди. Афсуски, бизда баъзи қаламқашларда шу масъуллик йўқ, айниқса, пахта терими мавсумида радио, телевизорда пойинтар-сойинтар тизмалар кўп ўқилади. Орасида «пахта», «азамат пахтакор», «хирмон»га ўхшаш сўзлар бўлса, муҳаррирлар ҳам бемалол текстга имзо чекиб, эфир, кўрсатувга йўл очиб беришаверади. Буни ҳамма тинглайди, лекин биров эътибор бериб ўтирмайди, жуда борса, «ҳа, мавсумда керак экан-да», деб қўя қолади. Аслида бундай тизмалар шеърятга ҳам, деҳқонга ҳам керак эмас. Деҳқон оддий, пардозсиз бўлса ҳам, бир оғиз рост сўзга интиқ. Кейинги пайтда адабиётимизда ғоявийлик масаласида жон кўйдиришлар бўляпти. Мантиқ йўқ жойда ғоя бўлмайди. Мантиғи бор асарнинг қандайдир ғояси бўлади, у ниманидир ёқлайди, ниманидир рад этади. Мен бу билан мантиғи бўлса бас, биз бу ғояни қабул қилаверамиз демоқчи эмасман. Бизнинг марксча-ленинча ғоямиз партиявийлик, халқчиллик, юксак бадийлик билан белгиланади, албатта.

Назм гарчанд инсон руҳини юксалтирса ҳам, ҳаёлий, самовий тушунча эмас — ер дардларидан, ерни тинглаб туғилади, демек, ер фарзанди. Шундай экан, у учун алоҳида бир чеккада ажратиб қўйилган сўзхона йўқ. Боридан олаверади. Лекин шуни унутмаслик керакки, тилимизнинг имкони-ятлари жуда кенг. Сатрингни суратлантирган сўзларни бошқаси билан алмаштириб бўлмагунча ўзга вариантларини қўйиб кўравериш керак. Шеърятда тилга эътиборсизлик — кўпсўзлик иллатини ҳам келтириб чиқаради. Кўп сўз шоир фикрини ёйиб юборади, натижада унинг кучини заифлаштиради.

Тилга эътиборсизлик яна мавҳумлик, сунъий шеър ясаш ҳолатларини яратади. Ахир, бугун ёзаётган ғазалларини ҳам атайдан архаик сўзлар билан «безатаётган» арузлик бор-ку...

— Сиз эса Жаҳон отин Увайсийга аталган «Кўнгил тоғ ўлди, тоғ ўлди» шеърингизда деярли архаик сўзларни ишлатмагансиз.

«Билурмен, ҳасрату ғам таҳ-батаҳ бизнинг ғазалларда,
Нечунким, эл учун зиндон эди дунё азалларда,
Ҳақиқат ҳам, адолат ҳам очарди юз масалларда...»

Арузда шундай ёза оларкансиз-ку, нега бошқа гал ҳеч қаламингизни синаб кўрмагансиз? Жуда яхши кўрасиз-ку классик адабиётимизни, Лутфий, Фузулийни қўлингиздан қўймайсиз...

— Классик адабиётдан бебаҳра ижодкор — илдизи йўқ, шундоққина ерга суқиб қўйилган қуруқ оғоч!

«Кўнгил тоғ ўлди...» бир ёзилди-да энди. Назариясини биламан деб ҳуда-беҳудага арузни ҳам қийнавериш шарт эмасдир... Ҳолбуки, бизда «қулибдир»га «келибдир» жуфтланиб, «ғазэл» деган чиройли сўз остида эълон қилинаётган нарсалар оз эмас.

Аслида, аруз жуда юксак санъатни талаб қилади, ўта нозик таъбни сўрайди. Яна бир нарсани айтايки, арузда ёзиш учун ижодкор барибир маълум даражада Сўзини қолипга солиши зарур — қонуниятни шундай.

— Асли ўзи ижодкор руҳан эркин бўлгани, қолипларга сиғолмай юргани яхшику-я...

— Бу — ҳеч кимнинг гапини тингламай, бебошлик қилиш керак, дегани эмас...

— Мен ҳам айнан Сиз айтгандай қабул қиляпман. Барибир ижодкор ҳаммани тинглаши керак, лекин асарлар ўзига минг хил рангда ёрлик тақиб борса ҳам, шу элақдан ўтмайди. Ҳақиқий санъат асарлари ҳеч несиз юпун борса ҳам ўтаверади. Энг муҳими — яхши ёзиш! Шеърятни баҳолайдиган ҳақамларнинг одиллиги битта шоир учун эмас, адабиётимиз равнақи учун керак. Айниқса, кечикмасдан ўз вақтида ҳақоний берилган баҳога не етсин!

Мен, масалан, ҳали адабиёт учун арзирли иш қилмаган, бурчларим елкамда турган бўлса ҳам, шундай танқидчиларнинг гапига ҳеч қачон қулоқ солишни истамасдим.

— Бекордан бекорға тутам, энг ҳаққоний ҳакам — Вақт. Пайти келганда, элаб ташлайверади, ёмон асарлар ўзига минг хил рангда ёрлик тақиб борса ҳам, шу элақдан ўтмайди. Ҳақиқий санъат асарлари ҳеч несиз юпун борса ҳам ўтаверади. Энг муҳими — яхши ёзиш! Шеърятни баҳолайдиган ҳақамларнинг одиллиги битта шоир учун эмас, адабиётимиз равнақи учун керак. Айниқса, кечикмасдан ўз вақтида ҳаққоний берилган баҳога не етсин!

Баъзан қандайдир илинжлар билан шоирнинг нуқтадек ютуғини шиширадилар, шишираверадилар, натижада унинг ўзи ҳам шунга ишониб қолади. Уйлаб кўр энди: — кимга наф, кимга зиён?! Кечиккан танқид ҳам қишда — кутилганда ёғмай, баҳорда ўрик гуллаганда гупиллатиб урган қордек кераксиз.

— Зулфия опа, шу ўринда дўстларингизни эслагим келди: Николай Тихонов, Қайсин Қулиев, Мустай Карим, Расул Ҳамзатов, Эди Огнецвет, Марварид Дилбозий, Михаил Дудин, Анатолий Сафронов, Фотиҳ Ниёзий... Сизнинг улар билан худди бадий асарлардек ўқиладиган ёзишмаларингиз бор. Мақтубларингиз бирам самимий, бунинг устига, адабиётнинг йирик масалалари, янги асарлари хусусида гап кетади. Сизнинг энг яхши танқидчиларингиз бошида уларнинг исми тургандек, назаримда. Ҳаммаси узоқ йиллик кадрдонларингиз, ҳавасим келади Сизга, қандай, қачон боғланган бу ришталар?

Мана, биз матбуотда ўқиб, исмию бир-иккита асарини билганимизни ҳисобга олмасак, қардош республикалардаги тенгдош ижодкорлар билан деярли алоқамиз йўқ.

— Мана, ҳалиги ижодкорга йўл юрмоқ заруратми деган саволингга ўзинг жавоб қилдинг. Мен дўстларимни шеър узидан юрган йўлларимда топганман. Шеър берган шодликларни бирга баҳам кўрганмиз. Дўстлигимиз таржимаи ҳоли фақат шодликлардангина иборат ҳам эмас, керак бўлганда бир-биримизга оға-сингил, опа-укадек тиргак бўлдик. Уларнинг кўпи катта қамровли ижодкорлар. Дўстларим билан юзма-юз суҳбатлар, телефонда, хат орқали дийдорлашишлар ҳар доим менга кўп нарса берган, ўргатган. Бироқ шоирга алломаси ҳам шеър ёзишни, Ватан, халқни севишни ўргата олмайди. Бу дард, бу муҳаббат унинг ўз юраги тубидан илдиз отиб, кўкариб чиқиши шарт. Шу жиҳатдан кимдир менда дўстларимга эргашиб Ватан, халқ мавзуларидаги шеърлари кўпайди, деб ўйласа, янглишади. Дўстлигимизни эса ниҳоятда қадрлайман, кўнглимда дўстликка худди муҳаббатга этиқодимдек мустаҳкам этиқодим бор. Шу боис дўстликка хиёнатни сезсам, кўнглим музлайди, сира-сира кечиролмайман.

Қардошларимиздаги тенгдошларинг билан муносабат ўрнатиш ҳақида хоҳишинг эса, амалга оширилиши зарур бўлган иш. Бизда бир бепарволикми, камчиликми бор; адабий анжуманлар билан боғлиқ бўлган сафарларга доим бир рўйхатдаги одамлар жўнатилади. Ҳолбуки, эгаллаган лавозимидан қатъий назар, барча талантларга бирдай назар зарур, талантдилар ҳеч қачон бириккинчисига ҳалақит бермайди.

Адабиётдаги айирмакашлик, айниқса, истеъдодли кишиларга нисбатан совуққонлик, адабиётимиз равнақиға, сифатига салбий таъсир қилади, буни ҳеч унутмаслик зарур.

— Зулфия оша, «Танланган асарлар»ингизнинг биринчи, иккинчи жилди — «Шалола», «Мушоира»да асосан шеърлар, дostonлар, таржима асарлар жамланган, учинчиси — «Камалак»ка эса хотиралар, адабий танқидий ва бошқа тинчлик, дўстлик каби ўлмас мавзудаги йирик мақолаларингизни киритдингиз. Аслида бисотингизда мақолалар жуда кўп экан, Сиз уларни неча бор сараладингиз, қолгани қолаверди. Уша пайтда Шоир публицистика билан шуғулланиши керакми, йўқми?— деб ўйлагандим...

— Керак, ўз ўрнида жуда керак. Лекин «Кўёш уйғониб, шабнам кўтарилганда, қизлар кўшиқ айтиб, далага отланишди» каби чучмал гапларни ёзишга вақт сарфламаслик зарур. Константин Симонов, Илья Эренбург каби улкан ижодкорларнинг Улуғ Ватан уруши даври публицистик чиқишларини ўқиганмисан? Гитлер бекорга: Россияни эгалласам, аввал Сталинини, кейин Эренбургни осаман, тарзида гапирмаган-да ахир!

Ҳозир инқилобий бир нафасли давр, муаммоларимиз қанча? Ёзиш керак, лекин шоирнинг ёзгани ё халқ дилидаги савол, ё бирор саволига жавоб бўлиши зарур, акс ҳолда уринмагани дуруст.

— Сизни ўқиб-ўрганганимда дилимга бир савол тугилган эди. «Нега «Кўёшли қалам»ни ёзган, «Некрасовнинг «Рус аёллари»ни эҳтирос билан ўзбекча гапиртирган Зулфия пахтакор, ишчилар ҳаётидан бирор кўламлироқ асар ёзмаганлар?! Ахир, ўша заҳматкашлар ҳамма даврларнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари-ку! Шу мавзудаги шеърлари бор, лекин уларнинг фаолияти, армони ўйлари шеърга сиғармиди?» Шундай ўйлардим ва шунинг учун, очиги, Сиздан ҳам норози эдим. Аммо китобларингизни нашрга тайёрлаётганимизда, иш столингиз ғаладонларида қанчадан-қанча чала кўлёмаларни кўрдим. Неча пахтакор, ишчи, санъаткор «умри узилганча» ёганини кўрдим, ичим ачиди. Назаримда, уларни ниҳоялаш учун Сизда фурсат етмагандай. Хотин-қизлар журнали муҳаррирлиги, қанча жамоат вазифалари...

— Бекажон, ўша сен айтган вазифалар фақатгина фурсатимни олиб қолмай, ўрнига нималардир берган, албатта. Ижодкор хонанишин бўлиб қолса ҳам яхши эмас. Лекин унга имкон барибир керак экан. Чинакам ижод қиламан деган киши ўзини минг бўлакка бўлиб, сарфламаслиги, ахлит иш қилиши жуда-жуда зарурат экан. Таъкидлаб-таъкидлаб айтаёпман, сен шуни билиб ол. Уша кўлёмаларимдаги чала тақдирлар олдида ўзим ҳам қарздорга, гуноҳқорга ўхшайман. Китоблар ўқиганимда, халқимиз тарихидаги қахрамон аёлларни сувратлантирмоқни ўйлаганман, саратонда манглайини кўёш қирмизлантириб, кузда изгирилини шамоллар дағаллаштирган пахтакор — аёлларни, тик турган кўйи дастгоҳлар бошқараётган ишчи — аёлларни кўрганымда юрагимга не-не ниятлар тугилган. Ҳаёт йўлларимда ҳамқадам бўлган ажойиб инсонлар ҳақида хотиралар ёзмоққа шайландим; Ойдин Собирова, Хадича Сулаймонова ҳақидагиларини бир қарар тугатган бўлсам ҳам, Ҳамид Олимжон тўғрисидаги хотираларимни поёнига етказолмадим...

— Ҳозирча, деб гапиринг. Бу ишларни қилишингиз ҳам қарз, ҳам фарз. Чунки Сиз Ҳамид Олимжон ва унинг Усмон Носир каби тенгдошлари ҳақида билган ҳақиқатларингизни ёзмас экансиз, вақт ўтиб, улар тўғрисида ёлғон асарлар ёзилмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди.

— Ҳа, улар каби ижоди адабиётимиз мулкига айланган шоир, ёзувчиларимиз яна бор. Уларни билгувчилар, вақтида шеърини тинглаб, миннатдорлик изҳор этганлар, мададига таянганлар бор. Ҳаммамиздан ёзиш қарз. Ижодкор — руҳ, кайфият фарзанди. Ундан: «Нима иш қилаёпсан, қаламингда не сўз»,— деб сўраб тургувчилар ҳам бўлиши керак!

— Албатта! Лекин Сизнинг рўҳингизда осойишталик сезганим йўқ. Партия-ҳукуматимиз ўтган йили қатор нишонларингиз қаторига кўксингизга ҳақли равишда Олтин Юлдуз тақди. Сиз эса сал ўтиб «Тонг билан шом аро» номли янги шеърый тўпламингизни халқимизга инъом этдингиз. Вақтли матбуотда қанча янги туркумлар эълон қилдингиз. Яна шеър ўқигим келяпти:

Давлатлар!

илтижо,

фармон,

исён бу:

Баҳор йўллариға сепмангиз қонлар,

Баҳор боқий келсин!

Аянч тақдирларга бўлиб таянчлар,

Бахтлига ишонч у, бахтсизга толе.

Абад қонунидир элтмоқ севинчлар,

Қабоҳат, хунрезлик бўлмасин мене,
Баҳор боқий келсин!

Ўқ ортган кемалар денгизга ботиб,
Чирисин!

Тин олсин эллар, оламлар.

Одамлар, ўлдирманг одамни отиб,

Баҳор каби қайтиб келмас одамлар,

Баҳор боқий келсин!

Тўғри, бугун ҳаётда бир оз хотиржамсиз. Журнал тақдирини ёш, ғайратли кишиларга топширдингиз. Уғлингиз ҳам, қизингиз ҳам ҳалол, яхши инсонлар. Неваралар уйлантиряялсиз, узатаяпсиз, ширин-ширин эвараларингизнинг ҳам тили сўзга келиб қолди. Уларнинг ҳеч бири учун эл олдида хижолатли эмассиз. Лекин шоир юрагингиз яна тақрор айтаман: хотиржам эмас!

Ахир, ўзингиз янги туркумларингиздаги «Тунни севмай қўйдим» шеърингизда айтиб қўйибсиз-ку:

Тунни севмай қўйдим,
бир сирни туйдим:
Ҳар тун узиб кетар умримдан бир кун...
Мен тонгни севаман,
тонгдаги ўйлар

Мени одамларга кетади бошлаб.
Яратишга тўла мен тушар йўллар,
Дала, қирни қучсам қулочим ташлаб,
Кўксим яйраб кетар кўлнинг сатҳидай,
Ундан қўшиқ учар оқ кабутардай!

— Шоир юраги уришдан тўхтагандагина хотиржам бўлса керак.

Мен кеча ҳам шу халқ фарзанди эдим, бугун ҳам барча эзгу тилакларим билан унинг қизиман. Ташвишида ҳам, қувончида ҳам борман, биргаман. Ҳар бир яхши қадамга, ўзгаришларига оқ йўл тилайман. Шеър эса ҳар кун и ёзилвермайди, лекин шоир сукунати шеър бўлиб портлайди.

— Сиз ҳозир «Ўзгариш» деб тилга олганингиз биласизки кўпроқ «қайта қуриш» ибораси билан аталаяпти. Сиз адабиётимизни, ўзбек совет адабиётини қайта қуришда нималарга қатъий амал қилиш шарт деб ўйлайсиз?

— Буни партияимиз ҳам ҳар лаҳзада таъкидлаб турибди. Менимча ҳам, қайта қуриш — сўз ва иш бирлигини амалга оширишдан бошланиши зарур! «Халқ ҳаётидан йироқ катта-катта китоблар дўконларда чағ босиб ётибди» деб танқид қилсаг-у, ўша авторнинг яна бир шундай асарини мавқеига ё андишанинг бетиға қараб, нашриёт планига киритсак, «инсонга ғамхўрлик — унинг иш фаолиятига ижобий таъсир қилади» деб сўз айтсаг-у, биз ёзувчилар ўзимиз бир-биримизнинг яхши-ёмонимиздан беҳабар бўлсак, «қадр» деган кўҳна, ҳурматли тушунчани унутсак, бундай қайта қуриш яна қоғоздагина юз бераверади. Адабиётга кўчаётган Рост Сўзларга кўпроқ йўл бериш зарур, шундагина адабиёт ҳам, уни яратувчилар ҳам халқимиз олдида обрўсини йўқотмайди.

— Мен Сизнинг ёшлар ижоди ҳақидаги фикрингизни, яъни аъъанавий бир саволни сўраб ўтирмоқчи эмас эдим. Уларга муносабатингиз кундек аён: масалан, битта менинг ўзим... Тошкентда бир даста илк машқларимни кўтариб қайси эшикка кираримни билмай юрганымда Сизга боришимни маслаҳат беришди. Ботини-ботинмай «Саодат» журнали редакциясига кирдим. Сиз йўқ экансиз. Редакция ходимлари: «Қолдириб кетинг, биз бериб қўямиз. Эртага хабар олинг, узокдан келган экансиз, гапиришиб кетсангиз яхши бўларди», дейишди. Ўша кунги ҳаяжонларим...

Эрталаб келиб, «Бемалол кираверинг, шеърларингизни ўқиб қўйдилар» деган хабарни эшитдим. Орадан ўн йил ўтиб кетди, лекин ўша дақиқалар ҳеч эсимдан чиқмайди. Кирсам, узун хонанинг тўрида ўтирган экансиз. Салом бериш эсимга келдими, йўқми, билмайман. Сиз тезда туриб олдимга келдингиз-да, «Ўша шеърларни эзган сенмисан?» деб кучоқлаб кўришдингиз... Бирдан дадилландим, ўзимга ишонч пайдо бўлди.

Балки, ҳозир Сиз билан ёнма-ён суҳбатлашиб ўтирганим — бу бахтнинг замини ўша дақиқалардадир. Мен Сизнинг ҳаётингизда тасодифий ҳодиса эмасман. Қанча тенгдошларим, айниқса, ижодкор қизлар тақдири қай бир сўқмоқлар билан Сизга келиб туташаверади. Суҳбатимиз ёшларни четлаб ўтса бўлмас экан. Шундай экан, адабиётимиз эртасига бўлган тилагингизни айтсангиз дегандим. Халқимизда «Яхши ният — ярим ижобат» деган гап бор. Халқимиз ҳеч гапни шунчаки айтмайди. Зора...

— Ёшларимизга менинг ихлосим баланд. Улар бугун адабиётимизга пишиқ-пишиқ асарлар беришяпти. Мен ҳаммасини бир тарозига солмоқчи эмасман, лекин бугунги эртасига катта умид туғдирадиганлар кўп.

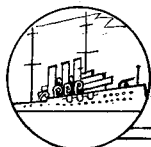
Ўтган йили Москвада бўлиб ўтган СССР Ёзувчиларининг VIII съездида ўртоқ Марков шундай бир фикр айтди: «Фақат партиявий принципиаллик ва юксак ўзаро талабчанлик принципларида туриб, халқ билан, унинг шодликлари, кулфатларини баҳам кўрибгина бизнинг ҳар биримиз совет ёзувчиси деган ўз бурчимизни оқлашимиз мумкин». Мен ёшларимизга шу гаплар моҳиятини чуқур англаб, ўзларига сингдиришларини хоҳлардим. Ҳақиқий ижодкорга ҳеч қачон осон бўлмайди. Пришвин айтади-ку: «Ҳар қандай куч ҳам ҳақиқат тарафида туравермайди, аммо ҳақиқат ҳаммиша куч билан қарор топади», — деб. Мен ёшларга ана шундай курашчанлик талаб қиладиган фидойиллик талаб қиладиган катта Ҳақиқатлар йўлини тилайман. Яна мен уларга, бир-бировининг яхши асарларидан қувониш бахтини, бир-бировига мадад, таянч бўлишларини тилайман.

— Кечагина дунёга келган шеърингизнинг тили билан айтганимизда эса:

У асли ҳақиқат камоли — абадий эзгулик тангриси;
Ғанимат шу лаҳзам кўзи-ла беҳудуд
иқболга боқишим ҳақиқат.
Ҳақиқат — афсона яратар умримнинг ҳар кези,
Тунларим юлдузли онига ишончим,
Имоним, Олқишим — Ҳақиқат!

Зулфия опа, мен Сизга шундай шеърлар бахти қайта-қайта насиб этишини тилайман! Суҳбатингиз, истақларингиз учун катта раҳмат.

Суҳбатни Қутлибека **РАҲИМБОЕВА** олиб борди.

Раҳим Қодиров

ҚАҲРАМОН ИЗЛАРИНИ ИЗЛАБ

Буюк ҒАЛАБА хабари Октов тизмаларида тизилган қишлоқларга ҳам яшин тезлигида етиб келди. Баҳор офтобида пурвиқор тоғ чўққиларининг қорлари жимирлар, ям-яшил қир-адирлар товланар, булоқлардан сизган тиниқ сув жилдираб оқарди.

Ватан тупроғи ҳамиша қадрли. Ғалаба онларида эса солдат учун яна ҳам беқиёс: у кўзига кўринган тошу шағални ҳам, хасу чўпни ҳам азиз деб билади.

«Биз уруш тугади, деган хабарни кўрада эшитдик. Молда эдик, — дея ҳикоя қилувди Тулак ота. — Шунда укам... э, кўргангизда эди... Нималар қилмовди дейсан... Эшитгандан: «Ҳе!...» дея шердай наъра тортди-да, мени даст кўтарди... Товба! Қаердан унда бундай ғайрат пайдо бўлди: бир қўли оғрирди. Мени кўтарганича икки-уч бор айлантирди, сўнг қўйиб юборди-да, ўзини ерга отди... Юзтубан ётганча уни чиқмай йиғларди...

— Очил, нима бўлди, сенга, тур. Ҳаммаёғинг қий бўлди, — дедим унга ўша маҳал, шундай деганим учун бир умр пушаймонман.

Шу аллозда бирпас ётгач, сўнг ўрnidан туриб, уёқ-буёғини қоқди.

— Ака, жангчи бўлмагансиз-да... Уруш нималигини, урушни кўрганлар билади. Дўстларимнинг қанчаси улуғ кунга етмади-да... — шу сўзини шундай алам билан айтувдики, юрагимга пичоқ санчилгандай бўлувди. Кейин Гитлерни қишлоқчасига болохонадор қилиб сўқди:

— Қизталоқни чиққан инига тиқиб, бир ҳузур қиламиз девдик. Солдат дўстларим мени ҳам эслаётгандир... Ака, Ғалабани она қишлоғимда кутаман деб сира-сира ўйламовдим. Насиб қилган экан-да...»

Очил тоға 1945 йил Ғалаба байрамини шундай қарши олганди. Унга Германия фашизми устидан қозонилган Буюк Ғалабанинг бир йиллигини нишонлаш насиб этмади.

«Умрида беморман, деб ётмаган қайним, ёстиқдан бошини кўтаролмай қолди. Кун сайин аҳволи оғирлашди... Тирикчилик зўр-базўр ўтаётган кунлар эмасми, ҳамма ўз ташвишида. Эрим чўпонликда. Кунора уйга ё келади, ё йўқ. Мен ҳам отарга чиқиб тураман. Дам уларга қарашаман, дам бемордан хабар олиб тураман, — дея ҳикоя қилади Адил ая. — Ҳали-ҳали кечагидай эсимда. Деразага яқин жойда ётарди. Биров ҳовлига кириб супага кўтарилиши биланоқ, унга кўзи тушарди. Кўзлари оловдай ёниб турарди. Ҳеч ким ўйламаганди: шу кўзларни кўролмай қоламиз деб. Чамаси, тўшақда ўн беш-ўн етти кунлар ётди. Бир куни... Ушанда кечаси билан ёмғир қўйди. Осмон ҳам йиғлаган экан-да... Очил алаҳсираб «жанга, сув» деди. Косада сув тутдим. Ютоқиб-ютоқиб сув ичаёптию ҳансираши одамни кўрқитади. Баданимга титроқ киргандай бўлди. Чироқни кўтардим. Қарасам пешона, юзлари терлаган, ёстиқ-кўрпаси нам.

— Жан-га... ёниб боряпман...

У пайтда ака-укалар бир ҳовлида тургич эди. Қамбил янгага югурдим. Кўп ўтмай бемор тепасида қариндошлар — амакиси Мансур, опаси Ойнамоз, акаси пайдо бўлди. Нима ҳам қила олардики... Йиғладик-сиқтадик, не фойда? Тирноқ кўрмай кетди-я! Орзулари кўп эди. Буғдойранг юзи, туташ қоп-қора қошлари, олов кўзлари эсимга тушиб кетса, юрак-бағрим эзилиб кетади. Қайдам, умри калта эканми, қирчиллама йигит ёшида — ўттиз олтида тупроққа қўйдик. Раҳматли нуқул «урушда қаҳрамон бўлганман, ҳали орденларим келади...» дерди. Қаердан билардик, унинг қаҳрамон бўлганлигини...»

Очил оғалар билан бир ҳовлида яшаган, ҳозирги кунда Пайариқ районидаги «Москва» колхозида яшовчи, саксон тўққиз ёшли Мансур ота Исроилов хотирлайди: «Тонга яқин жон берувди раҳматли. Унг қўлининг икки-уч бармоғи букилиб, қотиб

қолганди. Қишлоқчилик, таъзиясида ҳам одам унчалик бўлмовди. Шу эл-оғайни, қариндошу қишлоқдошлар. Эсимда аниқ қолган: шувоқ, читир ўраб дасталаб от биқинига боғладик. Сўнг жасадни қўйиб ярим тош юргач, қабристонга олиб бордик. Агар адашмасам, кўклам, кунлар исийган пайтлар эди...»

Хўш, Очил ким? Фамилияси-чи? Улуғ Ватан уруши йилларида кўрсатган қандай жасоратига орденлари келишини кутди у? Кейинги ҳаёти-чи?.. Келинг, яхшиси, воқеанинг айнан ўзидай изҳор этамиз. Чунки, буларнинг барчаси Очил тақдиридаги айрим ноаниқликларни ойдинлаштиради, йиллар шамоллари тўзғита олмаган изларнинг ҳақиқатлигини яна кўрсатади. Ахир, Она-Ватан учун, инсоният эрки учун ҳаёт-мамонт курашларида қаҳрамонлик кўрсатганлар номи унутилмайди!

Уша йилнинг баҳори ўтиб, ёз фасли келди. Арпага ўроқ тушган пайт, Оқтов этакларида ғаллазор қилт этган шамолда денгиздек чайқалади. Қари-ёш, эркак-аёл — ҳамма ўримда. Урушдан қайтганларнинг кўпчилиги эса ногирон-дардманд. Меҳнат ҳали ҳам ўша-ўша: қўл, ўроқ, от-арава. Кунора «политурка» ўзини зўрға судраб келади. Иш қанчалик оғир, ташвишли бўлмасин, аввалги йилларга қараганда сербарака. Чунки, одамлар руҳи тетик, мусаффо ёсмон дахлсиз.

Шундай долзарб ўрим-йиғим кунларининг бирида хирмонга хабар келди: «Катталар келишган. Идорага раис билан бухгалтер борсин». Колхоз раиси Абдувафо Жабборов ва бухгалтер Худойқул Нурматов иккита отни олиб йўлга тушди. Уларни Қўшработ райкомининг биринчи секретари Облоқул Раззоқов ва район ҳарбий комиссариатининг ходимлари кутиб туришган экан. Меҳмонлар нима мақсадда келганларини билдирди.

— Бу колхозда Очил Қодиров деган киши борми?

— Ҳа, бор эди, — жавоб берди раис.

— Қани? Қаерда?

— Улган, — деди раис, — икки ойча бўлди-ёв...

— Э, воҳ! — райком секретари пешонасига шап этиб урди. — Аттанг, аттанг, кечикибмиз-да. Қаҳрамонимиз пешонамизга сизмабди-да...

Уртага оғир сукунат чўкди. Ҳамманинг боши эгик. Кимнингдир кўзида ёш... Райком секретари кўзларига бармоғини элтиб, намини артгандек бўлди. Бошини силкитганича бир оз турди-да, раисга юзланди.

— Қариндош-уруғлари борми?

— Ҳа, акаси бор, опаси. Мана, — деди раис остонада турган бухгалтерни кўрсатиб, — туғишган жияни, опасининг ули.

...Аҳоли Себистон қишлоғи ўртасида йиғилишди. Очилнинг қишлоқдошлари шу ерда унинг жасоратини эшитди. Ҳарбий комиссар — рус киши ўзбек фарзандининг жангда кўрсатган қаҳрамонликларини ёниб-ёниб гапирди. Шундан сўнг райком секретари Облоқул Раззоқов сўз олди:

— Уртоқлар, — деди у. — Очилдек асл инсонни тарбиялаган қишлоқдошлардан фахрлансак арзийди. Унинг қаҳрамонликлари ҳақида ҳозиргина эшитдингиз. Ватан ботирларини азиз халқимиз, жонажон партиямиз унутмайди, — у ҳаяжонланар, кўзларига ёш ҳалқаланиб, сўзлари бўғиздан титраб-титраб чиқарди: — Очилни кўп изладик. Уни кўриш, унга ҳурматимизни билдириш учун келувдик. Лекин кечиккан эканмиз. Дўстлар, ҳамма ҳам халқ меҳрини қозонавермайди. Очил қисқа умр кечирган эса-да, халқ меҳрини қозона олди. Бу меҳр мисоли дарёдай жўшқин, бу меҳр асло сўнмас! Шундай экан, Очил ва Очилдай қаҳрамонлар тирик. Улар ҳамisha яшайверади...

Қишлоқ аҳлининг севинганини айтмайсизми? Ҳамма бир-бирини табриклайди. Бундан икки ойча муқаддам дафн этилган Очилни эслашади.

Нега СССР Олий Советининг Фармони қаҳрамоннинг қўлига ўз вақтида етиб келмади? Шуниси маълумки, Очил фронтга кетаётганда «Иттифоқ» колхози Митан районига қарашли бўлган. Кейин уруш тугаган йили Қўшработ қишлоқ Совети («Иттифоқ» колхози шу қишлоқ Советига қарашли эди) Қўшработ райони ихтиёрига ўтиб қолади. Шунинг учун ҳам митанликлар ва иштихонликлар қаҳрамонни ўша томонлардан излайверганлар. Тасодиф бир воқеа юз беради: асли Очилнинг ҳамқишлоғи Мустафо деган киши (Пайариқ район Муслик қишлоғида яшовчи): «Мен уни яхши танийман. У ҳозирги Қўшработ районида яшайди», деган. Аммо... юқорида юз берган воқеалар қандай бўлганлиги ўқувчиларимизга маълум.

Орадан йиллар ўтди.

Ниҳоят Нурота районидаги А. С. Пушкин номли 1-ўрта мактабнинг «Ғизил изтопарлари» 1964 йили ажойиб ишни бошлашди. Улар ўзбекистонлик Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари ҳақида ҳужжат, суратлар тўплаб, альбом тузишга киришади.

Ёш изтопарлар «Самарқанднинг «Шавкатли фарзандлари» китобидаги қуйидаги ёзувга кўзлари тушади:

«ҚОДИРОВ ОЧИЛ, 1910 йилда туғилган. Оддий аскар, Нурота районида ишлаган. Фронтда ҳалок бўлган. 1945 йилнинг 24 мартида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилган».

Кўриниб турибдики, муаллифлар Очил Қодиров ҳақида аниқ хабар, маълумотларга эга бўлмаган. Бунга ўқувчилар аниқлик киритиш учун тиним билишмади. СССР Мудофаа Министрлигига хат ёзиб, О. Қодировнинг қайси жасоратлари учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганлигини билдирувчи: «Қаҳрамонлик варақаси»дан кўчирма олишади. Муҳими, Очил оға яшаган қишлоқни излайдилар...

ТАЪКИДЛАЙМАН: қаҳрамон қабри топилди, яна **ТАЪКИДЛАЙМАН:** қаҳрамон қабрини ўқувчилар топди, унга биринчи гулларни ҳам, қалб эҳтиромларини ҳам шулар бажо келтирди; митингни ҳам шу ўқувчилар биринчи бўлиб ўтказишди.

Ўқувчиларнинг ана шундай ажойиб ишлари ҳақида тўғра раҳбари, шу кунларда Нурота районидаги Ю. А. Гагарин номли 27-ўрта мактабнинг илмий бўлим мудирлигида ишлаётган Ражаб Луқмонов сўзлаб берди:

— Ўқувчилар тиришқоқ эди. Очил Қодиров яшаган қишлоқ — Себистонга бордик. Акаси Тўлак бобо, амаки ва қариндошларини кўрдик. Сухбатлашдик, қабри қаердалигини сўрадик. Қишлоқдан анча олисда, лекин шундоққина Нурота-Қўшработ йўлидаги бир тепаликда экан. Шу куни акаси анча овора бўлди. Йиллар ўтган эмасми, қабри анча чўкиб қолибди. Ўқувчилар қабр устида бир зум сукут сақладилар. Кейин улар майда тошлар келтириб, қабрга белги қўйдилар. Буни алоҳида меҳр билан қилаётганликларини кўриб, юрак-юракдан севинардик. Шу ерда митинг ўтказдик. Совет Иттифоқи Қаҳрамони Очил Қодировнинг жасорати яна эсга олинди. Қаҳрамоннинг акаси, амакиси ва ёшлигида бирга ўсган дўсти Елғош Нафасов ҳам Очилнинг фазилатлари ҳақида сўзладилар.

Ўқувчилар уларнинг сўзларини ҳаяжон билан эшитдилар. Сўнг қаҳрамон қабрига гуллар қўйдик.

Орадан тўрт йил ўтгач, мактаб томонидан унинг қабрига мрамартош қўйилди. «Қаҳрамон **ОЧИЛ ҚОДИРОВ** хотираси учун Пушкин номли мактаб ўқувчиларидан эсдалик. 1968 йил».

Ўқувчиларнинг меҳнатидан илҳом олган шоир Омон Мухторов «Қўшработ воқеаси» шеърида уларни мадҳ этади:

Болажонлар —
Изтопарлар уни излашди.
Бутун Самарқандга солишганча жар.
Қушчалардек чуғурлашиб,
Ундан сўзлашди,
Бирон ким берар, деб у ҳақда хабар,
Аммо топилмади
хеч ерда дарак...

У эса жанг тугаб,
Бўш қолган замон —
Тўғри йўл олганди, шошқин, жонсарак.
Пода боқиш учун Қўшработ томон.
Қаҳрамон экани хаёлида йўқ,
Ўр-қирда кезарди гоҳ тўқ, гоҳи оч.
Тунлар — тушларида қарсилларди ўқ,

Кунлар — машаққатдан оқарарди соч.
Ҳаёт кечирарди кўплар қатори,
Урушдан кейинги шу йилларга хос.
Унинг усти-боши — эгнида бори,
Эгнида олдинги — аскарча либос.
У шундай яшади...
Ниҳоят, бир кун
Чарчаб, Қўшработга, қорайганда
қош —
Нотинч изтопарлар келишди мамнун,
Қаҳрамон олдида эгмоқликка бош.
Аммо қаҳрамонин...
Қўришолмади.
Дунёдан ўтганди бизнинг қаҳрамон.
Уни топган эди — унинг омади,
Ҳар қандай омаддан кўз юмган замон.

Халқ қаҳрамонларни севади. Улар буюк туйғу — она-Ватанни севиш ва ардоқлаш учун яралгандек яшайди!

Очил оғанинг муқаддас изларини, кишилар қалбида мангу қолган хотираларни кўпдан буён излайман. Ҳар гал у яшаган қишлоқларга борганда, қабрини зиёрат қиламан.

Атрофимга разм соламан. Мен излаган қаҳрамон излари шу ерларда, шу азиз тупроқда. Кўзимга Оқтов ён бағирларидаги қишлоқлар кўриниб турибди. Себистон, Говбулоқ, Жонбулоқ, Тепалон, Ҳайтонбулоқ, Холбой... Очилнинг беғубор болалик, ёшлик йиллари шу қишлоқлар ва унинг атрофларида ўтди. Хув, ана, куёш нурида тоғ этагидаги қора тошлар ялтираб кўзини қамаштиради. Беихтиёр эсимга тушади, Тўлак ота: «Очил ҳам, мен ҳам аслида шу ерда туғилганмиз. Номини Ёмонқишлоқ дейишарди. Кейинчалик ҳамма кўчиб, юқорига — Оқтовнинг белига боришди. Бу ерда ҳозир фақат чорвага қўра қолган...» деган эди мен билан бирга юрганларида. Энди эса Очилнинг қабрига туташ қабр — Тўлак отанинг хокидир.

Шунга ҳам ўн икки йил бўлибди.

...Ўша туни Очил уйда тунадим. Кўримсизгина уй: даҳлизу етти болорли хона. Иккита деразаси ҳовлига қаратилган, олди супа. Девор ва том шифтлари қорайиб кетган. «У пайтлари сандал эди, баъзан ўртага олов тутардик», — дейишди уй эгалари. Ана шу уйда ҳаёт кечирган, нафаси, изи ҳар қадамда сезилиб турган Очил ака ҳақида уй суриб турибман. Кун бўйи хотиралар ёзиб олдим. Шуларни қайта-қайта кўрдим. Эртага қилишим зарур бўлган режаларни ўзимча хомчўт қиламан.

Эрталаб ҳовлига айлангани чикдим. Тўлак ота у-бу ишлар билан машғул. Адил ая ўчоқ атрофида уймаланяпти.

Тўлак ота айвондан молларга емишини бериб чиқди.

— Меҳмон, совуқ емадингизми?

— Йўқ.

— У уйда ҳеч ким турмайди. Очилдан хотира деб сақлаб турибмиз. Раҳматлининг ўзи гиштларини қўйиб, ўзи тиклаганди. Кейин уйланувди. Лекин... нимагадир ажралиб кетишди. Ундан зурриёт қолмади. Ёдгорлик шу бўлар, деб асли қандай бўлса, шундайлигича сақлаб келяпмиз.

— Жуда яхши-да. Вақти келиб қаҳрамоннинг уй-музейи бўлар, — дедим мен.

Шу гапни айтишга айтдим-у, лекин бизда Совет Иттифоқи Қаҳрамонларининг уй-музейлари, уларни ташкил этиш ишларига ҳанузгача аҳамият берилмай келинаётганлиги ўйлантириб қўйди. Ахир, бундай саховатли ишларни бошлашнинг аллақачонлар вақти келган-ку?!

— Отахон, — негадир товушим ўзгариб кетди, — сизнинг фамилиянгиз Хидиров, Очил аканики Қодиров. Нима сиз, бобонгиз номидами?

— Эй, улим... — чуқур хўрсиниб қўйди Тўлак ота. — Аслида мен билан укам бир эна қорнида катта бўлганмиз. Ота-онамиз ҳам бир... Қандайдир тушунмовчилик бор: қоғозининг бирор жойида ишқал ёзилган...

У кишининг сўнги айтган гаплари ҳамон қулоғимда акс-садо бериб турибди:

— Сизлардан илтимос, шуни аниқлаб берсанглар, укамнинг руҳи шод бўларди-да!

Шу кунни Очил оғанинг поччаси Нурмуҳаммад ота Қодиров (бундан уч йил бурун тўқсон икки ёшда вафот этган) ҳам Тўлак отанинг гапларини қўллаб, қувватлаб бундай деди: «Очиллар хўп қийинчиликларни кўриб, катта бўлишди. Етим ўсдилар. Опаси менга тушгач, борди-келдили эдик... Чамамда фронтга кетаётганда, Очилни биронтаси менинг улим деб ўйлашган. Балким шунинг учун ҳам Қодиров бўлиб қолгандир... Қишлоқдагилар ҳам шундай, деб ўйлашади...»

Кутилмаган маълумот. Аммо, тўғри, қаҳрамоннинг қариндош-элатлари, қолаверса, қишлоқ аҳли унинг фамилияси Қодиров эмас, Хидиров эканлигини тан олиб турибди. Буни қандай исботлаш мумкин. Орадан шунча йиллар ўтган... Архивларда ҳужжатлар сақланиб қолганмикин? Аввало, ўша вақтларда йўл қўйилган хатоликни кўрсатувчи манбани топиш керак. Шундагина Очилнинг фамилияси нега Хидиров эмас, Қодиров бўлганлигини билиш мумкин. Яна айрим фикр, фактлар борки, уларни тузатиш учун ҳаққоний ҳужжат зарур. Қаҳрамонимизнинг мукофотлаш варақаси ва ниҳоят СССР Олий Совети Президиумининг Фармонида ҳам Очил Қодиров ёзилган.

Нима қилиш керак? Барча манбаларда шундай кўрсатилган-ку! Балким, ҳамқишлоқлари ва поччаси Нурмуҳаммад отанинг фикри тўғридир... Қандай тушунмовчилик ва чалқашликлар юз берган бўлса, фронтда эмас, шу ерда бўлганлиги сезилиб турарди.

Излаш, қидириш яна бошланди. Очилни билган, таниганлардан хотиралар тўплаб бошладим. Нурота ва Иштихон (Митан район территорияси шу районга қўшилган) район ҳарбий комиссариатларига боришга тўғри келди. Урушга жўнатилганлар рўйхати, қайсики Очил оға борган вақтни кўрсатувчи манбани излашга тушдим. Бахтга қарши бу ҳақдаги манбалар топилмасди. У киши билан жангда иштирок этганлар-чи? Ҳозиргача улардан ҳам дарак йўқ. Нима қилиш керак? Аммо шуни аниқ ҳис қилиб юрардим: излаш, фақат излаш керак.

Очил оға тақдирига бўлган қизиқишим тобора ортса ортки, аммо асло сусаймади. У ҳақида нимаики эшитсам, тезда бориб, шуни билишни истардим. Уни таниган кишилардан ҳаётий эсдаликларни қоғозга туширардим. Бахтимга қаранг, худди шундай кунларнинг бирида Нурота район ҳарбий комиссариатининг ходими Раҳим Каримов сўраб қолди:

— Очил Қодиров ҳақидаги ишингиз нима бўлди?

Мен излаётганимни, кейинги пайтларда айрим ҳужжатлари топилмаётганлигини айтдим. Аммо, асосий мақсадим: фамилияси Хидиров эканлигини кўрсатувчи ҳужжатни қидиряпман, дея оғиз очмадим.

— Биласизми, Очил Қодиров асли нуроталик бўлган, — деди қатъий оҳангда у.

— Қанақасига? — ҳайратланиб сўрадим.

— Бизда ҳужжат бор: Очил Қодиров Нурота ҳарбий комиссариатидан чақирилган дейилган. Аммо, қўшработликлар рўйхатида Очил Қодировнинг исм-фамилияси йўқ. Юрагим аллақандай қувончни сезгандай тез-тез ура бошлади. Ҳаяжонланиб сўрадим:

— Нима, Митан районидан фронтга жўнатилганлар дафтари топилдими?

— Мен дафтарни Иштихондан олиб келувдим. Унда Қўшработ Нурота ихтиёрида эди.

«СССР Мудофаа министрлиги, Нурота район ҳарбий комиссариати, 1941—1945 йилларда Совет Армияси сафига чақирилувчилар» дафтарини оҳиста варақлайман:

«тартиб номери — 196.

исм-фамилияси — Очил Қодиров.

туғилган йили — 1911 йил.

миллати — ўзбек.

унвони — оддий аскар.

қачон, қаердан юборилган — Нурота, 1941 йил, 9 август.»

Билардим: бу киши мен излаган Очил оға эмасди. Чунки қаҳрамонимизнинг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони беришга тақдим этилган мукофотлаш варақасида: «Очил 1910 йилда туғилган, Самарқанд областининг Митан райони ҳарбий комиссариатидан чақирилган», деб аниқ қилиб кўрсатилган.

1418 куну тун давом этган ҳад-ҳисобсиз ҳаёт-мамот жангларида ўнлаб, юзлаб, миллионлаб Очиллар кураш олиб борди. Бу ким бўлдийкин? Менга бу кишининг ҳам тақдир тинчлик бермай қўйди. Балки, шу ном, шу фамилия мен кўпдан буён қидирган муаммо калитини очиб берганлигиданми, ё... Излардим, ҳужжатлардан нималарнидир излардим. Не-не муштипар оналарни, не-не севикли ёрлари висолига етолмай йиғлаган аёлларни, не-не қари, ёшлар юрак-бағрини тилка-пора этган номи ўчгур «қорахатлар»ни титкилардим. Улар орасида Очил Қодиров номи кўринмасди. Ногаҳон, зулмарсойлик Қодир Очилов 1944 йил 20 январда вафот этган, деган шумхабарга кўзим тушди... Совет кишилари ҳам қалбан, ҳам жисман бир-бирига яқин. Бундай дўсту қадрдонлар елкама-елка туриб ёвга қарши кўкракларини қалқон этган...

Кўлимда иккинчи дафтар. «СССР Мудофаа министрлиги. 1941—1945 йилларда Совет Армияси сафига чиқарилувчилар рўйхати. (Қўшработ, Митан ва Иштихон район ҳарбий комиссариатлари)». Дафтар 1949 йил 9 январда тузилган бўлиб, бошқа дафтарлардан кўчириб ёзилган эди. Чунки фронтга чақирилувчиларнинг исм-фамилиялари алфавитда берилган. Турли бўёқлар, турли дастхатларда битилган.

«К» ҳарфи бўйича кўриб чиқдим. Бирок, Очил Қодиров деган ёзув топилмади. Шу пайт... менинг севинчимни тасаввур этинг-а! Мана, у, кўп йиллардан буён излаб келинган манба:

«Тартиб номери — 18.

Исм-фамилияси — Хидиров Очил.

Туғилган йили — 1910.

Чақирилган жойи — Қўшработ, «Иттифоқ» колхози.

Қачон қақирилган. — 1943 йил. 28 апрель».

Назаримда, ҳамма сабаб ва воқеалар равшанлашди. Қаҳрамонимиз ҳақида тўпланган ҳужжат, факт, хотиралар асосида муайян бир фикр билдиришнинг пайти келди. Нега шу пайтгача Очил Хидиров ўз фамилиясида эмас, балки Қодиров деб юритилиб келинди. Нега Очил Хидиров Ватаннинг олий унвони — Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони, Ленин ордени ва «Олтин Юлдуз» медалини ўз кўли билан ололмай қолди? Нега?!

Тафсилотларни аниқлашда қуйидаги ҳужжат муҳим аҳамият касб этади.

«МУКОФОТЛАШ ВАРАҚАСИ.

1. Фамилияси, исми ва отасининг исми — Қодиров Очил.

2. Унвони — қизил аскар.

3. Лавозими, қисми — ўқчи полкда қўл пулемётининг наводчиги.

Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони беришга тақдим этилган.

4. Туғилган йили — 1910.

5. Миллати — ўзбек.

6. Партиявийлиги — партиясиз.

7. Ватан урушида 1941 йилда Жанубий, Марказий ва Белоруссия фронтларида қатнашган.

8. Ватан урушида ярадор ва контузия бўлган — 1943 йилнинг 1 январи, 1943 йилнинг 13 августи, 1944 йилнинг 2 феввали, 1944 йилнинг 9 сентябрида ярадор бўлган.

9. Қизил Армияда қачондан бери хизмат қилади — 1941 йилдан.

10. Қайси РВКдан чақирилган — Самарқанд областининг Митан районидан.

11. Илгари қандай мукофотлар олган (қайси хизматлари учун). — 1944 йилнинг 23 июль ва 1944 йилнинг 27 июлида Қўзил Юлдуз орденлари билан мукофотланган. 1944 йилнинг 31 августида III даражали «Шуҳрат» орденига тақдим этилган.

12. Мукофотга тақдим этилаётганнинг ва унинг оиласининг доимий тураржойи, адреси — Самарқанд области, Митан райони, Қўшработ қишлоқ Совети, «Интинах» колхози. (Ўз-ўзидан маълумки, «Иттифоқ» колхозининг сўзи «Интинах» бўлиб қолган).

Биз энди, Очил Қодиров эмас, Хидиров эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Чунки, фронтга кетганларнинг қақирув дафтарыда ҳам, Қўшработ қишлоқ Советида ҳам Очил Қодиров деган фамилияли киши бўлмаган. Акси: Очил Қодиров урушда қатнашган деган аниқ маълумотларнинг гувоҳи бўлиб турибмиз.

Ҳужжатлар... ҳужжатлар... Яна айрим муаммоларни ҳам ҳал қилишга тўғри келади. Қақирув дафтарыда Хидиров хато ёзилган: Хидиров. Балким полк мирзаси ўзбекларда бундай фамилия йўқ-ку, деган ўй билан ўзича тузатиш киритгандир. Балким... Шунинг учун ҳам фамилиядаги «Х»дан кейинги «и» ҳарфи тушиши ўрнига «Қодиров» деб тузатилиб қолинган. Аммо, яна бир томони бор, аҳамият бериб «Хидиров» ўқилса ё эшитилса, сўзсиз русча «Қадиров»га ниҳоятда яқин.

Мукофотлаш варақасида Очил Ватан урушида 1941 йилдан қатнашди дейилса,

чақирув дафтрада аниқ қилиб, 1943 йилнинг 28 апрелидан деб ёзилган. Қайси тўғри? Урушда нималар бўлмаган... Лекин жасур ва ботир жангчининг таржимаи ҳолида муҳим рақам ва факт ҳисобланаётган бундай саналарни тузатиш лозим. Биз урушда қатнашганларнинг хотира, ҳужжатлари асосида иш тутмай йложимиз йўқ.

Инсон — тирик тарих. Йиллар бўронлари ҳам, уруш оловлари ҳам кўнгиллар қатидан порлоқ хотираларни ўчиროлмайди, сўндирилолмайди. Вақт ўтиб, хотира тарих йилномаларини тирилтиради, унга ҳаёт бағишлайди.

Очил сиймоси кишилар қалбида ва уларнинг ёдларида мангу қолди.

Оқтов бағрида жойлашган қишлоқлар ҳали қиш уйқусида. Баландликка кўтарилган сайин қор қалинлашди. Холбой қишлоғининг куйида қор сувлари — жилғалар ҳосил қилиб, пастга оқмоқда, юқори томони эса ола-чалпоқ: қор, лой...

Бу ерга Боймат ота Ҳамроевни излаб келганман. У кишининг уйларида бўлган суҳбат Очил оға хусусидаги кўпгина чалкашликларни ойдинлаштирди.

— Очилни билганда қандоқ! У ўт-олов эди. Биз қадрдон эдик. Бирга ўсганмиз. Болалиқ йиллари эсдан чиқади дейсизми, — дея отахон беғубор болалиқ пайтларидаги қизиқ воқеалардан сўзлади...

— Гапни индаллосини айтганда, — деб ҳикоясининг сўнггида қўшиб қўйди у, — «Иттифоқ» колхозида бирга ишлаб юргич эдик. Қўш ҳайдаб, буғдой экардик, пичан тўплардик. У кўпинча акаси Тўлакка қарашарди. Бирга қўй боқишарди. Ўзи асл касби чўпонлик эди-да. Колхозда нима кўп — иш. Сал санжаброқ бўлганда далага чиқардик.

Отахон мошкичири-калта соқолини бармоқлари орасига олиб эзгилади, сўнг гапини давом эттирди:

— Уруш бораётган кунлар... ҳе, нимасини айтай, ўғлим. Қишлоқ ҳувиллаб қолувди. Хонадонлар нотинч... Уйга келганда кўнгиллар баттар эзиларди. Икки укам: Нурад ва Мамарахим урушга кетиб қолган. Шўрлик онам, «хат-хабар йўқми?» дея сўрагани сўраган. Ўзим колхозда аравакашман. Ғалла ташиётган пайт эди. Мен Қўшработ заготзерносига ғалла ташийман, Очилни эса вақтинчалик янчиб орттириш учун кўмакка беришганди. Иш қизгин. Бир куни чақирув қоғози олдим. Уйда йиғи-сиғи бошланди. Уйлангандим. Бир қизчам ҳам бор эди. Илож қанча, эртасига жўнаб кетдим. Жўнаганда ҳам пиёда. Мана шу тоғдан ошиб, шаҳарга борганмиз. Ҳарбий машқларни ўша ерда ўргатишди.

Билмадим, орадан бир ой ўтар-ўтмас олдимизга Очиллар бориб қолди. Улар ўн бештача ҳамқишлоқ бўлиб, қаторида кенжа укам Мамадали ҳам бор эди.

Суҳбатга Боймат отанинг хотини Анзират ая қўшилди.

— Раҳматли қайним Мамадали кетгач, қайнонам ўтиролмаб қолдилар, — деди у. — Кунлардан бир куни менга у-бу нарса тайёрлагин, дедилар. Сутга кепак, ун элаб, нон толқон тайёрладим. Тугунчага тутмайиз, қурут, туршак ҳам солиб олдим. Бир ҳафта деганда дам эшакда, дам пиёда юриб, шаҳарга бориб келувдик.

— Ҳа, дарвоқе, онам билан хотиним борганда, мен фронтга кетиб қолувдим. Ушанда мени укам, Очил дўстим, у мендан атиги бир ёш катта эди, кузатиб қўйишганди. Уларни кўрганим шу... Укам жангда ҳалок бўлди... Мен келганда Очил бу ерда қазо қилган экан.

— Очил ака келганда қайнонам билан бориб кўрувдик. Ранги сўлган, озиб қолган эди. Уруш одамзод бошига қанчалик оғир машаққатлар солганидан юрагингиз эзилиб кетарди. Очил ака: «Энажон, Мамадали соғ-саломат, кеп қолади. Ёвга омонлик бермай урушяпти...» деганда, қайнонам «Айтганинг келсин, нега энди бир парча хат ҳам бериб юбормади», деб сўради. «Мен госпиталда анча вақтгача даволандим. Госпиталга жўнаётганимда Мамадали: «Ака, сиз учун ҳам жанг қилиб тураман. Мабодо... уйга жавоб берса, оғир ярадор бўлувдим-да, энамга, ҳаммаларига саломимни етказасиз...» дея тугила-тутила жавоб берувди. Шўрлик онаизор кўзларига ёш олиб, «Гермон»ни роса қарғаб, ўғиллари, аскарларимизнинг омон-эсон келишларини тилаб, анча дуо қилувдилар.

Анзират ая совиқ чойдан ҳўплади. Бир муддат тин олгач, хўрсиниб гап бошлади:

— Очил шу гапидан сўнг, пайт пойлаб менга аста деди: «Келин, Мамадали ўлди. Ўзим кўндим... Илтимос, энага сира сездирмай, у кишини овутиб юринглар...» Раҳматли шу доғ билан кетдилар. Лекин ўғли ўлганлигини ҳеч айтмадик.

Мен Боймат отадан Очилнинг асл фамилиясини сўрадим.

— Хидиров! Буни қишлоқнинг қари кишилари яши билади.

— Сизлар фронтга жўнашдан олдин — Шаҳарда бўлган пайтда ҳам Хидиров эдимиз? — яна аниқроқ билгим келди.

— Бўлмасам-чи? — қатъий қайтарди отахон. — Ўзимизнинг айрим қишлоқликлар ҳужжат, қоғоз — у-бу нарсаларга унча аҳамият бермасди. У пайтда бундай кунларга кераклигини ким билибди дейсиз. Билганда-ку... Баъзилар қаерда урушди, қайси шаҳар, қишлоқ қайси полк ёки қисмда хизмат қилди — шуларни ҳанузгача батафсил айтиб беролмайди. Ҳа, эсдан чиқибди, дейди. Ахир, ўткир пичоқни чархламай турсангиз, ўтмаслашади. Одам хотираси ҳам шундай-да... Ишонинг, мен тўғрисини айтаяпман.

Бунақалар ҳозир ҳам йўқ эмас. Бу кейин русчани ҳам яхши билмасдик. Ўз бошимдан ўтганлиги учун шу гапларни айтяпман. Аслида, номим: Боймат, падаримнинг исми Ҳамро. Энди қаранг: Улуғ Ватан уруши инвалидлигининг дафтарчасида Амроев Маймурад, касаллик варақасида Амраев Байнар, ана, танлаб олинг.

Кулишдик.

— Кулишга-ку, кулгили. Аммо, идорама-идора югуриб, қанча оворалар бўлмадим. Шундай пайтда баъзи бирларга худо беради: нақд осмонда туриб сиз билан муомала қилади. Очилнинг ҳужжатига ҳам биронтаси кашта ташлаб юборган-да!

Хотира яхши... Аммо у ҳам кишида шубҳа туғдиради: тўғри гапирдимми?.. Бордию уни тасдиқлаб турган ҳужжат топилса-чи? Беихтиёр, нур устига аъло нур деверасиз! Бахтимга шундай бўлди. Чақирув дафтарини билмадим, нечанчи бор кўришим, аниқ далилларга дуч келдим.

«Ҳамроев Боймат, 1911 йилда туғилган, Қўшработ қишлоқ Советига қарашли «Иттифоқ» колхозидан чақирилган, 1943 йил 29 мартда фронтга жўнатилган».

«Очил оға қачон кетган бўлдикин?» Менга шундай савол тинчлик бермасди. Дафтарда, Очил Хидиров 1943 йилнинг 28 апрелида, Мамадали Ҳамроев ҳам у билан жўнатилганини билдирувчи ёзувлар бор.

Демак, Очил оғанинг Ватан урушига 1941 йилдан қатнашди ёки урушнинг дастлабки кунларидан фронтга кўнгилчилар сафига кетди, деб кўрсатилган манбалар, қандайдир сабабларга кўра хато ёзилгандир.

Инсон тақдири тасодифларга тўла. Ҳаётда бир-бирдан ажойиб ва ғаройиб воқеаларга дуч келиш ҳеч гап эмас. Қаҳрамонимиз тақдирига боғлиқ бўлган бир воқеани ҳикоя қилмай илож йўқ.

«Ёш ленинчи» газетаси (1973 йил, 25 октябрь)да «Инсон тақдири» номли мақола чиққан эди. Ундан олинган айрим манбаларни кўйида келтираман:

«Очил колхозчи ёшлар мактабини аъло баҳолар билан тугатгач, ...(бу ерда студентлик йиллари баён этилади — Р. Қ.) ...Ўрамас қишлоқ Советига қарашли 33-тўлиқсиз ўрта мактабда директор бўлиб ишлай бошлади.

1942 йилнинг декабрида фронтга жўнаган».

Самарқандлик муаллифлар Ф. Салоҳиддинов ва М. Иосько томонидан чоп этирилган «Самарқанднинг шавкатли ўғиллари» китобчасини ўқиб қолмаганимда, эҳтимол, Очил ҳақидаги ўйларим сўнган бўлармиди... Китоб охирида шунчаки исм-фамилияси қайд қилинган қаҳрамонлар орасида Очил Қодиров ҳақида маълумот бор эди.

Бунда: «Қодиров Очил, Нуротада ишлаган, қаҳрамонлик унвони 1945 йил 24 мартда берилган. Фронтда ҳалок бўлган», деган сўзлар битилган эди.

Бу ердаги айрим чалкашликлар кишини қийнарни.

«Наҳот, Очил ака Нуротада ишлаган бўлса? Уни жангга Ургутдан кузатишган-ку? Нима учун Қодировнинг туғилган, фронтга жўнаган жойи ҳақида маълумот йўқ? Нима учун областимизнинг бирор районида Очил Қодировнинг номи абадийлаштирилмаган?»

«Йўлда бирга кетатуриб Ургут райони саноат комбинатининг ишчиси (ҳозир пенсионер — Р. Қ.) Ҳофиз Зубайдовдан:

— Сиз Очил Қодировни яхши танийсизми? — деб сўрадим.

— Ҳа, — деди у.

— У киши Нуротада ишлаганми?

— Бунисини билмайман? Лекин фронтда хат ёзишиб турардик. Унвони бор эди. Польшадаги жанглардан бири учун у Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлувди.

... Очил аканинг ҳужжатлари ҳозир район маиший хизмат кўрсатиш комбинатининг ишчиси Хуррам Қаландаровда эканини билан олдим (ҳозир пенсионер — Р. Қ.).

— Қаҳрамон бўлган дейишади, ростми? — сўрадим.

— Уша йиллар шундай гап бўлганди, — деди у.

Ҳужжатларни олар эканман:

— Очил ака Нуротада ишлаган эдиларми? — деб сўрадим.

— Ҳа, — деди у.

...ЎзДУни битирганлиги учун 1941 йилнинг октябрь ойида берилган диплом. Мана, ўша мен излаган ҳужжат.

«Берилди ушбу справкани Нурота район маориф бўлими томонидан О. Қодировга шул ҳақдаким, мазкур ўртоқ 1939—1940 ўқув йилида ўқитувчиларнинг бир ярим ойлик ҳарбий курсида тил-адабиётдан дарс бериб ўз вазифасини виждонан бажариб келди».

Маориф мудир: Мамедов,

Котиби: Наврўзов».

Ҳужжатлардан мен Очил Қодировнинг биринчи даражали ГТО нишони олганлиги тўғрисидаги, ОСОВИАХИМ томонидан ҳарбий дафтарча ўрнида берилган биринчи даражали «Ворошиловчи пулемётчи» нишони гувоҳномаларини, имтиҳон дафтарчасидан олинган кўчирмадаги физкультура ва ҳарбий ишдан олинган «беш»ларни ҳам кўрдим.

Яқинда СССР Мудофаа министрлигининг бошқармаси кадрлар бўлиmidан жавоб хати олдим. Унда қуйидагилар ёзилган:

«290-ўқчи дивизиянинг ўқчи полкидаги ўқчи взводи командири Қодиров Очил Қодирович 1944 йил 30 октябрда Польшанинг Варшава вилоятига қарашли Рожанский райони Пробостово қишлоғидаги жангда ҳалок бўлган. Бошқа маълумотлар йўқ».

Мақола муаллифи ана шундай далил, ҳужжатлардан аниқ фактларни кўрсатибгина қолмай, шунингдек, уни тўлдириш, янада аниқлик киритишни истаydi. Бу жуда ҳам керак. Шу боисдан ҳам тўғри йўл тутиб, мақолани тугатар экан, газетхонларга мурожаат қилади, эзгулик иши учун илтимос қилади:

«...Ахир, ҳаётда нималар бўлмайди. Воқеалар тўзони кишиларни қум зарраларидек, ҳар томонга учирганда, инсон тақдирида қандай чалкашликлар бўлмайди дейсиз? Очил Қодировнинг тақдири ҳақида сизга мурожаат этамиз, азиз газетхон!»

Ғ. ФАЗЛИЕВ,

Самарқанд область, Ургут районидаги 2-ўрта мактаб».

Кунларнинг бирида ана шу воқеадан воқиф бўлган киши билан суҳбатлашиб қолдим. Педагог Жўракул Сафаров А. С. Пушкин номли 1-ўрта мактабда ишлаб юрган кезларида (ҳозир район ўлкани ўрганиш музейининг директори) Нурота тарихи, унинг фарзандлари хусусида кўп ишларни амалга оширган эди. У кишининг бевосита раҳбарлигида ўқувчилар томонидан Очил оғанинг ҳаётига оид ҳужжатлар ҳам тўплана бошлаган эди.

— Самарқандга, область ўлкашуносларининг кўрик-семинарига бориб, иштирок этувдик. Семинар қатнашчиларини Ургутдаги 2-ўрта мактабда ташкил этилган музейга элтишди, — дейди Ж. Сафаров. — Ростини айтганда, мактаб музейини кўриб, қувониб кетасиз... Уларнинг кўп йиллик ишлари билан таниша бошладим. Уз навбатида улар қилган ишларини айтиб беришди. «Очил Қодиров ҳақида маълумотлар тўплаяпмиз» дейишди. «Қайси Очил Қодиров?» сўрадим. «Совет Иттифоқи Қаҳрамони Очил Қодиров. Польшани озод этишда қаҳрамонларча ҳалок бўлган». «Йўқ, — дедим мен. — Очил Қодиров урушдан қайтиб келиб, она қишлоғида вафот этган». «Мана бизда ҳужжатлар бор...». «Ахир, у райондошимиз, номига бўлим, кўчалар қўйилган...» дедим.

Қизиқ тасодифлар... Буларни кўзга кўринмас қандайдир ҳалқа туташтириб тургандек эди. Афсуски, тақдирни ортага қайтариб бўлмайди. Уша тақдир деган умр зарварақларига кўпинча биз сизнинг — ҳар биримизнинг истагимизсиз воқеалар битилиб қолади. «Очил оға! Намунча, сизнинг тақдирингизда ана шундай воқеалар кўп битилган экан... Азиз номингиз, жасоратингиз, тақдирингиз одамлар тилида... Шундай воқеаларга дуч келганимда ё сизнинг муқаддас изларингизни излаб юрганда, бундай тасодифларга бефарқ қараб турулмасдим. «Балки Ургутда ҳам Очил оға ҳақида айрим ҳужжатлар ё мен излаган тафсилотлар бордир. Улар ҳам излашган, кўп қидиришлар олиб боришган-ку. Қани энди, бирор янгилик топиб олсам?!» деган ўй-фикрлар мени яна сафарга отлангирди.

Ургут районидаги Крупская номли 2-ўрта мактаб шаҳарнинг юқори қисмида, тоғ томонда экан. Мактаб ўлкани ўрганиш музейини ҳавас билан томоша қила бошладим.

Мана, Очил Қодиров сурати!.. Кулча юзли, қора сочларини орқасига тараган, қора кўзлари чақнаб турибди.

— Манави суратдан катталаштириб олувдик... Олдинги қаторда турган Очил ака. Университетда студент дўстлари билан тушган, — деди мактабнинг илмий бўлим мудири Ғайбиддин Фазлиев.

— Сурат тақдири билан қизиқмадингизми? Қолганлари ким, билмайсизми? — дея сўрадим бир гуруҳ ёшлар бир-бирининг пинжига тикилишиб, юзларидан шодлик ва меҳр порлаб турган расмдан нигоҳимни узмай.

— Университетнинг кекса домлаларига элтиб кўрсатувдим. Баъзи бирларини эслашдилар. Бу киши — жомлик шоир Бурҳон Турсунов. Урушда ҳалок бўлган... Очил Қодиров менинг амаким, — деди у. — Айтишларича, анча истеъдодли, ўткир бўлганмиш. Буни ҳужжатлари ҳам тасдиқлайди. Ўзбекистон давлат университети (ҳозирги А. Навоий номли Самарқанд давлат университети — Р. Қ.) тарих-филология факультетини аъло баҳоларда тамомлаган. Сўнг урушга кетгунга қадар турли жойларда муаллим, мактаб директори бўлган. Бир мунча вақт Нурота районида ҳам ишлаган... — у бир оз тин олди. Назаримда, фикрини жамлаб гапиргиси келар, аммо қандайдир ички ҳаяжонланиш бунга йўл бермасди. Шундай ҳолатда ҳам Ғайбиддин ака босиқ эди. — Ана шундай кишининг жасорат кўрсатишига ишонади киши. Бунинг устига Очил Қодиров Улуғ Ватан урушида Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлган, деган гапдан хабаримиз бор эди. Сўнг, уша китоб чиққач, умидларимиз яна алангаланди. Кишилар билан бирга бўлган суҳбатлар, айрим факт, ҳужжатлар фикримизга қандайдир яқиндай эди...

Мактабда бошланган суҳбат Очил Қодиров ўсиб, пойқадами етган кўчаларда ҳам, Ғайбиддин аканинг салқин, оромбахш ҳовлисида ҳам узоқ давом этди. Хуллас, бир-биримизни таажжуб ва ҳайратга солган қизғин гурунгимиз оқшомни тонгга улади.

Қизиқ, ҳаётда кишиларнинг тақдири бир-бирларига шунчалик ҳам яқин бўладими, а?

Агар айрим фактлар таққосланса, ҳайратланмай илож йўқ. Мана ўша бир томчи сувга қиёслағувчи ўхшашликлар:

Ургутлик Очил ака ҳам аввал пулемётчи, сўнг ўзи хизмат қиладиган 290-дивизиясининг ўқчи полкидаги ўқчи взводнинг командири бўлган.

Икковининг сўнгги олишувлари ҳам қарийб бир даврнинг ўзида, бир жойда — Польша тупроғида тўғри келади. Нарев дарёси соҳилларида газандаларни ўз ини томон суриб, олға силжиш керак! Шундай тенгсиз олишувларда ёвни янчиш, ғалабани тезлаштириш — Очиллардай минг-минглаб аскарларимизнинг қалб амри эди. Бундай шарафли бурчни ўташда, бири жанг майдонида қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

«290-ўқчи дивизиянинг ўқчи полкидаги ўқчи взводнинг командири Қодиров Очил Қодирович 1944 йил 30 октябрда Польшанинг Варшава вилоятига қарашли Рожинский райони Пробостова қишлоғидаги жангда ҳалок бўлган.

СССР Мудофаа министрлигининг бошқармаси кадрлар бўлими».

Ургутлик Очил Қодиров она-Ватан олдидаги муқаддас бурчини бир томчи қони қолгунча оқлайди. У ҳам оловли йилларни босиб ўтаркан, изларида жасорат, мардлик намуналарини қолдиради.

Хўш, ургутликларда ҳамқишлоқлари Очил Қодиров Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлиши керак деган фикр қандай пайдо бўлган?

Уларда шундай дейиш учун далиллар етарли эди. Биринчидан, «Самарқанднинг шавкатли ўғиллари» китобининг муаллифлари Очил Қодиров ҳақида «...Оддий аскар; Нурота районида ишлаган. Фронгда ҳалок бўлган. 1945 йилнинг 24 мартида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилган» деган маълумотларни келтиришади.

Қонли урушларда унинг жасурлигини сафдошлари ўз кўзлари билан кўришади. 1944 йилнинг 23 июлида Қизил Юлдуз ордени билан тақдирланади. Орадан тўрт кун ўтар-ўтмас иккинчи марта Қизил Юлдуз орденини олади.

Очил оға ботирлик намуналарини тез-тез намоён этарди. Ҳар бир жанг у учун қаҳрамонлик, фидойилик эди. Душманни куну тун изма-из қувиб, тезроқ тор-мор этишга интилар эди. Икки марта Қизил Юлдуз орденли оддий жангчи яна қаҳрамонлик кўрсатади. 31 августда унга III даражали Шўҳрат ордени насиб этади.

Аҳамият берайлик: Очил Хидиров қирқ кунга етмай, Ватанимизнинг уч жанговар орденига муносиб, деб топилади. Қанчалик ҳайратомуз жасорат! Қайси жанглари учун?.. Газандалардан қанчасини ер тишлатдийкин? Унинг ботирлиги солдатларимизга қанчалик рух, мадад бўлмаган дейсиз?! «Қайси ишига, жангига?..» савол қурғур тинчлик бермайди.

Шунда факт, хотираларга таянмай илож йўқ. Очил оға қишлоғига келгач, урушнинг айрим лавҳа, воқеаларини ҳамқишлоқларига сўзлаб берган. Уша тафсилотлар беихтиёр эсга келади. Унинг айтишича, қуйидаги воқеа содир бўлган эди.

Қисмга «тил» келтириш керак. Вазият оғир. Чунки, душман тиш-тирноғигача қуролланган. Тўсиқлардан одам ўтиш нари турсин, ҳатто ит-мушукни ҳам ўтказгани қўйишмайди; қимирлаган жон ўт-оловга дуч келади.

Ана шундай қалтис пайтда командирлар разведка отрядига қўшимча куч юборишни лозим топди. Бунинг учун эпчил ва жасур пулемётчи Очил Хидировни маъқул, деб биладилар. Бордию душман сезиб қолса, вазиятга қараб, пулемётни «сайратиш» зарур!

Дарвоқе, Очил Қодиров қисқа вақт бўлса-да, Нурота районида ўқитувчи бўлиб ишлаган, фронгда ҳалок бўлган эди...

Булар аслида тўғри манбалардир. Бироқ китоб муаллифлари Ф. Салоҳиддинов ва М. Иосько ўша вақтни, яъни Очил оғанинг фронгда жўнатилган жойи Митан райони эканлигини кўрсатиб, ҳозирги Нурота райони (китоб ёзилган йилларда Нурота районига қарашли бўлган) деб ёзганларида балким, бундай ўйлар ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас эди?! Бунинг устига авторлар «Фронгда ҳалок бўлган» деган нотўғри маълумотларни беришган. Ваҳоланки, Очил оға жонажон қишлоғига қайтиб келади, бир йилча яшайди...

Иккинчидан, у Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлувди, деган гапга ҳеч вақт эътиборсизлик билан қараб бўлмайди.

Изланишлар самараси буни ҳам тўғри ҳал этишга олиб келди. Маълум бўлишича, СССР Олий Совети Президиумининг 1945 йил 24 март Фармонида биноан Қизил Армия составининг офицерлари, сержантлари ва оддий аскарларидан бир гуруҳига Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилади.

Фармон эртаси куни «Правда» (№ 72, 9843) газетасида эълон қилинади. Фармонга кўра, 172 киши шу юксак унвонга сазовордир. Шулар қаторида 129-рақам билан изоҳланган оддий аскар Очил Қодировнинг ҳам исми, фамилияси бор.

Қувончли хабар бепоён Иттифоқимиз бўйлаб тезда тарқалади. Албатта, уни ўқиган, эшитган ҳар бир қалбнинг севинчини кўз олдингизга бир келтиринг-а? Ушундай ўт-оловли уруш кетаётган бир пайтда-а! Очил — Совет Иттифоқи Қаҳрамони!!! Қаерлик? Қайси Очил? Кимнинг фарзанди у? Ҳамқишлоқларининг юзини ёруғ қилиб, элининг ишончини оқлаган бу чин инсон ким бўлдийкин?!

...Тун қаърига сингиб кетган разведкачилар рақиб мудофаа чизигига яқинлашади.

Олдида окоп, сим тўсиқлар... Разведкачилардан беш киши эмаклаганича окопга томон силжийди. Қолганлар уларни пастқамликдан — нақд душманнинг рўпарасидан кузатишади. Очил оға пулемётдан нишонга олишга шай турибди.

Душман оралиғидаги масофа яқин, 50—60 метрлар чамасида эди. Разведкачилар нафасини ичларига ютиб, юракларини ҳовучлаганича сезгирлик билан атрофни кузатишар эди. Шу алпозда бир соатдан кўп вақт ўтди. Аммо кетганлардан ҳанузгача дарак йўқ.

Пистирмадагилар безовта, ҳаяжонда. Очил оға терлаган қўлларини енгларига артиб-артиб олади-да, пулемёт дастасини маҳкамроқ ушлайди.

Бирдан ўқ овозлари... Аввалига автоматнинг қисқа, сўнгра сурункасига отилаётгани эшитилади. Ўқ тунда чўғдай ёниб, виз-виз этган совуқ овози қулоқларни қоматга келтирарди.

Қоронғилиқдан разведкачилар ҳансираб, оғзи-бурнига латта ўралган фашистни олдиларига солиб келтиришди. Проектор бир зум ялт этди. Окоп ва блиндажлардан сурункасига пулемёт, автоматлардан ўқ ёғилди. Бунга жавобан Очил оғанинг ҳам қўл пулемёти «сайрайди». У газандаларнинг бош кўтаришига имкон бермай, ўқ ёғдирарди. Бир гуруҳ разведкачиси эса орқага — қисм томон силжишди. Очил оға ва олти солдат ўқ уза-уза, орқага чекинишарди. Душман назарида, булар қуршовда қолган жангчилардай кўринганди. Изма-из қувишга журъат эта олмай, тўхтовсиз ўқ ёғдирар эди.

Топшириқ бажарилди. Келтирилган «тил»нинг маълумотлари эрта азонда бошланган операциянинг муваффақиятли ўтажagini таъминлади.

Ким билади дейсиз? Ҳамқишлоқларию дўстлари тинглаган шу воқеадан сўнг, балки у Қизил Юлдуз орденини олгандир.

Булар бизнинг тахминлар, албатта. Ўша жасоратлар сўнган эмас. Суворов орденли 399-Новозубковский ўқчи дивизиянинг азамат жангчилари Очил Хидировнинг такрорланмас жасоратларини ўз кўзлари билан кўришган, довюрраклигига ҳавас қилишган. Икки марта Қизил Юлдуз ва III даражали Шухрат орденли жасур жангчи яна қаҳрамонлик кўрсатади. Унинг жангдаги мислсиз хизматларини қисм командирлари Ватанимизнинг энг олий унвони — Совет Иттифоқи Қаҳрамонлигига тавсия қилишади.

Очил оғанинг сўнгги жанг тафсилотлари «Мукофотлаш варақаси»да қисқача баён этилган. Мен бу жанг лавҳаларининг ҳақиқий гувоҳи бўлган, сўнг ўз қўлларида ёзиб, имзо чеккан командирлар нигоҳида кечгандай ҳис этаман-да, фақатгина уларни изоҳлашда эса хаёлан Очил оға билан ёнма-ён бораман. Менинча, бу усул ҳақиқатан узоқ эмасдир.

1944 йил. 3 сентябрь.

Очил Хидиров хизмат қилаётган ўқчи дивизия Польша ерларида жанг олиб борарди. Қўшинларимиз юришига дош беролмаган газандалар чекинган сайин жонжаҳди билан қаршилиқ кўрсатарди. Ҳар бир пункт, қишлоқ кўп қурбонликлар эвазига қўлга киритиларди.

Острув — Мазавеск уездини душман эгаллаган. Икки-уч бор уюштирилган ҳужумга иблислар дош беришди. Лекин кетма-кет берилган қақшатқич зарбалар газандаларни ҳолдан тойдирди. Чунки, солдатларимиз позицияларини мустаҳкамлаб, уезд кўчаларига яқинлашиб қолганди.

Навбатдаги ҳужум уезднинг ҳар бир кўчасида, муюлишида, уйларда олиб борилар эди. Душман ишғол этган чегара тумшугини ёриб кирган аскарлар тинмай олдинга қадам ташларди. Аммо, рақибларни қуршовда қолдириб, мақсадларига эришишни кўзлаган душман бирдан шиддатли ҳужумга ўтди. Жангчиларимиз қанчалик олишмасин, аммо аҳвол анча мушкуллашади...

Вақт ўтади. Икки томондан отишмалар ҳеч тинмасди. Шу пайт уездга танк бостириб киради. Унинг устига ўрнатилган пулемёт тинмай ўқ ёғдирар, қочаётган ва пистирмадаги душман солдатларини бирин-кетин сафдан чиқарар эди. Кутилмаган ҳужумдан кўрққан ёв уездни тарк этади.

Танк устида мерганлик қилиб, жасорат кўрсатган оддий аскар Очил Хидиров эди.

...Гури аҳоли пунктидаги жанг ҳаммани ҳайратга солди. Пунктни қўлдан чиқарган газандалар қайта-қайта ҳужумга ўтишарди. Уларнинг навбатдаги интилишлари, пухта ўйлаб тузилгандай эди. Олдинда тўплар, сўнг пиёдалар саф-саф тизилиб келарди.

Жангчиларимиз уларнинг яқин келишини хандакларда кутишяпти. Тўпни ўл очиш позициясига қўйиш учун фашистлар елиб-югуришади. Уларнинг хатти-ҳаракатлари аниқ кўзга ташланади. Аммо, улар тўпларга қарши отадиган қурол-яроғ йўқлигини сезди, шекилли, олдинга томон силжий бошлашди.

Вазият оғир... Утаётган дақиқалар юракларга ўлим хавфини солар, унга қарши кураш учун қўллар қуролларни маҳкамроқ қисар, кўзларда нафрат учкун чакнар... Солдатларимиз душман яқинлашган сайин баттар эзиларди, айниқса, командир Королёв хавотирда: нақд душман қаршисида Очил пистирмада турганди, унга нима бўлди экан? Нега отмаяпти? Ё... Ахир, ўзи шу ишга бизни ишонтирувди-ку?! Ҳамма юрагини ҳовучлаб, олдинги маррада юз бериши лозим бўлган воқеани сабрсизлик билан кутарди.

Душманнинг қарши ҳужумидан олдин Очил оға тошсаройга пулемёт, ўқ-

дискларини ғамлаб, ўрнашиб олади. У тўпларни судраб яқинлашаётган десантчиларга ўт очишда шошилмайди. Ён томондан пулемётни тўғриласа, кўпи тирик қолади, бу томондан ҳам шундай. Қалтис!.. Яхшиси, пайт пойлаш керак! Душман билан Очил орасидаги масофа ниҳоятда яқин қолган эди. Мана, газандалар кўзга аниқ ташланиб турибди. Ўт очса, қочган тақдирда ҳам узоққа боролмайди. Энди вақт етди!

Кутилмаганда десантлар устига ёмғирдай ўқ ёғилади. Буни душман ҳеч хаёлига келтирмаган эди. Шундоқ биқинларидан ўт — ажал ўқи отилапти. Тошсаройга кўзи тушар-тушмас, душманнинг ўндан ортиқ аскарлари ер тишлаб қолди.

Очил оғага нишонга олишаётган жой қафтдек кўринарди. Қайсиси қочди, қайсиси қуролига ёпишди-ю, шу онда ўқдан қалқиб кетди, қайсиси тўп шинасига бориб урилди, қай бири бошини кўтаролмай қолди бари аниқ. Шунинг учун ҳам унинг ўқи бехато бориб тегаетган эди.

Иблислар тумтарақай бўлиб тўпларни ташлаб орқага қочишарди. Энди қайта ҳужум уюштиришга кўзлари етмайди. Шундай қилиб муҳим аҳамиятга эга бўлган Гури аҳоли пункти қўлга олинди. Бу эса навбатдаги жангларни янада тезлаштиришга йўл очиб беради.

Немис-фашистлари армияси Нарев ҳимоясига катта куч тўплади. Қирғоқнинг ғарб томони қўлдан кетмаслиги учун мустаҳкам окоп, траншеялар қазилди. Йўллар, қирғоқ бўйлари тўсиб қўйилди: тиканли симлар тортилди, миналар кўмилди... Мудофаа пунктлари кучайтирилди. Темир-бетонли ДОТлар, мингдан ҳам кўп ўт очиш нуқталари ўрнатилди. Умуман, Ғарбий Пруссияга йўл очмаслик учун душман жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатишга тайёр эди.

Қисм аскарлари Нарев дарёси соҳилида жойлашган Дроздов қишлоғи атрофларида ҳаёт-мамонт жанглари олиб борарди. Ғарбий соҳилга бир неча марта кетма-кет ҳужум уюштирилди. Аммо душман қаршилиги кучли, улар отаётган снаряд, миналар дарёдан кечиб ўтишга тўсқинлик қиларди.

Навбатдаги ҳужумга команда берилди. Аскарлар қаддини ростлаб пастга — дарёга югуришди. Душманнинг бомба-снарядлари қирғоқ бўйларига тушиб, кучли портлашлардан еру кўк ларзага келарди. Нотинч чайқалиб оқаётган дарё тўлқинлари қирғоққа урилиб, қайиқ, ёғоч устларидаги солдатларни итқитар эди.

Очил оға командир ҳузурига кириб борди.

— Уртоқ майор. Рухсат этинг... нариги соҳилга ўтсам, — унинг томоғидан сўзлари қандайдир ўзига нотаниш овозда чиққанлиги сезилди.

Командир қаршисидаги мана шу ўрта бўйли, буғдойранг, қорақош ва қора кўз, ювош, аммо чайир-қотмадан келган Очилга тик қаради. Королёв унинг кўзларидан одатдаги шижоатни пайқади, холос. Мийғида қулиб Очилнинг қоматига синчковлик билан разм солди. Унинг шу қарашидан Очилнинг ҳам юрагининг аллақадеридан нимадир узилиб, бутун бадани музлаб кетгандек жимирлади. Бир фурсатлик ўзгариш унинг хаёлига ёмон ўйларни олиб келганди... Буни сездирмай, гап ташлади:

— Рухсат беринг! — овози қатъий эшитилди.

— Неча киши, кимлар? — сўради ўйчан ҳолда командир.

— Ҳзим. Пулемёт ва иккита запас диск олсам...

— Рухсат! — деди командир. — Уртоқ Хидиров, лекин эҳтиёт бўл. Бизга сенинг ҳаётинг керак. Ватан ҳар бир солдат, ҳар бир одамнинг ҳаёти учун қайғуради. Буни асло унутма!

Очил оға қайиқда. Олд томонида қўл пулемёти, ёнида запас икки диск. Сув қалқиб-қалқиб, қайиқни ғарб соҳилига элта бошлади. Дарё ўртасига келгач, унинг чайқалиши сусайиб оқимга қараб тез сузиб кетди. Узала ётиб олган Очил оға атрофга қараб-қараб кўярди. Сафдошларидан анча узоқлашган. Энди ҳамма гап: олдинда — ғарбий соҳилда! Кўзини узмай олға томон сузаверди. Бироз сузиб боргач, қайиқ ҳаракатини тезлаштирди. Шу пайтда ўқ «чув-чув»лаб, сувга сингиб кетди. «Пайқашдими-а?» У ётган жойидан пулемёт тумшугини аста кўтарди. «Тез, фақат тез!» Қандайдир ички туйғу ундарди.

Очил оға қанча сузди, ўзи билмасди. Нариги томон қорамтир парда остида элас-элас кўзга ташланарди. Дам оқимтир туман, дам қорамтир тутун қирғоқ бўйларини аниқ кўрсатишга халақит берарди. Орадан кўп ўтмай, тутун бағридан чиқиши биланок, соҳилга яқин келганлигини сезди-да, ҳаракатга тушди, қайиқ қалқиб кетди. Пулемёт дастасини маҳкам ушлаб олган, нигоҳини душман траншеяларидан узмасди.

Кутилмаганда пулемётни сайратиб юборди, рўпарасидаги фашистлар жойидан қимирламай қотди-қолди. Дўлдек ёғилаётган ўқдан эс-хушларини йиғиштириб олгач, окоплардан бирин-кетини қоча бошлашди...

Бундан эса Очил оға моҳирлик билан фойдаланди. У ён-веридан чийиллаб ўтаётган ўқ-оловдан чўчимамай, снаряд портлашидан ҳосил бўлган чуқурга ётиб олди-да, шу ердан туриб ўқ узаверади. Уз навбатида душман ҳам унга қарата ўқ ёғдиради. Икки ўртада катта отишма бошланиб кетади. Очилни қулатаман деган газандаларнинг анчаси ер тишлаб қоларди... Иккинчи дискдаги ўқ ҳам охирлаяпти... Лекин у буни ўйламай, ёвни ўзига яқин келтириб қулатар эди.

Дарёдан сузиб ўтган полк жангчилари ғарбий соҳилга етиб олишди. Улар «Ур-ра!»

садолари остида немис окопларига ташланди. Ёв орқа-олдиларига қарамай қочишди... Улар ортидан Очил оға ҳам пулемётдан тинмай ўқ узиб турди. Жангчилар мард ўзбек ўғлони олдиға етиб келганда, унинг ранглари бўздек оқарган, ҳушдан кетгудек аҳволда эди. Шундай бўлишига қарамай, чайир қўллари пулемёт дастасини маҳкам қисиб «сайратар»ди. Чап қўлидан қон оқар, икки тирсак, елкаларидан сизган қон қотиб, тер ва чанг тупроққа қоришганидан гимнастёркасини қорайтириб юборганди...

Жангчилар уни авайлаб кўтариб, қайиққа ётқизишади. Нариги соҳилга олиб ўтадилар. Замбилда гоҳ ҳушидан кетиб, гоҳ хушига келиб ётган Очилнинг ёнига майор Королёв келади. У қонга беланган жасур солдатнинг юзига-юзини қўйиб, пешонасидан меҳр билан ўпади.

— Раҳмат Очил, сендай асл фарзандлари билан халқимиз ҳамиша фахрланади. Сени катта жасоратинг учун Совет Иттифоқи Қаҳрамонлигига, албатта, тавсия этамиз. Ғалаба яқин, дўстим, ҳадемай тузалиб чиқасан, ўшанда ғолибдан сафиди учрашармиз, — деди командир. Унинг товуши баъзан майин, баъзан мунгли овозда Очилнинг қулоғига элас-элас эшитиларди. Унинг лаблари билинар-билимас пичирларди...

Нарев дарёси ишғол этилди. Совет қўшинлари навбатдаги ғалабага эришиб, Германия ерларида тўхтовсиз жангларни давом эттира бориб, Берлин сари олға силжир эдилар.

Бу шонли ғалаба шу ондаёқ ҳаммаёққа маълум қилинди.

СОВЕТ ИНФОРМАЦИЯ БЮРОСИДАН.

6 сентябрь оператив маълумоти.

2-Белоруссия фронтининг қўшинлари 6 сентябрда Нарев дарёси бўйида немис-фашистлари мудофаасининг муҳим таянч пункти бўлган Остроленко шаҳри ва қалъасини ҳужум билан эгалладилар.

Остроленко шаҳрининг жанубида қўшинларимиз Нарев дарёсининг шарқий қирғоғини душмандан тамомила тозаладилар ва шу билан бирга аҳоли яшайдиган қирқдан ортиқ пунктни, шу жумладан Остроленко темирйўл станциясини, аҳоли яшайдиган Крушево, Хлести, Жонсьник, Соколово, Замбский — Косьцельне, Поникев, Псари пунктларини ишғол қилдилар...

«СОВЕТИНФОРМБЮРОСИ»нинг ушбу зафарли хабари Оқтов бағридаги қишлоқларда ҳам акс-садо берди. Ҳар куни фронт хабарларини эшитишга одатланган халқ бугун ҳам кўз-қулоқ эди. Ғалабадан руҳланган барчанинг севинчи беқиёс эди.

Улар радиокарнайдан ҳозиргина Нарев дарёси жангларида эришилган ғалабани тинглаган бўлсалар-да, шу жангу жадалларда ҳамқишлоқлари Очил Хидировнинг ҳам қаҳрамонона ҳиссаси борлигидан беҳабар эдилар. Аммо... Очил оғани вояга етказган, уни бағрида улғайтириб, жасур ва мард ўғлон қилиб тарбиялаган шу она замин, шу асл халқ ана шу қувонч унинг Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлганлигини анча кейин билишади...

Оғир яраланган Очил оғани дала даволаш қисмига олиб келишади. У ердан эса фронт орқасига — госпиталга жўнатишади.

Чап қўлининг тирсак, бармоқларини ўқ эзиб юборганди. Бармоқнинг бўғин-бўғин суякларидан осколка жароҳати изини қолдирганди. Унинг узоқ муддат даволанишига тўғри келган эди.

Очил оға госпиталдан даволаниб чиқади. Лекин унинг чап қўли бинтланиб елкасига боғланганди. Юз-чеҳраси ҳам алланечук: кўп қон кетиш, дармонсизликдан сарғайиб кетганди. Озиб-тўзиб, қоракўзлари ич-ичига кириб кетган эди. Жасур жангчи шу аллозда она қишлоғига кириб келади.

«Укам Очилжон урушдан қайтган пайт эсимда жуда яхши қолган, — дея ҳикоя қилувди Тўлак ота менга. — Тўл тушган пайт. Ушанда бизнинг қўра Арпакон қишлоғида эди. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, қўзи сўйиб турувдим. Қулоғимга овоз чалингандай бўлди:

— Ака, кучукларга қаранг!

Ёнтоқ ғарам четида икки олапар бир-бирларига ириллаб, ичак-чавоқларни ейиш билан овора эди. Ўгирилиб қарадим. Қараганимча бир зум, билмадим, эс-ҳушимни йўқотибманми, анграйиб қолибман. У «ака» дея кулимсираб турарди. Кейин бутун қадди-қомати билан олдинга талпинди. Мен бирдан қанот чиқариб, қандай учиб бориб, қандай уни қучоқлаганимни билмайман. Бир-биримизни қучоғимиздан бўшатмай анча вақтгача тик турдик. Кўзларимдан ёш тирқираб чиқди...»

Қаҳрамонимизнинг қачон, ва қай ҳолатда қишлоғига кириб келиши — изланишимизда муҳим аҳамият касб этади. «У ўзининг қаҳрамон бўлганлигини билармиди? Билганда нега ҳужжатлари вақтида келмади?» деган саволлар, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, анча муаммоли масалалар эди. Буларни кишилар хотирасига суяниб ўтиклашга тўғри келарди. Шу боис неча бор Тўлак ота ва бошқалар билан мулоқотда бўлганда, масаланинг моҳиятини тушунтириб, шу жумбоқни ҳам ҳал этишга интилардим. Тўлак отадан:

— Очил оға, қаҳрамон бўлганларини аниқ билиб кетганларми? — деб сўрагандим.

— Менимча биларди, — отахон ўйчан ҳолатда гап бошлаган эдилар. — Келганидан

кейин оёғини чўзиб, ёнбошлаб ётмади. Ўзи у вақтлар хотиржам ётадиган кунлар эмас эди-да. Укам ишлади. Қўлим оғриydi, энгил иш беринглар, деб ҳеч кимнинг олдига бош эгиб бормади. Бундай ишларга унинг кўрслиги, тикровлиги йўл бермасди. Қаватимга кирди. Чўпонлик қилди. Нусрат Шукур ўғли, Бўрибой Усмон ўғиллари билан бирга Бексариқ дараси, Арпақон ўра атрофларида колхознинг қўйини боқди. Уларга ўғлим Умрзоқ, хотиним ҳам қарашарди. Колхознинг 500 бошдан зиёд моли учун ҳаммамиз жамулжам, эт-тирноқ бўлиб ишлардик.

Сухбатдошим бир зум тин олди. Билмадим, ниманидир айтгиси келардию, аммо қимтинар эди. Йўқ, кўнглидагисини рўй-рост очиб ташлади:

— Ўғлим, гапнинг индаллосини айтганда, Очил иним сал ўжар, тез феъл эди. Ана-мана дегунча лоп этиб ёниб кетарди. Гапидан ўзини мақтаяптими ёки ростини айтаяптими билиб бўлмасди. Урушдаги воқеалардан сўзлаганда, қўй-е, лоф ҳам эви билан-да, дегувчилар йўқ эмасди. Ахир, беш бармоқ баравар бўлмаганидек, одамлар ҳам ҳар хил-да. Мен баъзан: «Очил, шунақа гапларингни қўй, одамларнинг калакасига қоп нима зарур сенга» дердим. У бўлса: «Нима, сиз ҳам ишонмайсизми? Ака, ҳали кўрасиз, орден ҳужжатларим келади...», «Ким айтди?». «Ана шу-да сизники? Ким айтарди?.. Касалхонада ётганимда, ҳамма: бемору дўхтирлар, биласизми, мени нима қилишувди?! Ҳе... қаҳрамонлигим учун келиб табриклашди». «Улар қаердан билишган?» «Газетадан, газетада чиққан эди-да!..» девди...

Демак, Очил Хидиров фронтдан 1945 йил апрель ойининг ўрталарида, ё охирларида келган. Чунки, унга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганлиги ҳақидаги СССР Олий Совети Президиумининг Фармони «Правда» газетасининг 1945 йил 26 март сониде чиққан эди. Биз шунга ва акаси ҳамда ҳамқишлоқларига госпиталдаги воқеани ҳикоя қилиб берганлигига асосланиб, шундай хулосага келишимиз мумкин.

Эҳтимол, Очил оға «Правда» газетасини кўлига олиб, Фармонни ўз кўзлари билан ўқигандир... Ут-оловли кунларда кўрсатган жасорати исзис кетмаганлигига, унинг ҳақиқат бўлиб, эл назарига тушганлигига ишонган. Шунинг учун ҳам у қишлоқларда, қаерда бўлмасин, юрагидаги гапини рўй-рост очиб ташлаган. Айримлар гурунг, суҳбатларда узун тилларига эрк бермоқчи бўлганида, у фахр ва ғурур билан қаҳрамон бўлганлигини изҳор этган.

Улуғ Ватан урушининг II группа инвалиди Эрмон ота Синдоровнинг хотираси ҳаяжонга солади кишини:

«Очилни урушдан бурун билмасдим. 1945 йилнинг декабрь ойларида Фарҳод ГЭСи қурилишида иштирок этдим. Юқори сарой, Охунбобоев номли, Қўшработ, Хўш, Оқчоб, Чкалов, Устук қишлоқ Советларидан, агар хотирам панд бермаса, мингдан зиёд одам қурилишга борувди. Мен ўшанда Бозоржой қишлоқ Советининг раиси эдим. Тўрт колхоздан — «Қизил қўшин», «Ўзгариш», «Озод меҳнат», «Янги тараф» территорияларидан 120 киши жалб этилганди...

Кунларнинг бирида ертўладан энди чиқиб қайси бир юмуш билан бораётганимда, Жонузоқ Нурмуродов мени тўхтатди. У киши Қўшработ қишлоқ Советининг раиси эди. Бир зумгина суҳбатлашувдик ҳамки, ёнимиздан ҳарбий кийимли бир киши ўтди. У қопда тупроқ орқалаб кетарди.

— Эрмон, шу одам ростдан ҳам геройми, ё шунчаки гапми? — деди Жонузоқ ака.

— Жонузоқ ака, ундай деманг, балким бўлгандир. Ким билади. Бўлмаса шуйтиб айтармиди?..

Кўп Утмай Очил тупроқни тўкиб қайтди. Худди шу ерда мен у билан танишдим... Кейинчалик бир неча маротаба суҳбатлашиб ҳам юрдим. У хушмуомала йигит эди. Қотма, чайир бўлса-да, манаман деган одамнинг ишини бемалол ўзи бажарарди...

Фарҳод ГЭСи қурилишидан қайтганимдан сўнг мен Очилни учратмадим. Аммо, ён атрофдаги қишлоқларимизда «Очил қаҳрамон бўлганмиш, лекин ўзи вафот этибди», деган гаплар тарқалди...

Кунларнинг бирида чойхонада Жонузоқ Нурмуродовни учратиб, шундай дедим:

— Ҳой, бирида сиз айтган ўша йигит, Очил қаҳрамон бўлибди. Ҳужжатлари келганмиш... Вақтида нима девдингиз?..

— Ҳе, Эрмон, дам бўл, ҳеч ким эшитмасин...

Очилни бор-йўғи икки ойча кўришга муяссар бўлдим. Унинг хатти-ҳаракатлари, кескир гап-сўзларини сира-сира унута олмайман».

Совет Иттифоқи Қаҳрамони Очил Хидировнинг номи, жасорати мангудир. У халқ қалбида, меҳрида яшамоқда. Халқ меҳри эса бамисоли дарё. Бугунги кунда Қўшработ районидаги 50-ўрта мактаб, «Октябрь 50 йиллиги» совхозининг 1-бўлими, 52-хунар-техника билим юрти, Нурота шаҳридаги кўчалардан бири унинг қутлуғ номига қўйилган.

Ургутлик Очил Қодиров эса, гарчи Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини олишга мушарраф бўлмаса ҳам, у қизғин жанг майдонларида жасорат намуналарини кўрсатди. Унинг ҳам порлоқ хотирасини халқимиз Улуғ Ватан урушининг миллионларча шаҳидлари қаторида асло унутмайди.

БОЛАЛАРИМИЗНИНГ ЎЗ НАВОЙИСИ БЎЛСИН

Халқимиз улуг муҳаббат ва ифтихор билан мутафаккир фарзанди, ўзини «якқалам қилган» даҳо сўз санъаткори Алишер Навоий асарларини салкам беш ярим асрдан бери ардоқлаб, ўқиб ўрганиб келаётир. Ундан ҳаёт, нафосат сабогини эгаллашдан иборат навоийхонлик анъанаси шу тахлитда юзага келди, шаклланди ва тараққий этмоқда. Бошда шоир замонасидан то XIX асрнинг II ярмигача унинг асарлари халқ орасида, асосан, қўлёзма ҳолатида тарқалиб келган бўлса, Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi туфайли литографик ва типографик усулларда китоб чоп этишининг амалга ошиши билан Навоий девонларининг илк нашрлари юзага кела бошлади. Бу ҳол, айниқса, XX аср арафаси ҳамда бошларида навоийхонликнинг кенгроқ тармоқ ёйishi ва янги усул мактабларда такомиллаша борган таълим жараёни тақозосида бирмунча жонланди. Педагогика фанлари кандидати Йўлдош Абдуллаев берган маълумотларга кўра, ўша даврларда мактаблар учун махсус нашр этилган Навоий девонлари мавжуд бўлиб, улар ҳажман ҳар хил эди. Чунончи, ака-ука Каменскийлар 1891 йилда Тошкентда тошбосмада чоп этган Навоий девонида 319 ғазал, 19 рубоий мавжуд бўлса, 1902 йилда Фуломҳасан Орифжонов матбаасида босилган «Амир Навоий» тўпламида 155 ғазал, 78 рубоий, қитъа ва таржеъбанд бор. Шу матбаанинг 1913 йилги иккинчи нашрида ғазаллар сони 225 тани, рубоий, қитъа ва таржеъбандлар сони — 37 тани ташкил этади. Шу йили Л. Н. Левиннинг Когондаги матбаасида босилган «Ҳазрат амир Навоий» тўпламида 135 ғазал, 78 рубоий, қитъа ва таржеъбанд бўлса, 1915 йилда Тошкентда Фуломҳасан Орифжонов амалга оширган «Амир Навоий» тўпламининг учинчи нашрида 228 ғазал ва 31 рубоий мавжуд. Тўла бўлмаган ана шу маълумот шоир ижодида қизиқиш нечоғли ўсиб ва кучайиб борганлигини яққол тасдиқлаб турибди. Бу китоблар гарчи ўша даврдаги мактабларга мўлжалланган эса-да, аслида ҳаммабоп нашрлар эди, уларда турли ёшдаги болаларнинг савияси, ёш хусусиятлари инобатга олинган ҳолда асарларни танлаш принципига риоя қилинмаган эди.

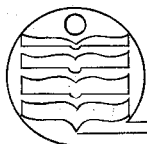
Октябрь инқилоби ғалабасидан кейин ўтган етмиш йилча муддат давомида «ғазал мулки султони» асарларининг ғоят хилма-хил нашрлари юзага келди. Бу соҳада, айниқса, шоир таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш тadbирлари жиддий сифат босқинчи бўлди. Шу даврдан эътиборан улуг санъаткор асарларининг илмий-танқидий матнларини тузиш, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган нашрларини яратиш, рус ва бошқа қардош тилларга таржима қилиш мунтазам йўналишга кира бошлади. Уруш халал берганига қарамай, бу соҳадаги изланишлар давом этди. Даставвал, улуг шоир асарларининг асл намуналарини тиклашга алоҳида эътибор берилди. Таниқли матншунос Порсо Шамсиев «Хамса»нинг қатор қўлёзмаларини ўрганиш асосида ундаги ҳар бир дostonнинг илмий-танқидий матнларини яратиб, бирин-кетин чоп эттирдилар. Ҳамид Сулаймонов эса «Ҳазониул-маоний» девони илмий-танқидий матнини эълон қилди. Шоирнинг илмий, фалсафий ва тарихий асарларининг ҳам шундай матнини яратишга киришилди. Иззат Султон «Мезонул-авзон»нинг, Суйима Ғаниева «Мажолисун-нафоис»нинг, И. Эшонхўжаев «Лисонут-тайр»нинг, Л. Холлиев «Тарихи мулуку аҷам»нинг илмий-танқидий матнларини эълон қилдилар. Ана шундай изланишлар оқибатида ўзбек халқи тарихида биринчи марта буюк мутафаккирнинг 15 томлик сайланмаси ўз она тилисида ва 10 томлик сайланмаси рус тилида юзага келди. Ана шу жараёнда улуг санъаткор асарларининг кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган нашрларини яратиш зарурати ҳам туғилди. Шу ҳаётини эҳтиёжни дастлаб сезгирлик билан пайқаганлар орасида устод Айний ва Ғафур Фулом изланишлари ажралиб туради. Устод Айний «Хамса»нинг изоҳлар билан таъминланган ва кенг оммага мўлжалланган қисқартирилган нашрини тайёрлади. Бу оммабоп нусха дастлаб 1940 йилда лотинча ёзувда, сўнгра 1949 йилда ҳозирги жорий алифбеда икки марта босилиб чиқди. Академик Ғафур Фулом эса «Фарҳод ва Ширин» дostonининг насрий баёни билан бирга 1956 йилда нашр эттирди. Булардан ташқари, «Хамса» дostonларининг Абдуқодир Ҳайитметов («Ҳайратул-аброр», 1974), Амин Умарий ва Ҳусайнзода («Лайли ва Мажнун», 1976), Иноят Махсумов («Саъбаи Сайёр», 1977) ва («Садди Искандарий» 1978) томонидан амалга оширилган насрий баёнлари ҳам юзага келди. Профессор Азиз Қаюмов эса, шу дostonларнинг ҳар бирига бағишланган махсус шарҳловчи тадқиқотларини эълон қилди. Бу асарлар «Хамса»нинг ғоявий мазмунини англашда муҳим аҳамият касб этади, албатта. Бироқ булар ҳам моҳияти эътибори билан катта китобхонлар дидига мўлжалланган бўлиб, кичик ва ўрта ёшдаги болалар уёқда турсин, ҳатто ўсмирлар учун ҳам оғирлик қилади. Насрий баёнлар тилининг бирмунча мураккаблиги, шоир қўллаган бадий-таъсирий воситалар моҳияти бирдек ёрқин изоҳланмаганлиги бунинг асосий сабабларидандир.

Ҳолбуки, жорий ўқув программасига кўра мактабларимизда ўқувчилар тўртинчи синфдан бошлаб шоир ижодидан намуналарни ўқишга киришадилар. Бу жараён саккизинчи синфда шоир ижодини монографик планда ўрганиш билан якунланади. Умуман, ўрта мактабда шоир ижодини ўрганишга жами 37 соат ажратилганки, буни ҳали етарли деб бўлмайди. Бинобарин, «Ёлғончи» ҳикоятини 3-синфга кўчириб, унинг ўрнига 4-синфда «Шер билан Дуррож» масали ўрганилса, мақсадга мувофиқдир. Ўқувчилар ёлғон гапириш ва алдамчиликнинг зарари ҳақида икки асарни

бирин-кетин ўзлаштириш жараёнида изчил ахлоқий сабоқ олиш имкониятига эга бўлар эдилар. 4-5-6- ва 7-синфларга мўлжалланган адабиёт дарсликларидagi ўқувчилар савиясига мос келмайдиган айрим материалларни қисқартириш ҳисобига яна Навоий асарларидан баъзи намуналарни қўшиш ва табиийки, шу асосда улуғ мутафаккир ижодини ўрганишга ажратилган соатлар миқдорини 43—45 соатга етказишни ўйлаб кўриш вақти етди. Самарадорлиқни таъминлаш мақсадида шоир асарларини болаларнинг ёш хусусиятларига, савиясига мувофиқлаштириб, хилма-хил шаклда (рангли, расмли, шунингдек, «Ўзинг бўя» сериясида) нашр этишни ҳам йўлга қўйиш зарур. Шуниси ажабланарлики, шоир асарлари нашр этила бошланганига салкам бир аср тўлапти-ю, ҳанузгача (профессор Н. Маллаевнинг ўрта мактаб ўқувчиларига мўлжаллаб ёзилган ҳозиргача ягона «Навоий лирикаси» тўпламини истисно қилганда), болаларбоп бирор нашр амалга оширилганича йўқ. Бу ўринда рус ва СССР даги қардош халқлар болалар китобатчилиги тажрибаларидан ўрганиш мумкин. Чунончи, А. С. Пушкин асарлари билан рус болалари боғчаларнинг тайёрлов группаларидаёқ танишади. Энг муҳими, унинг асарлари болалар ёшининг ҳар бир босқичига мўлжалланиб, ҳам рангли, ҳам расмли, ҳам шарҳли, ҳам қайта айтиш шаклларида китобат қилинган. Ҳатто Пушкинни чуқур тушунишга хизмат қиладиган ўқувчиларбоп илмий-адабий тадқиқот характеридаги қизиқарли китоблар чоп этилган. Н. Г. Доллинининг «Онегинни биргаликда ўқиймиз» типидagi асарлар ана шундай. Натижада болалар ҳар бир ёш босқичида ўз Пушкинлари билан учрашиш имкониятига эга бўлганлар. Грузияда ҳам «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон» достонидан турли ёшдаги болаларга мос ҳикоятлар танланиб, улар асосида ҳар хил ҳажмдаги безакли китобчалар чиқарилган. Қардош Озарбойжонда ҳам Низомий «Хамса»си ва Фузулий асарлари сюжетлари асосида турли ҳажмдаги болалар китобати йўлга қўйилган. Ҳатто Фузулийнинг «Созлар мунозараси» асари болаларбоп ҳолда Москвада «Детгиз» томонидан чоп этилди. Бундай нашрлар ёшларда классик меросга улкан муҳаббат уйғотишгагина эмас, балки уни тушуниб, англаб ўзлаштиришларига ҳам кенг йўл очади. Зотан, доҳиймиз В. И. Ленин: «Инсоният яратган барча бойликларни билиб, ўз онгини бойитган тақдирдагина коммунист бўлиш мумкин»,— деб таълим берган эди. Умумтаълим мактабларини ислоҳ қилиш жараёнида адабиёт ўқитишни такомиллаштириш вазифалари ҳам бундай нашрлардан манфаатдор бўлади. Шу долзарб вазифалар мантиқидан келиб чиқадиган бўлсак, «Шер ва Дуррож» масали асосида кичкинтойларнинг кўзини қувнатадиган расм-китобча тузиш мумкин-ку. «Ёлғончи» ёхуд «Ҳотам Той ҳикояти» ва бошқа болаларбоп ривоятлар сюжетларига ҳам гўзал расмлар ишлаш учун мўйқалам соҳибларининг топқир зеҳни ва мутолааси керак. Шунингдек, «Хамса» достонлари сюжетларини болаларбоп қилиб; бадий қайта айтиш усулидан ҳам фойдаланса бўлади. Ахир «Дон Кихот», «Барон Мюнхаузеннинг саргузаштлари» сингари асарларни Корней Чуковский болаларга мўлжаллаб қайта айтиб бериб, кичкинтойларнинг сеvimли китобларига айлантира олган эди-ку. Ёхуд Вера Смирнованинг қадимги юнон мифологиясини болаларбоп қилиб қайта айтиш ҳисобига яратган «Эллада қаҳрамонлари» китобини ким билмайди дейсиз? Навоий лирикасини ҳам мактаб ўқувчиларига муносиб намунали шарҳини яратиш мумкин. Бу ишларни амалга ошириш учун навоийшунос олимлар, ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, хуллас, барча ижод аҳлининг аҳил ҳамкорлиги зарур. Сирасини айтганда, илгарилари бундай ҳамкорлик туфайли адабий меросимизни тиклаш ва халққа етказишда салмоқли ишлар қилинган эди. Устод Айний, Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби алломалар классик адабиётимиз вакиллари ижодини халққа етказиш соҳасида самарали хизмат қилган эдилар. Аммо нима учундир бугунги кунда бу анъана унутилмоқда. Ана шулар тўғрисида жиддийроқ ўйлаб кўришимиз зарур. Токи турли ёшдаги болаларимизнинг ўз Навоийси, ўз Бобури, ўз Турдиси, ўз Махмури, ўз Гулханийси, ўз Огаҳийси, ўз Муқимийси, ўз Фурқати ҳам бўлмоғига эришайлик.

Охунжон САФАРОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ТУФИЛГАН КУНИНИНГ 80 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

Озод Шарафиддинов

ИККИНЧИ ЧЎҚҚИ

1

Абдулла Қаҳҳор оддийгина ёзув столи устидаги ортиқча буюмларни йиғиштириб тоқчага қўйди, ғаладондан бир даста оқ қоғоз олиб, уларни текислади, шиша сиёҳдонига жиндай сиёҳ қўйди, бир чеккада турган ўнинчи лампанинг пилигини сал кўтарди-да, ручкани қўлига ушлаганича бир лаҳза хаёлга толди. Кейин ручкани сиёҳдонга ярим ботириб олиб, ўзининг майда ҳуснихати билан ёза кетди. Оқ қоғоз бетида сафсар сиёҳда ёзилган қатор жумлалар пайдо бўлди: «У эшик олдида юраги бетламайроқ келди; эшикнинг тутқичидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бировнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди. Эшик оёғининг учига тегиб қапчигандан сўнг, четланиб, ичкаридан чиққан йигитчага йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб авф сўради».

Булар «Сароб» романининг биринчи жумлалари...

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, бутун олам тун бағрида истироҳатда эди. Фақат аллақаерларда бирда-ярим итларнинг қисқа-қисқа вовуллагани, қандайдир ҳаша-ротларнинг чириллаши тинчликни бузди. Лекин адиб буларнинг ҳеч қайсисини сезмайди.

Сиёҳи дарров қуриб қолмаслиги учун иккита пероси қават қилиб боғланган ручка оқ қоғоз бетида раво қитирлайди — зум ўтмай бир саҳифа тўлади, кейин иккинчиси, учинчиси... Адиб ёзганини деярли ўчирмайди — чунки бу манзаралар, ўқишга киргани келган Саидий билан Муниҳоннинг илк бор учрашуви, улар ўртасидаги биринчи суҳбат, бу икки қалбни бир-бирига боғлайдиган ришталарнинг пайдо бўла бошлаши — буларнинг барчаси кўпдан бери унинг хаёлида айланади, кечалари тушларига кириб чиқади. У дастлабки саҳифаларни миясида пишитиб қўйган. Шунинг учун биринчи кунни анча иш қилди — романининг биринчи бобини тугатай деб қолди. У «бугунга етар» деб ўтирган жойидан туриб, керишиб чуқур ҳордиқ чиқарганда хўрозлар бир-бирига навбат бермай, тонг қўшиғини куйлай бошлаган эди...

Афсуски, буларнинг ҳаммаси менинг хаёлимда гавдаланган манзаралар, холос. Аслида, адиб «Сароб» устидаги ишни қачон бошлаган, кундузи ишлагани ёхуд кечасими, бир ўтиришда неча саҳифа ёзган, романини бошидан бошлагани ёхуд ўртасидан, ёки охиридан ёза бошлагани — буларни аниқ билмаймиз. Абдулла Қаҳҳор ўша пайтлардаёқ, ўз шахсиятига маҳлиё бўлишдан, ўзига бино қўйишдан узоқ эди, шунинг учун ижодига тегишли материалларни сақлашни, хатлар ва бошқа ҳужжатларни авайлаб олиб қўйишни, кундалик дафтарларини эҳтиёт қилишни хаёлига келтирмаган. Бизнинг қўлимизда «Сароб»га алоқадор деярли ҳеч қандай ҳужжат йўқ, ҳатто романининг қўлёзмаси ҳам сақланиб қолган эмас. Шунга қарамай, баъзи бир бавосита фактлар ва ҳужжатларга қараб, турли-туман адабий ходисаларни қиёслаш ёрдамида «Сароб»нинг ижодий тарихини ёритишга уриниб кўрамиз.

Шуниси аниқки, Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни 1930 йилда ёза бошлаган. Бу ўринда ҳам роман устидаги иш қачон бошланганини аниқ айтмаймиз. Ҳар ҳолда, ёзувчи ишни эрта баҳорда бошлаган, деб тахмин қилиш мумкин, чунки роман 1933 йилнинг кузида битгани маълум, афтидан, асар устидаги иш салкам тўрт йил давом этган. Ҳақли савол туғилиши мумкин: нима сабабдан роман устида айнан 1930 йилда иш бошланган? Бунинг сабаби шундаки, шу жумладан, Кибриёхоним ҳам, «Сароб»ни адиб 23 ёшида ёзишга киришганини айтишди. Мен буни бир-икки марта адибнинг ўз оғзидан ҳам эшитган эдим. Хуллас, «Сароб» устидаги иш 1930 йилда бошланган. Аммо бу роман ёзиш ҳақидаги ният худди шу йили пайдо бўлди дегани эмас.

Бироқ бу ниятни 20-йилларнинг охирида туғилганига асос берадиган баъзи бир фактлар мавжуд.

Абдулла Қаҳҳор таржимаи ҳолига доир мақолалардан бирида ёзади: «Буюк бурилиш йили бошланди. Шаҳарда нэпман, қишлоқда муштумзўр жон талвасасига

тушиб қолди. Тақдир мени шу душман синф вакиллари бўлган эски ва «янги» зиёлилар, ўзини миллат ҳомийси, миллатчи деб атаган бир гуруҳ ватан ҳамкори билан учраштирди. Булар билан учрашиш менинг учун, бир жиҳатдан оғир кўргилик бўлса, иккинчи жиҳатдан катта мактаб бўлди. Мен бу мактабда социализм душманларининг башарасини кўрдим, буржуа миллатчилигининг синфий моҳиятини яна ҳам чуқурроқ англадим. Қўлимга янги қалам олганимда дин ва дин аҳлларига қарши болалигимдан бери кўксимда йғилиб ётган аламини тўкишга қанчалик шошилган бўлсам, буржуа миллатчилари ҳақида кўрган ва билганларимни тенгқурларимга, бутун халққа айтишга шўнчалик шошилдим. Мен адабиёт кураш қуроли бўлишига ҳеч қачон бунчалик зарурат ҳис қилмаган эдим».

Бу парчадан шу нарса аниқки, «Сароб» романини ёзиш нияти ёзувчида 1929 йилда туғилган. Бироқ биз на бу мақоладан, на бошқа материаллардан ўша пайтда Абдулла Қаҳҳор юзма-юз бўлган миллатчиларнинг кимлар бўлганини, Абдулла Қаҳҳор нега уларга «рўпара» келганини, улар ўртасида нималар кечганини, билмаймиз. Бу ҳақда фақат тахмин қилиш мумкин. Маълумки, Улуғ Октябрь ғалабасидан кейин турли-туман жадидлар, буржуазия манфаатини жон-жаҳди билан ҳимоя қилган зиёлилар, юқори мартабали руҳонийлар бирлашиб, совет ҳокимиятига қарши аввал ошқора, кейин хуфиёна кураш олиб бордилар. Улар халқ ҳўжалиги соҳасида, маданий қурилиш бобида ошқора зараркунандалик қилиқлари билан бирга омма онгини заҳарлашга ва айниқса, ёшларни ўз сафларига тортишга интилдилар. Афтидан, улар Абдулла Қаҳҳордай «умидли ёш қалам эгаси»нинг ўз қаторларида бўлишига сира ҳам қарши эмас эдилар. Бироқ Абдулла Қаҳҳор уларнинг ким эканликларини пайқашни биланоқ, қалбида оташин бир нафрат туйғусини ҳис қилади ва бу туйғуларини бадиий образларда ифодалаш йўллариини излай бошлайди.

Иккинчи томондан, Абдулла Қаҳҳорнинг янги шаклларга муурожаат қилишига сабаб бўлган омилларни унинг ижодий ўсиш йўлидаги ўзига хосликлардан қидириш керак. Роман ёзиш иштиёқи ёш адибнинг қалбида анча узоқ давом этган хийла мураккаб, биринчи қарашда, бир мунча парадоксаль кўринадиган ҳодисаларнинг самарасидир. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивидаги Ўзбекистон Ёзувчилари Союзининг фондида бир қизиқ ҳужжат бор — 1933 йилнинг апрель ойида Ёзувчилар Союзининг Ташкилот комитети бир қанча ўзбек адибларига анкета тарқатган. Анкета ВКП (б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелда чиқарган «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида»ги қарорининг бир йиллиги муносабати билан тuzилган бўлиб, унда «Исми фамилиянгиз? Қайси жанрда ёзасиз? Қачондан бери ижод қиласиз? Қандай жамоатчилик ишларини бажарасиз?» каби анъанавий саволлар билан бир қаторда, «Партия қарори сизга қандай таъсир кўрсатди?» деган жумла ҳам бор. Абдулла Қаҳҳор бу саволга жуда ғалати жавоб берган: «ВКП(б) Марказий Комитетининг қарори менинг аста-секин сўниб бораётган адабий фаолиятимни қайтадан жонлантириб юборди». Бу ўринда «жонлантириб юборди» деганда ёзувчи нимани назарда тутганини фаҳмлаш унча қийин эмас, албатта. Шубҳасиз, бунда «Сароб» кўзда тутиляпти, чунки роман устида бошланган ижодий иш шу кезларда, яъни 1933 йилнинг апрель ойида жуда қизгин давом этмоқда эди. Масаланинг бошқа томони кишини ҳайрон қолдиради — адабиётга яқиндагина кириб келган, ёзган асарлари кўпчилик томонидан илиқ кутиб олинган 26 ёшли адиб «аста-секин сўниб бораётган адабий фаолиятим» деганда нимани кўзда тутган экан. Ахир, худди шу 1933 йилда унинг иккинчи китоби «Олам яшаради» босмадан чиқди. Худди шу пайтда ёш адиб «Қишлоқ ҳукм остида» деган замонавий қисса устида иш олиб боради. Ҳар ҳолда, бу далиллар ижоднинг «аста-секин сўниб бораётгани»дан далолат бермайди. Унда бу гапни Абдулла Қаҳҳор шўнчалик суҳандонлик учун ёзганми? Шу ибора билан партия қарорининг аҳамиятини ошириб кўрсатмоқчи бўлганми? Йўқ. Буни тасдиқлаш учун бизда ҳеч қандай асос йўқ. Самимият Абдулла Қаҳҳор характеридаги энг муҳим, етакчи белгилардан бири, бирон фикрни айтиш, ёхуд ўз шахсига эътиборни жалб этмоқ учун унинг ёлғон гапириши мумкин эмас эди. Менимча, бу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг гапига тўла ишониш керак — ҳақиқатан ҳам, 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошига келганда ёш адиб ижодидида аста-секин сўниш аломатлари кўринади. Янада аниқроқ айтганда, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига шундай туюлади. Бунинг сира ҳам ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Эсингизда бўлса керак, Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи асари 1924 йил «Муштум» журналида босилиб чиққан эди. Ундан кейин марказий матбуотда ҳам, область матбуотида ҳам унинг ҳажвий шеърлари, фельетонлари, танқидий хабарлари тез-тез эълон қилина бошлади. 17—18 яшар йигит учун бу, албатта, жуда катта муваффақият эди. Бунинг устига, ёш адибнинг ҳали 18 ёшга тўлмасдан пойтахтга чақрилиши, бу ерда марказий газетанинг бутун бошли бир бўлимини унга ишониб топшириб қўйилиши ҳам ҳазил гап эмас эди. Табиийки, у булардан анча-мунча мағрурланса, ўзига бино қўйса арзирди. Уша кезларда бутун вужудини ўзидан мамнунлик туйғуси чулғаб олган бўлса ажаб эмас. Бироқ чинакам истевдод эгасида дастлабки мамнуният, илк қувончлар, биринчи муваффақиятдан

¹ Марказий Давлат архиви. Фонд 2356. Опись 2. Дело 319. лист 16.

туғилган кибр-хаво, мағрурлик сув устидаги кўпикдек тез ўтиб кетади, унинг ўрнига соғлом таҳлил даври бошланади, кечаги ютуқлар бугун кўзига арзимас бўлиб кўрина бошлайди. Абдулла Қаҳҳорнинг илк асарлари, чиндан ҳам анча-мунча фазилатларга эга эди. Аммо шуниси аниқки, давр бениҳоя тезкор, суръатлари ўта шиддатли эди. Биз яна биламизки, ҳатто адабиётга бирон ўрта мактабни ҳам битирмай, рус адабиётини билиш у ёқда турсин, русча ҳарфларни таниб-танитай кириб келган Абдулла Қаҳҳор учун Тошкентда ўтган дастлабки пайтлар бениҳоя ўқинимсиз ўқиш-ўрганиш йиллари бўлган эди. У рабфакни битириб, университетда ўқиш билан бирга қисқа муддатда рус тилини ҳам ўрганди ва рус классикларининг асарларини таталаб-тирмалаб бўлса-да, ўзлаштира бошлади. Бу ўринда Абдулла Қаҳҳорнинг 1952 йилда ёзилган «Биринчи домлам» деган мақоласидан бир парча келтираман:

«Мен биринчи сабоқни Гоголдан олган эдим...

Мен у вақтда рус ёзувчиларидан Пушкин, Толстой, Горькийларнинг номларинигина эшитган эдим, холос: бу номлар ҳам «Пушкинни подшоҳ ўлдиргани», «Толстой бўйи баравар китоб ёзгани», «Горький Толстойнинг ўлимини эшитиб ҳушдан кетгани» учунгина ёдимда қолган эди. Мен меҳмонхонада турар эдим; бир куни ишдан қайтиб келсам Павел тўрт энлик хат билан битта китобча ташлаб кетипти. Бу китобча Гоголнинг «Иван Иванович ва Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикояси» эди. Мен бу китобни луғат билан ўқишга киришдим, жуда узоқ, бирон ой ўқиган эдим, шекилли. Воқеага унча тушунмадим, лекин нимадир бир қизиқ нарса борга ўхшади.

Китобни учинчи марта ўқиганимда шу парчага диққатим жалб бўлди: «Иван Иванович кўп яхши одам. У киши қовунни жуда-жуда аяши кўрардилар; суйган емишлари шу. Тушлик қилиб бўлишлари биланоқ, кўйлакчан айвонга чиқардилару, дарров Гапкага буюриб, қовун олдирадилар. Уни ўз қўллари билан сўядилар, уруғини қоғозга олиб қўйиб, ея бошлайдилар. Кейин Гапкага қоғоз-қалам келтиришни буюрадилар ва қовун уруғи солинган қоғозга ўз қўллари билан: «Ушбу қовун фалон числода танаввул қилинди», агар шунда бирон меҳмон бўлса, «фалончи иштирокида» деб ёзиб қўядилар».

Нега? Шундоқ деб ёзиб қўйишга қандай зарурат бор? Бу саволга топган жавобимнинг ўзи мен учун катта бир кашфиёт бўлди. Шундан кейин... бу китобни олти марта ўқидим ва ҳар ўқиганимда янги бир нарса топар эдим... Бу китоб менга бир томондан, рус тилини ўрганишда биринчи дарслик бўлган бўлса, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадай акс эттирган адабиёт оламига етаклади...

Гоголь асарлари билан танишиб, уларни бунчалик тўзал, бунчалик ўткир қилган «сирлар»ни кашф қила бошлаганимдан олдин ёзган «асарларим» кўзимга шу қадар ғариб кўринадики, минбаъд. бунақа асарлар ёзмасликка ўзимга ўзим сўз бергандай бўлдим...»

Шундай қилиб, биринчи устоз Н. В. Гоголь ёш адибга адабиёт бир лаҳзалик ўткинчи майлларга, тор мақсадларга хизмат қилувчи шиорлар, чақириқлар, тасдиқлар ва инкорлар йиғиндиси эмас, балки инсоншунослик экани ҳақида, фақат тўлақонли инсоний характерлар чизилгандагина асар бирор салмоққа эга бўлиши тўғрисида илк сабоқни беради. Бу адабиётнинг энг бирламчи ҳақиқати. Абдулла Қаҳҳор буни ўзи учун кашф қилгач, ижодий ривожланишнинг янги пиллапоясига қадам қўйди. Бу пиллапоядан аста босиб ўтилган йўлга қаралса, табиийки, адибнинг аввал ёзганлари анча ғариб кўринади. Ҳолбуки, 20-йилларнинг иккинчи ярмида Абдулла Қаҳҳор фақат Гоголни таҳсил қилиш билан чекланмаган. У рус классикларининг ҳам, Шарқнинг буюк устод шоирларининг ҳам, жаҳон классикларининг ҳам, ўша йилларда номи оғизга тушган совет ёзувчиларининг ҳам асарларини ўқиган. Уларни ипидан игнасиғача таҳлил қилиб борган, ҳар гал улардан ижоднинг мураккаб саволларига жавоб излаган ва бу жавобларни топганда сўз санъатининг бирон бир муҳим қонуниятини кашф қилгандай бўлаверган. Классикларнинг ҳаммаси эса худди ўзро келишиб олишгандай, Абдулла Қаҳҳорнинг қулоғига битта гапни қуяберган: адабиёт — инсоншунослик, ўзини ёзувчи деб билган одам адабиётнинг домовойига янги-янги одамларни ёздириши керак. Бу эса фақат айтишгагина осон, амалда характер яратиш ҳаддан ташқари қийин иш. Бунинг учун алоҳида нигоҳ, ўткир тафаккур керак, бетакрор тил маҳорати зарур. Абдулла Қаҳҳор ўз эътирофига кўра 1929 йилда биринчи марта инсон характериға қўл уради — «Бошсиз одам» ҳикоясида Фахриддин образини яратди. Бироқ бундан кейинги асарларида яна анча вақтгача «характер» дегани овчига чап берган тустовуқдай ўзини тутқазмайди. Бундай пайтларда кишининг тарвузи қўлтиғидан тушмайдами? Шу пайтгача ёзганлари нобоп чиққан бўлса, янги тарзда ёзиш қийинчиликларини бошдан кечираётган ёш ижодкор ўзини ночор ҳис қилмайдами? Боши берк кўчага кириб қолгандай бўлмайдами? Менимча, Абдулла Қаҳҳор 30-йилларнинг бошида худди шу ҳолатни кечиргани учун ҳам ўзининг «адабий фаолиятини сўна бошлаган» деб ҳисоблаган бўлса керак. Лекин масаланинг шу томони ҳам борки, адиб табиатан худбин одам эмас эди, у ўзининг кучига ишонар ва ҳар қандай ночор ҳолатдан қутулиб чиқиш йўлларини излар эди. Ўша йилларда ҳам адиб ўз ижодига «сўниш»га барҳам бериш йўлларини жиддий излаган. Эҳтимолки, худди шу

мақсадда тақдир ўзини рўпара қилган миллатчилар ҳақида асар ёзишга, уларни кескин фош қилишга аҳд қилгандир? Фақат буни қандай бажариш керак? Ахир, «миллатчилик ёмон нарса, улар бизнинг душманимиз» деган гапни айтса, бунга ким қизиқади? Оддий халқ бу ҳақиқатдан яхши хабардор. Ёхуд «20-йилларда бизнинг жамиятимиз кескин, мурасисиз ғоявий курашлар жараёнида шаклланди» деган ғояни асос қилиб олса, бунинг ҳам унча қиммати бўлмас. Чунки оддий ахборот даражасидаги бу гап ҳам китобхонга катта маънавий озиқ беролмайди. Хўш, нима қилиш керак? Ўзи кўрган, билган воқеаларни, эшитган ҳодисаларни қандай тасвирласа, улар бирон қудратли салмоқ касб этади? Бу — ёзилажак асарнинг муваффақиятини таъминлайдиган энг асосий мезон эди. Кўп ўйлашлар, таққослар, худбинлик инқирозини ёхуд индивидуализм проблемасини қўйишга аҳд қилади. Худбинлик психологиясини социалистик воқелик шароитида муқаррар рад этилишини, унинг ҳалокати зарурий ва қонуний эканини кўрсатишга бел боғлайди. Хўш, шундай муҳим масалага бағишланган асар қайси жанрда бўлиши керак?

Ўйлайманки, ғоявий ниятнинг салмоғи, воқеаларнинг кўлами, муаммоларнинг муҳимлиги ёзувчини роман жанрида кучини синаб кўришга ундаган. Бундан ташқари, бу жанр ўзбек адабиётидагина эмас, умуман, Ўрта Осиё адабиётида ҳам мутлақо янги бўлиб, 20-йилларда эндигина шакллана бошлаганди. Ҳаётда йирик эпик жанрларга эҳтиёж жуда катта эди. Айрим танқидчилар, «у пайтларда халқ ҳали ёппасига саводсиз бўлгани учун роман жанрини қабул қилишга тайёр эмас эди» деган гапларни айтишади. Бу фикр тўғри эмас. Халқ йирик эпик асарларни ардоқлаб қабул қилганини кўрсатувчи мисоллар кўп. Масалан, атоқли тожик ёзувчиси Сотим Улуғзода «Ёшлигимиз тонги» автобиография қиссасида 20-йиллар ўртасида Тошкентда Тожик инпросида (Институт просвещения) ўқиган чоғларини эслайди-да, Садриддин Айнининг «Одина» қиссаси босилган газета сонларини талабалар ҳафталаб навбатда туриб ўқишганини ёзади. Шунингдек, Абдулла Қодирий романларининг ўша пайтдаги муваффақияти ҳам ҳаётда йирик эпик шаклга эҳтиёж нечоғлик катталигини кўрсатади. Ўша кезларда ўзбек адабиётида «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдан чаён»дан бошқа роман йўқлигини ҳисобга олсак, Абдулла Қаҳҳорнинг бу жанрга мурожаат қилиши фақат ғоявий ниятнинг кўламию материалнинг салмоғи билангина эмас, ҳаётдаги ижтимоий-эстетик эҳтиёжини ҳис этиш туфайли ҳам рўй бергани аниқ бўлади.

Шундай қилиб, ёзувчи роман жанрини танлади, бироқ у ўз ниятини бевосита амалга оширишга киришгунча ҳам анча вақт ўтди. Гап шундаки, роман йирик ва мураккаб жанр. Адибнинг ҳаёлот дунёсида ҳар хил характерлар, ҳар хил конфликтлар, ҳар хил тақдирлар чарх уради, улар бир-бири билан тўқнашади, курашади, ажралашади, яна бир-бирларига рўпара келишади; тортишади, баҳслашади, мурасага келишади. Хўш, ана шу ибтидоши ва интиҳоси йўқ воқеалар тўфонини, аралаш-қуралаш ҳодисаларни, оломонга ўхшаш характерлар дунёсини қандай тасвирлаш керак? Адиб бундай саволлар устида ҳам кўп бош қотиришга мажбур бўлди. У калаванинг учини қидириб, изтироб чекиб юрган кезларда, қўлига машҳур америка ёзувчиси Жек Лондон асарлари тушиб қолди. Абдулла Қаҳҳор 1944 йилда ёшлар билан қилган суҳбатида мазкур адиб асарларини ўқиганини эслайди: «Жек Лондоннинг «День пламенеет» деган бир романи бор. Мен асарларнинг ғоясини тополмаган эдим. Лекин шу китобни ўқиганимдан кейин шаҳарда тургим келмай қолди. Демак, ёзувчининг мақсади шу экан, одамларни табиатга даъват қилган экан»!

Адиб мақолаларида Жек Лондоннинг фақат шу асарини тилга олади. Аммо аниқ айтиш мумкинки, америка ёзувчисининг нисбатан кам маълум бўлган романини ўқиган Абдулла Қаҳҳор унинг машҳур асари — «Мартин Иден»дан яхши хабардор бўлган. Бу роман Абдулла Қаҳҳорга ўз асарининг композициясини топиб олишга ёрдам берган. Ҳар икки романи ўқиган китобхон улар ўртасидаги айрим ўхшашликларга эътибор беради, албатта. Маълумки, Жек Лондоннинг қаҳрамони Мартин Иден зодагонлар доирасига мансуб Руфь деган қизни ўлимдан қутқаради. Шу баҳона, улар ўртасида яқинлик пайдо бўлади. Йигит қизни севиб қолади, аммо Руфь оддий табақадан чиққан денгизчи йигитнинг муҳаббатини қабул қилолмайди. Мартин қизга қасдма-қасдига оғир меҳнатга бел боғлайди ва йирик ёзувчи бўлиб етишади. Шундан кейин Руфь унга кўнгул қўяди. Аммо у кечиккан эди — бу орада Мартин кескин ўзгаради, у Руфь Мартинни эмас, унинг шуҳратини севаётганини тушунади ва бу муҳаббатни рад қилади. Охир пировардида, бу дунёдан ўз идеалини тополмаган, дил маҳрамини учратолмаган, барча орзулари ер билан яксон бўлган Мартин Иден ўз жонига қасд қилади. Кўринадики, икки асарнинг сюжет чизиғида муайян нуқталарда яқинлик бор, бироқ бундан қандайдир бошқача хулосалар чиқариш керак эмас. «Мартин Иден»ни ўқигач, Абдулла Қаҳҳорнинг хаёлида жавлон урган ҳар хил характерлар бир сафга тизилгандек, турли тўқнашувлар жой-жойини топгандек, барча воқеалар олдинма-кетин ўз ўрнини эгаллагандек бўлади — энди ўтириб ёзишгина қолади. Шунинг учун ҳам романнинг дастлабки саҳифалари устидаги иш анча силлиқ кетади. Лекин бу деган сўз — роман бошдан охиригача бир хил равонликда, осон ёзилган деган маънони билдирмайди. «Сароб»нинг қўлёзмаси

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик 6-том, 362-бет.

сақланиб қолганида, боблар, саҳифалар қандай ёзилганини аниқ тасаввур қила олардик. Ҳозир эса фақат умумий тарзда — иш бир неча йил давом этганига асосланиб — ёш ёзувчи катта меҳнат қилганини айтамыз.

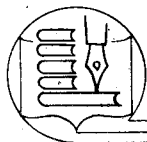
1933 йилнинг кеч кузи. Дарахтлар аллақачон баргларини тўкиб, яланғочланиб олганлар. Осмоннинг қовоқ-тумшуги осилган. Бироқ ҳаво ҳар қанча совуқ бўлмасин, у Абдулла Қаҳҳорнинг қалбидаги шодлик туйғусига ҳалал беролмайди, кўтаринки кайфиятини туширолмайди — ёш адиб ҳаётидаги энг катта, энг муҳим жангни ютиб чиққан саркардадек, мағрур ва масрур: у ҳозиргина «Сароб» романининг охири жумласига нуқта қўйди. Бир неча йиллик меҳнат ниҳоясига етди. Адибнинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди — у ўзини қушдек енгил ҳис қилмоқда. Айни чоқда, у кўнглининг бир чеккаси ҳувиллаб қолганини сезади — шунча йилдан бери кўз ўнгида ҳаракат қилган, ўз иродаси билан оламга келган, яшаган, курашган одамлар билан хайр-хўшлашиш керак. Уларнинг кўпчилиги ёмон одамлар бўлиб, адибга сира ҳам дўст бўла олмас эди. Бироқ бу образларни яратиш учун адиб озмунча кўз нуруни, қувватини, саломатлигини сарфладими! Энди улар учирма бўлган қушлардай, тўғилиб ўсган ошёнларини тарк этишади. Адиб юрак қони билан битилган китобини кўпчилик ҳукмига ҳавола этар экан, ундан кўп нарса умид қилади. Бу асар — ўзбек совет адабиётидаги учинчи роман — унга ҳали жуда катта қувонч, ҳадсиз мамнуният, теран бир масрурлик ҳадя қилиши керак. Адиб ҳали билмайдики, «Сароб» ўжар ўғилдай, унинг бошига қувонч эмас, ҳали кўп ташвиш, изтироб ва алам ҳам келтиради.

Давоми келгуси сонда

Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романининг яратилиш тарихини ўз таржимаи ҳолида шундай баён қилган эди:

«Тақдир мени шу душман синф вакиллари бўлган эски ва «янги» зиёлилар, ўзини миллат ҳомийчиси, миллатчи деб атаган бир гуруҳ ватан хоинлари билан учраштирди. Булар билан учрашиш менинг учун, бир жиҳатдан, оғир кўргилик бўлса, иккинчи жиҳатдан, катта мактаб бўлди. Мен бу мактабда социализм душманларининг башарасини кўрдим, буржуа миллатчилигининг синфий моҳиятини яна ҳам чуқурроқ англадим...

Мана шунинг натижаси бўлиб, «Сароб» романи майдонга келди. Аввал Урта Осиё Давлат университетининг педагогика факультетида, ундан кейин Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида ўқиганимга, таржима ишлари билан қаттиқ машғул бўлганимга қарамай «Сароб»ни тўрт йилда ёзиб тугатдим. Китоб республика конкурсида мукофотланди. Уни китобхон хуш қабул қилди».

БЕДОРЛИК

Омон Матжон. Гаплашадиган вақтлар. Шеърлар, дoston-хроника, шеърлий қисса. Ғафур Ғулom номидaги Адабиёт ва санъат наشريети. Тошкент — 1986.

Ҳозирги даврнинг баҳор куртаклари каби ниш уриб ва ҳатто яллиғланиб турган муаммолари нафис сўзлар шодасидан иборат шеърларни эмас, катта ва ачиқ ҳақиқатнинг, жаҳоншумул ғояларнинг, бедор ва безовта қалбларнинг бонги бўлган асарларни тақозо этмоқда. На фақат сийқа мавзу ва образлар, балки турлитуман предметсиз, баландларвоз гаплар, халқ ва жамиятнинг бугунги дард ва ташвишларидан йироқ бўлган кечинмалар, шамалар ва нидолар китобхоннинг меъдасига аллақачон теккан. Шеърят эндиликда воқеликни лириканинг сузук нигоҳлари орқали эмас, балки кўпроқ В. Маяковский, Пабло Неруда, Гарсиа Лорка, Ҳамза каби исёнкор шоирларнинг барҳаёт анъаналарига содиқ бўлган ҳолда тасвир этиши зарур бўлиб қолди.

Адабиётимиз бахтига, ҳаётнинг бу қатъий талабини ўзбек шоирларининг бугунги таниқли вакиллари ҳам теран ҳис этмоқдалар.

Ҳозирги ҳаётий жараёнга фаол муносабатда бўлаётган шоирларимиз орасида Омон Матжон, айниқса, салмоқли ўрин эгаллайди.

«Гаплашадиган вақтлар» шоирнинг 1982—1985 йиллар мобайнида яратган асарларини ўз ичига олган. Буларнинг аксарияти 80-йиллар воқелиги учун ғоят муҳим бўлган масалалар тасвирига бағишланган. Улар муаллифнинг жамиятимиз кишилари ҳаётида рўй бераётган воқеалардан, айрим шоирларимиз сингари, юз ўғирмай, аксинча, бу воқеалардан беҳад мутаассир бўлганини ошкор қилади. Шоир социалистик турмушимизга ёт иллатларни, нохуш ва номуносиб манзараларни бартараф этишга шеърятнинг барча имкониятларини сафарбар этади.

Мен йогман.

Ойлаб ва йиллаб мисқоллаб,

Бир қалбга йиғилган кучман, ирода,—

деб таништиради ўзини «Йог машқлари» шеърининг лирик қаҳрамони. Ойлар ва йиллар давомида бир қалбга йиғилган куч эса «бир авлод раъйи»ни ифода этишгагина эмас, балки жамиятимиз тарихининг бугунги босқичи учун фавақулда муҳим муаммоларни кўтаришга қаратилади:

**Қани, дўст, хоҳласанг, сафга тур, ўрган,
оғиз чучмайди ҳалво дейишдан.**

Бу — йог машқлари.

**Дастлаб бошлаймиз
оқни оқ қорани қора дейишдан.**

Оқни оқ, қорани қора дейиш — бу шубҳасиз, мардлик ҳам, жасорат ҳам эмас. Лекин кекса тарихдан маълумки, баъзи даврларда оқни оқ дейиш биз ўйлаганчалик, осон бўлмаган. Зеро, ҳақиқат кимнингдир бошига қилич ва кимнингдир бошига севинч бўлиб келиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам баъзан катта фожиалар кичик ҳақиқатларни яширишдан бошланади. Юқоридаги шеърнинг лирик қаҳрамони «Дастлаб бошлаймиз оқни оқ, қорани қора дейишдан», дер ва кейинги машқлари — асарларида катта ҳаётий муаммоларни ўз номлари билан атар экан, курашчан шоир ҳам ўз қалбига йиллар давомида мисқоллаб йиққан куч ва иродани, йог сингари, намойиш этишини зарур деб билади.

Агар ана шу ташбеҳга изчил риоя этсак, тўплам негизини ташкил этган ва худди шундай ном билан аталган шеърлий қиссани шоирнинг ҳақ сўзни айтишга қаратилган энг муҳим, энг диққатга сазовор ва энг замонавий машқи, деб аташ адолатдан бўлади.

«Гаплашадиган вақтлар» гарчанд шеърлий қисса деб аталган бўлсада, унинг ғоявий-бадий қурилмасида ҳозирги роман тафаккурига мансуб фазилатлар етакчилик қилади. Бу нарса, энг аввало, шеърлий қиссада жамиятимиз тарихининг кейинги ярим асри учун характерли бўлган муҳим ижтимоий ва маънавий муаммоларнинг тасвир этилиши, бу муаммоларнинг асар сюжети шахобчаларида тармоқланиб кетмай, балки ягона ва улкан ҳавзага келиб қўшилишида зуҳур беради. Шоир бу ҳаётий масалаларни асар қаҳрамонларининг тақдири орқали кузатиш ва бадий таҳлил этиш жараёнида бугунги роман тафаккурига айрича озиқ бераётган халқ оғзаки ижодининг мифологик қатламлари га кенг мурожаат этади. Натижада асарда ўз талқинини топган ижтимоий масалалар узоқ ва яқин ўтмишдан то ҳозирги даврга қадар чўзилган вақт кенглигида намоён бўлиб, ўзининг ўткир қирраларини тобора реал ошкор қилиб боради. Бош қаҳрамоннинг илмий изланишлари ва орзулари орқали асар қурилмасига кириб келган учинчи воқелик — келажак манзаралари эса, ундаги роман тафаккурига хос белгиларнинг янада бойишига имкон туғдирган.

«Йог машқлари шеърлида яна бундай сатрлар бор:

**Имон дарёсида қурилган ГЭСман,
улуғ тоғларимга тикканман кўзни.**

**Тилим айланмади асло ёлғонга,
касбим портлатмоқдир юксак Ҳақ сўзни.**

Бу сатрлар «Гаплашадиган вақтлар» шеърлий қиссаси учун очқич бўлиб хизмат қилиши мумкин. Зеро, шоир ҳам, қиссанинг бош қаҳрамони Анвар ҳам асарда имон ва виждон дарёсининг кудратли мавжларидан куч олиб, кечаги ва

бугунги воқеликдан баъзи бир муҳим ҳаётий масалалар ҳақида «юксак ҳақ сўз»ни айтишга ўзларида катта эҳтиёж ва журъат сезадилар. Шубҳасиз, бу ГЭСнинг сўнги пайтларда мамлакатимиз бўйлаб эса бошлаган янги баҳор шабадасисиз ишга тушиши ва қисса саҳифалари оша бизнинг шууримизга ҳаётбахш ёғдулар сочиши мумкин эмас эди.

Шеърӣ қисса марказида Анвар билан бирга шоир (лирик қаҳрамон) образи ҳам туради. Бу ҳар иккала образ баъзан бир-бирини тўлдириб турса, баъзан ягона руҳга, ягона қалб амрига айланиб ҳаракат, этадилар. Лирик қаҳрамон асарнинг дастлабки лавҳаларида Анвар билан биргаликда саксонинчи йилда шохид бўлган бир воқеани хотирлаб, дейди:

**Ногоҳонда бошқа ҳолат лол этди бизни:
дарё шўрлик кўп олислаб кетиб қолибди,
жуда-жуда саёз тортиб қолибди, эвоҳ.
Энди дарё эмасди бу, қумлар ичинда
юмаланиб сўниб қолган бир нидо эди!**

Дўст-ёрларнинг Амударё бўйида ёзган оқ дастурхони ва ундаги ноз-неъматлар бир зумда, ҳатто дарахт барглари кимирлата олувчи шабада бўлмаса ҳам, майда қум ва туз ёлғири билан қопланиб қолади. Бир пайтлар дарё туби бўлган қумлар «бутраниб», озиксиз қолган етим-есирлардек, сарсон-саргардон кезаётган эди.

**Ҳорғин Орол йил сайин-да саёзлаб, озиб,
Хоразмнинг иқлимига қалқонлик этган
намчил парда, зич ҳавоси сийрақлай берса,
не кечадӣ бу жойларнинг табиати, хўш!!**

Бугун Орол денгизининг тақдири кўплаб ақл соҳибларини безовта қилмоқда. Аммо ана шу қум ва туз кўчмалари ҳосил бўлишидан олдин, Аму каби дарёларимиз қирғоғи сувсизлана бошлаганида ёхуд бошқа фалокатлар бўсағасида турганида бу ақл соҳиблари қаерда эдилар, деган савол кўйилиши табиӣ. Анвар образи ана шундай зукко кишилардан бири бўлиб қисса саҳифаларида қад кўтаради. Анвар 50-йилларнинг бошларида «ҳарчанд интилса ҳамки», алоқа институтига киролмай, Урганч ирригация техникумида таҳсил кўришга мажбур бўлади. Аммо ундаги физикага, радио ва электротехникага бўлган қизиқиш бу ерда ўз самараларини берди. У қишлоқ бўйлаб оққан ва бора-бора ботқоқлик бағрига сингиб кетаётган шўр сувни электр кучи билан тозалаб, ундан пахта далаларида фойдаланмоқчи бўлди. Бироқ бу лойиҳа тақдири «фикрлардан, жон қийнашдан, фаолиятдан» қочувчи кимсалар қўлида эдики, улар фақат планини тан олишар, унга сажда қилишар, уни бажариш учун ҳар қандай дарёларни сўнги томчисига қадар сарфлашга тайёр эдилар.

Омон Матжон воқеаларнинг полифоник тасвирини қанчалик мураккаблаштирмасин, асар қурилмасига турли замонларни, шу замонларнинг вакиллари ва муаммоларини олиб кирмасин, ана шу мотив — планини илоҳийлаштиришга, плани деб халқ ва давр ҳаётининг бошқа муҳим муаммоларидан юз ўгиришга, план туфайли далалар ҳавосини, канал ва ариқлар нафасини заҳарлашга қарши исён алангалари қиссанинг бошидан охирига қадар ёниб, ўртаниб туради. Анварнинг:

**«Шу курсида бир гап борми дейман-да, ўзи,
ким ўтирса гапи бир хил, ваъдаси бир хил,**

**бошқа гап йўқ: план — худо, план —
пайғамбар!»**

деган фиғонига қишлоқ советининг раисаси ўз далилларини қарши қўяди:

**«План деган гапимгами!! План —
халқмасми!!»**

Аммо қарама-қарши туйғулар, қарашлар, далиллар кураши натижасида инқилоб доҳийсининг йўл-йўриқлари ва васиятлари билан кейинги даврларда амалга оширилган ишлар ўртасида катта жарлик борлиги маълум бўлиб қолади. Асар пафоси ва шу жарликни тугатишга, амалий фаолиятимиздаги нуқсон ва хатоларни бартараф этишга, сўз билан иш бирлигини таъминлашга қаратилади. Ана шу пафос партиянинг шу кечакундузда жадал суръатлар билан олиб бораётган ҳаракати билан тўла уйғунликка киришади.

Анвар билан қишлоқ советининг раисаси Пошша ўртасидаги тўқнашув қиссанинг кульминацион саҳнасидир. Бу саҳнада иштирақ этувчи ҳар иккала қаҳрамон қарийб барабар мавқега эга: улар бир синфда ёнма-ён ўтириб ўқиганлар. Лекин уларнинг бири айрим раҳбар кишилар табиатидаги қатқалоққа, турғунликка, зарар оқибатларга йўл очувчи лоқайдликка қарши курашда қилич бўлиб кўринса, иккинчиси шу курашнинг бошқа бир қутбида қалқон бўлиб туради. У ҳам ўз фикрини далиллашга уринади. У ҳам таълим бўлиши хоҳламайди. Аммо мантик, ижтимоий тараққиёт мантиқи, кураш мантиқи Анвар тарафида эканини шоир ўз имон-ишончи дарёсидан олинган нур билан ёритиб юборади. Кейинги йиллар бадий тафаккурида, хусусан Омон Матжон ижодида ҳам мифологик мотивлар устиворлик қилмоқда. Бу ҳол мифологик мотивларнинг бугунги кун муаммоларини янгича нуқтаи назардан ёритиш имкониятлари билангина изоҳланмайди. Уч замон — кеча, бугун ва эрта — тарихнинг бир-биридан ажратиш маҳол бўлган узвий қатламлари бўлиб, бу қатламларнинг бири иккинчисисиз барҳаёт қолиши асло мумкин эмас. Шунинг учун ҳам мифологик мотивлар ҳозирги замон адабиётида кишилик маданиятининг муҳим таркибий қисмларидан, инсоният хотирасининг, турли халқлар маданияти пойдеворининг муҳим таянчларидан бири сифатида ўзининг қонуний ўрнини ишғол этиб бормоқда.

Қиссага гўё бундан бир минг бир юз йиллар муқаддам яшаган тўрт дарвиш билан боғлиқ ривоят киритилган бўлиб, бу ривоят, олис коинот бағридан бизнинг заминга келиб тушган учар юлдузлардек, кейинчалик парчаланиб кетади. Тўртинчи дарвиш орадан тўрт юз йил ўтгандан сўнг туғилган одамга идрок хурмосини етказди. Бу идрок донидан баҳраманд бўлган ва кейинчалик Дарвиш Ота номи билан машҳур бўлган киши ўз эътиқоди ва ҳаётӣ ақидаларининг кўпгина ришталари орқали Анвар яшаган даврга ҳам келиб боғланади.

Дарвиш Ота ўз ҳаётининг қатор нуқталари билан машҳур сўфий Аҳмад Яссавийни эслатади. У ҳам лаҳм қаздириб, ҳижратни ихтиёр қилади. Лаҳм қазиган деҳқон ер ости манзилга озик-овқат жойлар экан, Дарвиш Ота сўз қотади:

**«Бўтам, айт-чи, нечун турли емиш, сабзавот
салқин жойда» қоронғуда узоқ сақланар!
[У ўзига гапиради.] Буюк ғоялар
тўла — омон етсия учун олис замонга
зулмат ичра тутмоқни шарт наҳот
борлиқни!..»**

Аммо Дарвиш Ота — Яссавий эмас. Шунинг учун ҳам у инсониятнинг улғайиши учун офтоб кераклигини — ҳақиқат ва эзгулик офтоби нур сочиб туриши лозим деб билади:

**«Инсоннинг-чи, зуваласи нурда чайилган,
у ёруғга тез кўникар! Шул учун унга
бора-бора ёркинлашиб борувчи ёғду,
бора-бора улғаявчи офтоб керакдир...»**

Дарвиш Ота тилидан айtilган бу сўзлар шоирнинг бош ғоявий мақсади учун хизмат қилади. Омон Матжон бир қатор ҳолларда Дарвиш Ота билан бугунги воқелик муаммолари ўртасида умумийлик ва яқинликни топган. Аммо, барибир, қиссанинг бошидан охирига қадар ўтиб турувчи мифологик сюжет чизиғи асарнинг ғоявий-бадий қурилмасидан хийла ажралиб қолади. Мазкур ривоят учқунлари эса айрим ҳолларда замонавий идрокдан ўтказилмаганга ўхшайди. Шоир нима учундир Хоразм тарихига оид кўплаб тарихий асар саҳифаларига зўрлаб олиб кирган-у, аммо уларни ўз ғоясига, бадий ниятига хизмат эттира билмаган.

Шоир ўзининг кириш сўзида гарчанд «қиссадаги ҳар бир лавҳа, воқеа, чизги бир-бири билан ўз зоҳирий-ботиний боғланишига эга, бир-бирининг мантиқини тўлдириб, аниқ руҳий мавқелар учун хизмат қилади», деб ёзган бўлса-да, биз бу «аниқ руҳий мавқелар»ни кўришга ҳар доим ҳам улгурмаймиз. Бунга айрим воқеаларнинг асоссиз равишда чўзиб юборилганлиги, яна баъзи лавҳаларнинг эса етарли даражада асосланмай қолганлиги ҳалал беради.

Қиссадаги яна бир жиддий нуқсонлардан бири бадий тил масалаларига оид. Шоир онгли равишда қофиядан воз кечгани ҳолда, баъзи ҳолларда вазн ва ритм унсурларига ҳам бефарқ муносабатда бўлган. Натижада асар тилига, айниқса, поэтик асар тилига мансуб бўлган сеҳрли музика баъзи ўринларда озор чеккандек бўлади.

Ҳа, дарвоқе, тарихий воқеаларнинг асар тўқимасига кириб келиши тасодифий эмас. Анвар боя тилга олинган лойиҳаси чиппака чиққанини кўргач, янги илмий ғоянинг жозибаси билан яшайди. Бу ғояга кўра, хотира ўз соҳиби билан бирга ҳаётдан беиз кетмаслиги, балки бу соҳибга хос «вужуд, идрок, имкон билан туғилган жон»га қандайдир руҳлар томонидан қайта ҳада этилиши мумкин.

**«...Мен ўтган одам хотиралари
қондан-қонга кўчармикан, тирикми,
борми,—
шуну излаб кўрмоқчиман...»**

дейди Анвар.

**Хотирани қон асрайди, дегандек боя,
онг асрайди. Лекин ўйлар, кўчалар, йўллар,
оғочлар ва шу оддий ер, хокисор тупроқ —
бир хотира — кўзгу каби ҳар ҳодисотни
ёдга солиб қолишини билмас баъзилар,—**

деб илова қилади шоир.

Бу илмий тахминни тажрибада текшириш асносида олис тарих саҳифалари ҳам, халқ ижодида хос ривоятлар ҳам жонланиб, бу икки персонажнинг хотира-кўзгусидан ўта бошлайди. Ўтмиш билан келажак қисса воқеаларида ана шу тарзда ўзаро учрашади.

Омон Матжон ўз асарига гарчанд уч воқеликни тасвир объекти сифатида олиб кирган бўлса-да, унинг диққат-эътибори марказида бугунги ҳаёт муаммолари туради. Ўтмиш ва келажак эса ана шу муаммоларни нурлантириш йўлида пайдо бўладилар.

Анвардан мерос бўлиб қолган ёзувлар орасида бундай қайднинг бўлиши бежиз эмас: «Мен бугуннинг одамларига ўтмиш аждодаларининг хотираларини тиклаб берсам, улар бахтли бўла оладиларми? Йўқ! Шунингдек, одам келажак ҳақидаги мавҳум хаёлот билан ҳам бахтли бўлолмайди. Одамнинг бахтини фақат бугуннинг имкониятларида излаш керак...» Анвар эришган ҳақиқат ана шундай!

«Гаплашадиган вақтлар» шеърий қиссаси бугун эсаётган ҳаётбахш шабадаларга қаттиқ ишонч қисси билан ёзилган. Шунинг учун ҳам шоир ўз дард ва ташвишларини китобхондан сир тутмайди. Уни бугунги қайта қўриш ишлари бошланган ва бошланажак майдонларга астойдил даъват этади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, «Гаплашадиган вақтлар» шеърий қиссасидан ташқари, ушбу китобдан шоирнинг яна бир қанча янги шеърлари, таржималари ҳамда «Чўлдагилар» деб аталган дoston-хроникаси ҳам ўрин олган. Аммо, назаримда, бу асарларнинг барчаси ўқувчини шеърий қиссага тайёрлаш, ундаги баъзи бир мотивларни яна ҳам кучайтириш ва шарҳлаш учун ёзилгандек туюлади.

Ана шундай асарлардан бири — «Илҳом парисига» шеърида бундай мисралар бор:

**Илҳом, бу — элнинг зўр эҳтиёжидан
шоир юрагига тушган ғулғула!**

«Гаплашадиган вақтлар» китобига кирган асарлар элу юртининг улкан эҳтиёжларидан ва шоир юрагига тушган ана шу ғулғула ўтидан учқун олган, деса ўринли бўлади.

**Наим КАРИМОВ,
филология фанлари кандидати.**

ОРҚАТОҒ

Ҳажвия

Эрқўзининг топиш-тутиши ёмон эмас. Тагида саман отдай гижинглаб турган «супер-люкс», манман деган оғзи катталар ҳам ҳавас қилса арзигудек данғиллама ҳовли-жой, ўчоғининг кули совимасдан басма-басга жўравозликлар... Лекин унинг кўнгли бошқа алланиманидир кўмсайди, ширин хаёллар оғушига ботганида, юраги алланечук бежо орзиқиб кетади. Бирор мажлис ёки йиғинда, фалончилар мудир, писмадончилар бошлиқ, деб, унга келганда беписандлик билан, оддий ходим, дейишганида жони ҳалқумига келади. «Уларда орқатоғ бор-да сабил, орқатоғ! — деб ўйлайди Эрқўзи. — Бировнинг кўкрагидан сурсалар, «воҳ, орқам», деган экан. Бизда нақ ўшанақаси йўқ!»

Шундай кунларнинг бирида, аллақайсидир базанинг бўлим мудирини ишдан ҳайдалармиш, деган миш-миш тарқалиб қолди. «Айни муддао, қулайда қопмаган — ўлганича топмасмиш, аввалига бир амаллаб бўлим мудирини бўлиб олай, уёғи бир гап бўлар» — хаёлидан ўтказди Эрқўзи.

У аллақачон режалаштириб қўйган, лекин юраги дов бермай турган «йўл»ини пайсалга солмай амалга оширишга қарор қилди. Уша кун тушликка яқин ишхонаси эшигига, «Атчўтга кетдим», деб ёзилган картон қоғозни осди-да, уйига қайтди. Ҳаворанг «супер»ини обдан ялтилатиб йўлга шайларкан, хотини Соҳибани шошилтирди:

— Бўла қол, яхшилаб кийиниб чиқ, меҳмонга борамиз.

— Хайрият-э, кун қаёқдан чиқа қолди, билсак бўладими, кимникига экан?

Эрқўзи аввалига, боргандан сўнг биласан, дея мужмал жавоб қилди, хотини тихирлик қиларвергач, очигини айтишга мажбур бўлди:

— Раисимиз Ҳотамбой аканикига...

— Вой, умрим бино бўлиб бормаган жойга-я? Чақирилмаган кўноқ — йўнилмаган таёқ, деган эканлар.

Эрқўзининг жаҳли чиқди:

— Бормаган бўлсак, айб ўзимизда. Акахоннинг уйларига бир эмас, минг борса ҳам камлик қилади. Ахир... ахир, буёғи ҳам у кишига боғлиқ. Оқ қиламан десалар — оқ қиладилар, қора қиламан десалар — қора. Тушунгин-да, Соҳиш. Шояд бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлиб қолса!

Эрининг қистовидан ноилож қолган Соҳиба уйга кириб, кийим-бошини алмаштириб чиқди. Хотинининг одми кийинганини кўрган Эрқўзи яна жиғибийрон бўлди:

— Э, ахир энангнинг уйига боряпсанми бунақа юпун кийиниб, одамни иззадан ўлдирасан-ку. Бор, номозшоматлас кўйлагинг билан хў ўша ўзингга ярашадиган пойчалигингни кийиб чиқ. «Болгарское роза»дан ҳам мўлроқ сеп, тугаса тагин олиб берман.

Тушликка яқин ҳаворанг, «супер-люкс» кунгираддор қилиб ишланган дарвоза олдига келиб тўхтади. Эрқўзи хотинини машинада қолдирди-да, ўзи совға-салом солинган қоғоз халтачани кўлтиқлаганича дарвоза табақасидаги эшикни қия очиб, ҳуркаклик билан ичкарига мўралади:

— Ҳотамбой ақа, ҳо-ов Ҳотамбой ақа...

Жавоб келавермагач, юрак ҳовучлаб ичкарига кирди-да, оёқ учига оҳиста юриб келиб, уйнинг ойнасини тақиллатди:

— Акамулло, ҳов, акамулло-о...

Ичкаридан аввалига томоқ қирилгани, сўнгра огоҳлантирувчи ясама йўтал саси эшитилди, салдан кейин даҳлизда йўл-йўл пижама кийган раиснинг барваста гавдаси қўринди.

— Ия, Эрқақўзимисан, қаёқдан шамол учира қолди, тортинмай киравер.

Раис эркалатибми, ё шунчаки эрмак учунми Эрқўзини — Эрқақўзи деб атарди. Унга бу мулозамат яқин тутишдек туюлиб, мойдай ёқарди.

Раиснинг кўришиш учун беписанд чўзилган кўлини Эрқўзи икки букилганича қўшқўллаб оларкан, сал довдираб қолди.

— Шундай ўзим. Янгамулло курортда эканлар, зерикиб ўтиргандирсиз, деб... Бирров хабар олиб ўтгани келгандим...

— Э, яшавор, Эрқақўзи, кў-ўп маъкул иш қилибсан-да. Узиям, ким билан отамлашиб би-ир бош оғриғини ёздирсам экан, деб тургандим, айни вақтида келдинг. Бу, август деганиям хў-ўп қизиқ ой экан, кунда тўй, кунда тўй. Кечагисидан сал кўпроқ тортиб қўйибмиз, бош сабил лўқиллаб турибди...

Мезбон кафтини пешонасига босиб, афтини бужмайтирди-да, шу аллозда бир муддат серрайди. Сўнг туйқусдан алланимани эслагандек сергакляниб, меҳмонни қистади:

— Нега эшикда турибсан, кир ахир!

— Ҳалиги... машинада келинингиз... — ботинқирамай минғиллади Эрқўзи, кўзларини бошлиғи назаридан олиб қочаркан.

Раис алланечук энтикиб, суюнгандек бўлди.

— Уялмайсанми аёл кишини ёлғиз қолдириб келгани, бор олиб кел! — Унга нўписа қилди шунинг баробарида раис. Кейин оҳиста қўшиб кўйди:

— Хой, Эркажон, лучши машинангни ичкарига киритиб қўя қол, дўст-душманнинг орасида кўрган кўзга яхши эмас.

Эркўзи машинани ичкарига киритиб Соҳибани бошлаб келганида, мезбон ҳали йиғиштирилмаган ўриндиқни тузатаётган экан.

— Энди, айбга буюрмайсиз, янгангиз кетгандан буён мана икки ҳафта ўтибдики, турмушимиз бўйдоқча. Ким эди ҳалиги... ҳа!.. Тошболта ошиқ айтганидай, «Ит ётишу мирза туриш», виҳ-виҳ... — кўлди раис. — Сизлар кўрпачага ўтиб бемалол ўтираверинглар, мен ҳо-озир чой қўйиб чиқаман.

— Сиз а-асло овора бўлманг, акажон, келин-нингиз қарашиб юборадилар, — унинг йўлини тўсиб, илтижолли термилди Эркўзи.

— Ҳа, майли, иккаламизнинг ҳам сазамиз ўлмасин: чой дамлаш мендан, ошни дамлаш келинпошшадан! — тантанавор оҳангда хитоб қилганича ошхонага кириб кетган мезбон, ҳай-ҳотдай чарм сумкани кўтариб чиқди.

— Бу, рўзгорман дегани янгангиз билан экан. Чой қўйвордим, локин ошга масаллиқнинг чўғи сал камроқ кўринади. Келинпошша, сиз манавини эрмак қилиб тулинг, бизлар Эркажон билан бирпасда бозорлаб келамиз.

У шундай дея япон магнитофоннинг мурватини бураб юборди. Хонага ўйноқи куй таралди.

Эркўзи бирпас иккиланиб турди-да, кейин

раисга илтижолли деди:

— Акажон, сиз овора бўлмай бемалол дам олаверинг, мен... мен ўзим ғир этиб бозор қилиб келаман.

Раис бесўнақай сумкани унга узатаркан, эътироз билдирган бўлди:

— Сизга хизмат бўлади-да, Эркажон, ҳар қалай меҳмонсиз.

— Ундоқ деманг, акамулло, ўз уйимиз...

«Акажон»нинг сизсирашидан ийиб кетган Эркўзи қора чарм сумкани олди-да, хотинининг ҳайратдан саволомуз тикилиб турган кўзларига ботиниб қарай олмай кўчага чиқди... Машинага ҳам ўтирмай пиёдалаб бораркан, мадори қочган оёқлари ўзига бўйсунмай чалишар, бегонаникидай бўлиб қолган гавдаси гўё пўртанага учраган пўкакдай қалқиб тушарди. Беҳуд киши сингари қулоқлари тикилиб, боши ичига худди бир уя ари кириб олгандай тинимсиз ғувиллайди. Кўз олдида хотинининг қотиб қолган бояғи саволчан қиёфаси ҳар қадам босганда қалқиб кетиб, «мунофиқ, мунофиқ...», дея шивирлайди...

Шунда осмонданми, ерданми қулоқларига элас-элас бир овоз чалинди:

— Ҳо-ой... Хой о-одам...

Сезгиларига ишонмай бир зум карахт бўлиб тонг қотган Эркўзи бор матонатини тўплаб ортига қараса, сочлари паришон Соҳиба у томон жаҳд билан келяпти...

Ҳабибулло Жўраев

ИМЗОВОЗЛИК

[Қоғозбозларга]

Тунда бош қўймоқча сиз
ёстиқ учун имзо чекинг,
Эрталаб нонуштаи
тансиқ учун имзо чекинг.
Менда бор шундай шиорки:
«Юзга ур ҳужжат билан»,
Шу туфайли кемтигу
ортиқ учун имзо чекинг.
Менга кўп маъқул бўлурлар
соддадил, тўпорилар,

«Хўп», денг-у айёр билан
инжиқ учун имзо чекинг.
Гар гумон этса одамлар
мен жавобгар бўлмайин,
Эски деб манглайдаги
тиртиқ учун имзо чекинг.
...Дўстларим сўнг кулмасинлар
бу Ҳабиб лофчи дея,
Кўрсангиз шу нуххани
тасдиқ учун имзо чекинг!

ИНҚИЛОБНОМА

Мутриба. Буюк инқилоб 3

НАСР

Шукур Холмирзаев. Йўловчи. Роман 11
 Уткир Ҳошимов. Икки карра икки — беш. Сатирик қисса 63
 Жамила Эргашева. Маломат. Ҳикоя 121
 Қўлдош Мирзо. Арвоҳ қўлга тушди. Воқеий-ҳикоя 130

ШЕЪРИЯТ

Хуршид Даврон. Сўнгги дўстим бўлди мунгли ой 7
 Гулчеҳра Раҳимова. Юрагида улғаяр орзу 61
 Гулчеҳра Жўраева. Тақдирим чирогин ёқди инқилоб 134

МУШОИРА

Кенгликлар зангори шеърга айланар. М. Мирзаева, С. Ҳасанова, О. Сўяндиқова, З. Усмонова, С. Фахриддинова, Р. Баҳромова, З. Рўзиева, О. Юсупова 115

ҲАМЗАХОНЛИК

Ниҳоний. Ғазаллар 125

НОДИР САҲИФАЛАР

Абдулла шоир дейдики... 127

ҲИКОЯЛАР ХАЗИНАСИ

Василий Шукшин. Куёвим бир машина ўтин ўғирлади 138

ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ

Ҳомер. Илиада 146

ПУБЛИЦИСТИКА

Маматқул Ҳазратқулов. Инсон хотираси — муқаддас 154
 Дадаҳон Нурий, Маҳмуд Мирзаев. Боғларга файз қайтадимиз? 165

ОКТАБРЬ — 70

Музайяна Алавия. Шарофатим 4
 Мурод Хидиров, Аброр Хидиров. Келинчақдек ясанган дунё 159
 Раҳим Қодиров. Қахрамон изларини излаб 182

САНЪАТ

Рафаэль Тоқтош. Фахриддинов танлаган йўл 174

ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ

Зулфия, Қутлибека Раҳимбоева. Ишончим, имоним, олқишим — ҳақиқат! 176

НАВОИЙХОНЛИК

Охунжон Сафаров. Болаларимизнинг ўз Навойиси бўлсин 195

МАҲОРАТ МАКТАБИ

Озод Шарафиддинов. Иккинчи чўққи 197

ТАҚРИЗ

Наим Каримов. Бедорлик 202

ГУЛҚАЙЧИ

Муҳаммад Пирриев. Орқатол 205
 Ҳабибулло Жўраев. Имзовозлик 206

*Ҳурматли журналхонлар!
Журналимизнинг келгуси
сонларида қуйидаги асарларни
ўқийсиз:*

*Чингиз Айтматов. Кунда.
Роман.
Абдулла Орипов. Дилозор.
Достон.
Анвар Обиджон. Ялтироқ
тугма. Қисса-ҳангома.
Тоҳир Малик. Қалдирғоч.
Қисса.*

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 3

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана
Ташкент — 1987

Техник редактор **А. Ҳайдаров**

Корректор **М. Имомов**

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 04.01.87 й. Босишга рухсат этилди 17.02.87 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Р-08569. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 169732. Заказ № 5430.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент — П. Ленин проспекти, 41.

© «Шарқ Юлдузи», 1987.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.